ЄВГЕН ПАСТЕРНАК

НАРИС ІСТОРІЇ
ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ

(Новіші часи)

VOLHYNIANA
XVII

PROCEEDINGS UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE
OF VOLHYN

EUGENE PASTERNAK

THE OUTLINE OF HISTORY
OF THE KHOLM AND PODLACHIA LANDS

(Contribution to the History of Eastern Europe)

Winnipeg 1968 Toronto

П 13

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ

ЄВГЕН ПАСТЕРНАК

НАРИС ІСТОРІЇ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ

(Новіші часи)

ВОЛИНІЯНА XVII

Вінніпег 1968 Торонто

Авторські права застережені.

This Book is Copyright —
RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN —
Winnipeg - Toronto
1968

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba, Canada.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 11

РОЗДІЛ І:

Ми і наші сусіди 13
Розбори Польщі 15
Адам Чарторийський і Александер І 16
Велике Князівство Варшавське 16
Війна 1812 року 20

РОЗДІЛ ІІ:

Віденський Конґрес 26
Греко-Уніятська Церква в Царстві Польському .. 29
Освітні справи на Холмщині і Підляшші 35

РОЗДІЛ ІІІ:

Повстання 1830 року 39

РОЗДІЛ ІV:

„Добрі уніяти" і „Народовці" 44
Традиції Православної Церкви 47
Святий Віктор і Йосафат Кунцевич на Підляшші 51

РОЗДІЛ V:

Повстання 1863 року 55

РОЗДІЛ VІ:

Криза Греко-Уніятської Церкви 68
Князь Черкаський і Установча Комісія 76

РОЗДІЛ VІІ:

Релігійні заворушення і заслання Калинського .. 81
„Воз'єднання" 85
Наслідки „Воз'єднання" 88

РОЗДІЛ VІІІ:

Скасування панщини і наслідки цієї реформи ... 93
Село в переломовій добі 100

РОЗДІЛ ІХ

На переломі століть 102
Перепис населення 1897 року 104

РОЗДІЛ X: Стор.
Революція 1905 року і толеранційний указ 106
Перша Дума — Вибори Холмського депутата .. 111

РОЗДІЛ XI:
Друга Дума — боротьба за виділення Холмщини з Царства Польського 113
Третя Дума і затвердження Холмського Законопроєкту 115

РОЗДІЛ XII:
Холмська Губернія 120
Підсумки XIX століття 121
Культурно-освітній і національний рух на Холмщині і Підляшші; етнографічні досліди 127

РОЗДІЛ XIII:
Початок першої світової війни; політична акція поляків 131
Поразка російської армії 135
Біженство 137

РОЗДІЛ XIV:
Союз Визволення України — „Українська Громада" в Білій 141

РОЗДІЛ XV:
Російська революція 146
Всенародній З'їзд Холмщини 151
Боротьба за Холмщину після Всенароднього З'їзду 153

РОЗДІЛ XVI:
Берестейський мир - - початок переговорів 159
Проголошення IV Універсалу 162
Берестейський мир — Друга фаза 164
Берестейський мир — кінцева фаза 169
Відгомін Берестейського Миру 171

РОЗДІЛ XVII:
Гетьманський переворот у Києві 176
Кінець першої світової війни 179
Постання Річпосполитої Польської 183
Дипломатична акція Польщі щодо окупації Західньої України 188

РОЗДІЛ XVIII:
Вибори 1922 року 193
Травневий переворот — Уряди „Радісної Творчости" 203

РОЗДІЛ XIX: Стор.

Внутрішня політика Поверсальської Польщі 206
Впливи комуністів 210

РОЗДІЛ XX:

„Жондова Унія" 212

РОЗДІЛ XXI:

Політика польського уряду щодо Православної Церкви в Польщі; руйнування прравославних церков в 1938 році 222

РОЗДІЛ XXII:

Друга Світова Війна. Вересень 1939 року 238
Генеральна Губернія 247

РОЗДІЛ XXIII:

Організація Українських Комітетів 251
Організація Церкви 256
Розбудова української кооперації 260
Білоруське питання на Підляшші 263
Шкільництво 265
Вибух війни 1941 року 267

РОЗДІЛ XXIV:

Польське Підпілля 269
Українська Самооборона 273
Комуністичне підпілля в часі німецької окупації 280
Висновки з доби німецької окупації 285

РОЗДІЛ XXV:

„Остаточна розв'язка" жидівського питання ... 289

РОЗДІЛ XXVI:

Дипломатична акція польського уряду в часі другої світової війни 296

РОЗДІЛ XXVII:

Часи „Людової Польщі".
Виселення 1944/45 років 308
Акція УПА на Холмщині і Підляшші.
Виселення 1947 року 317
„Земє Одзискане" 328
„Відлига" в Совєтському Бльоці
і Всеукраїнський З'їзд у Варшаві 330

Покажчик імен 453

ДОДАТКИ (ДОКУМЕНТИ)

		Стор.
Ч. 1.	Протест холмщаків-полонених (з „Вісника СВУ")	339
Ч. 2.	Тиміш Олесіюк: „Як за Діоклетіяна" (сторінка зі споминів)	340
Ч. 3.	д-р Василь Дмитріюк: „Спомини з років 1918/1927"	357
Ч. 4.	Інтервенція Президії Української Парляментарної Репрезентації у міністра віроісповідань в справі масової розбірки церков на Холмщині, 31. серпня 1933 р.	376
Ч. 5.	Українська дискусія в Соймі про трагедію Православної Церкви, за „Новим Часом", Львів, 14. липня, 1938 р.	377
Ч. 6.	Інтерпеляція посла д-ра Степана Барана в справі збурення церков на Холмщині і Підляшші	371
Ч. 7.	Релігійна боротьба на Холмщині: репортаж „Мети", Львів, ч. 28, 1938 року	393
Ч. 8.	З життя Холмщини: репортаж „Слова", Варшава, 3. липня, 1938 р.	394
Ч. 9.	Як руйнували одну з найстарших церков на Холмщині. Звіт посла Володимира Кохана, за „Новим Часом", Львів, 1939 р.	396
Ч. 10.	Меморандум Святішого і Священнішого Собору в справі розвалювання православних церков на Холмщині, дня 20. липня 1938 р.	399
Ч. 11.	Послання митрополита Андрея Шептицького в справі розвалювання православних церков на Холмщині, дня 20. липня 1938 р.	401
Ч. 12.	„Спричинників подій на Холмщині таки покарають", — відгомін подій на Холмщині на інтерпеляцію посла д-ра Барана	403
Ч. 13.	Наступ на Холмщину „Ілюстрованого Кур'єра Цодзєнного", з ч. 129/130, за „Ділом", Львів, 17. травня 1938 року	404
Ч. 14.	Лист д-ра Тимоша Олексіюка до проф. Володимира Кубійовича в справі початків організації українців на Холмщині і Підляшші в 1939 р.	406
Ч. 15.	Мілена Грінвальдт: „Холмський Театр" (спогад написаний авторкою до „Нарису Історії Холмщини і Пдляшшя")	417
Ч. 16.	„Спиніть Безумство!" — український голос людей доброї волі з приводу масового винищування українців на Холмщині і Підляшші, 15. травня 1944 року	421
Ч. 17.	Рарог: „Ані гудзика!", переклад з польського, „Вядомосьці", Лондон, 27. травня 1962 року	442

ЄВГЕН ПАСТЕРНАК

НАРИС ІСТОРІЇ
ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ

THE OUTLINE OF HISTORY
OF THE KHOLM AND PODLACHIA LAND

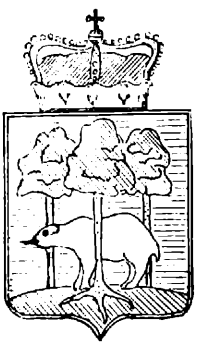

НА ВИДАННЯ ЦІЄЇ КНИЖКИ ЗЛОЖИЛИ:

1. Попередньо, заходами сот. Юрія Лукащука:
   сот. Ю. Лукащук: $25.—; д-р Т. Г. Олесіюк — $25.—; Ів. Коровицький — $10.—; П. Довбачук — $15.—; Є. П. — $30.—; Ів. Левкович — $5.00.

2. Замість вінка на могилу с. п. сот. Юрія Лукащука:
   П-ні Ольга Лукащук — $100.—; Є. Пастернак — $50.—; Б-во Охорони Воєнних Могил „Броди-Лев" — $25.—; П. Довбачук — $25.—; М. Волинський — $20.—; д-р В. Дмитріюк — $20.—; проф. С. Демчишин — $20.—; сот. О. Гнатюк — $20.—; інж. арх. Я. Січинський — $15.—; д-р В. Шандор — $15.—; К. Варварів — $10.—; д-р В. Тимцюрак — $5.—; проф. І. Драбатий — $5.—; В. Діберт $5.—.

3. В 40-вий день смерти сот. Юрія Лукащука:
   по $20.—: Ів. Соломаха; по $10.— Ів. Лютий-Лютенко, В. Сидір, Мих. Броварний, Н Баум; по $5.—: д-р В. Шандор, полк. П. Смородський, В Шолох, сот. А. Гнатюк; по $3.—: о. П. Стельмах; А. Бабич; по $2.—: Черненко, М. Самусь, М. Штибель; по $1.—: І. Булига, Н. Дадачко, Я. Дубас; внуки сот. Юрія Лукащука разом $17.—. Разом усього в сороковий день смерти сот. Ю. Лукащука: $115.—.
   Т. Котульський — $2.—.

4. Збірка через Інститут Дослідів Волині — $83.00.
   Павло Крещук — $5.00.

ПЕРЕДМОВА

Ми не можемо втекти від історії. Про нас будуть знати, незалежно від нашого бажання. Ніхто з нас не заховається від історії пола плечі своєї зарозумілости чи скромности.

Вотенна проба, через яку ми перейшли, освітлюватиме нашу славу і нашу гапьбу для майбутніх поколінь.

З промови президента Лінкольна перед Американським Конґресом, 1. грудня, 1862 року.

„Нарис Історії Холмщини і Підляшшя" не має претенсій на науковість ги об'єктивність. Вигерпна наукова праця на цю тему лєдвс ги можлива в цей гас. Ми не маємо доступу до найважливіших документів нашого минулого і ми не певні, ги ці документи будуть колись опубліковані і переховаються для майбутнього. Надто бо багато є т. зв. „відповідальних гинників", яким ходить саме про те, щоб пофальшувати історію нашого народу, а історію Холмщини і Підляшшя зокрема.

В насвітленні описуваних нами подій ми не могли триматися тогно територіяльних рямок. Ми не жили відокремлсним життям від світових подій, а були тісно пов'язані з історією української нації. Саме за право української нації мати місце під сонцем, Холмщина і Підляшшя найбільше потерпіли.

Насвітлюючи події, що діялися довкола нас і посеред нас, ми мусіли дати тим подіям свою власну інтерпретацію. Якщо в цій інтерпретації ми помилилися, то ми радо приймемо критику і визнаємо помилки, які трапились на сторінках „Нарису".

Назви місцевостей в „Нарисі" подані згідно зі старо-українським холмським ги підляським назовництвом. Ми не вживали сполонізованих назв тих місцевостей, а тим більше безграмотних назв впроваджених росіянами після окупації наших земель, (от як „Брест" — огевидно назва узята з відомого французького атлантійського порту, за-

місць старої слов'янської і української назви — Берестъ (в старі часи це місто звалося „Берісто", як ця назва заховалася в старій підляській пісні: „Славне місто Берісто, а ще славніші — Ломази"). В багатьох випадках спростовано в цій праці назви місцевостей, викривлені нашими журналістами і істориками, от як назва міста „Седлець" чи „Седльці", замість уживаної тут української назви того міста — Сельці; село „Межилісся", узяте нашими журналістами з польського „Мендзилєсь", замість української назви того села — Межилистя, і т. д.

Використані джерела подані за невеликими винятками в українському перекладі, включно з назвою джерела в примітках, з зазначенням мови оригіналів: „англ.", „поль." і т. д. Заголовки тих самих книжок в мовах оригіналів подані в бібліографічному покажчику.

Мапа Холмської губернії додана до цієї книжки в її російському виданні без виправлення назв місцевостей. З уваги на її документальну вартість не було доцільним виправляти її чи українізувати, тим більше, що сучасний адміністративний поділ, положення і назви осель є цілковито змінені.

Цей „Нарис" охоплює тільки новіші історичні часи, а саме, XIX і XX століття. Старі часи історії Холмщини і Підляшшя описані в праці проф. М. Кордуби, яка, хоч і є тепер бібліографічною рідкістю, все ж переховується в деяких приватних і публічних бібліотеках і, маймо надію, колись буде перевидана.

На цьому місці складаю сердечну подяку усім тим, що надіслали надзвичайно цінні і рідкісні історичні матеріяли до використання чи уміщення в „Нарисі", зокрема д-рові Тимошеві Олесіюкові, д-рові Василеві Дмитріюкові, д-рові Ст. Божикові, Мілені Грінвальдт, Миколі Волинському і тепер вже покійному сотникові Юрієві Лукащукові, незабутньому комендантові Холмської Самооборони. Без тих матеріялів написання цієї праці було б неможливим.

Окрему подяку складаю ВІШП. Ів. Ів. Коровицькому за редакційне і мовне виправлення рукопису.

Автор, Торонто, травень, 1968

РОЗДІЛ І

Ми і наші сусіди

Географічне положення має рішальний вплив на долю кожного народу. Положення Холмщини і Підляшшя в більшій мірі, ніж у випадку якої будь іншої країни, вирішило трагічну долю цих земель. Положені на роздоріжжі життєвих шляхів світових імперій — Росії, Австро-Угорщини і Німеччини, на кордоні поміж Україною і Польщею — Холмщина і Підляшшя були побоєвищем світових імперіялізмів і предметом торгів на міжнародніх торговицях, починаючи від Віденського конгресу і кінчаючи Ялтинською конференцією. Політики, що рішали про долю цих земель, не знали про їх історію і, очевидно, не мали права виступати в імені їхнього населення. Зрештою, вони про це моральне право не дбали, послуговуючись завжди тільки правом сильного. В цьому випадку поступовання таких автократів, як Наполеон І, Александер І чи Сталін і „демократів", як Рузвельт, Черчіль було тотожнім.

Зокрема поляки і росіяни не мали найменшого зрозуміння до потреб автохтонного населення Холмщини і Підляшшя і намагалися вирішувати усі справи поза його плечима і проти життєвих інтересів населення цих земель. Це було трагедією не тільки українського населення, але і його сусідів.

Маріян Кукель, автор „Історії Польщі по розборах", пише в передмові до своєї книжки, що

> поминаючи полонізацію литовської і руської шляхти та існування на цих землях колонізаційного польського елементу, польськість тут не проникла до непольської селянської маси. Асиміляція могла бути доконувана тільки при умові, коли браталися „рівні з рівними, вільні з вільними". Але селян (в оригіналі „хлопів") до цього товариства не запрошувано. Тому одні заховали литовську мову, інші білоруську або руську, що нині зветься українською. Заховали також почуття окремішности від польської нації, як нації панів,

хоч ці пани були часами одноплемінні з ними. Більшість заховала мову своїх предків. Релігійні відносини завогнювалися боротьбою церков — православної проти уніятської, зокрема в Україні. [1]

Граф Вітте, міністр царських урядів Александра III і Миколи II, у своїх спогадах пише:

> Кордонні провінції держави (в часі революції 1905 року) цілком ясно користали з нагоди, щоб показати свої зуби. Вони мстилися за відвічні кривди, що діялися в цих провінціях і за ті мірі, які, хоч були необхідні, викликували національні почуття народів, що були завойовані, але не асимільовані. Вони нетерпляче очікували години, що здавалася для них звільненням від татарсько-монгольського ярма. За цей стан ми, росіяни, поносили вину. Ми не збагнули собі, що від часу Петра Великого, а спеціяльно від Катерини II ми жили не в Росії, а в Російській Імперії. Пануючим елементом були русскіє, які однак розпадаються на три виразні етнічні групи: великоросів, малоросів і білорусів. Неможливо панувати такою імперією і ігнорувати національні почування цих різноманітних груп, що творять собою **більшість населення великої імперії.** (Підкреслення Є. П.). Політика навернення усіх мешканців імперії на „істинорусских" людей не є ідеалом, що мав би злити усі різноплемінні народи імперії в одне політичне тіло. Я думаю, що було б багато краще для русских, коли б Росія була однородним тілом під оглядом національним, а не різноплемінною державою. Щоб осягнути ту мету, є лиш один шлях, віддати кордонні землі, бо ж вони ніколи не піддадуться русифікації. Але такий крок очевидно ніколи не буде взятий володарями під увагу. Якраз навпаки: не будучи щасливими з усіма тими поляками, фінами, німцями, латвійцями, грузинами, армянами, татарами і т. д., і т. д., в кордонах імперії, ми дальше намагаємося включити в імперію території заселені монголами, китайцями і корейцями.[2]

Проте, ані поляки, ані росіяни, ті дві нації, що могли відіграти ролю в організації слов'янського світу, не збагнули свого історичного покликання і захоплювалися азійськими теоріями побудови „однонаціональної" держави на засадах примусу і терору, хоч провідні польські магнати

---

[1] М. Кукель: „Історія..." стор. 15.
[2] С. Вітте: „Мемуари". (англ.), стор. 33.

завжди робили вид, що вони нібито розуміють ідеї західньо-европейського гуманізму. Справу визволення американської нації в 1783 році поляки вважали своєю і Тадей Косцюшко, чільний польський патріот тих часів узяв участь у американській визвольній війні.[3] Але цей самий демократ Косцюшко не вагався поставити польському урядові внесок, щоби примусити уніятських священиків запровадити польську мову в службі Божій, „бо ж тоді польський дух в них з часом увійде".[4]

Розбори Польщі

3. січня 1795 року було підписано вступну умову поміж Росією і Австрією про остаточний поділ Польщі. Австрії мали припасти Західня Галичина з Краковом, Холмщина з Холмом, Люблинщина і Підляшшя до Буга. Наслідком дальших переговорів поміж цими державами і Прусією дійшло до угоди про третій поділ Польщі. В січні 1796 року Прусія віддала Краків Австрії, а Росіяни віддали Варшаву Прусії. Умову підписано 26. січня 1797 року і до неї додано таємну клявзулю, що

> „заходить потреба знищити усяку згадку про Польщу, як державу і тому не належить впроваджувати ніяких згадок про Польщу, ані титулів, як також не належить вживати назви „Королівство Польське", яке назавжди знищене".

Холмщина і Підляшшя увійшли за цією умовою до Австрії, головно з уваги на пов'язаність Греко-Уніятської Церкви[5] зі Львівською митрополією. Австрія отримала 113.000 кв. км. бувшої Польської держави з 3.85 мільйонів населення, з чого було 214.000 українців на Холмщині і Під-

---

[3] Американський історик Польщі, С. Л. Шарп заперечує, що Косцюшко і Пуласкі брали участь в американській визвольній війні тільки з ідеалістичних мотивів, вказуючи на те, що Косцюшко процесувався з американським урядом „за залеглу платню" і ін.

[4] Корзон: „Косцюшко", Краків, 1894 р., стор. 196 (поль.).

[5] Ми скрізь послідовно вживаємо титулу „Греко-Уніятська Церква", або в скороченню — „Уніятська Церква", бо це був той історичний титул церкви, що існувала на Холмщині і Підляшші. Цей титул затримався в усіх документах того часу, які до нас дійшли. Офіційна назва Ватиканського протоколу тепер: „Візантійсько-Слов'янський Обряд Римо-Католицької Церкви серед Українців", постала пізніше, як також і поточні назви тієї церкви: „Греко-Католицька Церква" в Галичині чи „Українська Католицька Церква" в США і Канаді після другої світової війни.

ляшші. До Холмської єпархії належали тоді церкви в п'ятьох воєвідствах: Люблинському, Підляському, Белзькому, Мазовецькому і Августовському, крім поодиноких парафій, от як у Варшаві і Кракові.

Адам Чарторийський і Александер I.

В тому часі князь Адам Чарторийський, з українсько-литовського роду, що мав ключі своїх маєтків на Підляшші, але також і на Волині, яка вже тоді належала до Росії, щоби запобігти конфіскаті своїх волинських дібр, на вимогу цариці Катерини, мусів вислати своїх двох синів, Адама Юрія і Константина, як закладників до Петербургу. Старший з тих княжат, Адам Юрій [6] мав добру освіту і ліберальні погляди. В петербурзьких придворних колах він був радо бачений і дуже скоро заприязнився з великим князем Александром, якого Катерина II готувала наслідником на престол. На молодого великого князя Чарторийський зробив велике враження і під його впливом Александер став завзятим полонофілом, не криючись зі своїми замірами відбудувати незалежну Польщу, якщо він стане царем. Їх приязь скріплювала приналежність до тої самої масонської ложі. Пізніше ця приязнь була замрячена, але тимчасом, коли вночі 21. березня 1801 року змовники, старшини гвардії, замордували царя Павла I і на престол вступив Александер I, то він зробив князя Адама спершу віцеміністром, а дещо пізніше, в 1804 році, і міністром закордонних справ імперії. Таким чином людина, яка сама признавалася, що „не може дивитися на москаля... без того, щоби кров від ненависті йому не кидалася до голови... тому що москалі є головними винуватцями усіх нещасть Польщі" [7], стала міністром царської імперії.

Велике Князівство Варшавське

Наслідком воєн Наполеона і поразки трьох держав, Австрії, Прусії і Росії під Австерліцом 2. січня 1805 року

[6] Князь Адам Юрій Чарторийський ур. 14. січня 1770 року у Варшаві. Він був сином Адама Казимира і Елизавети, ур. графині Флемінг, доньки міністра короля Августа II. Адам Юрій виховувався у Волчині на Підляшші (північне Підляшшя, Берестейщина) у маєтку свого дядька, коронного канцлера Михайла Чарторийського.

[7] А. Чарторийський, „Мемуари" (англ.), стор. 56.

і пов'язану з цією битвою капітуляцію Прусії, Наполеон, виконуючи кількакратні обіцянки полякам відбудувати Польщу, і для послаблення впливів Австрії і Росії на сході Європи, створив Велике Князівство Варшавське. До того князівства увійшли спершу тільки етнографічні польські землі. Холмщина і Підляшшя залишилися при Австрії аж до т. зв. „австрійської війни" 1809 року, коли Австрія, користаючи зі заангажування Наполеона в Еспанії і його поразок у тій війні, виступила війною проти Варшавського Князівства, як наполеонівської дитини, з наміром ліквідувати цей політичний твір. У цій війні Александер I грав подвійну ролю: він мав умову з Наполеоном, що в разі війни Австрії проти Наполеона Росія буде нейтральною; в той самий час він мав умову з Австрією, що в разі війни проти Наполеона російські війська не будуть анґажуватися чинно по стороні французів. Австрія, з уваги на посідання Холмщини і Підляшшя, мала надзвичайно вигідні позиції супроти Варшавського Князівства, оточуючи його з трьох сторін фронтом, розтягненим на сотки кілометрів. Однак австрійці не використали свого вигідного стратегічного положення і дозволили князеві Й. Понятовському, що був міністром оборони Князівства, увійти на Холмщину і Підляшшя для мобілізації тут сил проти Австрії. Старий князь Чарторийський, що сидів у своїх підляських маєтках і мав титул австрійського фельдмаршала, попросив Понятовського „узяти його в полон" і тим самим „примусити" його сина, Константина, виставити своїм коштом полк піхоти з Підляшшя. Зять Чарторийського, граф Станіслав Замойський, виставив також полк піхоти зі своєї ординації на Підляшші, а Адам Потоцький змобілізував полк кавалерії з Холмщини. Та це було дуже нещасливим потягненням Понятовського, як міністра оборони, тому що на вістку про організацію підляських і холмських полків російська армія під командою Ґоліцина увійшла на ці землі, „щоб встановити порядок і привернути владу легальному австрійському урядові".

Понятовський зі своїми військами мусів відійти, навіть не пробуючи зупинити російські війська, і, перейшовши Віслу біля Пулав, пішов на Краків. Російська армія наразі залишилася кватирувати на Холмщині і Підляшші.

Наполеон мусів спішно вертати з Еспанії, щоб залагодити східньо-европейські справи. Він старався задобрити Александра коштом Австрії і побільшити Велике Князівство Варшавське, прилучуючи до нього Холмщину і Підляшшя. Цар прихилився до цих плянів Наполеона, і наслідком Шенбрунзького договору 14. жовтня 1809 року прийшло до розподілу українських земель, приналежних до Австрії: Тернопільщину було на короткий час, до 1815 року, прилучено до Росії, а Холмщину і Підляшшя до Князівства Варшавського.

Александер I міг тоді залишити Холмщину і Підляшшя, що були в його руках, при Росії. Однак йому присвічувала ідея відбудови Польщі, що й привела до наслідків Шенбрунзького договору.

Королем Великого Князівства Наполеон призначив Фридриха Августа Саксонського. Для забезпечення своїх впливів Наполеон післав до Варшави свого представника, маршала Даву, що був міністром оборони Князівства, командуючи військами і дійсним володарем країни. На терені Князівства постійно квартирував корпус французької армії. Новостворена держава мала бути „сателітом" Французької Імперії і мусіла виставити до послуг Наполеона військо у кількості 60.000 людей.

Ситуація, що витворилася у Великому Князівстві була нестерпна для польських маґнатських родів. Їх маєтки були не тільки у Князівстві, але й в Україні і Білорусі. Важко було погодити польський патріотизм, що зобов'язував у Князівстві, з лояльністю до царського уряду в Петербурзі, а кожний закид зради в бік Росії загрожував втратою українських і білоруських дібр. Постійні і настирливі домагання поляків перед Наполеоном „відродити історичну Польщу" були не тільки висловом польського патріотизму і тугою за Польщею „від моря до моря", але наслідком матеріяльних розрахунків повороту українських посілостей.

Але й дрібніша шляхта та католицьке духовенство не мало надто великих підстав захоплюватися своїм положенням у Князівстві. Наполеон проголосив конституцію Князівства, що була сперта на французьких революційних зразках. Четвертий параграф цієї конституції встановлю-

вав, що „невільництво касується. Усі громадяни держави є рівні перед законом". Рівнож впроваджено було новий правний кодекс, т. зв. „Наполеонівський", за зразками французького права, який переходив до порядку денного над католицьким цивільним правом і встановлював „уряди цивільного стану" для полагоджування метрикальних справ. Ці закони загрожували життєвим інтересам польської шляхти і духовенства, бо ж це було теоретичним скасованням панщини і підірванням авторитету і матеріяльного стану духовенства. Поляки тепер з кпинами говорили, що мають „Князівство Варшавське, гроші пруські, короля саксонського, жовніра польського а кодекс французький".

Шляхта з тугою поглядала на схід, в Україну, де ще не було мови про скасування панщини, де царський уряд признав значні привілеї усій шляхті, також дрібній, т. зв. „засцянковій", яка таких привілеїв ніколи не мала в королівській Польщі. Польські маґнати були вдоволені в Україні з необмеженої влади над селянством, яку запевнював їм уряд в Петербурзі і якої вони в Польщі не мали. Вони могли тут збогачуватися коштом селянства, не маючи ніяких обов'язків громадського порядку. Для заспокоєння свого патріотизму шляхта могла збіратися на своїх з'їздах — тепер з'їздах дворянства — нібито для вибору свого провідника („предводітєль дворянства") і тут обмірковувати політичні справи. В порозумінню з князем Адамом Чарторийським постала цілком виразна політична концепція відродження незалежної Польщі з царем Александром І на чолі. Великопанські роди вже й перед тим воліли Александра, ніж Наполеона. Цей останній не мав товариської огляди, в поведінці був нечемний, часами грубий. Цар Александер був добре вихований, платив за вірність титулами і становищами при дворі в Петербурзі, даровизнами розлогих чорноземних земель в Україні і „душами" українських підданих. Серед шляхти ходили поголоски, що Наполеон пропонував Александрові мир за ціну повної ліквідації польського питання.

В тій ситуації провідні польські кола в Князівстві, що сподівалися від Наполеона відродження „історичної Польщі", мусіли щось зробити, щоб прихилити думку громадян-

ства в бік про-наполеонівський. Насамперед треба було „унешкідливити" четвертий параґраф конституції про ліквідацію панщини. Міністр справедливости, Фелікс Любенський, витлумачив Наполеонівський кодекс в той спосіб, що пани й надалі мають необмежену владу над землями, також тими, що були в посіданні селян і що було підставою їх існування, та 21. грудня 1807 року видав закон, що мав „регулювати повинности й свідчення" селян на користь панів за користання землею. Селяни були нібито тепер вільні від панщини, але позбавлені землі, що до того часу вважалася їх власністю. За цим першим ударом прийшов інший: міністер внутрішніх справ Князівства видав розпорядок, що уряд війтів мають виконувати місцеві пани. Селяни знайшлися в повній залежності від панів і говорили, що з них „зняли кайдани разом з чобітьми".

Далеко легше можна було обійти закон про встановлення урядів цивільного стану: ці уряди віддали місцевим ксьондзам ніби то тому, що „не було вишколених урядовців".

Серед польської інтелігенції і масонських кол [8] нуртували ідеї французької революції і назрівала революція проти диктатури Наполеона. На чолі „республіканців" стояли переважно ветерани еспанської кампанії, невдоволені з Наполеона і його політики в Европі. Провідником „республіканців" вважався Фелікс Потоцький. Революцію проти Наполеона пляновано на 1811 рік. „Республіканці" сподівалися на допомогу Александра I. Цим плянам перешкодила смерть Фелікса Потоцького і війна 1812 року.

Війна 1812 року

Роки 1810—1812 перетворили усе Князівство Варшавське у великий військовий табір. Міжнародня ситуація складалася так, що війна поміж Наполеном і Александром I вважалася неминучею. Вишукуючи причини цієї війни, польські історики скидають вину на Александра, вибілюючи Наполеона і твердячи, що Наполеон тільки „запобіг" війні, яку підготовляв Александер. Поляки, цілком

[8] В той час в Князівстві було 32 вільномулярських ложі з 4000 членами. Польські масони були цілий час в безпосередньому зв'язку з французькими масонами.

зрозуміло, промовчують власну співучасть в психологічній і фактичній підготовці до цієї війни. Упадок історичної Польщі поляки у великій мірі мусять завдячувати власній вині, а Велике Князівство Варшавське охоплювало не тільки етнографічні польські землі, але й українські -- Холмщину і Підляшшя і поляки могли тут, якщо б того хотіли, показати свої здібности в побудові модерної держави. Тимчасом до Наполеона раз-у-раз прибували делегації з вимогою відбудови „історичної Польщі", що означало ні більше ні менше, тільки війну з Росією. В часі перебування Наполеона у Варшаві в грудні 1807 року поляки наблизили до нього замужню жінку, шамбелянову Марію Валевську, для кращого впливу на політичні справи. Наполеон сам назвав війну 1812 року „польською війною" і це не було порожньою фразою, тому що у „великій армії" Наполеона на 608.000 людей було 85.000 поляків.[9]

У підготовці до війни мусіло брати участь усе населення Князівства. Польські історики завважують, що „населення гнулося під тягарами, але виконувало їх без спротиву, а навіть охоче"(!?). Харчеві продукти магазиновано, обмежуючи їх споживання до мінімум. Рік 1811 був дуже неврожайним. Великі й безупинні дощі на весні того року затопили поля і винищили збіжжя. На Холмщині і Підляшші був справжній голод. Серед робітників, що їх вигнано будувати військові укріплення, панувала червінка і скорбут. Медичної обслуги не було ніякої. Тогочасна статистика не подає, скільки людей згинуло в тому році від голоду і недуг, а тим більше, кілько серед тих жертв було українців з Холмщини і Підляшшя. Фактом є, що часи наполеонівської війни населення цих земель довший час згадувало, як найбільше нещастя XIX століття.

Голод 1811 року припізнив виступ Наполеона в поході на Москву, бо він вичікував жнив 1812 року, і це було одною з причин висліду кампанії. Переднівок в тому році був жахливий, але урожай заповідався гарний і 23. червня Наполеон дав наказ своїм військам перейти Німан і Буг. Очевидно, немає статистики про те, кілько українців було

[9] Польські історики подають число поляків в армії Наполеона на 98.000, або ж навіть і на 110.000, але ці числа не мають потверджень в інших джерелах.

в числі 85.000 вояків польської армії в поході на Москву, але треба думати, що небагато, бо ж поляки в тому часі твердо трималися засади, що війна — це шляхетське заняття: „панове шляхта, з шаблями до бою, а ти, хлопе, з вилами до гною!" [10]

Ця війна відбувалася на землях Холмщини і Підляшшя тільки частинно. Наполеон залишив генералів Шварценберґа і Раніє боронити цього відтинку фронту без виразних завдань наступу. Після невиразної акції біля Городечна, російська армія відступила до Луцька і Колок і тут зупинилася на безпечних позиціях, тому що ріка Стир була непрохідна, а французька армія не мала саперів для її форсування. Шварценберґ і Раніє мали відкритий, болотяний терен перед собою і були вдоволені, що тримають росіян за Стиром. Тимчасом, 19. вересня адмірал Чічаґов, після миру з Туреччиною, відтягнув свої війська з турецького фронту і прибув на Стир. Його армія нараховувала 35.000 людей і 204 гармати. Кількість росіян підвищилася до 60.000 проти 43.000 французів і австрійців. 22. вересня збірні сили росіян під командою Чічаґова форсували Стир в багатьох місцях і перейшли в наступ. Французи відступили спершу до Любомля, а потім до Берестя. Чічаґов переслідував їх і 4. жовтня, в околиці рік Мухавця і Рукавця, обійшов і зайняв Кобрин. Шварценберґ відступив на Підляшшя в Білу і Лісну, Чічаґов зайняв Береcть. Війна була перенесена на терен Підляшшя. Але росіяни не поспішали наступати на французів на Підляшші, маючи тепер куди важливіше завдання: відтяти шлях головним силам Наполеона, що вже тоді відступав з Москви. (Наполеон залишив Москву і розпочав відворот 19. жовтня). Чічаґов залишився в Берестю до 30. жовтня, роблячи розвідчі випади на Підляшшя, і тоді пішов на Слонім перетинати шлях Наполеонові. 28. листопада в битві біля Березини остаточно вирішилася доля кампанії 1812 року: Наполеон залишив недобитки своєї армії і пігнав у Варшаву і Париж для організації нової армії.

---

[10] Клич поданий тут в польській мові має декілька варіянтів, що не завжди дадуться виложити на письмі. З них подаємо лиш один для прикладу.

„Ти поляку у шишаку спеш з шаблон до бою,
ти русіне, пескі сине, з вілламі до ґною!"

В січні 1813 року російські війська вдруге в цій війні зайняли Береcть, окупували Підляшшя і пішли на Варшаву. Холмщина залишилася в руках поляків. Головна квартира польської армії була в Замості. Польський уряд втік до Кракова з невеликим військом. Серед поляків нуртували різні думки, що в цій ситуації робити: одні радили скористати з того, що Холмщина була в руках поляків і вдарити в тили російської армії, інші хотіли вирядити рештки війська на допомогу Наполеонові. Коли з поля битви під Люцен надійшла відозва Наполеона: „іду до Польщі і для Польщі!" — друга концепція перемогла і залоги, що залишилися в містах Холмщини відійшли на наказ польського уряду в Кракові. Цілий терен тепер вже без спротиву був окупований росіянами.

Наполеон і його оточення по програній війні розповсюджували думку, що їх „побідив генерал мороз", промовчуючи те, що відворот Наполеона з Москви розпочався 19. жовтня і що до того часу зима в Московщині ще не розпочалася. Морози вдарили щойно в часі відвороту. Більшість істориків промовчують важливіщі від „морозу" факти, що вирішили поразку Наполеона, як напр., що він ішов в цей похід без ніякої політичної програми і без уяви про складні національно-політичні відносини Російської імперії. Кинений перед війною клич, що це має бути „польська війна" [11] був безглуздим, бо ж поляки в хвилину вибуху війни мали хоч обкроєну, але все ж таки автономну державу, до якої належали крім польських етнографічних теренів, також українські території.

Вимога відновлення „історичної" Польщі була продиктована не національними, а вузько-клясовими інтересами одної верстви — маґнатської. Варшавський сойм на вістку про вибух війни схвалив дві головні точки: 1. ви-

[11] Граф Павел Сеґюр у своїх спомипах з наполеонівської війни 1812 року, в якій він був учасником і головним квартирмайстром французької армії, подає такий епізод при переході ріки Німану: „Коли наступила ніч, французи підійшли до ріки. Невеликий відділ саперів був посланий першим переплисти ріку. На своє здивовання, вони вийшли на беріг без пайменшого спротиву. Скоро однак з'явився козацький старшина з відділом. Він, очевидно, в темряві ночі не уявляв собі, що проти нього стоїть ціла озброєна Европа. Він запитав прибулих, хто вони такі і чого вони хочуть. „Французи!" — відповіли вони йому. „Чого ви хочете?" Один із саперів відповів рішучо: „Ідемо на вас війною! Відберемо Вільно і звільнимо Польщу!"

могу злуки усіх „історичних" земель, що належали до Польщі після Люблинської унії, і 2. вимогу заклику до поляків в царській армії, щоб вони покидали зброю і прилучилися до армії Наполеона. Депутація Варшавського сойму прибула до Вільна, місця постою Наполеона. Однак Наполеон був виразно поденервований постійними і настирливими вимогами поляків і заявив їм, що звільнені від московської окупації землі тепер матимуть змогу висловити свою думку про свою політичну приналежність. Більш прихильно він поставився до проклямації до поляків по тамтой бік фронту. В тій проклямації читаємо: „Поляки! Поспішайте прилучитися до прапорів з білим орлом Ягайла, Казимира і Собеського! Ваша країна того від вас жадає! Ваш гонор і релігія цього від вас вимагають!"

Та полякам з Князівства було легше написати таку відозву, ніж великопанським родам рішитися на зраду петербурзького уряду і тим наразитися на конфіскату українських чи білоруських маєтків. Тому лиш декілька панських родів з України і Білорусі перейшли на бік Наполеона.

Захування „великої армії", а зокрема поляків, в часі походу на Москву і підчас окупації того міста було таке, що мусіло скомпромітувати ідею західньої культури і демократії в очах „дикого азійського сходу". Французи і поляки нерозважно нищили історичні і національні пам'ятки опукованої країни. З церков викидувано мощі святих і грабовано усе, що мало якусь вартість, включно з кивотами з образів і богослужбовим посудом. Образи профановано і нищено. В Архангельському соборі в Москві, так само як і в інших церквах в Кремлі, влаштовано стайні. В Петровському і Данилівському монастирях були різні коней.[12] Усі ці справи були докладно відомі росіянам, які цілий час в часі окупації Москви мали там своїх шпигунів, перебраних чи то селянами і торговцями на базарі, чи таки впрост старшинами французької армії, тому що

[12] Г. С. Ладж: „Історія Націй" (англ.), видання Гавардського університету. 1913 рік, стор. 223, 234, 235. Див. також: Антоні Бретт-Джеймс: „1812 рік, Свідчення очевидців поразки Наполеона в Росії", (англ.), Мек Міллен, Лондон-Мельборн-Торонто, 1966 р., стор. 186/187.

багато російських старшин говорили французькою мовою так само добре, як і родовиті французи.

Наполеонівська війна була проголошена „отєчествєнною". Вона розбурхала національні почування росіян і їх ненависть проти заходу. Вона зцементувала позірно спаяну імперію і пересунула визволення поневолених Москвою народів на цілі століття.

Деякі твердження, які висувають тепер наші журналісти, що, мовляв, Наполеон цікавився українським питанням і „вивіз зі собою з Москви „Енеїду" Котляревського", так само як і те, що в армії Наполеона було багато українців, треба вважати вигадкою. Якраз навпаки: по стороні росіян билися старшини з відомих козацьких родів: Милорадовичі, Скоропадські, Кочубеї, батько української літератури Котляревський і багато інших, що тут вислужилися до високих рант і пов'язали свою долю з долею царської імперії.

Війна 1812 року кинула понуру тінь на дальший перебіг історії Европи XIX і XX століть. Обидві світові війни знаходять свій відгук в Наполеонівській війні, зокрема друга світова війна, що її большевики знову проголосили „отєчествєнной". [13]

---

[13] Згадуваний нами граф де Сегюр пише у своїх спогадах про такий факт з наполеонівської кампанії:

„У вечері того довгого дня (28. жовтня) імператорська гвардія наближалась до Гжацька. Раптом ми побачили в полі, побіч шляху перед нами ще теплі трупи росіян. Ми завважили, що їхні голови були пробиті в той самий спосіб і їх мізок заплямив землю довкола. Ми знали, що російські полонені були вислані наперед під охороною *поляків* (підкреслення Є. П.) іспанців і португальців. Деякі з генералів дивилися на це байдуже, деякі із вдоволенням, однак в присутності імператора ніхто не важився висловити свою думку. Один Коленкорт не стримався і вигукнув: „Що за жорстокість! Які наслідки матиме така нелюдяність на ворога!? Чи ж ми не залишили своїх полонених і поранених на їх опіку? Чи ж це не спровокує жорстокої відплати?" Але Наполеон понуро мовчав".

Коли ми порівнямо цей епізод з іншим, що мав місце 129 років пізніше з польськими полоненими майже в тому самому місці, в лісі під Катинем, то разюча подібність фактів є потрясаюча.

Ледви чи в цьому випадку виправданням може бути те, що росіяни так само жорстоко поводилися з французькими полоненими в часі відступу Наполеона з Москви. (Див. про це: „Журнал генерала Вільсона", (анг.).

РОЗДІЛ II

Віденський Конгрес

Цар Александер I їхав на Віденський Конгрес з наміром відбудувати Польщу. Але це „відродження" Польщі не покривалося з замірами поляків, які тепер, так як і давніше, не переставали мріяти про „історичну Польщу". Поляки перед наполеонівською війною сподівалися від Александра багато з уваги на його приязнь з Адамом Чарторийським і обіцянки, які він дав своїому міністрові закордонних справ.

В листі до Адама Чарторийського з 31. січня 1811 року цар обіцяв що:

> ...сила, про яку я казав, що хоче відродити Польщу — є Росія... Під цим відродженням я розумію прилучення усіх провінцій, що колись належали до Польщі, також російських провінцій, за винятком Білорусі, так щоб Двина, Березина і Дніпро були кордонами Польщі.[1]

Але роблячи ці обіцянки, цар ставив передумови:

> передумовою того писав він є 1. щоб королівство Польське було назавжди з'єднане з Росією і імператор Росії має мати титул короля Польщі; 2. мусить бути дане цілком ясне запевнення, що ця пропозиція знайде прихильний відгук серед польського громадянства у Великому Князівстві і це запевнення мусить бути скріплене підписами визначних осіб з-поміж того громадянства; 3. якщо Польща, в разі війни Франції проти Росії, залишиться по стороні Франції, то... справа відродження Польщі буде пересунена до невідомого часу.[1]

Поляки поставили карту на Наполеона і ця карта була бита. Тож після Наполенівської кампанії Александер I в іншому листі до Чарторийського з 13. січня 1813 року писав:

---

[1] А. Чарторийський: „Мемуари" (англ.), т. II, стор. 222/223.

> У реалізації моїх щирих ідей щодо Польщі я натраплю на труднощі, незалежно від мойого блискучого сучасного положення. Насамперед, опінія в Росії є проти поляків. Поведінка польських військ у Смоленську і Москві і знищення нашої країни спричинюється до посилення ненависти проти поляків.[2]

Проте, надії поляків на найкращу розв'язку польського питання не завмірали, тим більше, що Чарторийський був побіч графа Андрія Розумовського дорадником царя в часі Віденського Конґресу і що коротко перед Конґресом була опублікована переписка царя з Тадеєм Косцюшком, що був тоді на еміграції. У листі Косцюшка до Александра I читаємо:

> Я прошу про три ласки: перше - - це генеральна амнестія для поляків без усяких обмежень, так щоб усі вони, розкидані на чужині, могли повернутися додому. Друге - - щоб Ваша Величність проголосили себе королем Польщі з конституцією, що була б подібна до конституції Англії[3] і щоб Ваша Величність спонукали відкритя шкіл для панщизняних селян, **щоб панщина була скасована протягом десятьох років** (підкреслення Є. П.) і щоб хлопи дістали на власність те, що вони тепер посідають. Якщо мої прохання будуть вдоволені, то я приїду особисто (хоч я тепер хворий) щоб кинутися до ніг Вашої Величности і подякувати та бути першим, що віддасть шану (голд) мойому суверенові.[4]

Александер відповів Косцюшкові:

> ...Ваші бажаня будуть виконані. В поміччу Всевишнього, я сподіваюсь відродити геройську і шановану націю, до якої Ви належите. Я зробив урочисту обіцянку і її сповнення завжди турбуватиме мене...[5]

На перешкоді цих замірів царя стояли різні чинники, як російська аристократія та партнери Віденського Конґресу - - Австрія, Прусія і Англія. Англійський історик К. В. Б. Мідлтон у праці: „Британія і Росія" в розділі „Від Тільзиту до Відня", так оцінює ситуацію під час Віденського Конґресу:

---

[2] А. Чарторийський, як вище, стор. 235.

[3] Тут очевидно Косцюшко помиляться: Англія не має конституції, подібно до інших демократичних держав і тут може бути мова тільки про устрій Англії, оснований на традиції.

[4] Міхал Огінський, „Мемуари", (франц.), стор. 111.

[5] М. Огінський, як вище, стор. 113.

Засадничим пунктом непорозуміння була справа Польщі, з якою була пов'язана справа Саксонії. Мрією Александра було направити кривду, заподіяну полякам розділами, що викреслили країну з мапи Европи, в часі панування його баби, Катерини II. Він був надзвичайно відданий ідеї відродження Польщі і це було його несумнівною заслугою, що він осягнув бодай частинно свою ціль. Австрійці і прусаки були у великій опозиції до відродження Польщі в якій будь формі. Власні земляки Александра ненавиділи поляків. Поляки самі були зарозумілим народом, і в них виразно бракувало зрозуміння і поміркованости щодо замірів царя. Стара Польща була політичною дивовижею і її цілковите відродження було непрактичним і небажаним. Але поляки не хотіли вдоволитися абсолютно нічим меншим. Вони жадали Польщі минулого, коли майже уся Україна належала до Польщі. Александер не був приготований до того і в кожному разі не було можливим подарувати полякам їх передрозборові кордони або ж дати цілковиту незалежність. Все що він міг дати — це обмежене королівство в кордонах Росії, пов'язане персональною унією в особі царя. Але, щоб осягнути те, Александер мусів погодитися на жадання пруського короля щодо анексії Саксонії. Ніщо не могло бути більш неприємливим Австрії, як пляни Петербургу і Берліну. В тому випадку рішальним чинником була Британія, і вона кинула вагу свого авторитету по стороні Австрії. [6]

Британський міністр закордонних справ, лорд Кестельріг, делегат на Віденський Конгрес, заявив, що „ми приїхали сюди не ліквідувати розбори (Польщі), а їх впорядкувати". [7] Наслідком цієї розгри сил врешті у Відні компромісово створено „Царство Польське", до якого увійшли землі Великого Князівства Варшавського з Холмщиною і Підляшшям. Згідно з Віденським трактатом було вирішено, що „Його Імператорська Величність застерігає собі дати цій країні власний уряд і таку внутрішню самоуправу, яку вважатиме відповідною".

---

[6] Мідлтон: „Британія і Росія" (англ.), стор. 32/33.

[7] Деякі польські політики, от як Р. Умястовскі („Польща, Росія і Британія — 1941—1945", стор. 416) твердять, що европейські держави „зажадали" від Александра „відродження історичної Польщі", але він відмовився дискутувати про ту справу в тій площині. Це твердження не має підстав в інших історичних документах.

24. грудня 1815 року була проголошена царським маніфестом конституція „Царства Польського". Імператор Росії дістав титул короля польського, а на чолі Царства мав стояти царський „Намісник". Поляки сподівалися, що ним буде Чарторийський, але цей вже випав з царської ласки і цар покликав на це становище генерала Юзефа Зайончка, ветерана усіх наполеонівських воєн, що стратив ногу під Березиною. Поляки не любили і не шанували Зайончка, а він не любив своїх земляків. В розмові з міністрами, генерал кидав такими фразами: „що ви мені торочите про конституцію? Чим є цей край? Нічим!"

Тим не менше, Царство Польське дістало досить широку автономію і усі справи в краю належали до поляків. Від польських чинників залежала також доля Холмщини і Підляшшя.

Греко-Уніятська Церква в Царстві Польському

В часі розборів Польщі Холмським уніятським єпископом був Порфірій Абданк Скарбек-Важинський, ур. 1730 року в сполонізованій шляхетській родині. Він був, на свій час, надзвичайно вченою людиною: закінчив богословські студії в італійських академіях в Падуї і Болонії, вступаючи після того до Василіянського Ордену в Білорусі. В часі перебування в Білорусі, він видав кільканадцять богословських книжок, між іншим, життя святих в 12 томах, переклад з італійської мови на польську. Дещо пізніше він був в Галичині, в Бучачі, професором і префектом Василіянської колегії, потім ректором колегії у Володимирі-Волинському. 1772 року він був обраний генералом Василіянського Ордену. Коли єпископ Холмський, Теодосій Ростоцький, перейшов з Холма до Києва на становище спершу архиєпископа, а потім митрополита Уніятської Церкви, Порфірія Важинського було покликано 4. січня 1790 року на становище Холмського єпископа.

Єпископ Важинський, хоч знав українську мову наслідком довшого перебування на українських землях, вважав себе польським патріотом і в часі останнього польського чотиролітнього сойму завжди молився „за успіх польської справи" та давав щедрі датки на озброєння польського війська.

Уніятська Церква в той час вже підпадала польським впливам у внутрішньо-церковному житті. Архиєпископ уніятський Полоцький, Лісовський, в переписці з Важинським, вказував на небезпеку того шляху і радив повертати до давніх руських обрядів, „бо тільки тоді Уніятська Церква матиме можливість поширитися в Росії". Не знати, якої думки про цю справу був Важинський, однак він переклав цього листа Лісовського на латину і переслав його до Риму. Але Важинський не дбав про піднесення освіти духовенства ані про стан своєї єпархії, вважаючи, що „хлопським священиком може бути хто будь", висвячуючи на священиків навіть своїх льокаїв і кухарів; зрештою, по його думці, „всякое диханіе да хвалить Господа".[8] В часі перебування на владичому престолі в Холмі він висвятив понад 2000 священиків. Холмська духовна семінарія не могла дати такої кількости кандидатів на священиків і кількість її питомців в той час ніколи не перевищувала 50 осіб, але в довколичних селах міста Білої, Докудові і Ганні були „підготовчі курси" на священиків, де місцеве духовенство вчило обрядів і катехізісу так, як само вміло.[9]

По смерти єпископа Важинського 9. березня 1804 року, в часі Великого Князівства Варшавського, єпископом Холмським став Фердинанд Домброва-Ціхановський. Він народився 18. жовтня 1759 року в Ціхановцу на Підляшшу (північне Підляшшя, біля Дрогичина) в польській шляхетській родині, виховувався в Семятичах, в колегії Ордену Піярів, і після закінчення колегії вступив до Ордену Василіян. На рекомендацію Василіян, він був домашнім вчителем панської родини Венґленських.

По смерти Важинського Холмська єпископська катедра була якийсь час вакантною. Холмське духовенство, бажаючи визволитися з-під впливу Василіян, обрало на

---

[8] Еміль Бальковський: „Холмська Русь від часів розбору Польщі" (поль.), Львів, 1887 р., стор. 14.

[9] Про стан освіти тодішнього духовенства є згадка у Івана Франка в поемі „Панські Жарти":

„Старий був, смирний піп у нас,
Іще з тих давніх, мало вчених,
У Луцьку чи Холмі свячених..."

(Ів. Франко, том 14, стор. 21).

холмську катедру вчителя Холмської семінарії, Варфоломія Назаревича і розпочало старання про його затвердження у Варшаві. Однак, опікуни Ціхановського, Венгленські, випередили ці старання холмського духовенства і 24. лютого 1810 року вистаралися у саксонського короля Фридриха-Августа, що був тоді королем Князівства Варшавського, про номінацію Ціхановського Холмським єпископом. 8. жовтня 1810 року, в катедрі Св. Юра у Львові, в присутности галицьких духовних і світських достойників, митрополит Ангелович хіротонізував Ціхановського в єпископи.

За стараннем єпископа Ціхановського встановлено в холмській єпархії інституцію капітул, чужу і невідому у східніх церквах. 8. вересня 1824 року папа Лев XII видав „бреве" про затвердження холмської капітули в складі 5-х пралатів і 7-х каноніків. В склад першої холмської капітули відразу увійшло двох поляків: Павел Шиманський і Дулін. Шиманський, бувший професор Варшавської духовної академії, був довший чс, аж до своєї смерти в 1868 році, стовпом холмської капітули і ревним полонізатором церкви. [10]

Єпископ Ціхановський видав в 1915 році „Порядок Церковного Богослуженя" в польській мові: "Porządek Nabożeństwa Cerkiewnego na dyocezye Chelmską obrządku grecko-katolickiego przepisany", опрацьовний і виданий Орденом Піярів у Варшаві. Цим „порядком" в церкві впроваджений цілий ряд латинських обрядів і звичаїв: дозволялося вживати органи, „монстранції" зі Св. Дарами, замісць чаші, костельні молитви і співи, от як „нішпори", „суплікації", „годзінки", „рожаньци", тощо. Також дозволялося усування іконостасів з церков і впроваджувалося польську мову в проповідях.

Завдяки свойому польському шляхетському походженню, Ціхановський перший з Холмських уніятських владик засідав у Сенаті.

---

[10] Згідно з конкордатом з Римом, царський уряд мав затверджувати усі важливіші зміни в устрої Греко-Уніятської Церкви, як також погоджуватися на номінацію Холмських єпископів. Уряд не погодився на інституцію капітул і вона існувала „нелегально" до її ліквідації в 1864 році.

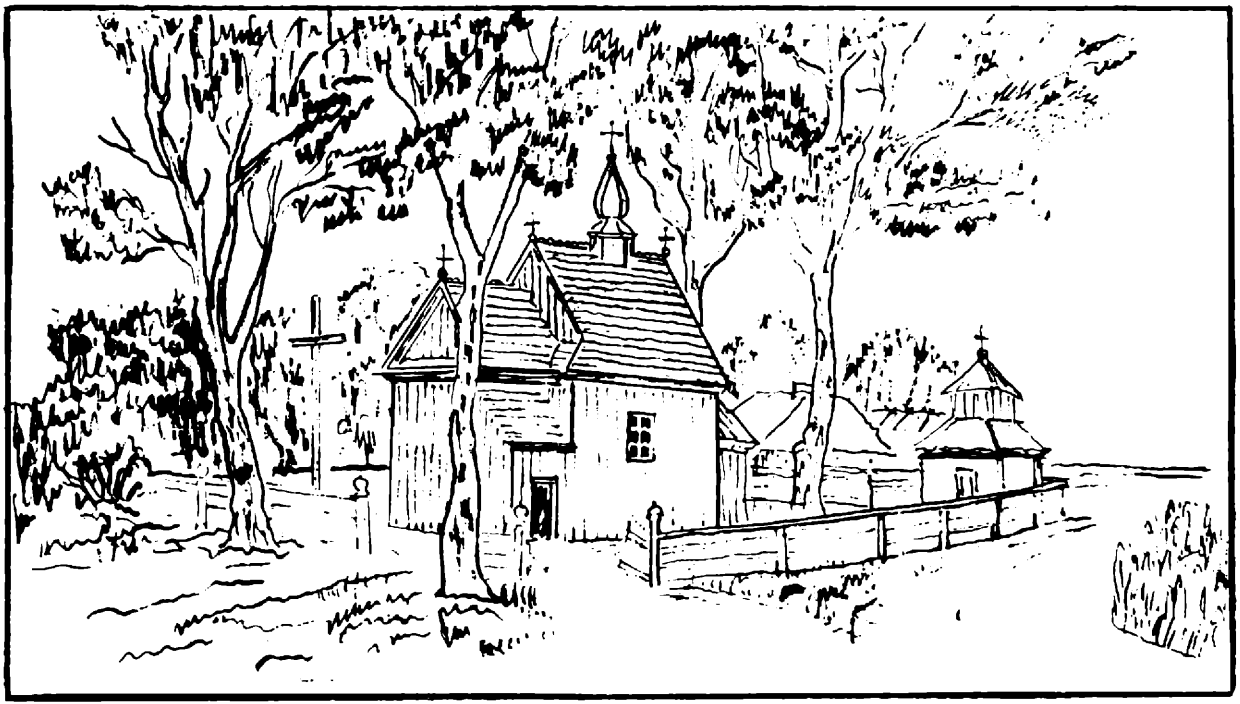

Церквиця у Вакнїві, під Тишівцями на Холмщині.
Рисунок з початків XIX стол.

Становище уніятського духовенства було й до того часу важким і вповні залежним від польської чи сполонізованої аристократії. Ще в 1764 році польський Сойм схвалив закон, на підставі якого діти уніятського духовенства мусіли повертати в панщизняний стан, якщо до 15 року життя вони не підуть до духовної, чи якої іншої школи, що давала б право нижчого уряду. З середніх духовних шкіл на терені Холмщини і Підляшшя існувала тільки Холмська духовна семінарія, заснована в 1759 році Холмським єпископом, Максиміліяном Риллом. Натомість на пограниччу наших земель була ціла низка польських шкіл, куди силою обставин мусіли іти діти уніятського духовенства. Чимало молоді, наслідком цих обставин, було назавжди втрачено: вона або полонізувалася в польських і католицьких школах, або втікала „закордон", цебто за Буг, в землі окуповані Росією, де, мимо твердих засад панщини, діти духовенства не були змушувані вертати в панщизняний стан. Польський історик Лукашевич, пишучи про цю справу, признає, що цей закон був надзвичайною кривдою для духовенства і шкодою для краю.[11]

Але навіть і духовний стан не завжди боронив священика перед шиканами польського пана. Коли в половині XVIII століття Холмський єпископ Филип Володкович (що був Холмським владикою від 1731 до 1756 року) об'їздив свою єпархію, він побачив в полі священика, в повному священичому облаченню, за плугом, якого вигнав на панщину пан-колятор, коли почув, що в той день приїздить єпископ на архиєрейську візитацію. Єпископ негайно дав наказ своїм гайдукам притягнути „за чуба" пана в поле і тут „виписати" йому нагаями „науку" пошанування духовенства.[12] Але випадки такої „науки" були, очевидно, надзвичайно рідкими, а взагалі духовенство було в повній залежності від панів, головно з уваги на інституцію „ктиторів", цебто добродіїв церкви, яка то інституція існувала на наших землях віддавна. Цими добродіями, цебто будівничими церков і фундаторами церковних маєтків були

[11] Лукашевич: „Історія Шкільництва". (поль.). том II, стор. 443, 444.

[12] Е. М. Крижановський, „Твори", т. II, стор. 175. Дивись також подібне положення галицького духовенства, описане Іваном Франком в „Панських Жартах". Твори, том 14, стор. 66/80.

власники земель, великопанські роди, що були спершу православними і дійсними оборонцями віри, от як Сапіги, Радивіли, Чарторийські, Сангушки, Хребтовичі, Гвоздецькі і ін. Потім, з приходом Унії ці роди ополячилися. Жодний з магнатських родів не пішов з православної віри до уніятської, а відразу до Римо-Католицької Церкви. Польський історик Кароль Шайноха у своїх „Шкицах Історичних", пише про те, як полонізувалася Русь: „Тож усі ті найславніші ймення і роди польські в XVI і XVII століттях, оті Замойські, Жолкевські, Собеські — то все старі руські роди, галузі землі Холмської, зі старого Замостя і Жовкви, що була тоді Холмщиною, з холмської Волі Собеської".[13]

Але після полонізації магнатських родів становище „ктиторів" уніятських церков затрималося за ними, бо ж вважалося „наслідним" і пани вважали себе володарями церков і церковних земель. Єпархіяльний єпископ тільки затверджував вибраного ктитором священика на його парафії. Священик не тільки мусів молитися підчас служби Божої за свойого ктитора, але й був від нього вповні залежним матеріяльно, бо ж церковні землі, або як їх на Холмщині і Підляшші називали „фундуші" вважалися власністю пана і пан міг цей фундуш кожночасно відібрати. [14]

Такий стан був до 1848 року, до указу царського, що позбавляв панів власности „фундушів". Не диво, отже, що в цих обставинах, під опікою польських „ктиторів" стан посідання Уніятської Церкви швидко корчився і до кінця

---

[13] Кароль Шайноха, „Шкіци Історичні" (поль.), том IV, Львів, 1869.

[14] В історичній перспективі інституція ктиторства була причиною дуже прикрих фактів виарендовування церков панами-ктиторами своїм повірникам, якими в багатьох випадках були жиди. Доки пан був одновірний зі своїми підданими, такі випадки були неможливі. Але пан католик вважав можливим і морально виправданим виарендовувати „схизматицьку" церкву задля грошевих зисків. З того часу походить відома пісня: „Іде, іде Зельман, везе, везе ключі..." Пісню цю записали історики (Вацлав з Олеська і інші) з околиць Волині, Галичини і Холмщини. Зельман мав бути найбогатшим з жидів-орендарів, що сам мешкав у Львові і мав своїх агентів в цілій південно-західній Україні. У весільному обряді на Холмщині заховалася пісня:

„Нема попа дома, поїхав до Львова,
Ключиків викупляти, церквицю одмикати,
Молодих вінчати..."

(Оскар Кольберг, Твори, том 33, стор. 137 (поль.).

Жидівські історики в усіх своїх писаннях старанно поминають коментарі цих фактів.

панування владики Ціхановського у воєвідствах Августовському і Мазовецькому не було вже, властиво, ані одної діючої уніятської парафії. Яких величезних втрат зазнали наші землі під пануванням таких владик, як Ціхановський, можна уявити зі зіставлення втрат нашого населення, яке подаємо на стор. 124 і 126.

Історик Холмщини, Еміль Баньковський, що сам був польського роду, пише про це:

„Він (владика Ціхановський) запровадив нові інституції, як капітула, суфрагани, підніс руський клер, зрівнявши його з латинським. Залишивши руські форми, він надав йому латинського духа... визволив його зі заскорузлости і штивности візантійської..." [15]

Освітні справи на Холмщині і Підляшші

Народня освіта була в руках дяко-вчителів, які вчили руської мови, читання і писаня церковно-слов'янських книг і стародавніх співів, церковних і світських. В записці народнього вчителя, Супруновича, з села Жещинки, поданій інспекторові народніх шкіл в Сельцях, так описане положення на Холмщині і Підляшші, на підставі слів його батька, дяко-вчителя села Порохенок:

„Я народився в 1799 році, а в 1814 році став дяковчителем. Я пам'ятаю добре, що в уніятських церквах давніше не співали ані одної польської пісні, органів ніде не було, а про „годзінки" і „рожаньци" не було й духу аж до 1831 року. З того часу наші пани-ктитори почали щораз відвідувати уніятські церкви і хвалити перед нами різні польські релігійні пісні. На їх бажання священики вмовляли дяків співати ці польські пісні і ми діставали від панів за це різні подарунки. Коли ж ми дочекалися 1860/63 років то після того слов'янське слово взагалі зникає з церков і його ледви можна почути підчас літургії, і, якщо б продовжувалась польська влада, то ми загинули б, і наша слов'янська мова, а з цим і наша віра: ми всі пішли б на латинство".[16]

Після створення Царства Польського на чолі відділу освіти став Станіслав Потоцький. Він був Великим Май-

[15] кс. Еміль Баньковський: „Холмська Русь...", стор. 20.
[16] Е. М. Крижановський, Твори, т. II, стор. 11.

стром вільномулярської ложі „Великого Сходу" і тому польський клір вважав його своїм смертельним ворогом. Він віддячувався клірові тим самим. Але він був запопадливим міністром освіти і в справі народньої освіти мав замір зробити дуже багато. В 1817 році Комісія Народньої Освіти Царства Польського видала постанову про впорядкування народніх шкіл. Встановлено було шкільні ради, що мали складатися з місцевого власника маєтку, священика і солтиса. Комісія доручила цим шкільним радам „не вагатися перед труднощами і не жалувати трудів" для організації шкіл. В 1820 році ця Комісія видала закон про організацію воєвідських і окружних шкіл (гімназій) і повітових вищих початкових шкіл. Усі закони цієї комісії не брали під увагу існування в Царстві Польському українського населення і школи мали бути польськими.

Але дальше паперових законів організація шкіл не пішла. Польські католицькі ордени Єзуїтів і Піярів, в руках яких були середні школи, не бажали собі ніякої конкуренції з боку державних чинників і не вважали потрібним давати яку будь, хоч би й нижчу освіту селянам.

В тому часі на Холмщині і Підляшші, або на пограниччу наших земель, були такі польські середні і вищі школи: 1. єзуїтська колегія в Люблині, заснована в 1582 році, зреформована С. Потоцьким на гімназію; 2. єзуїтська колегія в Красноставі, заснована в 1695 році, зреформована після вигнання Єзуїтів в 1775 р. на повітову вищу початкову школу, перенесену в 1865 році до Холма; 3. єзуїтська колегія в Бересті, заснована в 1620 році, зреформована в 1745 році на окружну вищу початкову школу, що існувала до 1831 року; 4. єзуїтська колегія в Дрогичині, заснована „на прохання підляської шляхти", що була передана, після заборони Єзуїтського Ордену, Піярам і існувала до 1831 року; 5. піярська школа в Лукові на Підляшші, заснована в 1701 році, перенесена в 1840 році до Сельців; 6. піярська школа в Опіллю, заснована в 1744 році, що існувала до 1831 року; 7. філія Краківської Академії Наук в Білій на Підляшші, заснована князем Александром Людвиком Радивілом, зреформована в 1865 році на грекоуніятську гімназію; 8. католицька духовна семінарія в Янові на Підляшші, осідку католицького Підляського єписко-

па, заснована в 1685 році єпископом Луцьким, Станіславом Витвицьким, замкнена в 1865 році після ліквідації Підляської католицької єпархії; 9. католицька духовна семінарія в Красноставі, заснована на початку XVIII століття; 10. католицька духовна семінарія, потім духовна академія в Замості, заснована і утримувана коштом графів Замойських (вона існувала недовго).

Не диво отже, що католицьке духовенство, щоб в самому початку ліквідувати заміри С. Потоцького в його заходах щодо народньої освіти, зладило проти нього в 1820 році донесення до царя і, долучивши до нього сатиру Потоцького на духовенство п. з.: „Подорож до Темнограду", намовило ксьондза Яна Воронича завезти цей донос до Петербурґа і доручити цареві. Сатира Потоцького була закваліфікована в Петербурзі як намагання підірвати авторитет духовенства і цар звільнив Потоцького, призначивши на його місце Станіслава Ґрабського, вірного клірові і реакціонера, що швидко допровадив усі заходи Потоцького щодо розбудови шкіл до занепаду.

Народня освіта на Холмщині і Підляшші залишилася в руках дяко-вчителів.

Тому що Холмська духовна семінарія не могла задоволити потреб єпархії в постачанню усіх парафій священиками, на більшість парафій діставалися курсанти з Докудова і Ганни, абож абсольвенти католицьких польських колегій, які взагалі не вміли читати і писати старослов'янською мовою, що все ще офіційно вважалася богослужбовою мовою Уніятської Церкви. [17] Тому й не диво, що в тому часі позначилися сильні намагання уніятського духовенства занехати старослов'янську мову взагалі і перейти на латинський обряд.

[17] Коли в 1842 році керманич відділу освіти Царства Польського наказав увести в усіх школах Холмської єпархії як обов'язкове навчання старослов'янську мову, виявилося, що цілковито немає вчителів тієї мови. Запропоновано було запросити на вчителів тієї мови місцевих уніятських священиків. Грубешівський декан, Микола Себович, як рівнож настоятель Грубешівського собору, Северин Шмігельський, відмовилися від цього, пояснюючись браком знання мови. Більський декан, Іван Калиновський (зять пізнішого єпископського номіната, Калинського), на вимогу урядової комісії, написав свій життєпис латинкою, підписуючись: "charakterem głagolickim pisałem własnoręcznie — x. J. Kalinowski". (Е. Крижановський, Твори, том II, стор. 231).

Коли в 1865 році інспектор народніх шкіл в Сельцях звернувся до Холмського єпископа з запитом, кілько і в яких школах навчаються діти уніятського духовенства, він дістав офіційну відповідь, що 88 дітей уніятських священиків в тому році вчилися в польських школах [18] (в тому самому році згідно з шематизмом Холмської єпархії було на Холмщині і Підляшші 214 уніятських священиків).[19]

Вищу освіту холмщани і підляшани мусіли здобувати поза межами своєї вужчої батьківщини, спершу переважно у Львові, а пізніше також у Віленській духовній академії, грецькій колегії театинів в Римі, в Оломінцу, Відні, Кракові або Брунсберґу. Після відділення Холмщини і Підляшшя від Галичини, вчитись у Львові, за кордоном імперії, було щораз важче і кандидати на вищі духовні становища мусіли їхати до Варшави до польських високих шкіл.

Орден Василіян, хоч і претендував на провід в релігійному житті Уніятської Церкви і мав на Холмщині і Підляшшю свої монастирі, не спромігся на організацію власного шкільництва, правдоподібно співпрацюючи вже в тому часі з польськими монашими Орденами Єзуїтів і Піярів, які тримали у своїх руках усе середнє шкільництво.

[18] Е. Кржановський: Твори, як вище, стор. 252.
[19] о. Е. Баньковський: „Холмська Русь...", як вище, стор. 203.

РОЗДІЛ III

Повстання 1830 року

Під кінець свого панування Александер I щораз то більше підпадав реакційним впливам. Безсумнівно, що поляки своїми вимогами „відновлення історичної Польщі", „усе, або нічого", в значній мірі спричинилися до розчарування царя і приходу аракчеєвщини. Це відчували і провідні російські кола, що вже й перед тим чули нехіть до поляків за їх ставлення в релігійних справах і до інших народів. Так зване „листопадове" повстання, що вибухло вже по смерті царя Александра I [1] за панування Миколи I, було можливим тільки завдяки великим привілеям, що їх мали поляки в Царстві Польському. Невдача цього повстання була наслідком не тільки дійсного співвідношення військових сил Царства Польського з Російською Імперією чи байдужости західнього світу до польського питання, але бракові взаємного зрозуміння поміж провідними колами російського і польського громадянства. Коли б це повстання було скоординоване з повстанням Декабристів 1825 року -- його вислід і доля східньої Европи могли б бути цілковито іншими.

Польські історики листопадового повстання 1830 року подають суперечні думки про причини цього повстання, як напр., „жорстокість великого князя Константина Павловича", брата царя, що був тоді в Польщі, був одружений з полькою і мав безсумнівно великий сентимент до поляків. [2] Ці самі історики признають, що великий князь Константин був протягом цілого свого життя дійсним за-

---

[1] Ми тут беремо під увагу офіційну версію про смерть Александра I. 1. грудня 1825 року в Таганрозі, поминаючи чутки про його втечу і виникнення у вид „таємничого старця Федора Кузьмича" в Сибірі.

[2] Великий князь Константин Павлович, брат царів Александра I і Миколи I був одружений з Юліяною, княжною Кобургу. Він з нею розвівся і одружився неофіційним (морганатичним) шлюбом з Іванною Грудзінською, з князів Ловичів. Завдяки тому Микола I став царем і був до кінця життя зобов'язаним перед своїм старшим братом.

ступником в польських справах перед царями Александром і Миколою і що він міг здушити повстання в самому його початку і не зробив цього тільки тому, що не хотів бути особисто відповідальним у жорстокостях, які йому довелось би застосувати у тому випадку. Рівнож польські історики признають, що після ліквідації повстання ані один вирок смерти на повстанцях не був виконаний, але замінений на заслання або в'язницю в той час, коли цар Микола не вагався післати на шибеницю декабристів зі славних московських і українських родів. Сентимент царя в тому випадкові був не до поляків, а до його брата, який помер в часі повстання і перед смертю благав Миколу бути милосердним до гарячих польських голов.

Більш реальною думкою можна вважати признання деяких польських істориків, що причиною повстання був „гнів поляків на Александра I за те, що він не виконав своєї обіцянки щодо литовських і руських земель".[3]

Повстання розпочалось 29. листопада 1830 року різаниною поміж поляками, з яких одні вважали себе зв'язаними присягою на вірність цареві і не хотіли прилучитися до повстання. Так згинули відомі і заслужені польські генерали: Ґауке, Требіцький, Блюмер, Станіслав Потоцький, Семьонтковський, Любовіцький, Зандлер, Мецішевський і інші. На чолі повстання став спершу генерал Юзеф Хлопіцький, а потім князь Міхал Радивіл. Організацію цивільної влади перебрав Адам Чарторийський.

Головні сили росіян згромадилися за Бугом, в околиці Дрогичина, звідки армія під командуванням „задунайського" графа Дибіча перейшла з початком лютого 1831 року Буг в напрямі Білосток-Вишківці-Ломжа. Але на самому початку офензиви армія застрягла у болотах з уваги на легку зиму 1831 року і мусіла пересунутися на південь, на Підляшшя, на шосе Береcть-Біла-Межиріччя-Сельці-Варшава. Кавалерійські відділи росіян, під командою генерала Ґейсмара, посунулися на південь Підляшшя до Володави і звідси вглиб Підляшшя, де зустрілися з армією польського генерала Дверніцького. Тут під селом Сточком мали поляки найбільшу перемогу у цій війні. Перші сутички головної армії Дибіча на шляху до Варшави були аж під

[3] М. Кукель, „Історія", як вище, стор. 202.

Калушином, 50 км. від Варшави. Воєнні дії ще кілька разів переносились на терен Холмщини і Підляшшя, коли поляки висилали з-під Варшави експедиційні корпуси для переходу на Волинь і зірвання тут повстання і наприкінці війни, коли частина польської армії мала успіх в бою з корпусом російської армії під Сельцями. Росіяни, що були під командою генерала Розена, відступили від Сельців в напрямі Берестя і їх якийсь час переслідували поляки.

Згідно з конституцією Царства Польського, поляки мали в той час власну армію, частина якої не пристала до повстанців і залишилася вірною великому князеві Константинові, так що фактично у цій війні билися також поляки проти поляків. Взаємовідносини сил на початку війни були 1:10 на некористь поляків, але наприкінці війни сили поляків виносили коло 190.000 проти 250.000 російської армії. Війна однак затягалася. Пошесть холери, що вибухла в обох арміях, десяткувала сили вояків і припізнювала вислід війни. Князь Константин і генерал Дибіч впали жертвою пошесті і команду російської армії перейняв князь Іван Паскевич.[4] Після двох днів бою за Варшаву, 6. і 7. вересня 1932 року поляки капітулювали. Для Холмщини і Підляшшя ця війна не принесла нічого, крім конечних нещасть, пов'язаних з воєнними діями за справи, чужі населенню цих земель.

Велика частина учасників цього повстання пішла на еміграцію. Тут поляки намагалися викликати серед європейських народів співчуття до польської справи і посилювати революційні рухи в Російській імперії, співпрацюючи з відомими російськими революціонерами, як Герцен, Бакунін і ін. Багато поляків, що дісталися до неволі, були засуджені на смерть зі заміною на заслання та пішли в азійські степи імперії.

І серед емігрантів за кордоном, і серед засланців, було багато щирих приятелів українського народу. Граф Генрих Красінський, що мав свої маєтки на Підляшші, поручник польської армії, по програній битві під Межиріччям,

[4] Польські історики суґґерують, що смерть князя Константина і генерала Дибіча не була наслідком пошесті, а завдяки якимсь іншим таємничим подіям внутрі російського вищого командування і що цар був невдоволений з обох цих достойників.

емігрував спершу до Франції, а потім до Англії, де був старшиною королівської британської армії. Тут він за предплати своїх однодумців написав і видав в 1848 році в англійській мові книжку: „Козаки України", овіяну глибоким сентиментом до України і українців, навіть таких, як провідники гайдамацького руху, Гонта і Залізняк,[5] або Стенько Разин, якого автор вважає українцем і месником за свого брата, полковника Разина, повішеного москалями за спротив проти Переяславської угоди. Цей самий Красінський є автором історичної драми п. з. „Гонта", в англійській мові. Відомий Михайло Чайковський, зполонізований шляхтич, вихований в Межиріччу на Підляшші, що був письменником так званої „української школи" і польсько-українським діячем. Підчас кримської війни він пішов на службу турецького султана, перейшов на магометанську віру і дістав титул паші. В турецькій армії він зорганізував корпус козаків у війні проти Росії і намагався прихилити султана до справи незалежности України.[6]

Тарас Шевченко зустрів на засланні учасників того повстання і знайшов серед них чимало щирих приятелів. Національна ненависть і шовінізм в ті часи ще не затемнювали почувань. Пляни „знищення Руси" виникли і були реалізовані пізніше.

Немає доказів, що українське населення чи Уніятська Церква Холмщини і Підляшшя були замішані в якійсь мірі в часі повстання по стороні поляків. Навпаки, Церква мала в ті часи ще живі взаємовідносини зі св. Юром у Львові, а тодішній митрополит Галицький, Михайло Левицький в часі повстання зорганізував „Руський Комітет" для протидії польській пропаганді і допомоги росіянам розвідкою. Немає також відомостей про те, що уніятське духовенство було замішане в справу повстання індивідуально,

---

[5] Г. Красінський в „Козаках України" твердить, що діти полковника Гонти, яких він згідно з переказом помордував в часі Уманської різні, не були його дітьми, але нешлюбними дітьми його дружини польки. Доказ цього мав дати Гонті ігумен Значко-Яворський в часі побачення з ним, коротко перед переходом Гонти до гайдамаків.

[6] Чайковський увійшов в порозуміння з „Комітетом України і Бесарабії" що плянував прилучення України, як коронної країни (гетьманщини) до Туреччини. Цей Комітет виразно застерігався, що Україна не може належати до Польщі „з приводу пересадного польсько-католицького фанатизму і релігійних переслідувань, яких зазнала Україна від католицького духовенства" (Садик-Паша: „Спогади" (поль.).

як це було 30 років пізніше, як рівнож немає відомостей, що повстанці застосовували терор проти українського населення.

Заміром царя після упадку повстання була повна русифікація Царства Польського і зредукування цього політичного твору до стану провінції імперії. Але з різних причин, частинно під натиском европейських держав, які вважали себе ґарантами Віденського договору, а частинно з уваги на пам'ять свого брата Константина, цар не допровадив до усіх тих змін в устрої Царства Польського. Затримав назву „Царства" і становище намісника віддав Паскевичу, переможцеві у війні проти поляків, якому дав титул „князя Варшавського". Цар затримав міністеріяльні уряди в руках поляків і секретарем стану став Стефан Ґрабський, а потім, в 1840 році, Ігнаци Туркулл. В лютому 1832 року конституція Царства Польського була скасована і підставовим законом країни було проголошено „Органіческий Статут".

Врятовано було становище Греко-Уніятської Церкви на Холмщині і Підляшші. Проте, справа повстання відбилася на долі Уніятської Церкви на Волині, Поліссі і Білорусі. 24. лютого 1839 року Йосиф Семашко, єпископ Литовський, разом з єпископами Берестейським і Полоцьким підписали акт злуки з Православною Церквою. З 2000 уніятських священиків згаданих дієцезій, 1,305 підписали акт злуки. Непокірних священиків частинно силою усунено з парохій, 105 заслано або ув'язнено.[7]

У цих умовах Уніятська Церква на Холмщині і Підляшші могла встояти тільки при великій обережности її ієрархії і постійному лавіруванню поміж „вірністю" католицькому польському клірові з одного боку, а царському урядові з другого. Це міг доконати тільки великий провідник церкви на становищі Холмського єпископа, але кандидатів на те становище з такими великими вимогами кваліфікацій не було.

---

[7] Польські історики характеризують єпископа Семашка як кар'єровича, що „за гроші продався царському урядові". Спроваджения кожної проблеми до „запроданства" і „перекупства" є спрощенням цих проблем, а не їх розв'язкою. У випадку єпископа Семашка, так як і о. д-ра Костельника в Галичині, 106 років пізніше, не самі матеріяльні спонуки чи мотиви фізичного терору були причиною актів злуки Уніятської Церкви з Православною.

РОЗДІЛ IV

„Добрі уніяти" і „Народовці"

1828 року помер Холмський єпископ Ціхановський і тогож року на його місце був призначений єпископом Филип Феліціян Шумборський, ахидіякон і генеральний вікарій Холмської єпархії.

Шумборський народився 15. жовтня 1771 р. в Острозі на Волині, виховувався спершу у Василіянському монастирі в Острозі, а потім скінчив у Брунсберґу „Колеґіум Госіянум", засновану тут кардиналом Госіяном, єпископом Вармії, в 1568 році. Його канонізація на єпископа відбулася в Римі, 10. грудня 1828 року, в присутности Папи Пія VIII. Його призначення йшло по лінії „добрих уніятів", як вже тоді себе звали вірні служителі католицького кліру. В наступному році Державна Комісія Релігійних Справ Царства Польського добилася повного відділення Холмської єпархії від Львівської митрополії, мимо гострих протестів митрополита Михайла Левицького в Римі. В перші роки керування Шумборського, Холмська капітула цілковито підпала під вплив латинників і полонізаторів Церкви. Велика кількість шкіл дяковчителів була замкнена і на їх місце повідчинювано польські школи.

Одначе, наслідком програного повстання керма Комісії Народньої Освіти Царства Польського перейшла в руки росіян. В 1835 році директор цієї комісії, генерал Головін, призначив вчителя російської мови до Холмської духовної семінарії і уніятських священиків на законовчителів до Холмської і Більської вищих початкових шкіл. (До того часу науку релігії в тих школах викладали польські ксьондзи). В 1836 році ця Комісія запропонувала єпископові Шумборському змінити виданий єпископом Ціхановським „Ножондек Набожеństва" служебником видання Віленської уніятської єпархіяльної управи. Холмська капіту-

ла відповіла на це довгим трактатом, в якому доводила, що:

> Церковний обряд і мова в розумінні Риму не є важливою річчю і можуть бути виконувані згідно зі звичаями людей. Усі зміни, впроваджені в обрядах Греко-Уніятської Церкви зроблені лише задля виправлення різних незручностей східнього обряду... і тому капітула не може рекомендувати єпископові Шумборському впровадження нового служебника в церкву.

Цей довгий трактат кінчається так:

> Треба було у змінах обряду звернути увагу на простий народ і так прив'язати його до Унії, щоби він, затримуючи тільки деякі грецькі обряди, злився з латинством і так сильно був відрізнений від нез'єдинених православних, щоб його не могла вже потягнути жодна подібність обряду і жодні таємні намови. [1]

Важко назвати це письмо Холмської капітули дипломатичним. Головін з цим документом поїхав до Петербургу і правдоподібно поробив там якісь пропозиції щодо Уніятської Церкви цареві Миколі І. Та у Варшаві оборонцем польської справи був намісник, князь Паскевич. Він не бажав собі ніяких конфліктів з поляками після ліквідації повстання. Правдоподібно із-за відкинення пропозицій, Головін уступив зі свого становища і на його місце прийшов генерал-ад'юнкт Шіпов. Він, простудіювавши положення Уніятської Церкви, запропонував Паскевичу ряд реформ щодо положення українського населення на Холмщині і Підляшші. Однак Паскевич відхилив ці пропозиції.

Та проєкти обох згаданих петербурзьких вельмож мали наслідки. В 1840 році, на запрошення царського уряду, єпископ Шумборський, разом з двома членами Холмської капітули, Павлом Шиманським і Іваном Терашкевичем відвідали Петербург. Вони пробули там довший час, бо єпископ Шумборський повернув до Холма разом з Терашкевичем щойно з початком 1841 року. Історик Уніятської Церкви, Г. Попов, припускає, що в часі цієї візити було поробленo єпископові Шумборському пропозиції щодо повороту до православія. Це саме припущення робить інший

[1] Г. Попов: „Судьби Унії", стор. 63/65/67.

історик Холмщини, Еміль Баньковський, але потверджень цих припущень немає. Єпископ Шумборський помер, не залишаючи по собі ніяких записок в цій чи в інших справах. Але напевно в Петербурзі була тоді мова про виправлення богослуження, заміну „Пожондку" іншим служебником і відчищення церкви від польських впливів. У великій пригоді став єпископові Іван Терашкевич, що відзначався дипломатичним хистом і вмінням поводитися в товаристві. Він мав звернути на себе увагу великої княжни Ольги, пізнішої королеви Віттемберзької, що мала великий вплив на царя Миколу і за її старанням дозволено єпископові Шумборському і Терашкевичеві повернути до Холма. Перед від'їздом нагороджено єпископа орденом Володимира І-го степеня, а Терашкевича орденом Анни II степеня.

Повернувшись до Холма, під впливом усього того, що він бачив і чув у Петербурзі, єпископ Шумборський, певно виконуючи обіцянки пороблені в Петербурзі, видав 26. серпня 1841 року розпорядки в справі реформи церковного богослуження.

В тому самому часі російська влада виселила з Холмського Василіянського монастиря провінціяла того монастиря і секретаря Холмської капітули, Никанора Краєвського, до Люблина. Але Краєвський не затримався в Любліні, хоч тут також був Василіянський монастир, а відразу подався за кордон, до Риму. Тут він представив єпископа Шумборського як другого Семашку, що готовий перевести Холмську єпархію на „схизму". Дещо згодом опинився в Римі і інший втікач з Холма, Василіянин Михайло Дубровський. Занепокоєний папа Григорій XVI наказав єпископові Шумборському стриматися від усяких реформ. Проти Шумборського постала і капітула, яка до того часу заховувалась нейтрально. Переляканий Шумборський видав до своєї єпархії нове послання 16. березня 1844 року, в якому просив:

> „благаю Вас, мої любі брати во Христі, простіть мені мій попередній гріх, до якого я признаюся, і відміняю усі мої попередні розпорядки з дня 26. серпня 1841 року. Нехай вам буде надалі законом книжка: „Пожондек Набоженьства..."

Ці події мусіли викликати і реакцію. Не усі священики в той час відцуралися своєї національности. Багато було таких, що бачили, до чого веде Церкву і народ холмська ієрархія. Вони з тривогою шукали порятунку. Були й такі, що безпосередньо звертали увагу єпископові Шумборському на небезпеку того шляху, яким він веде церкву. Можливо, що Шумборський і співчував цим „народовцям", як за прикладом Львова почали звати цих священиків, але від впливу капітули він вже не спромігся визволитися до кінця свого життя. Священики-народовці не мали стільки сил, щоби організувати спротив проти полонофільської течії „добрих уніятів", тим більше, що св. Юр, який міг і повинен був бути обороною старих обрядів і звичаїв, тоді сам хитався поміж москвофільством і полонофільством. Нічого дивного, що на тлі цих обставин, на Холмщині і Підляшші народилася поміж духовенством течія за поворотом до православної віри.

Традиції Православної Церкви

Навіть при великій полонізації і латинізації церкви і духовенства ідея єдности церкви і народу ніколи не завмірала. Після Берестейської унії 1596 року Холмщина і Підляшшя не відразу підпали під вплив католицизму. Великопанські роди на тих землях були переважно православними, або протестантами (як князі Радивіли) і постанови Берестейської унії їх не зобов'язували, а на підставі інституції ктиторів ці панські роди втримували на підлеглих їм парафіях священиків незалежно від бажань єпископів, чи навіть короля. Поміж прихильниками унії і православними відбувалася боротьба, яка набрала спеціяльно гострих форм в часі перебування на Холмському владичому престолі уніятського єпископа Методія Терлецького від 1626 до 1649 року. По смерти Терлецького православні знову опанували єпископську резиденцію в Холмі і протягом трьох років, до часу нещасливої битви під Берестечком, Холмщина засадничо була православною. Щойно після цієї битви в 1652 король Ян Казимир як акт вдячности за Божу ласку, показану йому в тій битві, відновив уніятське владицтво в Холмі (звідки було узято чудотворну

православну ікону, що патронувала польський похід). Тоді наказом короля мало бути віддано уніятам 600 православних парафій.[2] Князь Микола Сапіга, володар маєтків в Кодню на Підляшші був примушений перейти на католицтво в 1636 році.[3]

В документах Більського василіянського монастиря заховався розпорядок княгині Катерини Радивілової, уродженої Собеської, писаний в польській мові, датований 26. жовтня 1690 року, отже майже сто років після Берестейської унії, щоб василіяни підлеглого їй монастиря „призвичаювали людей до католицького катехізиса, тому що старі люди слухаються радше православного єпископа

---

[2] М. Грушевський: „Історія України-Руси", том 9, частина І, стор. 300. Число 600 парафій переданих тоді уніятам, як це подає проф. Грушевський, треба розуміти разом з Белзщиною, що в історичних часах належала до Холмської єпархії.

[3] Перехід роду Сапигів (в старі часи званих також Сопігами) на католицьке стався в таких обставинах. З початком 30-их років XVII ст. князь Микола Сапіга, каштелян Віленський, розпочав будову в Кодні над Бугом, своїй резиденції, величавої церкви, щоби замінити стару церкву Св. Михаїла, що розвалювалася. В той самий час лікарі порадили йому виїхати до Риму на лікування і тут він був оздоровлений чудесним способом після молитви перед образом Мадонни, т. зв. „Де Гваделюпи", що був в бічній каплиці Собору Св. Петра. Після того князь вирішив заволодіти тим образом за усяку ціну, але тому що ніхто не міг і не хотів того образа йому продати ані подарувати, він підкупив сторожа собору, замовив в одного з італійських майстрів точну копію образа, і, підмінивши оригінал копією, звинув оригінал в рольку, сховав під кунтуш і вивіз до Кодня, де умістив його спершу в замковій церкві Св. Духа.

Таємниця зникнення оригінального образа була однак скоро викрита. Папа Урбан VIII наказав спалити живцем сторожа собору і розпочав за посередництвом свойого нунція у Варшаві, Гонораруса, судове поступування проти Сапіги. В 1633 році Микола Сапіга вислав в Рим свого сина, щоб вблагати папу подарувати йому гріх, а за рік часу й сам князь Микола подався до Риму, де у ніг папи виблагав прощення під умовою, що перейде на католицьке і віддасть нову церкву римо-католикам. По повороті до Кодня він викликав з Риму майстрів, щоб ті переробили готову вже церкву і достосували її до вигляду костьола. 8. січня 1636 року відбулося урочисте відкриття нового костьола латинським єпископом Дадушевським в асисті численного духовенства. В той самий день урочисто „перехристили" Сапігу зі „схизми" на католицтво. Проте, Сапіга не показався вже народові після „перехрищення" і оселився у двох кімнатах, які наказав собі добудувати до нового костьола, де пробув до кінця свого життя. Папа подарував тепер образ „Де Гваделюпи" Сопізі і він був уміщений в новому костьолі, що був названий в честь Св. Трійці.

Але Сапіга не змушував своїх підданих переходити на католицьке і перебудував для них стару церкву св. Михаїла, яка проіснувала до першої світової війни.

Семен Любарський: „Духовний Сіяч", 1927 р., чч. 38, 39, 40.
Кс. Еміль Баньковський, „Холмська Русь" ,стор. 129/130.
Оскар Кольберг: Твори, том 33, „Холмщина", стор. 347.

Володимирського і відмовляються ходити до сповіді до василіян."[4] В „пом'яннику" церкви св. Богородиці в Білій заховалися прізвища вісьмох околичних священиків з 40-х років XVII століття і список парафіян околичних сел, що ще в той час були православними. Яблоченський Св. Онуфрієвський монастир залишився православним до наших часів, навіть тоді, коли Київський Печерський монастир і Почаївська лавра були в руках уніятів. В „пом'яннику" цього монастиря заховалися записки про духовенство і прихожан, які ще в кінці XVII століття в довколичних селах були православними. Православний монастир в Підпірцях, Грубешівського повіту, уфундований в 1641 р. Станиславом Гвоздем, паном Підпірець, Залісся, Гроздева і інших сел, існував до 1745 року і був прилучений до Уніятської Церкви щойно заходами єпископа Рилла. Православний монастир в Замості, заснований в 1606 році, дістав в 1615 році від Єрусалимського патріярха ставропігійне право і щойно в 1706 році був захоплений уніятами. Православний монастир Св. Спаса в Дрогичині над Бугом існував до 1831 року. З низки документів і церковних пам'яток видно пов'язання населення Холмщини і Підляшшя з православними культурними центрами, Києвом і Львовом. В церкві Св. Михаїла в Кодні заховалася рукописна Євангелія початку XVII ст. Ставропігійського Братства Св. Богородиці у Львові, з благословенням святіших патріярхів і митрополита Петра Могили (благословення з 29. серпня 1636 року).[5] В тій самій церкві заховався Трифологій, виданий з благословення Св. Синоду в Київській Печерській Лаврі, з 1734 року, куплений за братські гроші братства Св. Михаїла в Кодні, 109 злотих і 15 грошів.

Ці відомості про стан православних вірних на Холмщині і Підляшші далеко неповні. Однак на підставі цього можна бачити, що традиції православної віри ніколи не

---

[4] Підляшшя в історичних часах належало до Володимирської архидієцезії, а Холмщина до Львівської.

[5] На цій Євангелії був напис: „Сія Євангелія справлена на честь і хвалу Тройці Єдиного Бога до храму Св. Архистратига Михаїла в Кодні стараніем і складом побожних християн зо мною спільне Євстафієм Пероцьким, на той час будучим священиком той Святой Церкви і не має ніхто її од той одняти по віки под анатемою три крати амінь".
(С. Любарський: „Місто Кодень", Духовний Сіяч, 1927 р., ч. 38/39/40).

загинули ані в народі, ані серед духовенства. В 1840 році село Люхів, Білгорайського повіту, подало Люблинському губернаторові, генерал-майорові Альбертові, прохання, що ціле село хоче перейти на православну віру. Губернатор, зарядив доходження, про яке довідався єпископ Шумборський і приїхав до Люхова, намагаючись перемовити людей „не губити душі своєї" і залишитися при унії. Однак заходами православного єпископа Варшавського, Антонія, призначено було до Люхова православного священика, Ігнатія Гінтовта, а князь Паскевич наказав побудувати в Люхові тимчасову церкву. За прикладом Люхова пішли довколишні села: Бабичі, Матче і Потік.[6]

Значно більший вплив на церковні справи Холмщини і Підляшшя мало прохання двадцятьох священиків до митрополита Йосифа Семашка про конечність прилучення Холмсько-Підляської уніятської єпархії до Православної Церкви, в противному випадкові, на думку цих священиків, Уніятська Церква загине в польському морі. Відомо про два таких прохання, подані в 1837 і 1851 році. Головним автором тих прохань вважається священик села Кричева, о. Іван Жиповський (помер в Кричеві в 1866 р.). Прізвища інших священиків, що підписали ці прохання, до нас здебільшого не дійшли, бо ці прохання вважалися таємними документами і митрополит Семашко переслав їх єпископам Варшавським, Антонієві в 1837 і Іоанікієві в 1851 році.[7]

Під натиском з усіх сторін про відлатинізацію церкви і припинення полонізації Холмщини і Підляшшя, Паскевич видав 27. березня 1847 р. „Положення про початкові школи для греко-уніятів", з такими точками: 1. Існуючі серед уніятського населення польські школи мають бути поволі ліквідовані і на їх місце організовані греко-уніятські школи; 2. Ці школи, залишаючись під кермою куратора Варшавської учбової округи, підпорядковуються Холмській

---

[6] С. Любарський, як вище, ч. 19-1930 р., ч. ч. 55 і 6 1927 р.

[7] Тексти тих прохань були опубліковані в „Холмсько-Варшавському Єпархіяльному Віснику" за 1878 рік, однак підписів священиків, крім о. Жиповського, не подано, правдоподібно тому, що в часі публікації прохань о. Жиповський вже помер, тоді коли інші священики жили і після бурхливих подій 1867/75 років редакція „Вісника" могла сподіватися польських терористичних актів проти тих, що ті прохання підписали.

Духов. Консісторії і поручаються опіці уніятських деканів та парафіяльних священиків, які зобов'язані навчати в тих школах закону Божого; 3. Учителями в тих школах мають бути дяко-вчителі, що закінчили Холмський інститут дяків або інші дяківські школи; 4. Уся наука в тих школах має відбуватися **на природній мові населення** (підкреслення Є. П.). 5. Предметами науки в цих школах мають бути: читання церковно-слов'янське, читання і письмо в руській мові, чотири аритметичні дії і головніші поняття про міру, вагу, гроші; співи по нотам, підставові відомості зі Священної Історії, катехізису і молитви; 6. Книжки, яких повинні вживати в греко-уніятських школах, мали бути: буквар, часословець або октоїх, псалтир, короткий катехізис і „Круг простих нотних співів".[8]

Цей розпорядок, якщоб він був переведений в життя Холмською консісторією, міг мати позитивні наслідки не тільки Холмщини і Підляшшя, але для розвитку української справи, з уваги на спеціяльні привілеї „природній мові населення", що було неможливе в Україні. Та використати цього не було кому. Уніятське духовенство котилося по похилій площі латинізації і полонізації з катастрофальними наслідками для себе і цілої країни.

Святий Віктор і Йосафат Кунцевич на Підляшші

17. січня 1851 року помер єпископ Шумборський. Ще перед своєю смертю він призначив своїм наступником Холмського суфраґана Івана Терашкевича і Холмська капітула рекомендувала його також на єпископа. Іван Терашкевич народився 5. травня 1793 року в Княжполі, в ординації Замойських і вчився у Замойській Академії, а потім у Львівському університеті. По закінченню університетських студій він був покликаний в 1819 р. на становище професора духовної семінарії в Холмі. В Холмі він був висвячений священиком в 1825 році, а в 1843 році був піднесений до ступня суфраґана і члена капітули. Він був першим Холмським єпископом не монашого ордену і це викликало затримку з його номінацією в Римі, замішання

[8] Збірник адміністративних розпорядків Царства Польського, Відділ Народньої Освіти, том І. ч. 12.

в управлінні єпархією і кризу Уніятської Церкви. Холмські Василіяни, що перебували тоді в Римі як втікачі, спротивилися номінації Терашкевича єпископом, покликаючись на постанову Замойського синоду 1720 року, що усі владичі пости мають бути обсаджувані Василіянами. Справа з номінацією Терашкевича протягнулася аж до його смерти, що й викликало замішання в єпархії. Фактично контролю над паствою в єпархії виконували римо-католицькі єпископи: Люблинський на Холмщині і Підляський на Підляшші.

Цей останній, Беніямін Павел Шиманський, вихованець графів Потоцьких, великий польський патріот, приймав активну участь в підготовці повстання. Зброю для повстанців треба було достарчити з-за кордону й найлегше можна було її спровадити з Кракова, що вважався вільним містом і де поляки мали власний уряд.

Єпископ Шиманський випросив в Римі з катакомб для свойого катедрального костьола в Янові Підляському мощі св. Віктора-Фелікса, мученика з початків християнства в IV століттю. Мощі було перевезено спершу до Кракова і звідси їх везли через цілу Польщу з процесіями і урочистостями на Підляшшя. Для цього було споряджено величезний катафалк, на якому стояла труна з мощами. Катафалк ледви тягнули 24 коней, що було пояснено католицьким духовенством наявною ознакою чуда. Пізніше однак виявилася, що катафалк був вщерть наладований зброєю, яку треба було достарчити на Підляшшя, де в Янові перебував один із провідників плянованого повстання, Аполінарій Одинець.[9]

Коли врешті мощі прибули щасливо на Підляшшя, св. Віктора проголошено патроном Підляшшя і „поляком замученим в IV століттю". Коли священик села Кричева, о. Жиповський, висловив публічно свій сумнів в тому, чи св. Віктор був поляком, бо ж в IV столітті ще нічого не було чути про польську націю, його негайно заскаржили єпископові Терашкевичу і йому грозила кара „за підривання авторитету духовенства" і лише завдяки заступству

[9] Див. прим. 4 на стор. 60.

Варшавського православного єпископа Арсена йому пощастило уникнути кари.

Але справою „патронату" св. Віктора були ображені отці Василіяни. В той час на терені Царства Польського було п'ять Василіянських монастирів: в Холмі, Замості, Люблині, Білій і Варшаві. Найславніший з тих монастирів був у Білій, тому що тут переховувалися мощі Йосафата Кунцевича. Докладно невідомо, коли і при яких обставинах дісталися мощі Йосафата до Білої. Припускають, що в часі побуту царя Петра І в Полоцьку, полоцькі Василіяни, стероризовані царем, втікли на Підляшшя і захопили зі собою мощі Йосафата.[10] Князь Радивіл узяв Василіян під свою опіку і віддав їм величаву церкву, до того часу православну. В 1715 році мощі Йосафата були вже правдоподібно в Білій, тому що 3. листопада того року Василіянський протоархимандрит видав записку князеві Радивілові, що він перебрав від нього різні церковні речі, в тому частину руки Йосафата Кунцевича, „від сустави до локця".[11]

В першій половині XIX століття розпочалися заходи уніятського духовенства, зокрема Василіян, про канонізацію Йосафата. Отці Василіяни в Білій вже й перед тим проголосили на власну руку Йосафата святим і патроном Підляшшя. Тепер Підляшшя несподівано мало аж двох патронів, що цілком було не на руку Василіянам. Щоб при-

[10] В „Пом'янику" Більського Василіянського монастиря переховалась записка: „Священно-ієромонах Іаков Кизиковський, теолог римський, секретар чину Св. Василія Великого, старший монастиря Полоцького; священно-ієромонах Теофан Колбачевський, теолог Бромберзький, казнодія монастиря Полоцького; Іаков Книмкевич: сії отці в Полоцьком монастирі ізбієні биша, разлічними муками, віри ради, а особливо єдности з костелом Римським, от окрутного царя Московського, Петра Алексієвича, року 1705, іюля дня 29".

[11] Невідомо, чому вже в той час говорилося про відлучення частини мощів Йосафата Кунцевича. Правдоподібно вже в той час Василіяни старалися про канонізацію Йосафата в Римі. Кс. Еміль Баньковський у своїй історії „Холмська Русь" згадує, що він, на доручення єпископського номіната Калинського, спорядив правдоподібно вкінці 1863 року відлучення руки Йосафата „від сустави до локця", і разом з протоколом відлучення мав достарчити цю реліквію до Варшави і дальшої експедиції до Риму, де вона була потрібна в процесі канонізації. Баньковський однак не довіз цих реліквій до Варшави, тому що в часі його подорожі до Варшави особа, якій він мав передати реліквії, була арештована. Тому він залишив їх в польському костелі в Люблині.

(Баньковський, стор. 55/57).

спішити канонізацію, Василіяни увійшли в контакт зі своїми братами, що перед тим втікли до Риму, Михайлом Дубровським і Никанором Краєвським. Папа Пій IX обіцяв сприяти канонізації і призначив постулятором в підготовці процесу Дубровського. Щоб залагодити конфлікт поміж римо-католицьким та Василіянським духовенством, та мати „внутрішній спокій", так потрібний під час підготовки повстання, єпископ Шиманський обіцяв Василіянам свою поміч в справі канонізації Йосафата і розпочав в Польщі збірку на ту ціль. Відомому польському артистові-маляреві з Варшави, Зимлерові, було замовлено за величезну на той час ціну, 2,700 рублів, образ мученичества Йосафата. Образ цей був уміщений за вівтарем Більської Василіянської церкви, з якої викинено іконостас.[12] Напередодні повстання, 14. листопада 1862 року, підчас урочистостей, переведених спільно уніятським і римо-католицьким духовенством, було проголошено Йосафата „патроном Литви і Польщі". Так „поляк" св. Віктор був тепер патроном Підляшшя, а русин Йосафат патроном Литви і Польщі.

Микола Іван Калинський, настоятель уніятської парафії в Константинові, пізніший єпископський номінат Холмської катедри, брав в тих урочистостях активну участь і вже тоді вибився в очах римо-католицького духовенства і „добрих уніятів".

---

[12] Е. Крижановський, історик Підляшшя, що оглядав цей образ, так його описує: „Убийники зі звірячими виразами облич кидаються на безборонного старця: спереду один з них замахнувся на нього сокирою, інший стріляє з пістолі. Поранений Кунцевич підніс очі до неба, ніби благаючи Бога простити вбивників, і падає на руки свого оточення: виголених і пострижених ксьондзів". Е. Крижановський, Твори, як вище, стор. 118.

РОЗДІЛ V

Повстання 1863 року

23. січня 1863 року вибухло польське т. зв. „січневе" повстання, в якому взяло активну участь римо-католицьке і частина уніятського духовенства. Повстання попередили події, що давали полякам деяку надію успіху. Програна Росії в Кримській війні, збудила сподівання відродження Польщі. Старий вже, але все ще рухливий князь Адам Чарторийський, перебуваючи тепер постійно в Парижі на еміграції, надаремно румав, що в часі Паризького миру в 1856 році вирине польська проблема. Від Александра II, що вступив на трон в 1855 році, не тільки поляки, але й усі піддані імперії сподівалися реформ і полегш режиму.

Князь Паскевич помер в 1856 році. На його місце царським намісником став князь Михаїл Ґорчаков, оборонець Севастополя в Кримській війні, брат імперського міністра закордонних справ. Про нового намісника поляки висловлювалися, що він був „людиною чесною, добродушною, але нездібною зрозуміти поляків". За цим „зрозумінням" було знову ж відродження „історичної" Польщі. „Добродушність" Ґорчакова не перешкаджала полякам називати його „головним схизматицьким псом". Александер II і Ґорчаков мали замір піти на поступки полякам. Царська амнестія охопила усіх повстанців, засланих після 1831 року. У Варшаві дозволено відчинити польську медичну академію, аґрономічне товариство, а дещо пізніше і університет, хоч під скромною назвою „Головної Школи". Але усі ці концесії були дуже далекі від вимог поляків. Біля Ґорчакова щораз то більшого впливу здобував ґраф Александер Вельопольський, що написав був після галицького повстання вірнопідданчого листа цареві Миколі I проти австрійського канцлера Міттерніха. Тепер він, в порозумінню з Ґорчаковим, подав цареві записку з мінімальними вимогами поляків і був призначений канцлером Царства

Польського. З хвилиною його призначення розпочались його розходження з польським громадянством і католицьким та уніятським духовенством. Жадання відновлення „історичної Польщі" було божевіллям в очах Вельопольського, практичного політика. В розмові з представниками польської аристократії він казав, що „часом можна щось для поляків зробити, якщо вони тому не перешкодять".

8. квітня 1861 року на Краківському Передмістю, головній в ті часи вулиці Варшави, відбулися криваві заворушення, в яких росіяне „навели порядок" силою зброї. Впало багато поранених і п'ятьох забитих. Панахиди по цих п'ятьох жертвах були відслужені не тільки римо-католицьким, але й уніятським духовенством у цілому краю. Холмський єпископ Терашкевич відслужив таку панахиду коротко перед своєю смертю. Загал польського громадянства обвинувачував в усьому Вельопольського, називаючи його „зрадником, гіршим від усякого москаля". Проте, а може й саме тому, він втримався при владі, також якийсь час після вибуху повстання. Горчаков, старий вже і немічний, просив кілька разів про звільнення його зі становища намісника надаремно.

Положення ставало нестерпним. У Варшаві щоденно відбувалися демонстрації. З почтком 1861 року граф Андрій Замойський з архиєпископом Варшавським, Щенсним Фелинським подали „в імені польського і **уніятського народу"** прохання, що в дійсності було ультиматумом, з домаганням негайної автономії Царства Польського. В травні 1861 року у Варшаві знову вибухли криваві заворушення. Князь Горчаков, що тепер вже цілковито втратив нерви, вмер в тому місяці від удару серця.

Наступником Горчакова пропоновано Миколу Мілютіна, головного архітекта акту визволення селян від панщини в імперії, але він рішуче відмовився, погодившись увійти до Комісії Внутрішніх Справ Царства Польського, де він відіграв видатну ролю в реформах, перепроваджених на Холмщині і Підляшші.

Намісником на короткий час було призначено Михаїла Сухозанета, колишнього міністра військових справ ім-

перії, але без намісницьких повновластей, а дещо пізніше — генерала Карла Лямберта, француза з походження, католика. На скаргу поляків, що головним винуватцем усіх непорозумінь поміж петербурзьким урядом і громадянством є граф Вельопольський — Лямберт подбав про його відкликання до Петербургу. У Петербурзі Вельопольський зробив додатнє враження на царя і його оточення і зумів підкопати впливи Лямберта і тих, що були проти нього в Польщі. Цар відкликав Лямберта і призначив на його місце великого князя Константина,[1] а Вельопольського було призначено 8. червня 1862 року канцлером і фактичним керманичем Царства Польського.

Вельопольський в Петербурзі зумів підкопати репутацію католицького духовенства, яке вважало його своїм ворогом і дісталося при тому й уніятському духовенству, яке йшло на повідку римо-католиків. Дехто вважає Вельопольського головним ініціятором подій на Холмщині і Підляшші, що допровадили до ліквідації Унії.

Загострило відносини поміж петербурзьким урядом і польським громадянством також святкування 450 річниці Городельської Унії. Урочистості мали відбутися легально, за дозволом намісника Лямберта, але поляки видали з цієї нагоди нелегальну відозву до „поляків, литовців і русинів", в якій був наказ:

> Представникам Наукового Т-ва, Літературного Т-ва, промисловим спілкам, редакціям польських і руських газет, університетам, польським корпораціям і полякам моїсеєвої віри... для відродження нашої традиції, як також задля політичних і історичних зглядів, ставитися усім до міста Городла над Бугом 10. листопада 1861 року о год. 9-ій вранці.

---

[1] Великий князь Константин Николаевич, рідний брат Александра II, був поступовим державним діячем. Він працював в Комісії законопроєкту звільнення селян з панщини, зреформував російську фльоту, тощо. Після смерти Александра II він втратив вплив.

Владислав Чарторийський, син Адама, у своїх спогадах подає, що „Великий князь Константин мав бути королем незалежної Польщі. Минулого (1862) року була секретна нарада у царя, в якій узяли участь великі князі Михаїл і Константин, як також маркграф Вельопольський. На цій нараді дискутовано проєкт незалежної Польщі з королем вел. князем Константином. Великі князі цей проєкт схвалили". (Вл. Чарторийський: „Спогади", (поль.), Варшава, 1962 р., стор. 127).

Названо воєвідства і землі, до яких цей наказ мав відноситися і що мали святкувати своє поєднання з Річпосполитою:

> Воєвідство Руське, Київське; землі: Жидачівська, Перемиська, Галицька, Холмська; Воєвідство Волинське, Люблинське, Белзьке, Підляське, Брацлавське, Чернігівське, Троцьке, Смоленське...[2]

Цей документ дістався в руки царської влади і загострив відносини петербурзьких чинників до польської справи, як також зденервував українське громадянство.

З початком 1862 року прибув до Варшави новий намісник, великий князь Константин. В перший день його прибуття виконано на нього атентат і він був поранений в руку. Цар телеграфував, щоб він повернувся до Петербурґа, але він відмовився і залишився у Варшаві. Після видужання з поранення він з'явився перед поляками зі закликом припинити ворохобню. Його зустріли мовчанкою. Він пробував заспокоїти поляків, впроваджуючи деякі реформи, офіційно допускаючи польську мову в урядах (що було після листопадового повстання заборонене), допустив поляків до різних урядів в управлінні Царством Польським. Але серед його реформ були й такі, що зденервували шляхту, як звільнення селян від додаткових свідчень на користь панів. Намісник і Вельопольський знали з донесень поліції, що повстання є в стадії підготовки і, бажаючи запобігти вибухові, заплянували покликати до військової служби усіх поляків, запідозрених в підготовці повстання. Таємні пляни уряду щодо мобілізації були зраджені і це прискорило вибух повстання.

Підходячи з чисто формальних мотивів і існуючого в Царстві Польському стану в тому часі, це повстання було більше виправданим, ніж повстання 1831 року, хоч перспективи перемоги були значно менші. Сучасні польські історики ставляться дуже критично до обох повстань, а зокрема до січневого, скидаючи вину за його спровокован-

---

[2] Текст цієї відозви узятий з фотокопії оригіналу в опублікованій д-ром В. Луцевим книжці: „Українці і польське повстання 1863 року", (англ.), Слов'янська Бібліотека, Ню Гейвен, Конектикат, 1961 р.

ня на міжнародні чинники: масонів і вуглярів,[3] а також на політику німецького уряду і таємні заміри великого князя Константина і Вельопольського. Але жодні міжнародні чинники не змогли б спровокувати повстання, якщо б в самому польському громадянстві не жила мрія відродження „історичної Польщі", і якщо б поляки усвідомили собі, що Царство Польське, навіть в обкроєних етнографічних межах, не було під оглядом національним однородним політичним тілом. Статистика Царства Польського того часу виказує:

поляків:	3,708.000	73%
українців:	218.000	4.3%
німців:	260.000	5.1%
литовців:	250.000	4.9%
жидів:	599.000	11.8%
інших:	45.000	.9%
Разом:	5,080.000	100%

Якщо повстання 1831 року було війною польського автономного уряду проти Росії, що заторкнуло тільки в невеликій мірі життєві інтереси українського населення Царства Польського, то повстання 1863 року відбувалося передусім на українських землях, Волині, Холмщині і Підляшші і воно мусіло увійти в конфлікт з українськими національними інтересами. Але головним фактором, що вплинув на долю наших земель було незаперечне заангажування уніятського духовенства і частини вірних в акції повстання.

В першу ніч повстання повстанчий відділ з міста Янова на Підляшші, під проводом ксьондза Віктора Розвадовського, з девятьма вихованцями янівської католицької духовної семінарії і кількома місцевими русинами зробив спробу нападу на залогу міста Білої. Напад цей не вдався і повстанці без перешкод повернули до Янова. Учні Більської греко-уніятської гімназії дістали від своїх вчителів наказ іти в повстання, але вони розбіглися, заки осягнули збірний пункт в лісі біля села Вискренич. Такий самий на-

[3] Вугляри, або „карбонарії" — міжнародня революційна організація, що постала в Італії, а пізніше розповсюдилася по багатьох европейських країнах, зокрема Франції і Польщі.

каз дістали учні дяківської школи в містечку Ломази. В містечку Кодні над Бугом в першу ніч повстання переведено напад на залогу росіян, що там стаціонували, при чому замордовано кількох сплячих вояків. В цьому нападі брали участь також місцеві русини. У Холмі відділ повстанців увійшов в єпископські палати і єпископ-номінат Калинський приймав повстанців і видав їм з єпархіяльної скарбниці поважну грошеву суму. Відходячи повстанці схопили пралата Войцицкого, члена Холмської капітули, що був проти номінації Калинського єпископом, і йому лиш чудом пощастило врятуватися від смерти.

Однак, успіхи повстанців серед місцевого населення обмежувалися лиш до міст і містечок. Сільське населення не співчувало повстанцям і в багатьох випадках видавало їх владі. Коли в селі Хорощинка, Більського повіту, місцевий священик в неділю закликав з проповідниці своїх вірних до участи в повстанні, селянин з того ж села, С. Ковальчук, вийшовши з церкви після служби Божої, подався манівцями до Берестя, віддаленого 25 км. від того села і доніс владі на священика. Відділ москалів прийшов до села і арештував священика, рідного брата номіната Калинського, а за кілька днів в село прибув відділ повстанців і повісив по засаді „збірної відповідальности" батька С. Ковальчука. Двох синів єпископського номіната Калинського були безпосередньо заангажовані в повстанню. В селі Жещинка, Володавського повіту, повстанці повісили двох церковних братчиків, що були відомі в околиці, як прихильники руського обряду. В містечку Воїнь повстанці повісили учителя місцевої уніятської школи, Александра Уляницького, та кількох міщан „за зраду Москві і схизмі". Відомості, які дійшли до нас про терористичну діяльність повстанців на наших землях є, очевидно, далеко неповними, бо ж докладна хроніка цих подій ніколи не була записана.[4]

[4] Одним з підсудних в процесі „Народового Комітету" по упадку повстання був Аполінарій Одинець, емеритований старшина царської армії, уроджений в с. Городечно, Кобринського повіту, що від 1859 року проживав в м. Янові на Підляшші і був втягнений тут в організацію повстання оточенням єпископа Шиманського. Повстанський загін під проводом Одинця був зорганізований в Рокитнянських лісах на Підляшші. В записках, знайдених підчас арешту Одинця згадуються такі села Холмщини і Під-

Вибух повстання підготовляли два ривалізуючі політичні осередки, „Білих" і „Червоних". До „Білих" належала шляхта, дідичі, духовенство; це була права партія, що орієнтувалася на західньо-европейську демократію, головно на Англію. Ідеологічним провідником „Білих" вважався князь Адам Чарторийський, що перебував тоді стало на еміграції в Парижі і що був стисло пов'язаний з міжнародніми масонськими колами. До „Червоних" належала частина інтелігенції, робітництво і міщанство; це була „ліва" партія, хоч поняття про цю партію, як про „ліву" мусимо брати з застереженням, тому що „ліві" орієнтувалися на поміч Франції, де тоді була королівська влада Наполеона III. Червоні були пов'язані з міжнароднью революційною організацією „вуглярів". Обі партії створили незалежні від себе тимчасові революційні уряди: Білі мали „Центральний Народовий Комітет", Червоні — „Революційний Комітет". Провідник Червоних, генерал Людвик Мєрославський, ветеран листопадового повстання, вірив в пророцтва Вернигори, що „довголітня боротьба Польщі проти Московії розв'яжеться на полях України", і тому він дав наказ зірвати повстання в Україні під кличем „за нашу і вашу волю". Білі засадничо трималися Варшави, але, щоб протиставитися впливам Червоних в Україні, вони пересунули центр боротьби дещо на схід: цим центром стало Підляшшя. Ані одна, ані друга група не зуміли потягнути за собою селянських мас, які бачили в провідниках повстанців своїх довголітніх визискувачів і гнобителів. [5]

ляшшя, в яких повстанці мали своїх зв'язкових: Ольхівець, Сичин, Ципин — Холмського повіту; Витично, Верещин, Мости, Вишничі, Опілля, Антоніль, Голя — Володавського повіту; Груда, Ольшин, Покинятка, Рокітно, Кльоновниця, Янів — Константинівського повіту; Ломази, Колода, Заліся — Більського повіту.

В жодній з тих місцевостей Одинець не згадує про селян, як про зв'язкових. Ними були власники і управителі панських маєтків та ксьондзи, а частинно уніятські священики. („Процес Траугутта і членів Народового Уряду". Варшава. 1960 р., том I. стор. 300/301).

[5] Сучасні польські історики висувають закид, що остаточну децизію про вибух обох повстань — листопадового і січневого — повзяли „діти", цебто люди молоді і без якого будь громадського досвіду, і у своїому поступованню в часі повстання ці провідники дали доказ своєї легкодушности. Організатором листопадового повстання був підпоручник Юзеф Висоцький, і він кинув клич і розпочав різанину відомих і заслужених польських високих старшин. Децизію про вибух січневого повстання повзяли засадничо Червоні: Стефан Бобровський 22 років і Зиґмунт Падлевський — 28 років. Характерною є смерть обох цих повстанчих провідників: Бо-

У відозві виданій 22. січня 1863 року „Центральним Народним Комітетом", як тимчасовим урядом, було звернення до „народів Польщі, Литви і Руси" та заклик до боротьби з „нікчемним окупаційним урядом" в „останній битві польської цивілізації проти дикого варварства Азії". Відозва кінчалася закликом до „народу московського" з обіцянкою пробачення усіх кривд, заподіяних полякам, але також і з погрозою „прокляття і вічної неволі", якщо московський народ даватиме поміч тиранові проти поляків. Цей самий „Тимчасовий уряд" прийняв новий герб Польщі: білий орел з Архистратигом Михаїлом, що було очевидною алюзією до українських земель.[6]

В іншому декреті, т. зв. „Золотому Актові", виданому в той самий день обіцяно „рівність усіх станів", знесення кріпацтва і закріплення грунтів і майна, яке мали селяни під час панщини, з рівночасним запевненням, що дідичам уділиться за ці селянські грунти відшкодовання з державної скарбниці. Безземельні, що візьмуть участь в повстанні, мали дістати „по три морги грунту на особу". „Золотий Акт" кінчався такими словами:

> „Присягаємо перед народом і цілим світом та Всемогутнім Богом, що усе в тому акті написане є важне для сільської людности Волині, Поділля і України і є проголошене для оборони її прав"...

Авторство цих відозв належить поетесі Марії Ільницькій, що була редакторкою тих справ в Тимчасовому уряді. Ці відозви не могли викликати ентузіязму серед українців

бровський згинув в поєдинку за якусь дрібну приватну справу. Падлевський дістався в руки москалів з власної вини: він поїхав „приймати дефіляду" повстанського відділу. Сподіваючись, що на шляху до зустрічі з повстанцями його можуть затримати козацькі відділи, він сховав свій мундур в сидження брички. Коли козацький старшина дійсно затримав його по дорозі, він дав йому сто рублів: „маш. одчеп ссн". Біографи Падлевського, пишуть, що, коли б він був дав козакові рубля, може б той був його пустив, але хабар в 100 рублів викликав підозру. Трус брички виявив решту і за кілька тижнів „военова" Падлевський станув перед екзекуційним відділом москалів. Станіслав Стомма: „З курявою братньої крови", „Тиґодник Повшехни", ч. 3/730, (20. січня, 1963 року). (Див. також: Андрій Гертих, „Кулісн Січневого Повстання", стор. 208/215, 101 і ін.).

[6] Ідея сполучення білого орла з Архістратигом Михаїлом в гербі Польщі не була оригінальною „Тимчасового Уряду", вона належала орденові оо. Василіян на Підляшші, які прикрасили декорацію довкола гробу Йосафата Кунцевича в Більському соборі саме цією комбінацією.

і білорусів, як також не могли спричинитися до відруху селянських мас в цілому Царстві Польському. Текст цих відозв тепер сильно критикують сучасні польські історики.

У відозві, скерованій спеціяльно до селян, писаний рукою Владислава Рачинського, одного з членів „Центрального Народового Комітету", читаємо:

> Браття! Ви знаєте, що чорт і москаль ходять тими самими шляхами. Ви чули нераз в костьолі від ксьондзів, що чорт обіцював великі багатства і скарби, коли хотів згубити душі праведників. Отож тепер чорт в образі москаля обіцяє вам різні речі, щоб звернути нас зі шляху нашої невинности і тим самим загубити ваші душі і стягнути на вас Боже прокляття на землі!

В усіх цих відозвах трактовано українців, як один із народів майбутньої „вільної" Польщі. Одначе, полякам пощастило втягнути в змову декого з українців. Зокрема серед військової залоги Варшави існувала змова на чолі з поручником Андрієм Потебнею, з відомої української родини. До тої групи належав також і інший українець, Сливицький. Змову викрито і в Модлині (тоді Івангород) розстріляно трьох старшин царської армії, але Андрій Потебня виконав замах 27. червня 1862 року на намісника і втік закордон. Закордоном він контактувався з відомим російським революціонером в Лондоні, Герценом.

Одночасно чимало українців було заангажовано в ліквідації повстання, як напр., український письменник, Олекса Стороженко, що був в уряді Царства Польського перед повстанням; в часі повстання був од'ютантом генерала Муравйова у Вільні, а після повстання Начальником Відділу Внутрішніх Справ Царства Польського.

Поляки обраховують силу повстанців на яких 20.000 проти 85.000 царської армії на терені Царства Польського.[7] Підляською військовою округою командував полковник Валентин Левандовський з титулом „воєводи підляського", ветеран угорської кампанії. В його відділі був поручником селянин з Підляшшя, з „уніятів", Порада. Завзято билися повстанці під проводом Рогінського в около-

[7] Під кінець повстання збройні сили росіян в Царстві Польському зросли до 170,000.

цях містечок Семятич і Мехова в північному Підляшші. Ці містечка були цілковито знищені у військовій акції. В околиці Соколова на Підляшші довго, бо аж до весни 1864 року, діяв повстанський відділ ксьондза Станіслава Бжуски, у відділі якого були також русини. З інших повстанських ватажків варто згадати Леона Франковського, Зигмунта Падлевського і Казимира Богдановича. Два перші були уроженцями Підляшшя.

Ліквідація повстання затягалася, тому що регулярна армія, що брала участь у ліквідації повстання, вважалася в „акції" і старшини діставали подвійну платню. В дійсності ж ця „війна" для старшин обмежувалася тим, що військові відділи переходили з однієї місцевості до іншої, квартирували в панських маєтках, бавлячись при тому коштом власників маєтків, незалежно від їх симпатій чи антипатій до росіян. Тогочасний німецький історик, Моріц Едлер фон Ангелі пише, що:

> при найкращій волі не можна оцінювати військової вартости повстанців вище, як на зеро; військова організація була дійсними кпинами з офірности жовніра, яку треба признати. Але були це нездисципліновані банди, без якої будь вартости, без проводу, при чому цей провід, який існував, послаблював себе взаїмною гострою ривалізацією.[8]

В багатьох випадках бій кінчався без жодного пострілу,[9] хоч серед повстанців було чимало прикладів геройства. З польської сторони історія повстання спершу була

---

[8] Моріц Едлер фон Ангелі. „Старе залізо. Секрети з воєнних років і років миру", Штуттгарт, Й. Г. Котта, 1900, стор. 249.

[9] Геронім Кукавський, шляхтич, мешканець села Тучна, Більського повіту, учасник повстання, так описував наступ повстанців на Білу в березні 1863 року: головні сили повстанців в повіті гуртувалися в лісі біля села Віскреничі, на схід від Білої. Вони не сиділи цілий час в лісі, але по своїх криївках по селах. В середині березня розіслано наказ по усіх криївках на збірку і видано наказ наступу на місто Білу. Повстанці, щоб перейти в наступ, мусіли перебрести болотяну річку Красну, що пливе поміж віскреничськими лісами і Білою. Ніч була холодна, повстанці обмоклі і перемерзлі, настрій пригноблений. В часі форсування ріки росіяни освітлили околицю прожектором. Не знати, чи світло прожектора якраз натрапило на відділ повстанців, але це викликало паніку. Хтось крикнув: „москалє! уцєкаць!" і увесь відділ розбігся. Все ж, на відзначення цього „бою" після відродження Польщі споряджено на шляху біля Віскреничі пам'ятника, який німці висадили в повітря після окупації в 1939 р. (З власних інтерв'ю і спогадів автора).

основана на легендах, припущеннях і перебільшеннях і щойно тепер, сто років після подій минулого, народжується й серед поляків критична думка про причини повстання і його наслідки.

Повстання приспорювало російському урядові дипльоматичних клопотів на міжнародньому полі і уряд рішився на драстичні міри його ліквідації. Участь католицького і уніятського духовенства в повстанні було несумнівною справою. 23. травня 1863 року цар Александер гнівно писав папі, Пієві IX:

> Я вже звертав увагу Вашого Святішества на непопустиму поведінку, а навіть злочинність великої частини католицького духевнства в Царстві Польському. Цей союз слуг вівтаря з руїнниками публічного спокою є одним з найбільш обурюючих явищ нашого часу. Вашому Святішеству повинно лежати на серці, так як і мені, їх приборкання.[10]

Папа не був прихильником повстання і гнівно питав одного з польських ксьондзів, що прибули в той час до Риму: „що роблять ксьондзи? Командують повстанськими загонами?" „Святіший Отче! — смиренно відповів ксьондз: „говорять тільки про одного з них, Мацкевича, що вирішив бути в ролі Маккавея!"[11] „Тим не менше, це є дуже сумне!" сказав Папа. Та поляки, що прибували в той час до Риму, переконали папу, що немає іншої ради, і треба шляхом збройного повстання відродити незалежну Польщу, інакше вона стане жертвою „дикої схизми". Папа одною рукою писав примирливі листи цареві, а другою приймав адреси „тимчасових урядів". Царський уряд знав докладно про цю подвійну гру, і це, як також підготовка до канонізації Йосафата Кунцевича, поглиблювало антагонізм поміж Петербургом і Римом і приспішило ліквідацію Унії на Холмщині і Підляшші.

Поляки помилялися, думаючи, що повстання викличе симпатію і активну поміч польській справі в Европі. Англійський історик, Мідлтон, так оцінює ситуацію:

---

[10] А. Бодо, „Твори", том II. стор. 261 (франц.).

[11] Мова тут очевидно про ксьондза Антонія Мацкевича, що був ватажком повстанців в Литві.

Ініціяторами повстання були консервативні поміщики і інтелігенція середньої кляси. Польські маси, що не сподівалися ніякої користі з повстання, були індиферентні. На початку панування (Александра II) публічна опінія в Росії була прихильна польській справі і його міністри робили щирі заходи в напрямі порозуміння з поляками та встановлення автономії. Але результатом того було посилення екстремізму. Симпатії до поляків вивітрилися і редакційний характер повстання та його терористичні методи стали відомі. Але, передусім, коли повстанці дали ясно до зрозуміння, що вони не вдоволяться автономією, чи навіть незалежною Конґресівкою, але вони здецидовані здобути все, що втратили давніше, включно з колишніми литовськими провінціями, заселеними українцями і білорусами — то було ясним, що домагання поляків фантастичні... Французький і англійський уряди, для заспокоєння сумління, зложили свої протести в Петербурзі, хоч вони були свідомі цих фактів.[12]

Німецький уряд мав з царським урядом формально підписану умову військової співпраці проти повстанців (т. зв. умова Альвенслебена з 8. лютого 1863 р.). В той самий час німецький уряд заохочував польських патріотів з німецької окупації переходити кордон в російську займанщину для допомоги повстанцям з виразно провокаційною метою винищення провідної верстви польської інтелігенції.

Царський уряд, з уваги на міжнародні обставини, рішився на ліквідацію повстання драстичними методами, призначуючи генерала Николая Муравйова до Вільна і генерала Федора Берґа, колишнього генерал-губернатора Фінляндії, до Варшави.[13]

Особливою жорстокістю вславився Муравйов у Вільні, якого поляки і російське громадянство назвали „вєшателем". Він ліквідував повстання способом заложників, розстрілюючи або вішаючи представників провідної верстви польського громадянства за кожний прояв терору повстанців. Повстання вигасло без виразної військової акції, на-

---

[12] К. В. Мідлтон, як вище, стор. 61.

[13] Генерал Федор Берґ, балтийський німець, був одружений з полькою і мав несумнівно глибокі симпатії до поляків. Польські історики промовчують про його спориднення і характеризують його, як „тупого і жорстокого" царського урядовця.

слідком безнадійної міжнародньої ситуації. Докладної кількості страчених і засланих повстанців немає. Кількість, яку подають польські історики загалом: „десятки тисяч повішених і сотки тисяч засланих" треба вважати пересадою. Головний комендант повстання в його останній фазі, Ромуальд Траугутт, родом з Полісся, був схоплений і повішений у Варшаві в серпні 1864 року.

Якщо січневе повстання з польської історичної перспективи можна оцінювати різно — позитивно, чи негативно, то для українців Холмщини і Підляшшя воно було трагедією, головно з уваги на нерозважне заангажування частини уніятського духовенства в акції повстання. На наслідки цього не треба було довго чекати.

РОЗДІЛ VI

Криза Греко-Уніятської Церкви

Наслідком інтриг оо. Василіян в Римі, правлячий єпископ Холмської єпархії, Іван Терашкевич, ніколи не був призначеним повноправним єпископом за свого життя і це призначення наступило щойно 16. березня 1863 р. три дні після його смерти. Польські і українські історики твердять, що папа Пій IX не знав про смерть єпископа, бо ж ця вістка не могла дійти за три дні з Холма до Риму. Рівночасно з призначенням Терашкевича єпископом Холмським, папа призначив єпископом-помічником, з титулом єпископа Белзького, Миколу Івана Калинського, священика церкви в Константинові на Підляшші. (Холмські єпископи-помічники завжди носили титул єпископів Белзьких, бо ж Белз в історичних часах належав до Холмської єпархії). Хто рекомендував Калинського на єпископа-помічника до цього часу докладно невідомо, тому що Рим, що єдиний знає про цю справу, не виявив таємниці.

Похорон правлячого єпископа Терашкевича відбувся 18 березня і слово над його домовиною було доручено виголосити молодому священикові Михайлові Лишкевичу. У своїй промові Лишкевич звернув увагу на ту небезпеку, в якій опинилася Уніятська Церква на Холмщині і висловив думку, що єдиним рятунком для церкви може бути поворот до старих руських традицій і обрядів.

Промова Лишкевича викликала широкий відгомін не тільки на Холмщині, але й поза межами єпархії. Вона була ластівкою національного відродження. В той час в Холмі був вже невеликий гурток активної інтелігенції, що розпочав національний рух, тримаючи руку зі львівськими народовцями. Нічого дивного, що ця промова не дуже сподобалась „добрим уніятам", які закидали, що в „таку критичну хвилину історії" (тобто в часі повстання), над домовиною владики підносяться такі „шкідливі і єретичні

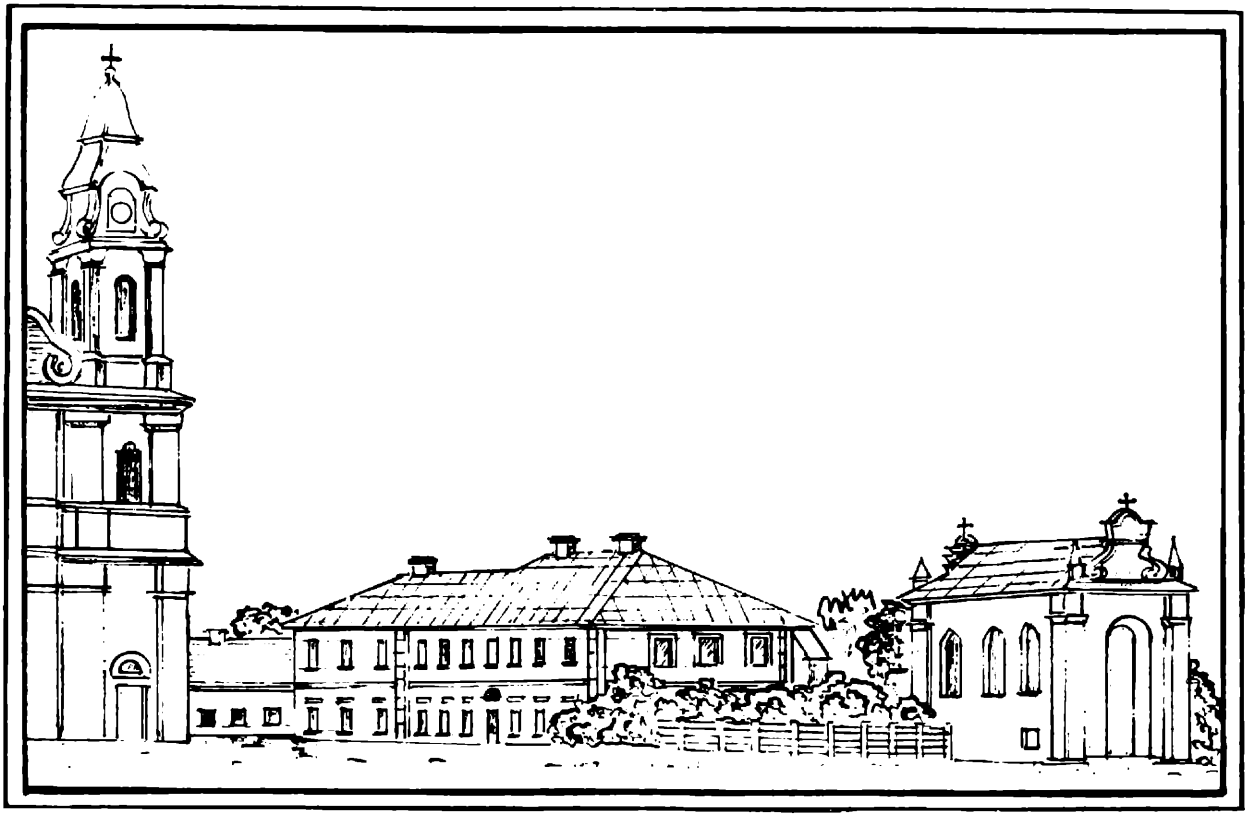

Холмська Гірка — рисунок з середини XIX століття. Ліворуч частина фасади Холмського собору; в середині єпископська палата. (З книжки Баньковського „Холмська Русь").

думки". „Добрі уніяти" закидали, що церкві грозить загибіль від „святоюрців", що „святоюрці є зрадниками батьківщини". Поміж „добрими уніятами" і народовцями виразно розпочалася боротьба за єпископський престол в тому часі, коли в Римі ця справа була вже перерішена наперекір бажанням усього уніятського духовенства.

Один з народовців, член капітули, пралат Йосиф Войціцький, вихованець Львівської духовної семінарії, подав 1. травня 1863 року до Львівської газети „Слово" допис про похорон єпископа Терашкевича в якому зазначив, що „промова сказана Лишкевичем в обороні нашого обряду і національности не могла подобатися полякам, як також сполонізованим холмським русинам, які хотіли б почути радше польську патріотичну промову".[1]

В той час на Холмщині вже з'явилося українське друковане слово з Києва і Львова. Українська громада прислухалася до оповідань про старі часи, коли на Холмщині і Підляшші з'явилися були війська Богдана Хмельницького, як оборонця руської віри і народности. З гордістю переказувано собі, що найславніший полковник Хмельницького, Михайло Кричевський, походив з Підляської шляхти.[2] Національні традиції, що жевріли в душі народній, пробуджувалися тепер до нового життя.

По смерті єпископа Терашкевича Холмська капітула сподівалася, що єпископом буде особа по її рекомендації і висунула на це становище ректора Холмської духовної семінарії, магістра теології, архидіякона пралата Стефана Шокальського. Для попертя своїх домагань 1. травня 1863 року пралат Йосиф Войціцький подав намісникові, великому князеві Константинові записку, в якій зазначив, що:

> Холмська єпархія знаходиться в дуже небезпечному положенні щодо своєї національности і віри. Щоби

---

[1] О. пралат Войціцький: „Короткі вісті з Холмської єпархії", „Слово", ч. 33, з 1863 р., Львів.

[2] Михайло Кричевський походив з Кричева на Підляшші, служив у польському війську і був призначений полковником Чигиринським, звідки походить його особисте знайомство з Б. Хмельницьким. Він був кумом Гетьмана. В битві під Жовтими Водами він, як полковник польських військ, дістався в татарську неволю, звідки його викупив Гетьман Хмельницький. Після того він був гетьманським полковником. (Див. В. Липинський: „З історії України" (в поль. мові). Частина II, стор. 329 і ін.).

врятувати її від неминучої загибелі, треба взяти під увагу слідуюче:

1. На опорожнену єпископську катедру належить призначити видатного духовного достойника;
2. До Холмської єпархіяльної духовної семінарії належить призначати вчителів, що уміли б боронити свою національність і виховувати молодь без духу латинського фанатизму;
3. Призначити на становище начальника Відділу Уніятської Церкви Державної Комісії Народньої Освіти **русина нашого обряду,** що шанував би свою національність, а на його заступника одного з кращих уніятських священиків;
4. Здібніших семинаристів висилати на дальшу освіту не до Варшавської, а до Львівської академії, щоб вони могли пізнати свою національність і полюбити свій обряд;
5. Забезпечити матеріяльне положення уніятського духовенства так, щоб один священик не був змушений обслуговувати разом кілька церков, бо в той спосіб народ підпадає впливам ксьондзів та переходить на латинство;
6. Заборонити латинським ксьондзам приймати в свій обряд вірних Уніятської Церкви і застосувати проти них ті самі кари, які стосуються до будь кого, хто перемовляє православних вірних до переходу на іншу віру;
7. В місцевостях, де були колись церкви, але наслідком різних обставин є зруйновані, побудувати нові церкви, а спеціяльно в Красноставі, Тарноруді, Орлові, Ленчні і інших місцевостях, щоб здобути втрачених вірних;
8. Заборонити мандрівним монахам, як капуцини, бернардини і ін., збирати гроші з руських парафій;
9. В усіх уніятських парафіях створити руські школи і до предметів в цих школах долучити руську історію;
10. Заборонити поміщикам відчиняти польські школи по руських селах, бо ці школи ідуть на шкоду нашої національности;
11. Заборонити латинським монахам будувати каплиці по наших селах, бо це шкодить нашій народности;

12. Повітові школи в Грубешові, Білій і інших місцевостях на нашій Русі зреформувати на зразок галицьких шкіл і створити російську гімназію в Холмі;
13. В одному з міст Холмської єпархії створити жіночу школу для дітей уніятського духовенства, тому, що діти, навчаючись в чужих школах, часто міняють свій обряд і затрачуються для своєї нації;
14. На усі цивільні уряди Холмської єпархії призначати руських урядовців, яких можна легко знайти серед дітей уніятського духовенства.[3]

Ці постуляти були здебільшого виконані в недалекому майбутньому.

Але тут виявилася несподіванка для Холмської капітули і цілої єпархії. Цілком певно, що „добрі уніяти", які тепер дуже боялися „святоюрців", ще перед смертю єпископа Терашкевича стали шукати за власним кандидатом на становище Холмського єпископа. Зробити призначення на єпископський престіл поза плечима капітули не було легкою справою і „добрі уніяти" почали оглядатися за особою, що могла б перевести цю справу в Римі. Такою особою могла бути графиня Александрович, уроджена Ледоховська, що мала ключ своїх маєтків в Константинові на Підляшші. Її рідний брат, Мечислав Ледоховський, пізніший кардинал і прімас Польщі, був в той час архиєпископом Краківським і уповноваженим Римом для справ Уніятської Церкви. Правдоподібно, до неї і звернулися деякі уніятські священики, суґґеруючи когось зі свого середовища на становище Холмського єпископа. Графиня, з власних міркувань, зупинилася як на кандидатові на єпископа, на парохові Константинівської уніятської церкви, Миколаєві Іванові Калинському. Це був маловідомий священик. Він уродився в 1799 році в Радині, ходив до шкіл в Лукові. Чи він скінчив духовну семінарію, чи ні — невідомо. Історик Крижановський твердить, що він скінчив тільки чотири відділи вищої початкової школи „з не-

[3] Цитовано за Е. М. Крижановський, Твори, том II, стор. 177/179. Григор Лужницький, автор „Української Церкви поміж сходом і заходом" вважає пралата Войціцького „людиною беззастережно відданою московському урядові" (стор. 476 цитованої книги). Дуже важко це сказати на підставі наведеної нами записки.

задовільним успіхом". Еміль Баньковський, автор „Холмської Русі", особистий приятель номіната і секретар консисторії за урядування Калинського у згаданій книжці твердить, що Калинський „кінчив семінарію в Холмі і **правдоподібно** слухав теологію в головній семінарії у Вильні".[4] Калинський був в той час вдівцем і мав велику родину: тринадцятеро дітей, сімох синів і шістьох доньок, з чого чотирьох синів були вже уніятськими священиками, одна донька була замужем за Іваном Калиновським, Більським деканом, а п'ять доньок були ще паннами в часі описуваних нами подій.

У своїй заникаючій в польському морі парафії, Калинський був цілком залежним від своєї ктиторки, графині Александрович, і, видно, умів їй догодити. Коли ще за життя Терашкевича прослизнула вістка про можливість призначення Калинського на становище єпископського помішника, з усіх боків посипалися на адресу Терашкевича протести уніятського духовенства. Холмська капітула не переймалася цими вістками, тому що попросту не вірила в таку можливість, що Рим її з'ігнорує. Коли по смерті єпископа прийшла вістка про номінацію Калинського на становище єпископа-помішника „з правом наслідства" (cum jure succesionis)[5] католицький єпископ Шиманський поспішно „перекanонізував" Калинського у своїй Янівській катедрі.

Калинський спершу вагався обіймати урядування з уваги на протести духовенства, і вичікував чотири місяці.

---

[4] Е. Баньковський, хоч був свідком і учасником описуваних нами подій, виразно деякі факти промовчує (як участь уніятського духовенства в повстанні, що є зрозуміле, бо ж він видав свою книжку в 1887 р.), а дещо з біографії Калинського перекручує (він твердить, що Калинський був якийсь час священиком в Хорощиці; в дійсності священиком в тому селі був брат Калинського, арештований росіянами за підбурювання до повстання).

[5] Знову ж нічого історично невідомо про те, що Калинський був призначений єпископом-помішником з правом наслідства. Цю справу можна б виявити тільки на підставі ватиканських архівів. Католицькі кола промовчують справу номінації Калинського. Гр. Лужницький в цитованій нами вище праці „Українська церква..." пише, що по смерті Терашкевича „царський уряд самовільно призначує завідателем Холмської дієцезії о. Івана Калинського, надаючи йому титул єпископа Белза", стор. 474). Невідомо, на яких історичних джерелах спирає Лужницький своє твердження і чому він промовчує все те, що написав про цю справу Баньковський.

Щойно 21. липня 1863 року прибув він до Холма разом зі своїм почотом, в якому було кількох його синів, п'ять доньок і священик Еміль Баньковський, якого єпископський номінат покликав на становище секретаря консісторії.

Своє урядування Калинський розпочав з розправи з Холмською консісторією, що була проти його призначення, а насамперед з пралатом Войціцьким, зажадавши від нього документів призначення його пралатом і членом капітули. Коли Войціцький показав своє призначення єпископом Терашкевичем, Калинський заявив, що Терашкевич за життя ніколи не був повноправним єпископом Холмським і не мав права іменувати каноніків, на що обурений Войціцький заявив: „то ти не є ніяким єпископом і не маєш тут жодного права; де маєш посох, чим будеш вівці пасти?"

У відповідь на це Калинський заявив, що завішує Войціцького в священичих правах. Це було першим актом урядуючого єпископа. Якщо додати до цього, що на зарядження Калинського в сусідній кімнаті цього засідання капітули була підготовна „боївка" з кількох його синів і о. Баньковського, можна собі уявити ту атмосферу, в якій розпочав урядування єпископський номінат.[6]

Становище Калинського було більш, як важким, але не було ніяких познак, що він здавав собі справу з поваги ситуації. В очах російської влади він був особою цілковито скомпромітованою: його рідний брат і двох синів були арештовані за участь в повстанні; його найбільш довіреною особою в Холмі був о. Еміль Баньковський, якого батько і двох братів були рівнож арештовані за участь в повстанні.[7] Тимчасом Калинський поводився так, ніби не бачив тої небезпеки, в якій опинився він і довірена йому Церква. Він викинув іконостас з Холмського собору і вніс органи. Зліквідував свята східніх Церков: Івана Златоусто-

[6] Е. Баньковський, „Холмська Русь...", стор. 46.

[7] Еміль Баньковський народився в Білостоцькому воєвідстві, скінчив польську середню школу в Ломжі, духовну семінарію в Холмі. Він був секретарем Консісторії в часі урядування Калинського і Канцлером Консісторії за часів єпископа Михайла Куземського. Якийсь час він був також викладачем в Холмській духовній семінарії. Після виїзду єпископа Куземського з Холма він перший з холмського духовенства емігрував в Галичину.

го, Григорія Богослова і Василія Великого.[8] Коли на Великдень 1864 року катедральний хор прийшов в єпископські палати, щоб привітати владику староукраїнськими веснянками, він вигнав хор зі словами: „ідзьце з том пєсньов до жидуф!" Врешті, коли повстанці прийшли до його палат, він віддав їм свойого суперника, пралата Войціцького .

Призначення Калинського було глибокою внутрішньою кризою Уніятської Церкви. Невідомо, хто завинив в тому призначенню: папа Пій IX, генерал ордену „Змартвихстанців", „поляк" Семененко (про нього мова буде пізніше), графиня Александрович чи архиєпископ Ледоховський, але немає сумніву, що це потягнення було спрямоване на знищення Уніятської Церкви.

Позакулісові махінації в справі номінації Калинського відчували сучасники цих подій. Кореспондент краківського польського часопису „Час", що належав до єпархіяльних кол в Холмі, в дописі „З Люблинщини" 29. листопада 1862 року, писав ще в той час, коли прослизнула вістка про можливість номінації Калинського єпископським помішником:

> З усіх сторін Холмської єпархії надходять на адресу єпископа Терашкевича протести проти вибору Калинського. Ці протести надходять не тільки від поодиноких осіб, але й від цілих деканатів і показують велике невдоволення духовенства вибором Калинського, якого вони називають священиком без усяких здібностей, потрібних для такого високого становища і який не тільки не вдосконалив тих талантів, що їх йому дав Бог, але закопав і ті, що мав, в землю, а тепер хоче увійти на подвір'я овець Христових не дверима, вказаними законом, але перелазом. Холмська єпархія перенесла вже багато терпінь і страждань від схизматицького уряду, що хоче знищити її єднання з Римо-Католицькою Церквою і відірвати її від польської нації. Але ще не закінчились ці гоніння, і ось виникає інтрига, змісту якої ми ще не збагнули, щоб знищити стійкість духовенства, і тому призначується нездібного владику.

---

[8] На Холмщині святкували не тільки великі свята, але й менші, як „Миколи Зимнього", „Миколи Теплого", „Олексія Теплого", Івана Богослова і ін.

В тому самому числі „Часу" подається зміст довгого листа на адресу єпископа Терашкевича від двох деканатів, Городельського і Дубенського (Грубешівського повіту), де духовенство гостро протестує проти призначення Калинського, вичислюючи при цьому усі його негативи, як слабку освіту, велику родину, призначення поза плечима капітули. Лист цей кінчається так:

> Якщо такий єпископ-помішник має бути на Холмському владичому престолі, щоб тим самим зганьбити давню славу Холмської катедри, то ми мусимо прийти до висновку, що Апостольська Столиця не хоче отерти гірких сліз, що ми їх проливаємо задля Унії, не хоче підтримати нас на дусі для скріплення нашого спротиву проти насильства, не хоче пригорнути нас до батьківського серця, але хоче усе те знищити, як справу незначну і непотрібну, чого ми не припускаємо, бо ж ми є певні, що тут діє обман і зрада і ми пам'ятаємо, що й самого Христа пробували спокушати. І ми питаємо себе: хто висунув кандидатуру Калинського? Відповісти на це питання важко, але треба думати, що це була людина хитра, що має якусь свою скриту мету.[9]

Князь Черкаський і Установча Комісія

По закінченню повстання в 1864 році прийшов до Царства Польського, на становище начальника Канцелярії Внутрішніх Справ князь В. А. Черкаський.[10] Він прийшов з замірами реформ в Греко-Уніятській церкві, хоч немає доказів на те, що справа ліквідації Унії була вже в той час перерішеною в Петербурзі. Начальником відділу справ Уніятської Церкви було призначено Йосифа Сидорського.[11] Було видано ряд розпорядків, що мали на меті припинити полонізацію церкви. Серед тих розпорядків слід відзначи-

---

[9] „Час". Краків. 29. листопада, 1962 р., цитовано за Е. Крижановський, як вище, стор. 168, 169, 170.

[10] Князь Володимир А. Черкаський був загалом поступовим державним мужем імперії. Він був членом „Емансипаційної Комісії" по звільненню селян від панщини, пізніше генерал-губернатором Москви. Його перебування на становищі начальника Канцелярії Внутрішніх Справ Ц. П. було короткотривалим від 1864 до 1868 р.

[11] Йосиф Сидорський, білоруського походження, був сином уніятського священика в Білорусі, вчився у Віленській духовній семінарії і Казанському університеті. Перед призначенням до Варшави він працював в міністерстві освіти в Петербурзі, потім був помішником куратора Варшавської округи.

ти: 1. Ліквідацію інституції капітул і встановлення на їх місце церковних братств, зложених з духовенства і вірних; 2. Заборону уніятському духовенству виголошувати проповіді в польській мові і наказ вживати „природньої, живок мови вірних"; 3. Ліквідацію Янівської римо-католицької катедри і Підляської католицької єпархії з прилученням її до Люблинської; 4. Ліквідацію усіх католицьких монастирів, що були замішані в повстанню або що мали менше, як вісім монахів.

На тій підставі було ліквідовано усі Василіянські монастирі в Царстві Польському. Образ мученичества Йосафата Кунцевича був усунений з Більської катедри і перевезений до Румянцевського музею в Москві, а мощі Йосафата перенесено до підземель катедри на спочинок.[12]

Одночасно впроваджено далекойдучі зміни в шкільництві. Засновано мужеські греко-уніятські гімназії в Холмі і Білій і жіночі гімназії в Холмі і Сельцях. Призначено директорів народніх шкіл: в Холмі — Т. Г. Лебединцева[13] і в Сельцях — Е. М. Крижановського.[14] Дяковчительські школи мали бути замінені державними народніми школами.

В квітні 1865 року створено у Варшаві комітет для справ шкільництва Холмської єпархії під головуванням Черкаського, до якого увійшли: Ф. Вітте, в той час куратор Варшавської учбової округи; Григор Міхневич і В. Ва-

[12] Проф. М. Чубатий твердить, що „населення укривало мощі св. Йосафата в Білій, замуровані перед очима влади". („Свобода", 14. жовтня, 1948 р.). Це твердження позбавлене усяких підстав. Мощі Йосафата були в Підземеллях Більської катедри і місце спочинку було відоме православному духовенству, що перебрало катедру після скасування Унії. В 1916 році, заходами греко-католицького духовенства мощі були вивезені з Білої до Відня, до церкви св. Варвари.

[13] Теофан Гаврилович Лебединцев походив зі старої української священичої родини Лебединців, нар. 12. бер. 1828 р. в Зеленій Діброві на Звенигородщині. 1851 року він закінчив Київську Духовну Академію. Якийсь час працював у Вороніжській духовній семінарії. В 1864 році був покликаний на становище надзвичайного професора церковної історії Київської Духовної Академії, а 4. жовтня того ж року був призначений начальником Дирекції Народніх Шкіл в Холмі. Він був особисто знайомий з Т. Шевченком, переписувався з ним під кінець життя поета. В 1659/61 рр. був першим редактором славнозвісного журналу „Київська Старина". Він був хрещеним батьком історика М. Грушевського.

[14] Евфимій Михайлович Крижановський, абсольвент Київської Духовної Академії, історик Холмщини і Підляшшя.

луєв — урядовці Комісії Народньої Освіти; Т. Лебединцев від Холмської, а Е. Крижановський від Сельцівської дирекції народніх шкіл; Василь Білозерський та Панько Куліш від „Установчого Комітету" Царства Польського та Й. Сидорський — від управління Уніятської Церкви. Таким чином в цьому комітеті знайшлося трьох членів з історичними українськими іменами: П. Куліш, В. Білозерський і Т. Лебединцев. Заходами цієї комісії відкрито грекоуніятські гімназії: 10. жовтня 1865 р. в Білій, а 17. жовтня того ж року в Холмі. 1. жовтня того ж року відкрито 52 народні школи в Холмській губернії, 69 шкіл в Сельцівській, 1 — в Люблинській і 3 — в Ломжинській губерніях, усього разом 125 народніх шкіл. У побоюванні заворушень зі сторони поляків і „добрих уніятів" в Холмі, на день відкриття гімназії, заряджено було поготівля війська. На день відкриття гімназії було зареєстрованих учнів: в Холмській — 124; з того „уніятів" 57; в Більській — 156, з того „уніятів" 66. В тому самому році відкрито в Холмі педагогічні курси, пізніше зреформовані на учительську семінагію. На тих курсах в день відкриття було записано учнів: „уніятів" — 23, православних — 1. Директором цих курсів був призначений Сергій Грушевський, батько історика Михайла Грушевського.[15]

26. травня 1866 року „Установчий Комітет" під головуванням П. Куліша вирішив перевести дальші реформи шкільництва на Холмщині і Підляшші, а саме: 1. Сельцівську польську гімназію зреформувати на уніятську гімназію; 2. Повітову школу в Грубешові зреформувати на уніятську прогімназію; 3. Більську 5-ти клясову прогімназію зреформувати на повну уніятську гімназію; 4. Створити жіночу уніятську прогімназію в Сельцях з тим, щоб її можна було зреформувати на повну гімназію; 5. Створити уніятську гімназію в Замості; 6. Створити педагогічні курси в Білій; 7. Створити в Холмі шістьклясову жіночу школу з тим, щоби, в разі потреби зреформувати її на гімназію.

В кінці 1864 року виїхав до Львова урядовець Комісії, Ф. Кокошкін, для переговорів з митрополитом Спиридо-

---

[15] Михайло Грушевський народився в Холмі, 29. вересня 1866 року.

ном Литвиновичем про призначення до Холма видатніших священиків і кандидата на єпископа Холмського. Митрополит Литвинович вимагав, щоб Холмська єпархія була підпорядкована Львівській митрополії і щоб народня освіта була під його контролею. Кокошкін не міг на це погодитися і переговори затягалися. Митрополит обіцяв післати на Холмщину кращі сили Галичини, але вимагав, щоби викладовою мовою в усіх школах була мова руська, на що знову ж не могли погодитися урядовці царського уряду. Тому Кокошкін на власну руку розпочав переговори з різними визначними священиками Галичини. Кандидатом на єпископа Холмського вже тоді намічено настоятеля катедри св. Юра, каноніка Михайла Куземського.

В кінці наступного, 1865 року до Львова знову поїхав Т. Лебединцев для підшукування сил на Холмщину. Наслідком цих заходів в тому році приїхали до Холма: Іполіт Криницький, бувший префект Віденської греко-уніятської семінарії, на становище законовчителя Холмської гімназії, а пізніше — ректора Холмської духовної семінарії; Филип Дячан — на становище викладача грецької мови в Холмській гімназії і професора богословських наук в духовній семінарії; Іван Лаврівський — бувший настоятель Краківської уніятської церкви, що була підпорядкована Холмській консісторії, на становище про-ректора духовної семінарії і викладача догматичного богословія; Маркел Попель, законовчитель Львівської гімназії, автор книжки „Літургіка" і редактор часопису „Неділя" у Львові, на становище викладача до Більської греко-уніятської гімназії і педагогічних курсів при гімназії (пізніше зреформованих на Більську вчительську семінарію). Усі ці високоосвічені священики залишили по собі слід в історії Холмщини.

Для незаможних учнів цих шкіл створено ряд стипендій і доручено дирекціям шкіл звільняти учнів від шкільної оплати „після власної оцінки дирекції". У Більській гімназії відразу знайшлося 16 дітей, селянських синів, що було незвичайним в ті часи. З середніх шкіл Холмщини і Підляшшя вийшло багато абсольвентів, що не тільки пішли в село ширити освіту серед населення, але й у вищі школи по дальшу високу освіту.

Більські педагогічні курси було зреформовано на вчительську семінарію. Її директором був Василь Синько, українець з Полтавщини.[16] Він закликав до Білої з Полтавщини здібніших полтавців і таким чином уможливлював полтавцям науку і користування з великих привілеїв, які мали школи в тому терені. Учителем Сельцівської гімназії в той час був письменник Іван Нечуй-Левицький. В Сельцях працював також якийсь час письменник Олександер Кониський і віцегубернатором був українець Федоренко.

Кількість учнів в школах наприкінці 1866 року зросла і їх було: в Холмській дирекції в 69 школах — 1,550 учнів; в Сельцівській — в 90 школах — 2,085; в Ломжинській — в 5 школах 87; в Люблинській — в 2 школах 14 учнів. В тому ж році вислано було до Львівської Духовної Академії десятьох стипендіянтів і до Київської — чотирьох. Наслідком рекомендації „Установчої Комісії" було встановлено 30 державних стипендій 360 рублів річно кожна з додатком 100 рублів на кошти подорожі для стипендіята. В 1867 році виїхало в Москву перших 10 стипендіятів.

[16] Василь Синько був розстріляний большевиками в 1918 р. в Плилуках „за петлюрівство".

РОЗДІЛ VII

Релігійні заворушення і заслання Калинського

Ці реформи відбувалися без участи номіната Калинського, який твердо стояв на становищі непорушности „статус кво" своєї Церкви і її дальшої полонізації. В обіжниках, які він висилав офіційним шляхом і нелегально до підлеглого йому духовенства, він закликав до непослуху розпорядкам влади, до спротиву щодо усування органів з церков і вживання „хлопської мови" в проповідях. В багатьох місцевостях, зокрема на Підляшші, де Калинський мав багато свояків, знайомих і прихильників, ці розпорядки знайшли послух серед духовенства з-посеред „добрих уніятів".

Нічого невідомо про те, що уряд вже в тому часі, цебто в 60-х роках минулого століття, вирішив прилучити Уніятську Церкву до Православної. Навпаки, якщо судити за розпорядками влади щодо створення „греко-уніятських" шкіл, висилці стипендіятів на студії радше до Львова а не до Києва, висилці делегатів з Підляшшя до Галичини, щоб ті переконалися, що розпорядки влади не йдуть далі відчищення Богослуження від польських впливів, можна думати, що справа Уніятської Церкви була на добрій дорозі і що при мудрому проводові можна заховати Церкву і використати розпорядки влади для Церкви і народу. На авдієнції у князя Черкаського цей останній заявив секретареві Холмської консісторії, Е. Баньковському, що він не має заміру ліквідувати Уніятську Церкву, а лиш відполонізувати її.

23. травня 1866 року князь Черкаський розіслав до цивільних урядів та римо-католицьких єпископів і номіната Калинського наказ, яким підтверджувалося попередні розпорядки намісників, а саме: 1. з 2. серпня 1823 року і 10. грудня 1840 року, якими католицьким єпископам заборонялося під карою гривни втручуватися в справи Уніятської

Церкви; 2. наказувалося, що усіх уніятів, які перейшли на римо-католицьку віру, треба вважати надалі уніятами; 3. доручалося Холмському єпископові припильнувати, щоб католицькі єпископи не втручалися до справ його Церкви; 4. Заборонялося уніятським священикам вживати польської мови в проповідях а доручено вживати **„живої, народньої мови"**; 5. Наказано усунути органи з тих церков, де органи були вже в ужитку.

Сельцівський губернатор Громека, що в 1866 році обійняв свій уряд, вирішив виявити свою ревність і скликав до Білої уніятських деканів для встановлення остаточної дати виконання цих розпорядків. Дату встановлено на 23. червня 1866 року і цю дату використали прихильники старого ладу для започаткування релігійних заворушень. Розрухи розпочалися в п'ятьох парафіях Константинівського, сімох парафіях Більського і чотирьох — Володавського повітів, а пізніше вони поширилися на деякі місцевості Холмського, Радинського і Соколовського повітів, хоч в тих останніх повітах заворушення не набрали більших розмірів і закінчилися без участи війська. Ці заворушення переважно виявлялися в тому, що населення, зокрема жінки, примушували дяків-органістих іти до церкви і грати на органах, які мали бути в короткому часі усунені, не пускали до церкви священиків, яких підозрівали в уступках владі; вірні збіралися до церков, щоби співати польських релігійних пісень, які мали бути заборонені в церквах, тощо. В кількох парафіях вірні побили священиків і дяків. Губернатор Громека особисто виїзджав в терен, щоби заспокоїти вірних, а коли це не помагало, він висилав в села козацькі відділи „для заспокоєння". Відділи війська розганяли людей від церкви, потім розкватировувалися по селах і втримувалися на кошт села, що звичайно примушувало сільських солтисів прохати комендантів козачих відділів відійти з села з тим, що відповідальність за спокій перебірав на себе солтис. В селі Притулині дійшло до стрілянини і кількох парафіян було забитих. В інших випадках справа кінчалася побиттям і покаліченням вірних. Неможливо дати докладний образ цих подій. Немає ніякого точного опису цих подій, але вони безсумнівно

лягли важкою плямою на усій історії Холмщини і Підляшшя.

Польська сторона використала ці події як доказ „польськости Підляшшя і Холмщини" (хоч на Холмщині ці події не набрали більшого розголосу), і на виправдання насильств, які пізніше робив уряд вільної Річпосполитої над людністю Холмщини і Підляшшя — мовляв, „адже ж москалі також заганяли людей до церкви нагаями".[1]

Методи, яких вживав царський уряд для „заспокоєння", були ганебні, але українці не були тою стороною, що

---

[1] На підставі оповідання дяковчителя, Івана Василевського, „пацифікація" села Заболоття, Більського повіту, виглядала так. Коли прийшла заборона вживати органи і їх мали усунути з церкви, парафіяни, а головно парафіянки силою впроваджували молодого дяка-органістого до церкви і примушували його грати на органах. (І. Василевський народився в 1848 році, скінчив школу дяковчителів в Ломазах і був дяком вже у віці 17 років). Впровадивши дяка до церкви, жінки кричали: „грай, грай нам!". Але органи не грали: вони ричали, бо дяк вже перед тим навалив на міхи каміння і рик органів жінки сприймали, як чудо. Протягом багатьох днів і ночей вірні облягали церкву, щоб не впустити у церкву священика, Івана Боярського, якого підозрівали у зраді владі. (Священика після заворушень вивезли з парафії, хоч не устійнено причини його вивезення. Історик Крижановський подає, як причину, грошеві надужиття, хоч не уточнює того закиду).

Врешті, в село вступила сотня козаків. Козацький сотник надаремно намагався переконати вірних розійтися від церкви, яку вони облягали. Селяни благали сотника залишити усе по старому: „паночку! нехай так буде, як і було!", а сотник розривав зі зворушення мундир на своїх грудях: „ей-Богу, не маґу!.. ей-Богу не маґу!..." Врешті, сотник звернувся до старого священика, щоб цей вплинув на своїх парафіян і намовив їх розійтися. „Діти мої!" — промовив священик: — „розійдіться! Згинете усі і ворон рознесе ваші кості!" „О, сивий вовк! сивий вовк! — загула товпа: продавсь еси москалям!"

Тоді козацький старшина подав команду козакам спішитися з коней і проробити деякі вправи з рушницями, з очевидним заміром стероризувати вірних видом козацької муштри. Але це не зробило на людей бажаного враження. Тоді знову залунала команда, і частина козаків вскочила поміж людей і розпочала „христити" їх нагаями. Але й це не мало наслідків: парафіяни понакривалися з головою важкими підляськими сукманами (верхній одят з грубого саморобного сукна), що до них козацькі нагайки не дуже то пристававали. Тоді ще залунала команда — і частина козаків сформувала „миколаївську вулицю", а частина сіла на коней. Козаки тепер хапали вірних по одному і кидали у „вулицю". Хто опинився у „вулиці", вже не падав, бо козацькі приклади допомагали йому як найшвидше проскочити і втікати, а козаки на конях розпорошували втікачів. За пів години натовп з-під церкви було розігнано і сотня розквартирувалась у селі на постій. Ще за кілька днів солтис села, Вальчук, просив сотника залишити село з тим, що він відповідатиме за спокій.

Коли пізніше, протягом життя І. Василевського він чув від поляків, що „москалі гнали людей до церкви нагаями", він заперечував це і казав, що *„не до церкви, а з-під церкви*, і він був тому свідком".

стосувала ці методи, ані також тою, що їх спровокувала. Навпаки, ті українці, що були в тому часі в Царстві Польському, протестували проти тих методів. Такими були заступник губернатора Сельців, Федоренко, Варшавський архиєпископ Іоанікий, також П. Куліш і В. Білозерський. Але цих протестів не послухано а їх авторів усунено з їхніх становищ.

Але доля номіната Калинського була цими подіями припечатана. 23. вересня 1866 р. його арештовано і вивезено на заслання у Вятку з утриманням 400 карбованців річно. Калинський помер у Вятці в кінці того ж року і був похований католицьким єпископом Красінським, що був в тому часі там на засланні.[2] Управління церквою було передано консісторії, що її очолив Йосиф Войціцький.

П'ять доньок Калинського приїхали з Холма на Підляшшя до своєї рідні, оповідаючи з плачем про обставини вивезення батька. Уряд, не бажаючи мати тут цих свідків своєї акції, вивіз їх на поселення в Сувалки, в Польщу, даючи на їх утримання по сто рублів місячно.

Управління єпархією віддано пралатові Йосифові Войціцькому. В деяких місцевостях Підляшшя були спроби з'їздів духовенства для опротестування дій влади. Більський декан, Іван Калиновський, зять номіната, склав зразок адреси намісникові Бергові, шукаючи шляхів передачі цієї адреси дружині Берґа і сподіваючись знайти в неї підтримку. Адресу спершу складено в польській мові, а потім вирішено її перекласти на французьку мову. В тій адресі зазначено, що „духовенство не може виконувати розпорядків консісторії, тому що ці розпорядки є суперечні кано-

---

[2] Польські історики і деякі українські (Г. Лужницький: „Українська Церква...", стор. 476) твердять, що Калинський вмер мученическою смертю (Е. Баньковський: „по прибутті до Вятки Калинський отруєний чи задушений закінчив своє життя...", стор. 60, „Холмська Русь..."). Доказів на це немає. Він помер у віці 67 років після подій, що безсумнівно потрясли ним психічно. Надзвичайно суворе підсоння Вятки могло доконати решти, бо ж Калинський дістався у Вятку під зиму.

Руське походження роду Калинських сумнівне. Проф. О. Оглоблин у розвідці „Люди Старої України" подає, що „рід Калинських походить із давнього польського шляхетського роду. (гербу „Топор"), що мали свої володіння у воєвідствах Сандомирському, Витебському і Чернігівському" і хоч проф. Оглоблин сумнівається, що це були якраз споріднені роди в усіх трьох воєвідствах старої Польщі, але признає, що це були засадничо польські роди. (Цитована праця, стор. 36).

нам Триденського собору та встановлені без згоди Папи і капітули". Заки підшукано перекладача адреси на французьку мову, конспірацію зраджено владі і Сельцівський губернатор Громека наказав в одну ніч заарештувати 45 підляських священиків, причасних до „змови" на чолі з деканом Калиновським. Калиновський перший з арештованих заломився і просив губернатора помилування, обіцявши повну лояльність.

Крім пів-офіційної адреси, розповсюджено було анонімну відозву „до люду ґреґо-уніцкеґо в Польсце", де закликалося до непослуху владі і консісторії, „бо це означає перехід правовірних католиків на віру Фотія, що тепер зветься православною, і що має лиш такі засади: дери, бери і бий поклони".

„Воз'єднання"

У 1868 році, наслідком переговорів князя Черкаського з Львівським митрополитом Спиридоном Литвиновичем, Холмським єпископом був призначений Михайло Куземський. Він прийшов до Холма, маючи повний образ важкого положення єпархії, бо ж, як він сам признавався по приїзді до Холма, він підготовлявся на це становище шість років. Він запропонував урядові проєкт відчищення церкви від латинських обрядів протягом п'ятнадцяти років, правдоподібно сподіваючись виграти на часі. Уряд погодився на цю пропозицію. Це було тільки що після підляських заворушень, треба було заспокоїти розбурхані пристрасті і підшукати священиків на місце „добрих уніятів", які були частинно виарештувані, частинно втікли в Галичину, а інші так чи інакше мусіли відійти в недалекому майбутньому. Номінат Калинський в часі свого урядування не мав права висвячувати священиків. На їх місце, стараннням єпископа Куземського, спроваджено інших священиків або висвячено молодих абсольвентів Холмської семінарії. З початком 70-х років загалом прийшло на Холмщину і Підляшшя 155 галицьких священиків. Існує неслушне переконання, що усі ці священики були галицькими москвофілами. У дійсності, багато з них було свідомими українцями, які, у відмінних від Галичини умовах, провадили тут

національно-освідомлюючу роботу, залишаючи по собі незатертий слід в історії Холмщини.

Вислано було в Галичину делегацію підляських селян для того, щоб вони переконалися, що усі розпорядки влади не зміряють до знищення Уніятської Церкви, а до зближення її з Галицькою Уніятською Церквою. Делегація була складена з вибраних депутатів з сел Рудна, Гуси, Радче і ін. Вона побувала у Львові і околицях Львова, була на авдієнції у митрополита Литвиновича і у Кракові у архиєпископа Римо-Католицької Церкви Черлюнчакевича.

В грудні 1868 року князь Черкаський був відкликаний у Москву. З ним від'їхав також начальник канцелярії управління Греко-Уніятської церкви, Й. Сидорський. Управління церквою перенесено до Петербурга і віддано графові Толстому, міністрові освіти і обер-прокуророві Священного Синоду. Ці зміни в церковному управлінні не віщували нічого доброго і заалярмували єпископа Куземського. Він розпочав старання про поворот в Галичину і про призначення його єпископом Перемиським. Коли в 1869 році помер митрополит Литвинович, Куземський спішно виїхав до Львова, офіційно на лікування, але в часі цієї подорожі до Австрії він побував також у Відні. Коли він повернув до Холма, секретар консісторії Баньковський спитав його, чи він буде львівським митрополитом, на що Куземський відповів: „Беуст (начальник управління справами Греко-Уніятської Церкви у Відні) хоче Польщу від моря до моря збудувати, то пощо ж би він робив такого русина, як я, митрополитом?"

З початком 1870 року цар Александер II приїхав до Варшави і викликав єпископа Куземського на візиту. Перед виїздом до Варшави Е. Баньковський пригадував єпископові, щоби він тримався твердо і не дався намовити на зраду віри, на що Куземський відповів: „Я не дитина, прошу мене не вчити!" По повороті з Варшави єпископ Куземський був пригноблений, хоч і не признавався що було причиною пригноблення. Часописи повідомили, що візита Куземського у царя тривала 55 хвилин, що оба вони були задоволені і що цар вповні погодився з усіма думками єпископа.

В середині 1870 року приїхав до Холма граф Толстой. Він затримався в Холмі 8 днів, постійно конферуючи з єпископом Куземським і Маркелом Попелем. Зміст цих розмов царського міністра з представниками холмської ієрархії залишився невідомим, але з початком 1871 року єпископ Куземський подав прохання про звільнення його зі становища Холмського єпископа.

В лютому 1871 року Миркела Попеля викликали до Петербурга і у Холмі стали шептати про прилучення Уніятської Церкви до Православної. У квітні того ж року прийшов наказ уряду, що звільнював Куземського, на його власне прохання, зі становища Холмського єпископа і передавав управління єпархією Попелеві.

У Синоді в Петербурзі лежало вже декілька прохань від холмщан і підляшан про прилучення Уніятської Церкви до Православної. Уряд цих прохань до того часу не використовував. Одне таке прохання вплинуло від бурсаків Холмської духовної семінарії. Сталося це після того, як частина бурсаків відмовилася вивчати російську мову, що була впроваджена наказом князя Черкаського. Черкаський приїхав до Холма, щоб втихомирити бурсаків і переконати їх, що російська мова легша, аніж латина, якої вони не розуміли. (Князь Черкаський добре володів латиною). Після того інші бурсаки, противні латинізації церкви, зложили на „височайше ім'я" прохання з описом бунту і з зазначенням, що такими лагідними методами, які застосовує князь Черкаський, важко добитися результатів відлатинізації церкви і, якщо уряд не зверне уваги на Холмську Русь, то вона безповоротно пропаде.

Єпископ Куземський виїхав до Львова, однак він не був призначений на іншу єпархію і вмер у Львові в 1879 р.

Однак і Попель не відразу здецидувався на остаточний крок в справі ліквідації Унії. Щойно в травні 1875 року прибула до Петербургу делегація холмського духовенства і вірних з проханням прилучити Уніятську Церкву до Православної. Цю делегацію очолював Попель, а разом з ним підписали прохання про прилучення 12 осіб: 1. о. Іполіт Криницький, тодішній ректор духовної семінарії; 2. о. декан Плютинський; 3. о. декан Павло Лонцький; 4. о. декан Гайда; 5. о. декан Аполінарій Уляницький; 6. о. декан Алек-

сандер Концевич; 7. о. декан Лирчак; 8. о. декан Кирило Хрускевич; 8. о. декан Бобикевич; 10. о. прот. Филип Дячан; 11. о. прот. Гошовський; 12. Н. Поцій, учитель Холмської духовної семінарії.

З тих дванадцяти осіб, що підписали прохання разом з Попелем, чотирьох було зі старих холмських священичих родів. Інші походили з Галичини. На 12 деканатів єпархії 8 деканів підписали це прохання. Цар, очевидно, прийняв це прохання і того ж року в Петербурзі, Холмі і Білій відбулися урочистості приєднання Уніятської Церкви до Православної.

Наслідки „Воз'єднання"

Офіційне „во'єднання" пройшло без заворушень. Це ж бо було вже після „пацифікації" Підляшшя, що залишила по собі глибокий слід в душах вірних. Однак частина вірних Уніятської Церкви, головно на Підляшші, не прийняла до відома царського указу про „воз'єднання" і залишилася „упорствующими", себто не пішла до Православної Церкви і не прийняла нових священиків. Римо-католицьке духовенство не відважувалося відкрито приймати їх до костьола, що створило на Підляшші, а частинно на Холмщині проблему „калакутів".[3] „Калакути" залишилися поза будь якою церковною організацією. Тому що духовенство виконувало обов'язки урядів цивільного стану, постала проблема шлюбів, хрищень, похоронів для „калакутів". Польське духовенство намовляло їх їхати з духовими потребами до Кракова, що вважався „вільним містом" і полагоджувати там ці потреби. Але такі поїздки були можливі тільки для багатих; бідні, якщо перебували в стані „упорства", залишалися поза межами цивільного права. Пізніше католицьке духовенство висилало таємних місіонарів на Підляшшя, які виконували релігійні потреби, од-

[3] Слово „калакут" — обрядливе і на Підляшші означало те саме, що „перекинчик". „перевертень". Д-р Т. Олесіюк у своїй статті „Дещо про калакутів" опублікованій в „Українському Православному Календарі" в США, за 1959 рік, виводить це слово від „назви певної, поширеної тоді на Підляшші породи курей, „ґалаґанів" чи „ґалаґутів". Автор чув досвідне пояснення того слова, що воно є ідентичним з „каплунами".

нак правні акти, списані таємними місіонерами, вважалися урядом недійсними і не могли бути внесені на гіпотеку. Серед таємних місіонерів замішувалося багато шарлатанів, які задля матеріяльних зисків уділювали „калакутам" „шлюбів", „хрищень", „запечатували гроби". Царський уряд відчував трагічність ситуації і власну вину в тому, але з впертістю старався перемогти зло злом, тероризуючи „упорствующих", арештуючи їх і вивозячи на заслання, здебільшого в Україну. В 1876 році в Сельцівській в'язниці було близько 200 арештованих уніятів; в судах тої губернії було 43 карні справи за чинний спротив поліції. З 200 арештованих 52 особи (27 мужчин і 25 жінок) було передано судові для покарання „за спротив владі".

В українській літературі ці події знайшли відгомін. Так, в історичному оповіданні Івана Франка „Місія"[4] є розповідь списана автором з уст „делегата підляських селян", Яна Франковського, визначного ватажка повстання 1863 року, про його поїздку до Риму для заходів про інтервенцію Папи Пія IX проти насильного навертання уніятів на православіє. Якщо вірити цьому оповіданню, ця делегація мала місце в 1871 або 1872 році і вже в тому році Франковський вважав справу прилучення Уніятської Церкви до Православної доконаним фактом:

> Повернув я з Сибіру - оповідав він І. Франкові - - після вісімлітнього заслання в рідне село, і які ж зміни я там застав! Про руїну нашого маєтку не буду говорити. Уніятського священика вже давно прогнано з села і на його місце призначено якогось уродженого туляка,[5] котрого селяни й не розуміли і ненавиділи усіма силами за здирства.

---

[4] Іван Франко: Твори. том III. В-во Книгоспілки. Ню Йорк. стор. 165 до 171.

[5] Це місце оповідання Франковського дає підстави сумніватися в його правдомовности. В Холмській єпархії не було в той час напевно ані одного священика з Московщини. Коли в 1866 році до села Ціцібор, Більського повіту прийшов перший священик з Галичини, о. Макар Хойнацький, поляки негайно розпустили чутку, що це „переодягнений схизматицький піп з Тульської губернії". „Тулики" прийшли на Холмщину пізніше, але не на становище сільських священиків... Ще менше можна довіряти Франковському, коли він говорить про „здирство" нових священиків: царський уряд заманював сюди галицьких священиків великою платнею, яка дещо пізніше виносила 100 рублів місячно, але з виразним застереженням, щоби усі треби духовенство виконувало безплатно, або за дуже невеликою оплатою.

Франковський твердить, що „калакути" вже тоді перейшли на польську мову і на його питання, чому вони забули свою мову, вони йому відповіли, що „а диць ми тераз польскей релігії, то і мувіць мусіми по польску".[6]

Зацікавлення викликає те місце оповідання Франковського, де він переказує подробиці своєї місії в Римі.

> Сумна повість (про навернення уніятів) зробила в Римі велике враження. На засіданні папської консісторії прийшло до бурхливих сцен між сторонниками дотеперішньої політики льояльности супроти російського правительства і сторонниками підземної, таємної роботи. Особливо гарячими речниками таємної роботи були генерал єзуїтського ордену, патер Бекс і начальник ордену Змартвихвстанців, патер Семененко. Вони переперли на консісторії ухвалу вислати до Варшави секретного делегата, котрий би наочно, на місці, переконався про відносини і бажання підляських уніятів, а коли покажеться того потреба, в спілці з Франковським адміністрував би св. Тайни і заспокоював би інші потреби підлясяків доти, доки дипльоматичні переговори Римської курії з Петербургом в тім ділі не доведуть до пожаданого кінця.[7]

В історичному оповіданні Дрозда (Олександра Кониського): „В гостях добре, а дома ліпше"[8] є розповідь

---

[6] Неправдою є, що „калакути" так скоро перейшли на польську мову, *якої вони не знали.* Щойно протягом наступних 40 років, а то й пізніше, коли впливи католицьких ксьондзів посилилися, вони поволі намагаються говорити по-польськи. Франковський передає тут те місце не підляською польською говіркою (що було б більш правдоподібним), а мазурським діялектом, якого „калакути" навіть після того, як почали говорити по-польськи, ніколи не вживали.

[7] Те місце оповідання знову насуває сумніви. В той час дипльоматичні зносини поміж Римом і Петербургом, після канонізації Йосафата Кунцевича 29. червня 1867 року були зірвані. Переговори про відновлення конкордату розпочав по смерті папи Пія IX його наступник, Лев XII в 1878 році. Тому не могло бути мови про „дипльоматичні переговори Римської курії з Петербургом".

Патер Семененко — історична постать. Він був спершу цивільним емігрантом в оточенні Міцкевича після повстання 1831 року. Потім заснував орден „Змартвихвстанців", що проповідував примат церкви над національними і державними справами.

[8] Дрозд: „В гостях добре, а дома ліпше", історичне оповідання, видання друге, Українська Накладня, Київ-Ляйпціґ: стор. 102/117 — опис Підляшшя; стор. 95/115 — опис пацифікації містечка Л. (оповідання написане в 1885 році, рік видання книжки не поданий).

про долю одного з галицьких священиків, о. Демяна Коваля, який, за намовою емісарів Черкаського і П. Куліша з Комітету для справ Холмщини і Підляшшя, опинився на Підляшші, правдоподібно в Сельцях, де якийсь час перебував О. Кониський, і був свідком релігійних заворушень в містечку Л. (правдоподібно в Ломазах) і ганебних заходів царської адміністрації, сельцівського губернатора Громеки і віцегубернатора Друкарта по „успокоєнію волнєній" уніятів. О. Кониський виводить у своїому оповіданні тогочасних діячів, як Т. Лебединцева (що виступає в оповіданні під прізвищем Селеха), П. Куліша і ін. Оповідання торкається цікавої і невисвітленої теми: участи галицьких святоюрських достойників в справі ліквідації Унії на Холмщині і Підляшші.

Не знати, чи документи, що торкаються цієї теми збереглися, однак перехід 155 священиків з Галичини на Холмщину ледви чи був можливий без згоди Галицького митрополита. Після офіційної ліквідації Унії на Холмщині і Підляшші і підчас драматичної боротьби „упорствующих" за свої релігійні права, св. Юр не виявив зацікавлення долею своїх колишніх вірних. З загального числа 214 уніятських священиків на Холмщині і Підляшші в 1866 році, протягом наступних років і боротьби, вивезено на заслання 33, емігрувало в Галичину 37, померло 85, перейшло на православну віру 59 священиків.[9]

Е. Баньковський, що був першим втікачем з Холмської єпархії до Галичини пише, що його зустрів митрополит Сембратович прихильно, але „дехто з оточення митрополита байдуже, а дехто брутально".[10] Холмські священики мали труднощі в підшукуванні праці в Галичині, і тому більшість з них пішла на становище сільських вчителів.

---

[9] Подана тут статистика на підставі шематизму Холмської єпархії з 1866 року в книжці Е. Баньковського: „Холмська Русь..." Її автор однак, як польський патріот, не уточнює причин заслання священиків, з яких деякі були заслані за уділ в повстанні 1863 р. (як батько Баньковського, священик села Годишева, Соколовського повіту, о. Фелікс Баньковський), а інші за релігійні справи. Кількість холмських священиків-емігрантів в Галичину в кінці 70-х років м. ст. зросла до 67 осіб.

[10] Е. Баньковський: „Холмська Русь..." як вище, стор. 95.

Холмський письменник Володимир Островський подав ці події у збірці історичних оповідань: „Вівці і пастирі", що є найближчі до правди.[11]

Польська сторона використала події пов'язані з ліквідацією Унії, щоб представити холмщан і підляшан, як польських патріотів. Ряд письменників і публіцистів забирали голос в цій справі, серед них чи не найбільшим розголосом вславилися репортажі відомого письменника Владислава Реймонта, друковані у варшавському „Тигодніку Ілюстрованому",[12] в 1909 р. Глибше до цієї справи підійшов інший польський письменник, Стефан Жеромський у своїому „Щоденнику", де він писав:

> В церкві (в Білій Підляській) я стояв у куточку і слухав безустанний голос якогось селянина: „Господи, помилуй!.. Господи, помилуй!.." і так без кінця... Мені здавалось, що цей голос є у мойому нутрі. Ні католицизм, ні православіє не приносять (цим селянам) щастя. Чого хочуть від них — вони не знають... Хочуть молитись Богові, щоб їм вистарчило хліба насущного. Тягнуть їх до попів, так, як колись до унії тягнули, а вони так бороняться! Два тижні тому вивезено в Сибір кількападцять родин. Не хотіли в „москалі іти".[13]

Крім „щоденника", Жеромський торкався справи переслідування уніятів в мистецьких творах: „Краса життя", „Могила", „До свого Бога" і „Язичник".

---

[11] В. Островський: „Вівці і Пастирі", оповідання з життя Холмщини, В-во „Русалка", Львів. 1921 р., написані на підставі студій судових актів Сельцівського і Холмського окружних судів в справі „упорствующих".

[12] В. Реймонт: „З Холмської Землі і Паломництво на Ясну Гору" (поль.), В-во „Верітас" (рік видання не поданий). Нариси Реймонта складаються з окремих, нанов'язаних зі собою сюжетом, шкиців, з яких тільки перше оповідання „Місія" торкається часів 70/80 років минулого століття. Інші є з часів творення Холмської губернії на початку XX століття. Нариси далекі від правди. Події, описані в „Місії" Реймонта мали місце на Підляшші, але не в тих розмірах і не з тим успіхом, як це є в нарисі Реймонта. Тому далеко ближче доправди є оповідання Івана Франка: „Місія" на ту саму тему.

[13] С. Жеромський: „Щоденник", том II, стор. 295, 298; том III, стор. 409. Треба пам'ятати, що Жеромський був протестантом.

РОЗДІЛ VIII

Скасування панщини і наслідки цієї реформи

На 60-ті роки минулого століття припадає скасування панщини. Польські історики намагаються довести, що поляки в часі розборів і після того „хотіли поліпшити становище селянства", починаючи від постанов конституції 3. травня 1791 року і кінчаючи відозвами перед і під час обох повстань.

Але відомим є, як потрактовано конституцію Наполеона, що робила усіх громадян рівними перед законом. Поляки не тільки що не реалізували власних законів і законів Наполеонівської конституції, а, навпаки, робили усе можливе, щоби погіршити долю селянства. Положення закріпачченого селянства тут було часто гіршим, аніж в Україні. Зрештою, майже уся правобережна Україна була в руках польських магнатів. Взаємовідносини поміж селянською масою і польськими панами схарактеризувала сучасна письменниця, Галина Журба (уроджена Домбровська) у своїй автобіографічній повісті „Далекий Світ".[1] Ненависть селян до панів нагромаджувалася віками і вона вилилась у багатьох повстаннях, в селянському русі в часі воєн Хмельницького, в гайдамацькому русі і підчас повстань поляків проти Росії і Австрії, в Галичині, в 1846 році. Ця ненависть мала вплив на історію східньої Европи, зокрема на історію України і Польщі. Твердячи, що Польща, завдяки своїй релігії і культурним традиціям є західньоєвропейською державою, в ділянці соціяльній поляки переважно стояли на засадах східнього рабства. Це правда, що окупаційні уряди Австрії і Росії використовували в свій час ненависть селянства проти панів, але ці уряди ненависті не створили: вона була „заслугою" польської провідної верстви. Польські політики, от як Адам Чарторийський, на-

[1] Г. Журба: „Далекий Світ". Автобіографічна розповідь, В-во Перемога, Буенос-Айрес, 1955 р.

магалися ошукувати окупаційні уряди в тому напрямі, що ніби то положення селян в Польщі є задовільне і ці уряди не потребують журитися поліпшенням їхньої долі. Англійський історик Г. Г. Шенк про цю справу пише так:

> Відомо, що цар Александер I не скасував панщини навіть в тих провінціях, де він пробував експериментувати до певної міри. Якщо б він і спробував це робити, то напевно зустрівся б з опозицією і це можна усвідомити собі з такого факту: польська шляхта, навіть князь Чарторийський разом з іншими, пробували переконати царя, що панщина в Польщі давно вже скасована. Для попертя свого твердження вони наводили параграф Наполеонівської конституції Царства Польського, де було сказано: „Панщина скасована, громадяни є рівні перед законом. Селяни є під охороною трибуналу". В дійсності, земля залишилася в посіданню панів і за ті невеликі кавалки землі, яку пани дозволили обробляти селянам, вони мусіли робити панщину, так, як і давніше. Важко припускати, що Александер вірив в те, що йому говорили. Укази, які він видавав, дають доказ протилежного. Але усі укази були кавалком паперу, на які не зверталося уваги, так як і на багато інших законів імперії, а спеціяльно польська шляхта не тільки що була в опозиції до усяких соціяльних реформ, але саботувала розпорядки влади, що зміряли до полегшення долі селянства.[2]

Прихильна польській справі авторка Юлія Свіфт Орвіс, у збірнику, виданому в пам'ять генерала Сікорського, п. з.: „Польща", в розділі „Минуле Польщі — 1795—1914'", пише:

> Найважливішим однак в часі окупації була зміна в положенні селянства, що було 72% усього населення. Воно було позбавлене прав земельної власности в XVI столітті і його положення щораз то погіршувалося. Постійна опозиція могутніх і малоінтелігентних польських панів не дозволяла на жодне поліпшення селянської долі. І врешті — це були ті потуги, що окупували Польщу, а не поляки самі — на їх ганьбу — тими, що звільнили селян від панщини в усіх трьох окупаційних теренах і тим самим дали підставу до створення модерної держави.[3]

---

[2] Г. Г. Шенк: „Спадщина доби Наполеона" (англ.), стор. 105.

[3] Збірник „Польща", Видання Бернадота Сміта, як вище.

В часі повстання 1831 року деякі посли варшавського Сойму надаремно висували справу звільнення селян від панщини, бо тільки тим потягненням можна було перетягнути селянські маси в бік повстанців. Але ця справа ніколи не була поставлена на порядок денний Сойму.

Польські історики щойно тепер частинно усвідомлюють трагічність ситуації і Маріян Кукель пише:

> На селі відбувався небезпечний для польської справи процес. Ініціятива в селянській справі, випущена з рук „революційним Соймом" 1831 року перейшла в руки окупанта. Видано було розпорядки щодо зміни панщини на чинші в націоналізованих маєтках, відібраних від духовенства і сконфіскованих від панів, застосовуючи (в пруській окупації) пруську систему „регуляції" і „розколонізовання", щоб тим створити економічно самостійні господарства. Наразі не порушувано прав приватних маєтків і тут положення селянства погіршувалося. Тут було самовільне збільшування панщизняних повинностей, що руйнувало селян. Селяни в руках приватних власників були в далеко гіршому положенні, ніж в державних маєтках. Завмірала віра в Польщу. Зростало почуття ненависті до власників.[4]

Зміни державної приналежності Холмщини і Підляшшя погіршували положення.[5]

Галицьке повстання 1846-47 років особливо показне для взаємовідносин поміж селянством і панами. Після Віденського Конґресу Краків був проголошений „вільним, незалежним і стисло нейтральним містом". Австрійські війська мали припильнувати цієї нейтральности. Від 1841 року Краків був звільнений від військової окупації і мав якийсь час широку автономію. Тож після упадку повстання 1831 року поляки вибрали Краків для організації підпільного руху. Було обрано „Національний Уряд" з Кар-

---

[4] М. Кукель: „Історія...", як вище, стор. 269.

[5] Коли після третього розділу Польщі ці землі припали Австрії, власники маєтків мали зголосити у Відні свої права для потвердження панщизняного стану і інтабуляції своїх посілостей. Те саме мала зробити і дрібна шляхта. Та шляхта не знала про нові розпорядки, або ж не могла їх виконати. Користаючи з того сусідні до шляхетських сел пани зголошували ті села, як свою власність і селян, як їхніх кріпаків, змушуючи по якомусь часі до виконування панщини. Деякі села змушувано до того карними експедиціями. Так напр. було „спацифіковано" і знищено село Хорощику, Більського повіту.

лом Лібельтом на чолі, призначено краєвих повстанських комендантів (на Холмщину і Підляшшя покищо не призначено нікого). Національний Уряд знав про протипольські настрої селянства, але легковажив ці настрої, чи не знав, як тому запобігти. Польські історики твердять, що в протипольському селянському русі були замішані австрійські урядовці. Національний Уряд недобачав, що соціяльний рух селянства не покривається з гаслами польських патріотів. Селяни Галичини чи Холмщини напевно не були зацікавлені у відбудові Польщі „від моря до моря". Коли емісари краківського уряду закликали селян прилучитися до повстання, то селяни донесли про це владі. Австрійський уряд на вістку про підготовку повстання не реагував, бо знав про це з донесень своїх шпигунів з Кракова.

Повстання розпочалося після кількох недотриманих термінів 18. лютого 1847 року. Рівночасно з проголошенням повстання Національний Уряд заповів знесення панщини. Одначе це не зробило на селян найменшого враження. Селяни не вірили панам і в багатьох випадках нападали на повстанські відділи, роззброювали їх, частинно помордували а частинно передали владі. Кількість повстанців, помордованих селянами, мала сягати 2,000 осіб. Погромлено було 470 панських маєтків. В погромах брали уділ польські і українські селяни. Польський історик М. Кукель завважує, що „битву за душу хлопа польська демократія програла".[6]

На Холмщині і Підляшші це повстання знайшло відгук лиш в незначній мірі. В деяких місцевостях поляки безуспішно намагалися підбурити населення, що тільки вигоювало рани, завдані повстанням 1831 року. Одного організатора повстання, Пантелеона Потоцького, росіяни зловили і повісили в Сельцях. Польський магнат, граф Александер Вельопольський, написав відкритого вірнопідданчого листа цареві Миколі І, оскаржуючи австрійського прем'єра Міттерніха у спровокованні повстання в славославлячи царя Миколу І, як „доброго шляхтича", що „пильнує правопорядку" та закликаючи його пімстити

[6] М. Кукель, як вище: стор. 287.

кривду поляків австрійцям і створити великослов'янську державу. Цей лист Вельопольського мав вплив на пізніше його призначення канцлером Царства Польського.

Цар Микола I використав нагоду виступити оборонцем селянства проти польських панів, для скріплення своїх впливів в Царстві Польському. 7. червня 1846 року було видано указа, в якому цар

> зважившн, що в Нашому Царстві Польському, після проголошення особистих вольностей, селяни дізнали в державних маєтках значних полегш від 1831 року щодо їх особистих повинностей, та зважившн, що побут селян, завдяки поступовим середникам, щораз то стабілізується і навпаки, в приватних маєтках, наслідком неокресленого положення селян все залежить від волі власника, і зважившн, що власники маєтків, користаючи з такого стану, самовільно правлять селянами або відіймають від них і зменшують їх ґрунти, що були в посіданні здавна, виникає наступне: збільшення безземельних селян і їх часте переселювання, що впливає шкідливо на заможність і маєтність селянської верстви; і, зважившн, врешті, що селяни, які осіли в маєтках, побоюючись втратити ґрунт, змушені були приймати важкі умови і зобов'язання, накинені власниками маєтків, і ці зобов'язання є сперті єдино нібито на місцевих звичаях, ми, Микола I, Великої і Малої Росії цар і самодержець, Цар Польський, Великий Князь Фінляндський і прочая, і прочая... узнаємо потрібним, заки будуть видані загальні положення про селян, видати наступні розпорядки.

Після того йшов перелік засад, що забороняв дідичам самовільно змінювати становище селян, зменшувати їх ґрунти, збільшувати панщину, як рівнож впроваджувалося закон, що селянин може змінити свого пана, виповівши йому підлеглість на три місяці перед кінцем року. Пан не мав права прилучувати ґрунтів залишених селянами до свого маєтку, але мусів, або знайти іншого підданого і віддати йому залишений ґрунт, або розділити його поміж іншими своїми підданими.

Ці розпорядки половинчастої натури не надто дошкулювали панам, бо їх можна було не виконати. Звільнення селян від панщини, проголошене за панування Александра II в 1861 році не охоплювало Холмщини і Підляшшя, при-

належних до Царства Польського і ці землі мусіли чекати на власне законодавство в тій справі. Александер II, після здушення повстання 1863 року, був готовий ліквідувати рештки польської автономії, а разом з тим мусіло прийти звільнення селян від панщини. Ініціятор і співпрацівник закону про знесення панщини в імперії, Микола Мілютін, що працював тепер у Варшаві разом з князем Черкаським, виготовив цареві записку про звільнення селян від панщини в Царстві Польському. Він вказав, що польські повстання були реалізовані польською шляхтою, яка, завдяки панцизняному устроєві, мала такі права і привілеї, що могла займатися організацією повстань, не маючи обов'язків громадського порядку. Також ця шляхта мала необмежену владу над селянами. Саме тому в 1863 році було замішано чимало селян, також русинів, що під натиском своїх панів мусіли іти в повстання. Послух панові був для селян передумовою їхнього існування, бо ж вища адміністрація, що була під контролею росіян, не розтягалася на села, що були у виключній владі польських панів.

Мілютін звернув увагу також на ставлення Католицької Церкви до Російської держави. Це ставлення було яскраво ворожим і до держави і до Православної Церкви. Два польські повстання заломились лише тому, що селянство було ворожим ідеї повстань і тому треба використати ненависть селян до панів, щоб у майбутньому унеможливити всяке порозуміння поміж цими двома головними верствами населення Царства Польського.

Тому Мілютін запропонував, крім скасування панщини, що було абсолютно конечним після такоїж реформи в імперії, щоби обложити рештки панських маєтків „сервітутами", тобто служебностями або чинностями на користь селян. Сервітути були прив'язані не до особи панів, а до земель, якими володіли пани. Це, після скасування панщини, значно утруднило господарку дідичам і в більшості випадків примусило їх до продажу маєтку селянам, які мали право сервітуту на маєтку пана, тому що ніхто сторонній не хотів і не міг купити землю, обтяжену сервітутом. Сервітути не були однакові на цілій території Царства Польського, а були узалежнені від участи власника даного маєтку в повстанні, як також від його сприту в пер-

трактаціях з урядниками, що встановлювали сервітути. В більшості випадків сервітути складалися: 1. з права селян пасти свою худобу скрізь там, де пасуться панські череди; 2. права селян до певної кількости опалового дерева з панського лісу; 3. обов'язку власника маєтку постачати певну кількість будівельного матеріялу селянам на направу хат, господарських будинків; 4. обов'язку власника маєтку постачати певну кількість опалового матеріялу до школи; 5. обов'язку власника маєтку постачати певну кількість будівельного матеріялу на направу школи, церкви, тощо.

Скасування панщини і установа сервітутів завдали важкого удару польській шляхті, аристократії і духовенству. Католицька церква в той час була власником величезних маєтків і її багатство було основане на дармовій силі кріпака. Тепер, в більшості випадків, де було доведено безпосередню участь католицького духовенства в повстанні, церковні маєтки конфісковано і церква одного дня залишилася без робітників. Авторитет панів і костьола було підірвано і шляхетсько-панська верхівка котилася до економічного упадку. Недарма в народній пісні з тих часів співалося:

Утікала панциноцька, аж мости тряслися,
А за нею пани-ляхи: „панцино, вернися!"

Та вороття минулого, очевидно, не було.[7]

---

[7] Селяни, однаково українські і польські, були переконані, що усі польські пани мріють про поворот Польщі і панщини. Яким глибоким було це переконання, показує оповідання Міхала Любенського, визначного польського діяча і легіонера в його спогадах про Ридза-Смігłого:

Певного разу один з наших колег (легіонер, в часі окупації німцями Польщі) приїхав до села, поблизу Остроленки, і хотів виголосити третьотравневу промову поблизу костьола 3. травня 1916 року. Хлопи повирівали кілки з плота і хотіли вбити того пана, кажучи, що він хоче запровадити шляхетську панщину. Тим нещасливим промовцем був пізніший міністр рільництва Річпосполитої, Мікуловський-Поморський, який сам оповідав про свою пригоду і казав, що, якщо б не щасливий збіг обставин, то хлопи були б його вбили.

Міхал Любенський: „Зі спогадів про маршала Ридза-Смігłого" Історичні Зшитки, том 8, Париж, 1965 р., стор. 154.

Станіслав Кот, польський амбасадор еміграційного уряду в Лондоні до Москви, подає в своїй автобіографії: „...Минуле, все ще яскраве, було джерелом ворожости до усього, що тільки походило від панів... Нічого дивного, що спогад про Польщу зроджував недовіря, підозру і неспокій.

Клич кинений польською інтелігенцією і шляхтою про „працю від підстав", або „органічну працю" був лиш заслоною, за яким поляки могли сховатися у розпачі після програного повстання і яким могли маскувати своє неробство.

Натомість до нових обставин пристосувалося католицьке духовенство, що було найбільш організованою верствою польського громадянства і воно розпочало новий наступ на „схизму" і „москаля" і цей наступ був не без успіху.

Село в переломовій добі

Скасування панщини було переломовим моментом в житті холмського села. Коли Київська Руська держава впала під ударами монгольської навали, Холмщина і Підляшшя залишились непорушними у своїй хліборобській культурі і вільними від монгольських психологічних впливів, що поклали таку глибоку печать в душі і психіці нашого північного сусіда і залишили анархічні впливи в психиці східніх і галицьких українців.[8]

Холмське село, скинувши вікові панщизняні пута, не відразу прокинулось до нового життя. Надто близько до села ще були пани і їхній вплив, тепер вже посередній, на

Коли б вони знову запровадили Польщу — так говорили хлопи — то вони перекреслили усі розпорядки, що беруть під опіку хлопів і привернули б свою владу і панщину".

„Спогади", частина І. „Історичні Зшитки", зшиток 11, стор. 106.

[8] В циклі нарисів Валеріяна Підмогильного, п. з.: „Повстанці", є оповідання „Отаман Кремнюк", в якому повстанський отаман приймає до свого загону молодого хорунжого. Підмогильний дає тут таку надзвичайну характеристику повстанської ідеї:

Вони виїхали на верховину могили і зупинилися там, мов незграбні скиби чудернацької скелі. О, Степе мій, неосяжний Степе! Слава тобі, слава! З могили ще врочистіше розлягався степ. Здавалось, що все навкруги молилось без мови, навколішках, без руху і стогнання. А над тим усім схилилася ніч, як тихий дим всежертвенного спалення. Коли коні винесли їх знову на шлях, Кремнюк сказав: „Хай же гинуть міста на славу його!", а потім, додав пошепки, нахилившись до хорунжого: „Ми знищимо і села, хай все гине во ім'я його!" „Хай же гине все во ім'я його!", прошепотів за ним хорунжий.

(Катеринослав-Павлоград, 1920/21 рр.)

селянство.[9] Земельні наділи, які дістали селяни наслідком скасування панщини, вистарчали тільки на дуже скромний прожиток селянських родин і то тільки при неймовірній працьовитості на господарці. Нові умови життя вимагали господарської освіти, про яку тоді ніхто не згадував, бо ж в той час щойно була заснована сітка народніх шкіл, а доступ до середньої і високої освіти все ще був обмежений.[10] Лише поволі проломувалися панщизняні леди і село розпочинало свою мандрівку донового життя.

Та в панщизняній спадщині можна було знайти й деякі позитиви. В цій системі село чуло свою внутрішню національну спаяність. Усі панщизняні селяни переживали ту саму долю і були „рівними" у своїй біді. Коли на панщину виходили женці — їх було кількасот нараз — їхній спів по роботі додому викресував внутрішній вогонь національної єдности. В пісні вони виливали тугу за вільним життям, про яке наше село ніколи, навіть в хвилини найчорнішої неволі, не переставало мріяти.[11]

Багато з тих пісень було пізніше записано дослідниками етнографії, але багато загубилося в майбутньому.

---

[9] В українській літературі взаємовідносини поміж селом і все ще могутнею панською верствою драматично описані, крім Г. Журби, в повісті Панаса Мирного: „Хиба ревуть воли, як ясла повні?" Розділ „Новий вік". (П. Мирний, „Хиба ревуть...", Видавництво „Говерля", Нью Йорк, 1955 р.).

[10] З початком 60-х років минулого століття в Холмській духовній семінарії викладалися природничі і агрономічні науки. Викладачем тих наук був о. Антін Зеневич, абсольвент Київської духовної академії.

[11] В пісні також народ міг поставити своєму панові „вимоги", так як це записано в обжинковій пісні з околиць Савина, на Холмщині:

Не крийся, пане перед нами,
Бо ми тебе бачимо вікнами,
Ми ся перед тобою не крили,
Якесьмо на панщину ходили.

У нашого пана гори,
А на тих горах покої,
А в тих покоях паничі,
Пишуть листоньки при свічі.

Та ми тих листоньків не знаєм,
Ніно заплати питаєм:
Будуть талярки лічити,
Будуть жепчикам платити!

РОЗДІЛ IX

На переломі століть

Повстання 1863 року коштувало полякам дуже дорого. Царський уряд тепер заходився ліквідувати рештки автономії Царства Польського і мав замір спровадити цілу територію до стану звичайної провінції імперії під назвою „Привіслянський Край". Становище намісника у Варшаві мав зайняти генерал-губернатор. Однак, з уваги на особу графа Берга і його заслуги в ліквідації повстання, він був іменований намісником 20. серпня 1863 року і затримав цей титул за собою до смерти в 1875 році. Усе шкільництво від початкового до вищого було тепер в руках росіян.

На Холмщині і Підляшші витворилося особливе положення після офіційної ліквідації Унії в 1875 році. Стан „упорствующих" продовжувався повних 30 років. Одначе, русифікація церкви, що її здійснювала вища адміністрація і галицьке москвофільське духовенство, був стримуваний тими урядовцями-українцями, які тепер опинилися на цих землях і частиною духовенства — як галицького походження, що серед них знайшлося чимало українських патріотів, так і колишніх уніятів, які, хоч пішли на урядове православіє, принесли разом з собою традиції „народовців", тепер вже українців, пробуджуючи національну свідомість. Завдяки тактові таких священиків — підляшан і холмщан — як Павло Лонцький, Людвик Мазановський, Іван Староселець, Михайло Заткалик, Влодавський і ін., або ж галичан, як Парфецький, Трач, Ігнатій Криницький[1] і інші, вдалося згасити серед місцевої людности ненависть, роздмухувану польською стороною і безглуздими адміністративними розпорядками, до московського православія і симпатії до польськости.

---

[1] З тих священиків о. Ігнатій Криницький був шкільним товаришем Івана Франка і основоположником відомого роду Криницьких на Підляшші.

Частина „упорствующих" з часом повернула до церкви завдяки праці духовенства і громадян.

По упадку повстання 1863 року холмські діячі звернулися до Петербурґа з проханням відділити Холмщину і Підляшшя від Царства Польського і прилучити ці землі до України — офіційно — до Київського Генерал-Губернаторства. Але цей плян не відразу знайшов підтримку в Петербурзі. Він був пересланий на розгляд намісникові Бергові. Ані Берґ, ані його наступники не виявили жодного зацікавлення справами Холмщини і Підляшшя. Становище Варшавського генерал-губернатора було обсаджуване царськими фаворитами, особами припадковими, цілковито не зазнайомленими не тільки що з національними потребами довіреного їм краю, але й з його географією і пропозицію виділити частину їх території вони вважали наміром послабити їхнє становище.[2] Тому справа виділення Холмщини тяглася повних 40 років.

Наслідком заходів Маркела Попеля, якому після ліквідації Унії було надано титул єпископа Люблинського, засновано було в Холмі „Холмське Свято - Богородицьке Братство". Крім звичайних праць, виконуваних церковними братствами, як розповсюджування поміж населенням св. Письма, образів, молитовників, книжок і брошур релігійного характеру, Холмське Братство видавало книжки історичного змісту, що відносилися до минулого цього краю, як також подбало про заснування в Холмі історичного музею, складу і продажу книжок, бібліотеки з читальнею і т. п.

Було встановлено членство Братства трьох ступенів: почесні братчики, що внесли одноразову пожертву 500 рублів, отримували золоту відзнаку Братства; братчики-добродії, що вносили пожертву 250 рублів і отримували срібну відзнаку і звичайні братчики, що вносили 50 рублів і діставали бронзову відзнаку.

---

[2] Варшавськими генерал-губернаторами від часу повстання 1863 року були: Ф. Берґ — 1863—1874; Р. Коцебуе — 1874—1880; П. Албердинський — 1880—1883; Й. Гурко — 1883—1894; Р. Шувалов — 1894—1897; князь А. Імеритинський — 1897—1901; Г. Скаллон — 1901—1905; генерал К. Максимович — 1905—1908. Коли в 1905 року єпископ Євлогій був з візитою у ген.-губ. Максимовича, і згадав йому про проблеми Холмщини, той зі здивованням спитав: „Холмщина? А что ето такое? Холмский уезд?" (Митр. Евлогій, „Путь Моей Жізни", стор. 163).

В 1884 році засновано в Лісні на Підляшші монастир. Основоположницею і ігуменею цього монастиря була сестра Екатерина (в світському житті графиня Ефимовська). Вона була освіченою жінкою, знайома з вищими колами Петербурга, м. ін., з відомим філософом В. Соловйовим, ієромонахом Михаїлом Грибановським — інспектором Петербурзької Академії Наук і ін. Свого часу вона перейнялася модним тоді „хожденієм в народ" і вирішила прийняти монаший стан, щоби присвятити себе праці народові. Варшавський єпископ Леонтій порадив їй перебрати бувший монастир Паулінів в Лісні на Підляшші, замкнений після повстання 1863 року.

Ігуменя Екатерина заснувала монастир на цілковито інших, незнаних в цілій імперії засадах. Монастир був радше культурно-освітнім центром. В монастирі було засновано сирітську захоронку, народню і середню школи для дівчат, учительську жіночу семінарію. В часі найбільшого розквіту монастиря в його школах вчилося понад 1000 дітей. Ця діяльність не викликала зрозуміння. „Школи, захоронки? Що ж це має спільного з монастирським життям?" — питали в Священному Синоді. Але, завдяки своїм впливам, ігуменя Екатерина не звертала уваги на ці застереження і вміла здобувати гроші на потреби монастиря.

За прикладом Лісняньского монастиря засновано на терені Холмщини 5 інших монастирів: 1. Вировський монастир (заснований ігуменею Анною); 2. Терлінський монастир з ігуменею Людмилою; 3. Радочинський монастир з ігуменею Анастасією; 4. Красноставський монастир з ігуменею Еленою; 5. Турковицький монастир з ігуменею Магдаленою.

Усі ігумені цих монастирів належали до російської аристократії і провадили діяльність по зразкам Лісняньского монастиря.

Перепис населення 1897 року

В 1897 році царський уряд зарядив перепис населення. Це викликало чимало неспокою. Поляки закликали саботувати перепис, бо „кого москалі запишуть православним, той вже навіки ним залишиться". В деяких місцевостях

підбурені „калакути" організували напади на переписких комісарів, якими були переважно місцеві вчителі, з наміром відібрати від них і знищити переписні листи. Відгомін тих подій знову був у судах. У Варшавському окружному суді опинилася справа 53 селян з гміни Богукали, Константинівського повіту, за спротив владі. Обвинувачені оправдували своє поступовання побоюванням, що їх запишуть до книг росіянами і православними.

Положення в імперії погіршувалося, назрівала революція. Католицьке духовенство розповсюджувало чутки, що „Росія буде тільки до нового року", або „до кінця століття", після чого настане Польща. В „калакутських" селах католицьке духовенство заборонило селянам посилати дітей до школи, побоюючись впливу на них учителів. В багатьох місцевостях це духовенство влаштовувало „місії" що тривали днями і тижнями. Місіонери проповідували про неминучий кінець світа. Народ залишав працю в полі, як непотрібну, і місцеві дідичі надаремно виглядали робітників в полі на жнива. Врешті дідичі мусіли шукати порозуміння з місіонерами і давати викуп. Тоді місіонер вмовляв в народ, що кінець світа наступить ще не так скоро і що ще треба працювати. Тоді уперше кинено було клич, що, як настане Польща, усіх православних буде викинено „за Буг".

РОЗДІЛ X

Революція 1905 року і толерантійний указ

В 1897 році переведено єпископа Попеля, що був вікарієм Варшавського єпископа Флавіяна, на становище радника Святішого Синоду, а на його місце призначено Холмським єпископом дотеперішнього ректора Холмської духовної семінарії, архимандрита Тихона.[1] На місце Тихона ректором Холмської духовної семінарії призначено архимандрита Євлогія (Василія Георгієвського), росіянина з Тульської губернії, Одоєвського повіту. Батько Євлогія, Семьон був священиком в селі Сомові, де в 1868 р. народився Євлогій. З діяльністю Євлогія було пов'язано багато подій на Холмщині і Підляшші. Був він російським націоналістом і справи російської державности ставив перед справами церкви. Бувши пізніше депутатом Державної Думи від Холмщини, він належав до партії націоналістів-монархістів. Перед призначенням в Холм він був інспектором Владимирської духовної семінарії (Владимир на Клязьмі) і не знав нічого про існування Холмщини.[2] Але прибувши до Холма, він вивчив історію цього краю і намагався діяти для покращання його долі. Його енергія була невичерпна, амбіції величезні. В короткому часі Євлогій чувся в Холмі необмеженим паном — представником царського уряду в цій країні. Це пізніше допровадило його до конфлікту з владою і усунення з Холмщини. Тимчасом архимандрит Євлогій розпочав своє урядування в семінарії, а по смерті єпископа Германа в 1902 році, (що прий-

---

[1] Єпископ Тихон був пізніше в 1898 році. єпископом Російської Православної Церкви в Північній Америці, а потім митрополитом Московським. Після революції 1917 року був обраний першим Патріярхом Російським і на цьому становищі був знищений большевиками.

[2] Коли прийшло телеграфічне повідомлення про призначення Євлогія до Холма, ніхто з вчителів Владимирської семінарії не знав, де лежить Холм і вони почали переконувати Євлогія, що тут зайшла помилка в телеграмі і що слід читати замість „Холм" — Ковно. Євлогій на малі розшукав Холм. (Митр. Євлогій: „Путь моєй жізні", стор. 88).

шов на холмську єпископську катедру з Яблоченського монастиря) його було підвищено в сан єпископа і призначено єпископом Люблинським, вікарієм Варшавського єпископа Іероніма, з осідком в Холмі. Становище ректора Холмської семінарії зайняв архимандрит Діонісій (Валединський, пізніший митрополит Варшавський і усієї Польщі).

Холмщина і Підляшшя ще не вилікувалися з потрясень минулого. Біля 100.000 населення єпархії знаходилося в плинному стані „упорствующих". Холмська консісторія була завалена проханнями „упорствующих" про офіційний дозвіл переходу на католицьку віру. Ані єпископ, ані консісторія не могли і не мали права таких дозволів видавати, бо це вважалося політичною справою.

Зимою 1904 року розпочалась нещаслива для Росії японська війна, а в 1905 році вибухла революція. Поляки не оминули нагоди, щоб викликати заворушення в Царстві Польському -- також на Холмщині і Підляшші. Хоч ця революція мала відбуватися під соціяльними гаслами, але тут її використовували польські націоналісти. На терені Польщі існували соціялістичні організації й до них включилися польські націоналісти, як Юзеф Пілсудський, вживаючи соціялістичні організації для повалення царського режиму і встановлення незалежної Польщі. Також до революційного руху прилучилося чимало польського шумовиння, що шукало нагоди грабунку і нищення чужого майна. Тодішній польський політик і публіцист, Роман Дмовський, писав:

> Ніколи в минулому, і, маймо надію, в майбутньому, Польща не буде бачити такого помішання моральних засад і здичіння, як в тому короткому часі революції. Не було кордонів поміж політичним актом і звичайним, ординарним злочином і бандитизмом. Ті партійні убийства, грабунки потягів і кас, сполучені з вбивствами людей, що виконували свою працю, ті масові вбивства поліціянтів, що пильнували на розі вулиць порядку, це було в очах людей, що не втратили почуття польської західньої культури -- звичайним кримінальним злочином. Несподівано показалося, що в краю

існують два моральні світи, поміж якими витворилася глибока прірва понять.[3]

На Холмщині і Підляшші в той час деякі польські кола кинули клич фізичного винищення українців. Однак події в Петербурзі і рішуча постава урядових чинників на терені Царства Польського не допустили до масового терору.

Під впливом революції цар Микола II видав 17/30 квітня 1905 р. „Толеранційний Указ" про свободу совісті, що мав цілковито непередбачені наслідки на Холмщині і Підляшші. Польська сторона вповні використала цей указ. Навернення уніятів постачало знаменитого матеріялу для протиросійської і протиправославної пропаганди. Католицькі єпископи мали обмежене поле діяльности на Холмщині і Підляшші, але ніхто не боронив їм місійної праці на тих землях. Папа Лев XIII по смерті Пія IX припильнував унормування взаємин поміж Римом і Петербургом і 1879 року було підписано конкордат, що уможливлював місійну працю. Місіонери спеціяльно звернули увагу на Підляшшя, де кількість „упорствующих" була дуже велика.

На такий ґрунт натрапив „Толеранційний Указ" про свободу совісті. Наслідком того указу не тільки „упорствующі" за короткий час перйшли до Католицької Церкви, але поляки застосували методи терору, щоб примусити православних іти на католицьке. Влада на низах все ще залежала у великій мірі від поляків, найбільше в околицях великих панських маєтків, де місцевий війт, солтис і інша низова адміністрація мусіла слухатися „пана". У великих маєтках графа Замойського видано наказ фільварочній службі (т. зв. форналям), або прийняти католицьку віру, або залишити працю. Платня цих фільварочних робітників не вистарчала на самостійне існування і складалася з помешкання (т. зв. „чвораку") і прохарчування („орнарія"), яке пан давав робітникам у винагороду за працю. Ультимат - - або прийняти католицьку віру, або бути позбавленим праці — рівнявся загрозі голодової смерті родини робітника. В місцевостях, де були православні в меншості, (повіти Радинський, Соколовський, Сельцівський) засто-

[3] Ізабелла з Лютославських Воліковська: „Роман Дмовський" (поль.), В-во Громадського Видавничого Фонду, Шікаго, 1961, стор. 47.

совано методи відкритого терору — нападами вночі на православних, вибиванням їм вікон, побиванням їхніх дітей, жінок і голов родин.[4] Повітова влада і поліція були безсильні.

У Варшаві губернатор Скаллон сховався до варшавської цитаделі і здавалося, що польська вулиця захопить владу. На Холмщині і Підляшші поляки розповсюджували летючку, в якій запевнювали, що „цар також прийняв католицьку віру" і що усі, які не хочуть залишитися поза могутнім рухом католицизму, мусять поспішати, тому що католицькі ксьондзи прийматимуть іновірців тільки до певного часу (подавали навіть точно термін: „до нового року"), після чого „клямка западе" і ніхто не зможе, хоч би й хотів, перейти на католицьке.

В таких обставинах вирішено було скликати єпархіяльний церковний собор з участю світських делегатів. (Священик і по двох вірних з кожної парафії). Собор постановив вислати в єпархію місіонерів-проповідників в загрожені місця, щоб вони могли протиставитися католицькій пропаганді,[5] і вислати делегацію до Петербурга. В склад цієї

[4] У збірнику „За сто літ", Державного Видавництва України за 1927 рік О. Вітошинський подав „Селянські оповідання про „возсоєдіненіе" і перехід на католицьке після указу 17. VI. 1905 р. (стор. 77/82 Збірника). Там подано таке оповідання:

„Прийшли, значиться, такі книжки польські, щоби їх усім роздавати — письменним і неписьменним. Їх читали і одни другого намовляли, щоб ходити до костьола, бо ж церков зовсім не буде. Православні зажурились, а католики тішились. „Якщо — кажуть — будеш православним, а не католиком, то нічого не будеш мати! Ми тобі жито випасемо, викосимо, ми тебе спалимо і заб'ємо, якщо не підеш на католицьке."

То були такі, що пішли охоче, але були й такі, що йшли з великим смутком до католицького костьола. Але були й такі, що нізащо не хотіли відступити від своєї віри і трималися своєї української мови дуже твердо. Був у нас такий Дем'ян Данилюк, твердий, як камінь. Католики спершу не відважувалися до нього приступати, але тут відважились.

„А що, Дем'яне, хиба й ти тепер перейдеш на католицьке?"

„А чому б то я мав переходити на католицьке?" — спитав він їх.

„А тому, що тепер усі переходять на католицьку віру і православних вже цілком не буде. Хиба ж ти не чув, що вже й у Петербурзі сам цар перейшов на католика?"

Він як це почув, як розсердиться на них, та як гукне:

„А сто чортів вашій матері! Скажіть цілому світові: нехай усі царі переходять на католицьку віру, Данилюк один залишиться православним!"

Після того вони від нього зовсім відчепилися.

[5] Особливо вславилися своїми місійними проповідями: о. Трач з галицького духовенства і о. Староселець з колишніх уніятських священиків.

делегації увійшли: єпископ Євлогій, ігуменя Лісняньского монастиря, Екатерина і шістьох делегатів з єпархії, вибраних собором.[6]

[6] Прізвища усіх делегатів до нас не дійшли. Про перебіг інтервенції цієї делегації оповідає єпископ Євлогій так: (митр. Євлогій: „Путь моей жізні", стор. 115/156).

На авдієнцію у міністра внутрішніх справ, Булганіна, я привів і своїх мужиків. Вони ввалились в юхтових чоботах, в кожухах. Внесли в переднюю кріпкий мужицький запах, а коли прийшов момент представитися міністрові, вони привітали його незвичайним для такої установи привітом: „Христос Воскрес!" Булганін промовчав... Коли ми вийшли з міністерства, настрій у всіх був пригноблений. Мужики похнюпили свої голови і кажуть: „Видно, що правда: він також католиком став, коли на „Христос Воскрес!" не відповів..." Я був обурений поразкою. Краще було делегатів до міністра не водити...

В межичасі ігуменя Екатерина завдяки своїм зв'язкам клопоталася про авдієнцію в царя — і не без успіху. За два дні прийшла вістка: цар дозволив нам на авдієнцію, але прийме тільки мене і ігуменю Екатерину. Як нам сказати це селянам? Що вони подумають? Довелось збрехати: „В Царське Село поїдемо разом, а там я з матушкою сядемо в карету, а ви біжіть за нами!"

В Царському нас вже чекала карета з льокаєм, ми їдемо і кричимо мужикам: „Скоріше, скоріше!" Вони прибігли до брами палацу, але дальше сторожа їх не пускає, жадаючи перепустки. „Стійте тут і чекайте!" — каже матушка Екатерина.

Цар прийняв нас на авдієнції в приватній канцелярії. Тут була й цариця. Я розповів про смуту, що була викликана указом про свободу совісті.

„Хто міг таке подумати... Такий гарний указ, і такі наслідки..." з жалем сказав цар. Царица заплакала...

„З нами селяни..." — сказала матушка.

„А де ж вони?" — спитав цар.

„Їх не пускають..."

„Скажіть ад'ютантові, щоби впустили!"

Мужиків впустили. Вони ідуть по блискучих паркетах непевною ходою („як по шклі ходили" — оповідали вони потім), голосно стукаючи чоботами. Здивувались, побачивши біля дверей арапів-скороходів: „Може чорти?" Підійшли, поторкали їх: „Людина воно, чи ні?" А ті стоять, всміхаються...

Відчинилися двері і мужики ввалились в кімнату. „Христос Воскрес!" дружньо вигукнули вони. „Воістину воскрес, браття!" відповів цар.

Що сталося з моїми депутатами! Кинулися цареві в ноги, щось говорять, не знають, як свою втіху висловити!

„Ми думали, що ти вже католиком став... ми не знали... нас обдурювали..."

„Та що ви! — заспокоював їх цар: „я вас не дам кривдити! Встаньте, поговоримо разом!"

Тут полились безконечні скарги. Наболіле серце чекало тієї хвилини, щоби вилити усе, що зібралося. Говорили довго і гаряче, у простоті своїй не добираючи слів. Кожний говорив про те, що його найбільше наболіло.

Цар їх пожалував, царица подарувала їм хрестиків для передачі населенню і авдієнція кінчилася.

Наслідком цих подій синод вирішив виділити українські етнографічні землі Холмщини і Підляшшя в осібну Холмську єпархію. Цим скорочувалося владу єпископа Варшавського, Іероніма, що не виявив в тому часі ніякої ініціятиви, але надавалося йому почесного титула архиєпископа Варшавського і Привіслянського, а єпископ Євлогій був іменований самостійним єпископом Холмським. Це було першим кроком до реалізації мрії багатьох холмсько-підляських патріотів про виділення цих земель в окрему губернію.

Перша Дума — Вибори Холмського депутата

4.листопада 1905 року було проголошено царський маніфест про „дарування конституції" і скликання першого парляменту імперії — „Государственної Думи". Холмщина і Підляшшя не мали своєї власної виборчої курії бо адміністративно належали до Люблинської і Сельцівської губерній, а тому що вибори не були рівними і пропорційними, ці землі не могли сподіватися мати своє представництво в Думі.[7] Після виборів, коли виявилось, що Холмщину і Підляшшя в Думі репрезентуватимуть поляки, на засіданні Холмського Братства вирішено було подати прохання на царське ім'я про дарування Холмщині одного депутата. Справу було доручено полагодити шляхом особистої інтервенції єпископові Євлогієві.

15. листопада помер у Варшаві архиєпископ Іероним і холмському єпископові довелось його якийсь час заступати в управлінні Варшавської єпархії, до призначення у Варшаву таврійського єпископа Николая.

Щойно після Різдва 1906 року поїхав єпископ Євлогій до Петербургу в двох справах: дозволу вибрати з Холм-

---

Коли ми вийшли з палацу, один з делегатів опам'ятався:

„От, забув цареві сказати! Учора сам бачив: салдат з дівкою волочився! Такі непорядки у нього в армії!" Добре, що забув, подумав я.

Авдієнція залишила глибокий слід. Від того часу делегати були моїми найкращими місіонерами.

[7] Згідно з виборчим законом, вибори не були безпосередніми і рівними, а за посередництвом електорів. Для вибору одного електора треба було 213 голосів власників маєтків (ділячів), 1000 осіб від індустріялістів, купців і власників домів в містах, 60.000 селянських голосів. Дрібна інтелігенція, без маєтків, мала одного електора від 15.000 голосів, а робітники одного електора від 125.000 голосів. Тільки особи, що вміли читати і писати, мали право голосувати.

щини і Підляшшя одного депутата в Думу і виділення цих земель в осібну губернію. Першу справу полагоджено легко, але друга справа не відразу знайшла послух у Петербурзі. Тодішній прем'єр-міністр, граф С. Вітте, поставився до прохання неприхильно. Повторилося питання: „а що таке Холмщина?" Однак в міністерстві внутрішніх справ знайшлися прихильники холмської справи в особах міністра — М. Столипіна і віцеміністра Сергія Е. Крижановського, сина історика Холмщини — Євфима Крижановського.

Заходами цих осіб викликано було до Петербурґу начальника канцелярії Варшавського генерал-губернатора, Янчевського, як також губернаторів: Люблинського — Євгенія Менкіна і Сельцівського — Александра Волжина. Їм було доручено переглянути проєкт виділення Холмщини, опрацьований Холмським Братством і предложити його на одобрення цареві. Це було початком довгої шість-літньої тяганини щодо затвердження проєкту.

Влітку 1906 року першу Думу було розв'язано і призначено нові вибори. У зв'язку з тим прийшов розпорядок міністерства внутрішніх справ про дозвіл вибору одного депутата до Думи від православного населення Холмської єпархії. Мужі довіря від парафій збіралися в повітових містах для виборів представників в Холмські Збори, що мали вибрати депутата до Думи. Зборами головував предсідник окружного суду з Люблина. Єпископ Євлогій був обраний від Холма до Всехолмських Зборів і його було обрано депутатом до Думи. Так Холмщина і Підляшшя ще перед офіційним виділенням в осібну губернію, почали діяти, як адміністративна одиниця.

Боротьба в Думі за затвердження законопроєкту про виділення Холмщини розпропагували справу Холмщини в усій імперії.

РОЗДІЛ XI

Друга Дума — боротьба за виділення Холмщини з Царства Польського

Державна Дума — єдиний демократичний парлямент Російської імперії — була зліпком різноманітних політичних партій, що у свою чергу складалися з різних національностей імперії. Партії не мали парляментарного досвіду, що вироблявся щойно з бігом часу.[1]

Деякі національности, як поляки, мали в Думі невеликі кола за національним принципом, однак засадничо Дума ділилася на політичні партії і представники окремих національностей входили в склад партій. Великий вплив в Думі мали „Кадети" (Конституційно-Демократична Партія, помірковано права, ліберали). Поруч з ними чималі впливи мали соціялісти — „Есери" (Соціял-Революціонери) і „Есдеки" (Соціял-Демократи). Серед двох останніх партій було багато українців. Тому одначе, що соціялісти вважали, що вони повинні іти рука в руку з польськими соціялістами, то в справі Холмського законопроєкту вони не тільки що не виявили жодного зацікавлення, але були проти

---

[1] У російській пресі тих часів так характеризується працю другої Думи:

Дума пропрацювала цілий місяць і... і нічогісінько не зробила. Ані одного закону, ані жодного патяку на закон, що міг би хоч в якій будь мірі порядкувати справи Росії.

Думська велерічивість, зрозуміла: надто бо нова ця справа до якої покликані ці п'ятьсот людей. Адже ж, треба пам'ятати, що найменшої підготовки до парляментарної діяльности ці люди не мають; лише дехто з них був в закордонних парляментах, інші, певно, навіть не чули про них...

А чорносотенний часопис „Кисвлянин", що його редактором був „малорос" Шульгин, умістив в тому часі таку статтю, що її автором був член Державного Совєта („Государственный Совет"), Пихно: „Аграрні законопрокти соціял-розбишак і соціял-злодіїв з Таврійського Палацу, на жаль, не можуть внести заспокоєння... Головна вина за це паде на П. А. Столипіна, який не тільки скликав банду розбійників, але дозволяє їм з Таврійського Палацу підготовлювати нові „ілюмінації"...

(Цитовано за журналом „Клад", книга 7-ма, 1907 р., С-Петербург, В-во А. А. Каспари, статті: „Підводні камінця...", стор. 8 і „Товчення води", стор. 11).

нього. Проєкт узялися реалізувати праві російські кола — монархісти-націоналісти, до гурту яких належав єпископ Євлогій і з їх рядів вийшов офіційний доповідач в справі Холмського проєкту — Володимир Чихачев — депутат з Поділля.

Під час першої сесії другої Думи затверджено було важливий закон для Холмщини про впорядкування сервітутів. Сервітутні права селянства, що були встановлені в середині минулого століття, не могли втриматися у своїй первісній формі. Поміщики банкрутували і ліквідували свої маєтки, а ліквідація обтяженого сервітутом маєтку не завжди була можлива. З другого боку — селянські господарства, наслідком невпорядкованого земельного закону дрібніли і ділилися і остаточно невідомо було, кому з наслідників і у якому відношенню належаться сервітутні права. Треба було також унеможливити надужиття місцевої адміністрації, яка різними способами намовляла селян ліквідувати сервітут „полюбовним способом". Польські депутати, що серед них був Роман Дмовський, ідеолог „Ендеції" („Народової Демократії"), Л. Димша, дідич з села Неплі на Підляшші, Блискош, „калакут" з села Доглобороди, Володавського повіту, і ін.[2] організували завзятий спротив законові, доказуючи, що польська шляхта „від віків" була наставлена полюбовним способом безпосередньо з селянами полагоджувати такі справи. Єпископ Євлогій виступив в обороні селянства, чим зробив собі добру рекляму серед населення Холмщини і обурив поляків і праві російські кола в Думі. Депутат есерів виступив з річевими доказами конечности законодатного полагодження сервітутів, при чому відчитав листа селян з села Остроменчин, Сельцівського повіту, з подробицями їх довголітньої тяганини за справу сервітуту з місцевою дідичкою, графинетю Плятер, яка завжди вигравала справу завдяки своїм зв'язкам з суддями і сенаторами.[3] Лист цей справив приго-

[2] Ці депутати походили з Підляшшя і були українського роду.
Про походження Романа Дмовського пише його біографка, п-ні І. Воліковська таке:
„На Підляшші в Соколовському повіті є три села Дмохи. Колись було їх більше, і ще сто років тому було одне село з такою дивною назвою: „Дмохи-Розуми". Це є земля Дмовських, предків Романа Дмовського".

[3] В Російській імперії сенат був найвищою судовою інстанцією.

ломшуюче враження на польських депутатів, так що вони негайно зарядили на власну руку таємне слідство на місці в Остроменчині для виявлення авторства листа і його покарання „за зраду".

Другу Думу розв'язано царським маніфестом 25. червня 1907 року. Царський уряд намагався збільшити число правих партій в Думі і зредукувати силу лівих, щоб уможливити співпрацю парляменту з урядом, який однак не був відповідальним перед парляментом, але перед царем. Драстично зменшено число депутатів з „Привіслянського Краю" (з 37 на 14), та Холмщина затримала за собою право на свого депутата. Єпископ Євлогій знову був обраний депутатом від Холмщини, помимо спротиву кількох українців на виборчому зібранні. Провідником тих українців вважався Сполітак, редактор першого українського часопису на Холмщині, „Буг". Його підтримували на виборчому зібранні група українських вчителів, однак їх опозиція була заслабка для поборення авторитету Євлогія. На час перебування Євлогія в Думі Синод прислав в Холм вікарного єпископа Андроніка, бувшого місіонера в Японії, потім Володимирського єпископа.

Третя Дума і затвердження Холмського Законопроєкту

В третій Думі кількість правих депутатів значно зросла, а інші партії, кадети, соціялісти і трудовики утворили опозиційний блок, що вважався „лівим".

Для виділення Холмщини і Підляшшя треба було здобути прихильників цієї справи як серед депутатів Думи, так і поза нею. Замало було голосів монархістів-націоналістів і треба було здобути прихильників цієї справи серед депутатів інших партій. Справу обіцяли підтримати „октябристи" (інша права партія).

Євлогій, в порозумінню з Холмським Братством, організував поїздку депутатів Думи і представників преси по Холмщині і Підляшші. В склад цієї делегації увійшли: Н. Н. Львов, граф В. А. Бобринський (пізніший губернатор окупованої Галичини), Д. . Чихачев (докладчик в справі Холмського законопроєкту), Е. П. Ковалевський, Гіжицький і інші. Преса була заступлена кореспондентами

двох часописів: „Рєчі" і „Нового Врємєні". Делегація побувала в Лісні, Холмі і інших місцевостях, відвідуючи також польське громадянство (делегація побувала у депутата Думи, Л. Димши в його маєтку Неплі на Підляшші).

Депутати мали нагоду познайомитися з місцевим населенням і його потребами, а місцеве населення переконалося, що про нього не забувають.

Заангажовано було професора Варшавського університету, В. Францева для перепровадженя етнографічних студій на Холмщині і Підляшші, що мало бути підставою розмежования Холмської губернії. Його праця: „Карти русского и православного населения Холмской Руси", видана у Варшаві, накладом Варшавського університету, залишається ще й доси єдиним науковим джерелом етнографічних студій тих часів.

Євлогій поробив численні візити різним петербурзьким вельможам, щоби запевнити їхню допомогу та прочитав декілька доповідей в петербурзьких і московських аристократичних колах для зазнайомлення їх з проблемою Холмщини.

Законопроєкт вироблено заходами віцеміністра С. Крижановського і передано до думської Комісії Законодатних Справ. Предсідником цієї Комісії був Н. І. Антонов (октябрист) а членами її були: Євлогій, Д. Н. Чихачев, В. А. Бобринський, В. Андрійчук, а від поляків — Л. Димша і д-р Гарусевич (з Ломжинської губернії).

Поляки намагались сторпедувати цей законопроєкт, називаючи його „четвертим розбором Польщі", а Л. Димша видав власним накладом брошуру в російській мові: „Холмский вопрос" (Петербург, 1910 р.), де доказував, що Дума не має права вирішувати справи Холмщини, тому що ці землі признані територією Польщі Віденським Конгресом і тому підлягають міжнародньому праву.[1]

[1] В тій брошурі Димша подав ряд неправдивих інформацій з часів ліквідації Унії в минулому столітті, як напр., він подає, що в селі Хорощинка, Більського повіту, „поліція зігнала усіх мешканців села і на їх очах підрізала жили на ногах молодого бичка і коли він ревів і мучився — представники влади кричали народові: „вам всєм так будєт, сєлі не прімьоте православіє".

Тому що Хорощинка є родинним селом автора він свідчить тут, що такого, ані навіть подібного „факту" в часі „возсоєдінєнія" в Хорощинці не було. Село перейшло на православну віру без спротиву, тим більше,

Старанням членів Комісії, які були за проєктом (з яких вісім було депутатами з України) і попертям Міністерства Внутрішніх Справ, проєкт в середині 1911 року був опрацьований і 6. грудня того ж року поставлений на порядок денний Думи. Разом з проєктом виділення Холмщини і Підляшшя Комісія поставила дальші внески щодо адміністрації і поширення кордонів проєктованої губернії, а саме: 1. впровадження обов'язкової освіти з поширенням сітки нижчих, середніх і вищих шкіл, поширенням бібліотек і читалень; 2. перепровадження закону про примусову ліквідацію сервітутів; 3. організацію земельних комісій і поширення діяльности Селянського Банку; 4. поширення діяльности приватних селянських банків, діючих на терені імперії, на Холмщину і Підляшшя; 5. запровадження земської і міської самоуправи при збереженні прав українського (руського) населення; 6. прилучення в недалекому майбутньому до Холмської губернії Ковельського і Володимир-Волинського повітів від Волині і Берестейського повіту від Полісся з перейменованням назви міста „Брест" на „Береcть" і „Брестский повіт" на „Берестейський повіт".[5]

Дискусія в Думі про схвалення Холмського законопроєкту тягнулася до квітня наступного року. Польське Коло застосувало тактику проволоки, забіраючи голос до кожного параграфу, ставлячи внески поправок і оспорюючи мотиви закону. Комісія зробила помилку, ставлячи внесок, щоб створену губернію не прилучувати до Київського генерал-губернаторства, а віддати її під опіку Міністерства Внутрішніх Справ в Петербурзі. Це дало привід Польському Колові доказувати, що Петербург надто да-

що мешканці добре пам'ятали політичну акцію о. Калинського, брата номіната Калинського, в часі повстання 1863 року, коли одного з мешканців села повстанці повісили.

В репортажах В. Реймонта „З землі Хелмської" опублікованих в часі дискусії в Думі Холмського законопроєкту, автор подає, що в часі його подорожі з Кодня до Яблочна в день св. Онуфрія (25. червня) він зустрів прочан з села Ольшанки, які співали польських пісень і говорили тільки по польськи. Тому що Ольшанки знову ж належать до тої самої парафії, що й Хорощинка і що автор цього нарису має в тому селі й доси знайомих і рідню, належить посвідчити, що ані в Ольшанках, ані в околиці Кодня, Заболоття і інших сел ніхто і ніколи польських пісень не співав і польською мовою не говорив, зокрема в процесії на прощу до Яблочна, що завжди вважалося опорою руської, православної віри.

[5] Стенографічне справоздання Думи з 25. XI. 1911. стор. 2606/7.

леко положений від Холмщини, що така мала губернія не може розраховувати на яку будь увагу столиці імперії. Врешті поляки пропонували, що якщо вже й дійде до створення Холмської губернії, то належить прилучити до неї Сельцівську і Люблинську губернії і залишити її в юрисдикції Варшавського генерал-губернатора.

Закидали також, що українці не цікавляться цією справою і що вони є проти законопроєкту. Докладчик Чихачев мусів доказувати, що в складі Комісії було вісім депутатів з України, що один з тих депутатів, Андрійчук, є старого козацького роду та що відомий український діяч Холмщини, Сполітак,[6] приїхав до Москви з доповідями в справі Холмщини.[7] Помимо спротиву Польського Кола і соціялістів, законопроєкт було поставлено на пленум Думи на остаточне голосування 9. травня 1912 року. Головні оборонці і опоненти законопроєкту, — Чихачев, Євлогій, Гарусевич — виступили з кінцевими промовами. Польський депутат Гарусевич говорив, що „це голосування — це клин, що його хочуть вбити поміж російським і польським громадянством. Якщо депутати Думи будуть голосувати за законопроєктом — то це буде домовиною міжнаціональних взаємовідносин. Поляки цього ніколи не подарують".[8]

Законопроєкт прийнято 156 голосами проти 108.[9] Проти законопроєкту, крім поляків, голосували соціялісти, „народці" (так в Думі називали представників національних меншин) і кадети.

Закон мусів перейти ще через Сенат і бути підписаний царем. Євлогій відвідав кількох членів Сенату для приспішення процедури: професора Багалія, князя Дурново а також предсідника Сенату, Акимова.

Законопроєкт був поставлений на порядок денний Сенату в кінці червня 1812 року. Докладчиком закону в Се-

[6] Сполітак був співредактором (з О. Лоським) українського часопису „Буг" в Грубешові, який однак був скоро заборонений владою. Закиди поляків, що „усі" українці були проти Холмського законопроєкту неслушні: тільки соціялісти були проти нього. О. Білоусенко (О. Г. Лотоцький) опублікував в тому часі брошуру „Холмська справа", а М. Грушевський — „За український маслак" в обороні справи.

[7], [8] і [9]: Стенографічні справоздання Думи, засідання 26. IV. 1912 р. сторінки: 3411, 3415.

наті був член Державної Ради, бувший віцеміністр А. С. Стишевський. Від уряду промовляв віцеміністр внутрішніх справ, Макаров. В часі дискусій за законом промовляли: проф. Буткевич і проф. Багалій. Проти закону були: Н. С. Таганцев, і Максим Ковалевський. Закон перейшов великою більшістю голосів а 23. червня того ж року був підписаний царем і увійшов в силу.

Кордони Холмської губернії були окреслені на строго етнографічних засадах і українське, православне населення було абсолютною більшістю населення губернії. Студія мапи губернії (доданої до цього Нарису), вказує на те, з якою увагою поставилися законодавці Думи до етнічних проблем краю, щоб, в міру можливого, задоволити усе населення Холмщини і Підляшшя.

РОЗДІЛ XII

Холмська Губернія

Виділення Холмщини і Підляшшя спричинило, що вперше від часів Віденського Конґресу перестали говорити про Буг, як „кордон" поміж Україною і цими землями. Холм вперше від часів короля Данила набрав належного йому значення. Дискусія в Думі і Сенаті спопуляризували справу Холмщини і Підляшшя серед українського і російського громадянства. Справа Холмщини була тепер настільки популярна, що за становище холмського губернатора змагалися найвпливовіші вельможі Петербургу. Але практично на це становище намічувано одного з двох кандидатів: люблинського губернатора Є. Мєнкіна і сельцівського — А. Волжина. Оба вони не мали кровного пов'язання з цими землями і були типовими царськими бюрократами. Волжин був одружений з княжною Долгорукою а цей рід мав необмежені впливи в Петербурзі.[1] Тому його кандидатура переважила і він був призначений першим губернатором Холма.

З хвилиною його призначення, виникли непорозуміння поміж ним і архиєпископом Євлогієм (за перепровадження холмської справи Євлогієві було надано титул архиєпископа), який поводився у своїй єпархії, як необмежений володар. Тепер він мусів поділитися своєю владою з губернатором, впливів якого він не доцінював.

Після розв'язання третьої Думи (28. червня 1912 року), Синод „порадив" Євлогієві не кандидувати більше до Думи, бо його відсутність від пастви шкідливо впливає на справи єпархії. Депутатом до Думи на холмському вибор-

[1] Одна з князівен Долгоруких, донька князя, про якого Т. Шевченко писав .....унтер п'яний Долгорукий" („Юродивий"), була другою дружиною (морганатичним шлюбом) царя Александра II і мала з ним трьох дітей: сина Юрія і доньок Катерину і Ольгу, що мали титул князів Юрієвських. Після смерти Александра II родина Юрієвських мусіла емігрувати за кордон, але Долгорукі не втратили своїх впливів в Петербурзі.

чому зібранні було обрано магістра богословія, протоєрея Александра Будиловича.

Конфлікт поміж холмським губернатором і архиєпископом закінчився тим, що на весні 1914 року Євлогія перенесли на становище Волинського єпископа в Житомир, а Холмським єпископом призначено було вікарія Московської єпархії, Серпухівського єпископа Анастасія. Так закінчилася 17-літня кар'єра Євлогія на Холмщині. Офіційно його перенесення на Волинь могло вважатися підвищенням, практично це було пониженням, тому що Холмська єпархія вважалася місійною і одною з найважливіших в імперії.[2] Холмське громадянство не дуже жалувало за Євлогієм: маючи заслуги для Холмщини, він залишився російським шовіністом і не відповідав духові молодої української інтелігенції, що вже йшла новими шляхами. Пізніша діяльність Євлогія в Галичині і в Україні показала, що він не вмів піднятися понад свої політичні переконання, як владика церкви.[3]

Холмську губернію підпорядковано Міністерству Внутрішніх Справ у Петербурзі, з поминенням Київського генерал-губернаторства, але шкільництво було віддано в опіку київського шкільного куратора. Католицьку церкву на Холмщині вилучено з-під опіки Люблинського єпископа і підпорядковано католицькому єпископові Волинському. Поляки відчули це як додаткову образу.

Новий православний Холмський єпископ, Анастасій, не мав часу виявити себе, бо його призначення відбулося напередодні першої світової війни.

Підсумки XIX століття

Кінець XIX і початок XX століття були на Холмщині відносно найбільш спокійним періодом в історії цих зе-

---

[2] Холмська єпархія в той час мала 330 парафій, а Волинь 1,200. Однак Євлогій у своїх спогадах пише: „Якщо порівняти перші враження з Волині з Холмщиною — то тут усе було у величезних розмірах, але сіро і невиразно. Волинь можна було порівняти з величезною рікою з тихими затоками, а Холмщину до живого і бурхливого струмка води". (Митр. Євлогій: „Путь моей жізні", стор. 248).

[3] Уряд Української Народньої Республіки 4. грудня 1918 р. арештував Євлогія разом з митрополитом Антонієм (Храповицьким) і вивіз їх до Галичини, з забороною повертати в Україну.

мель. Після скасування панщини селянство призвичаювалося жити власним життям у більш-менш нормальних відносинах і почало матеріяльно збогачуватися. Російська адміністрація була найбільш впорядкованою з-поміж тих, що їх бачили ці землі.[4] Досить густа сітка народніх і чимало середніх шкіл уможливили закінчення середньої і високої освіти багатьом уродженцям цих земель, що в недалекому майбутньому станули на боротьбу за українське

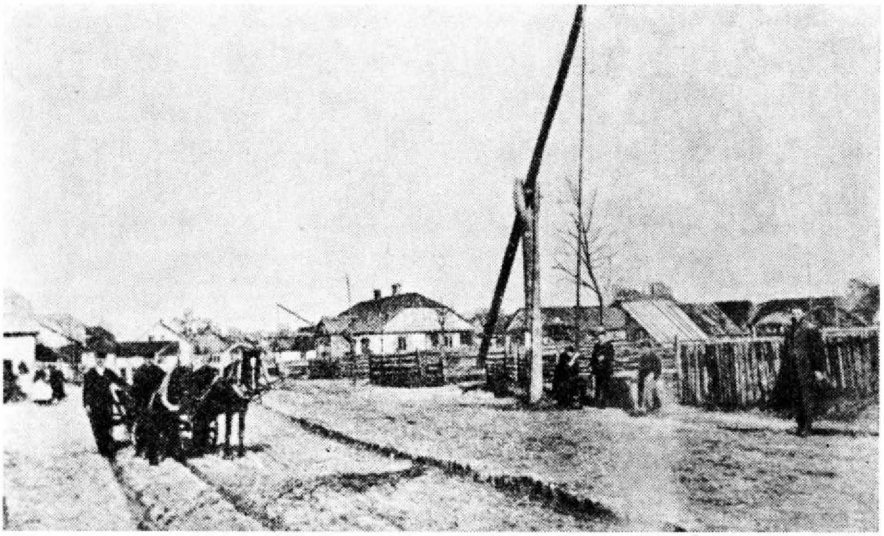

Село на Підляшші — початок XX стол.

обличчя Холмщини. Царська влада дозволяла на вживання української мови в щоденному житі, хоч називала цю мову „місцевою говіркою". В „Холмській Русі", журналі видаваному Холмським Братством, допускався друк статей і оповідань „малоросійським наречієм". Населення Холмщини і Підляшшя було офіційно зараховане до „малоросів", що було урядовою назвою українців.[5]

[4] Відносини були такі, що податкові уряди мусіли вираховуватися з кожної копійки стягненого податку. Це було в цілковитій протилежності до відносин в Річпосполитій Польській, що незабаром наступила, де було щоденним явищем, що податкові уряди ліцитували селян за заплачений податок, якщо селянин загубив податковий квит.

[5] В часі дискусії в Думі над Холмським законопроєктом докази українського походження цих земель вважалися дуже важливими. У своїй про-

За часів прем'єр-міністра Столипіна проведено перші спроби комасації земель, що дали позитивні результати.[6] Столипін мав на думці дальші реформи селянського стану, що уможливило б селянам виробитися на незалежну суспільну верству. Англійський дослідник реформ Столипіна, С. Пейдж, пише про це:

> Засадничо Сталипін змагав до кількох цілей. Він хотів... вирвати селян з комунального господарства („общин" — це очевидно стосується тільки Московщини, тому що в Україні общин ніколи не було) і вирвати їх з-під соціялістичних впливів, роблячи їх консервативно думаючими землевласниками. Він хотів селянам уможливити шляхом позик переселювання з перелюднених територій європейської частини імперії на Далекий Схід .Наслідком цих заходів постали в Сибіри терени з релятивною більшістю українського населення.[7]

Ці пляни державних реформ могли мати велике значення, але вони не знайшли зрозуміння ані серед правих, ані серед лівих кол російського громадянства. Праві боронили свого стану посідання і вважали залишки февдального ладу в Росії явищем нормальним; ліві мріяли вже тоді про „здійснення соціялізму".

Столипін змагав до перебудови і скріплення існуючого ладу і тому згинув з рук убийника і в його смерті в однаковій мірі були замішані праві і ліві кола. Холмщина, за

мові 8. грудня 1911 р. Чихачев сказав: „Академик Соболевський вказує, що населення цієї країни належить до малоросійського народу, при чому є дві відміни: поліщуків і степовиків. Відомий етнограф Житецький робить цей самий висновок і каже, що населення говорить кількома говірками, волинсько-галицькою, північно-українською і врешті — польсько-українською. Я підкреслюю значення цієї останньої говірки, а саме польсько-української. Тепер зустрічаємо ту мову поза межами проєктованої губернії, переважно в Сельцівському повіті". Стеногр. справоздання Думи 25. листопада, 1911, ст. 2,600.

[6] В часі ліквідації панщини земельні наділи селянам вирізувано довгими смугами в кількох урочищах. З часом ці наділи дрібніли і виглядали як дуже вузькі і довгі смуги (часами 3 метри на 2 кілом.), що унеможливлювало раціональну господарку. Завданням комасації було виділити землю в одному місці, переважно квадратової форми, що на Холмщині звалося „хуторами".

[7] Степлі В. Пейдж: „Росія в революції" (англ.), стор. 66. Лиш невелика частина холмщан і підлящан скористали з можливостей еміграції на Далекий Схід, але у всеукраїнському маштабі це переселення мало велике значення. Див. про це: д-р Т. Олесіюк, збірник „Соборна Україна", Вид. Науково-дослідчого Інституту Мюнхен, 1949 р. Також: проф. В. Кубійович: „Енциклопедія Українознавства", том І, стор. 183.

намовою Євлогія, вислала делегацію на його похорон, тому що він, як міністр внутрішніх справ, а потім як прем'єр, сприяв справі Холмського законопроєкту.

У підсумках з минулого століття позначилися виразні втрати українського населення Холмщини і Підляшшя наслідком Унії і її ліквідації. Ледве чи в якій будь іншій ділянці нашої історії і публіцистики існує таке непорозуміння і перемішання засадничих справ, як в ділянці статистики населення Холмщини і Підляшшя. Звичайно тут приписується усю вину за втрати нашого населення російському урядові і ліквідації Унії. Залишаючи справу оцінки вини в полонізації населення Холмщини і Підляшшя читачам цього нарису, подаємо тут порівняльну статистику зросту і втрат польського і українського населення в Царстві Польському за час від 1815 до 1914 року.

Порівняльна статистика населення Царства Польського 1815—1914 рр. в тисячах

Рік	Населення загалом	В тому поляків	% зросту поляків	Українців на Холмщині і Підляшші	% зросту чи втрати українців	Повинно бути українців	Приріст чи втрата українців
1815	3.500*	2.550*		225**			
1838	?	3.395***	33%	220***	—2,2%	289	— 69
1860	?	3.708***	9,3%	218***	— 1%	241	— 23
1870	6.000*	4.000*	7%	249*4	+ 7%	249	0
1897	9.400*5	6.750*5	68,6%	304*5	+ 22%	420	—116
1914	12.776*6	9.421*6	40%	314*6	+3,5%	423	—109
					Разом втрати українського населення:		—317

ПРИМІТКИ:

* Пересічні дані польських і західньо-европейських істориків про статистику Царства Польського.

** Статистика шематизму Греко-Уніяцької Церкви Холмської Єпархії 1814 р.

*** Урядові дані російської адміністрації Царства Польського, подані в рапорті П. А. Мілютіна Генерал-Губернаторові Ф. Бергові, 13/15 травня, 1865 року.

*4 Статистика шематизму Греко-Уніяцької Церкви Холмської Єпархії 1874 р.

*5 Статистика урядового перепису населення Царства Польського 1897 р.

*6 Остатня урядова статистика „Привісляньского Краю" перед війною 1914 р.

Загальна примітка: кількість населення Царства Польського подано для орієнтації. Ці цифри не надаються до порівняльної статистики, тому що тут включений також панівний елемент того часу: урядовці, військо, поліція, жандармерія, тощо.

В цій статистиці взято під увагу, що населення Холмщини і Підляшшя мало б зростати пропорційно до людности Царства Польського, перебуваючи в таких самих кліматичних, економічних і політичних умовах. В таблиці показано звичайний відсоток зросту польського населення

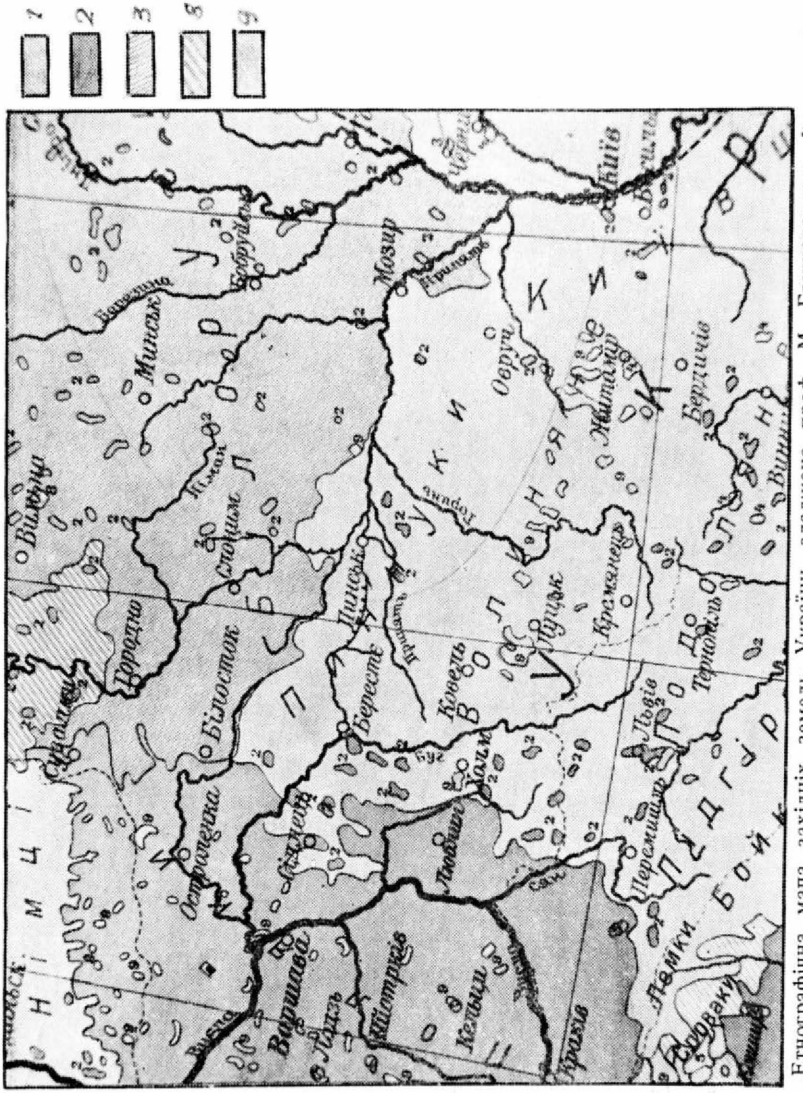

Етнографічна мапа західніх земель України, складена проф. М. Грушевським на підставі дослідів проф. Францева і інших в 1918 р.
Пояснення знаків: 1: Українці; 2: Поляки; 3: Білоруси; 8: Литовці; 9: Німці.

і такий самий відсоток зросту чи втрат українців в даних відтинках часу. В дійсності втрати українського населення були багато більші, бо ж зріст людности йде за складним відсотком. І, якщо взяти під увагу зріст населення Царства Польського за минуле століття, то кількість поляків зросла на 370% і кількість українців в 1914 році повинна б бути не 314.000, а 830.000. Інакше кажучи, втрати української людности в минулому столітті виносять округло 516.000.

Кількість „калакутів", які відпали від церкви і своєї національности по ліквідації Унії рівнож оцінюють різно. Польські історики подають це число на округло 200.000[8]; докладчик в Думі Холмського законопроєкту, Чихачев, обраховує число калакутів на 168.000[9]; д-р Т. Олесіюк у своїй статті „Дещо про калакутів", подає їхню кількість наприкінці 1908 року на 180.000.[10]

Втрати викликані ліквідацією Унії, стану „упорствующих" і „Толеранційного Указу", як це бачимо з наведеної таблиці, треба оцінювати на 110.000.

Розбіжність поданих статистик виходить з того факту, що неможливо було на Холмщині і Підляшші перепровадити межу і сказати, які села ополячилися наслідком скасування Унії, а які були сполонізовані давніше, саме наслідком існування Унії і дії уніятського духовенства. Більшість дослідників підпала тенденції перекинути усю вину за цей стан на карб царського уряду. На підставі документальних даних, які маємо тепер ,можна прийти до переконання про втрати українського стану посідання за часів Унії, бо ж в 1840 році Холмська єпархія мала 355 парафій[11] в чотирьох воєвідствах: Люблинському, Підляському, Мазовецькому і Августовському, а в 1866 кількість парафій зменшилася до 256 і до них були прписані 74 філіяльні церкви, розміщені тільки у двох воєвідствах: Люблинському і Підляському.[12]

---

8 Маріян Кукель, „Історія..."як вище, стор. 398.

9 Стенографічне справоздання Думи з 25. XI. 1911 р., стор. 2598.

10 Д-р Т. Олесіюк, стаття як подано, „Укр. Прав. Календар", видання УАПЦ в США, 1959 р., стор. 123.

11 Дані з книжки Оскара Кольберга: „Холмщина", повна збірка творів, том 33, стор. 359—356.

12 Офіційні дані шематизму Холмської спархії, на підставі Е. Баньковського „Холмська Русь", стор. 203.

Величезна кількість уніятів ополячилася задовго до подій „возсоєдінєнія". Як ми це бачили на прикладі походження Романа Дмовського з села Дмохів, сто років тому на північному Підляшші був цілий ряд сел, що належав до Холмської єпархії і ці села були руськими (Дмохи-Розуми). Вони ополячилися наслідком різних історичних подій, а зокрема наслідком конформізму уніятського духовенства.

Культурно-освітній і національний рух на Холмщині і Підляшші; етнографічні досліди

Кінець минулого століття і часи Холмської губернії були також періодом розвитку культурно-освітньої діяльности і національного руху серед українського громадянства тих земель, як рівнож добою зацікавлення цими землями етнографами українського і чужинецького походження.

Ще в 60-х роках минулого століття заходом Маркела Попеля створено було „Руське Товариство", одначе про його діяльність ми знаємо дуже мало. Коли в другій половині на Холмщині і Підляшші постали середні школи, при тих школах засновувалися українські самоосвітні гуртки. Їхне постання завдячуємо тим діячам, що в тому часі знайшлися на тих землях і дали поштовх місцевим силам.

Гімназії були мало доступні селянським дітям, з уваги на високий кошт навчання і вимоги вступних іспитів, але учительські семінарії в Холмі і Білій і духовна семінарія в Холмі були заповнені селянськими і священичими дітьми. Під впливом директора Більської семінарії, Синька, при цій школі в кінці сімдесятих років був заснований самоосвітній гурток, до якого належали: Гнат Олесіюк-Олесевич, брати Муцици, брати Сороки, Василь Остапчук (що пізніше писав під псевдонімом Васько Ткач) і інші. Члени гуртка читали усю доступну тоді українську літературу.[13]

В околиці Берестя, на хуторі Тришин над Бугом проживав останні роки свого життя український письменник, Олекса Стороженко. Він був зазнайомлений з проблемами Холмщини і Підляшшя і в його творах знайшов відгук фольклор Підляшшя. Його твори було зараховано цар-

[13] Т. Олесіюк: „Кам'янець — Золотий Вінець", „Листи до Приятелів", книжка 11—12, 1962 р., Ньюарк.

ською цензурою до популярної, народньої, дозволеної літератури і з уваги на заслуги письменника в царській адміністрації вони продавалися на ярмарках продавцями книжок і так діставалися в руки сільського читача. Стороженкові твори припали до серця народові так що їх вивчали на пам'ять. Були на Холмщині і Підляшші й такі любителі українського слова, що знали на пам'ять цілого Шевченкового „Кобзаря".

З початком XX століття засновано в Холмі „Народно-Просвѣтітєльноє Общество Холмської Русі", метою якого було нести просвіту в село в російській, українській і польській мовах. „Общество" почало видавати тижневик „Братская Бєсєда". Головою „Общаства" був дуже популярний вчитель духовної семінарії, Михайло Кобрин. „Братская Бєсєда" видавалась на „русском і местном малоросійском нарѣчії". В тижневику друковано було матеріяли в українській мові, як „Гей, не дивуєте" — Куліша, „Катерину" Т. Шевченка, некролог О. Вітошинського на смерть Марка Кропивницького, як також історичні статті і матеріяли Віка (псевдо нерозшифроване), вірші і оповідання Васька Ткача (Василя Остапчука), вірші і оповідання Володимира Островського, Рішоти, Тараса Хріна. „Братская Бєсєда" виходила чотири роки і викликала живий видавничий рух. В 1908 році „Общество" видало книжку: „Завѣти родной страни", в якій було друковано в українській мові вірші невідомого автора „Зрада міста Червня". В 1909 році вийшли накладом „Общества" „Карти русского і православного населенія Холмской Русі" професора Францева. Видано було також „Очерки Холмщини і Подлясья" Васька Ткача і в 1909 році розпочато друкувати „Народніе пєсні Холмской Русі" з друкованого збірника пісень Батюшкова і недрукованого Луки Сподинюка. Васько Ткач видав дві збірки своїх оповідань у Варшаві і одна з тих збірок була допущена до вжитку в народніх школах. Васько Ткач записав біля сотки народніх пісень Підляшшя, що пізніше друкувалися в Петербурзькому журналі „Жівая Старіна". Холмський композитор і диригент, О. Вітошинський, збірав і приготовляв до друку службу Божу уніятським напівом, як також увесь весільний ритуал. Після відділення Холмської губернії почав виходити в Холмі тижневик „Холмская Русь", що був ор-

ганом „Холмського св. Богородицького Братства" і що продовжував друкуватися після біженства 1915 р. аж до 1917.

Пред війною видано збірку народніх пісень Холмщини, зібраних Лукою Сподинюком. Іншу велику збірку кількох тисяч пісень записаних на Холмщині і Підляшші Сончиком і Плосайкевичем видало Наукове Т-во ім. Т. Шевченка у Львові.

В тому часі дозволено на значні полегші для українського друкованого слова в Україні і це слово стало сягати на захід від Буга. В Грубешові Сполітак і О. Лоський почали видавати українську газету „Буг" та популярні книжечки. Вчительство народніх шкіл на учительських конференціях домагалося, як протиакції до полонізації, заведення в школах як допоміжної, української мови, до чого поставився прихильно шкільний інспектор Михаленко, а пізніше також директор народнього шкільництва, Ф. Кораллов.

В часі прем'єрства Столипіна, заведено університетські курси для вчителів при Варшавському університеті в часі літніх вакацій. Курси ці мали на увазі підвищення учительських кваліфікацій, але після убийства Столипіна цей почин занехано.

По довшій перерві людність Холмщини і Підляшшя перейшла до культурної самооборони і почала відвойовувати втрачені позиції. Перша світова війна перервала цей процес.[14]

Деякі з польських письменників і етнографів почали вивчати фольклор Холмщини і Підляшшя, як також і інших українських земель. Щойно частина цих дослідів до цього часу була опублікована. Приятель відомого польського письменника В. Залеського, В. Войціцький (1807—1879) видав два збірники: „Пєсні люду Бяло-Хорватув, Мазурув і Русі знад Буґа" (1837) та „Клехди, старожитне подання і повєсці люду польскєґо і Русі", серед яких є чимало пісень, записаних на Холмщині і Підляшші.

[14] Інформації про культурно-освітній рух подано на підставі „Вісника Союзу Визволення України", статти „З культурного життя Холмщини", ч. 139 і „Про Холмщину", ч. 142 за 1917 рік, як також зі статті д-ра Т. Олесіюка „Дещо про калакутів", Укр. Прав. Календар. як вище, стор. 122.

В 1964 р. перевидано у Варшаві фотодруком дуже мало відому і доступну до того часу велику збірку Оскара Кольберґа (1814—1890) про українську народню творчість, звичаї, вірування, народні пісні і оповідання на Холмщині, Підляшші, Поліссі, Волині і Покутті. Два томи цієї праці присвячені Холмщині і Підляшшу.[15]

Воєнні і революційні події, що незабаром наступили, перервали процес культурно-освітньої праці на Холмщині і Підляшші і припинили етнографічні досліди цього краю. Урядові чинники Річипосполитої Польської вважали державним злочином найменшу спробу етнографічних студій на цих землях. [16]

[15] Оскар Кольберґ, член Академії Наук в Кракові і Географічного Т-ва в Петербурзі, член етнографічних товариств в Парижі, Лісбоні, Москві, Львові. Оригінальне видання — повна збірка творів видана заходом Академії Наук в Кракові, в 1890 р., том 33 і 34: „Холмщина — етнографічний опис" („Хелмске — образ етнографічни"). В цій збірці записано з нотами дуже багато старовинних українських народніх пісень Холмщини і Підляшшя, повний обряд весільного ритуалу з нотами, тощо.

[16] В часі поліційного трусу в 1930 році польська поліція конфіскувала у автора цього Нарису збірку українських народніх пісень, як доказ „протидержавної діяльности".

РОЗДІЛ XIII

Початок першої світової війни; політична акція поляків

28. червня 1914 року вбито в Сараєві австрійського престолонаслідника, архикнязя Франца Фердинанда Габсбурґа з дружиною і Австрія, 25. липня зірвала дипльоматичні зносини з Сербією, а 28. того ж місяця виповіла Сербії війну.

1. серпня Німеччина виповіла війну Росії. Проголошуючи війну, німецький військовий провід розраховував на те, що Росії треба буде принаймні кілька тижнів, якщо не місяців, для переведення мобілізації. Тому німецький штаб кинув усі війська на Францію і Бельгію. Однак вже 2. серпня, отже за 24 години після виповідження війни, дві російські армії, під проводом Ранненкампфа і Самсонова розпочали наступ вглиб Східньої Прусії і німецькі війська, що мали забезпечувати цей терен, мусіли відступати разом з масою цивільних втікачів.

Холмщина і Підляшшя відразу знайшлися в запіллю величезних армій. Російський уряд на початку війни поробив деякі політичні потягнення для забезпечення запілля армії. Ці потягнення відносилися головно до польської проблеми. Провідні політики царського уряду відчували, що неможливо виграти війну без з'ясування національних проблем, назрілих в імперії. Царський дипломат Роман Розен у своїх спогадах пише:

> Розподіл Польщі був несумнівно злочином... Але поповнюючи цей злочин Росія мала двох спільників: Німеччину і Австрію і вона могла користати з наслідків того злочину так довго, як довго існувала згода поміж спільниками. Якщо наступило зірвання з тими державами, то єдиною мудрою політикою тепер могла бути тільки спроба направити злочин так, як це було в нашій силі.[1]

[1] **Роман Розен: „Сорок років дипломатії" (англ.), Ню Йорк, 1922, том II, стор. 178/179.**

Поляки, що діяли на терені Петрограду, Роман Дмовський, граф Зиґмунт Вельопольський, Владислав Ґрабський, Маврикий Потоцький і інші робили сильний натиск на уряд в справі обіцянок полякам. Російський ліберал, князь Григорій Трубецкой, з доручення міністра закордонних справ, Серґєя Сазонова, виготовив текст відозви до поляків, який був затверджений царем і перекладений на польську мову. Чимала затримка у проголошенні проклямації вийшла у зв'язку з питанням, хто має її підписати. Підпис царя підніс би її до рівня маніфесту з далекойдучими зобов'язаннями. Рішено, що її підпише великий князь Николай Николаєвич, головнокомандуючий арміями західнього фронту. Полякам вияснено, що відозва скерована також і до підданих інших держав і що „цар не може підписувати маніфестів до чужих підданих". Не знати, чи це вияснення задоволило поляків, однак відгук серед польського громадянства на цю відозву був прихильний. Відозва закликала:

> Поляки! Настала хвилина, коли заповітна мрія ваших батьків і дідів здійснилася. Півтора століття тому живе тіло Польщі було розшматовано на кусні, одначе, її душа не вмерла. Вона жила надією, що наступить час воскресіння польського народу і його братнього примирення з Великою Росією. Російські війська несуть вам добру новину того примирення.
>
> Нехай згинуть кордони, що розділяли польський народ!
>
> Нехай з'єднається він зі скипетром російського царя!
>
> Під цим скипетром відродиться Польща, свобідна по своїй вірі, мові і самоуправі!
>
> Одного жде від вас Велика Росія: такої самої пошани до прав тих народів, з якими зв'язала вас історія. З відкритим серцем, з простягненою по братньому рукою йде вам назустріч Велика Росія. Вона вірить, що не заржавів меч, який разив ворога під Грюнвальдом!
>
> Від берегів Тихого океану до північних морів ідуть російські війська! Зоря нового життя встає для вас! Хай засяє в тій зорі знак хреста — символ страждання й воскресіння народів![2]

---

[2] Текст відозви узятий з брошури: „Визвольні Маніфести" М. Михайленка (д-ра Михайла Лозинського), накладом партії Укр. Соціял-Революціонерів, Українська Книгарня, Шікаго, 1915 рік.

Проголошуючи цю відозву, як відповідь на вірнопідданчу заяву голови Польського Кола в Думі, В. Яронського з 8. серпня 1914 р., царський уряд з'ігнорував українське питання, вважаючи українців „русскими". Це й було підкреслено в іншій відозві того ж великого князя до „русского народу" Галичини, з дня 18. серпня 1914 р.[3] Царський уряд орієнтувався в настроях українського громадянства взагалі, а галицького — зокрема і тому, для вжитку старшин російської армії, видано було брошуру „Современная Галичина", де накреслено розвиток громадської думки в Галичині (очевидно, з підкресленням і перебільшенням ролі галицьких москвофілів).[4]

Поляки не вдоволились самим проголошенням відозви у свою користь і жадали від уряду зміни політики на терені Царства Польського. Ті польські політики, що були біля петроградського уряду, стримувалися з жаданням відновлення „історичної Польщі", але польська еміграція поставила виразні вимоги в тому напрямі перед Антантою. Одначе, заходи поляків перед урядами Франції, Англії, а також Америки в тому напрямі були без будь яких успіхів, тому що союзники не хотіли анґажуватися в акціях, скерованих проти цілости Росії. Французький амбасадор в Петрограді у своїх спогадах пише:

> Плятер (в розмові з амбасадором) аргументував, що аліянти повинні вважати польське питання міжнародньою проблемою. Я запротестував проти того дуже енергійно. Вимога поставити польське питання в міжнародню площину напевно викличе вибух націоналістичної акції в (Російській) імперії і паралізує симпатію до поляків в інших колах.[5]

В травні 1915 року група пан-славістів в Росії, на чолі з Федором Самариним, А. Коніловом, А. Ґоліцином і ін. подала цареві записку, в якій вони зазначили, що прого-

---

[3] Див. прим. 2.

[4] „Современная Галичина — этнографическое и культурно-политическое состояние ее с национально-общественными настроениями", Записка составленная военно-цензурным отделом управления Генерал-Квартирмейстера Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного Фронта" Июль, 1914 г. (Доверительно! Только для ознакомления гг. офицеров Действующей Армии).

[5] Станіслав Філасевич: „Польське питання в часі світової війни" (франц.), Париж, 1920 р., стор. 19.

лошення автономії не вдоволить поляків і що російський цар не може бути царем католицької Польщі і тому єдиним виходом є проголосити незалежність Польщі в її етнографічних межах. Під натиском публічної опінії царський уряд проголосив 30. березня 1915 року закон про поширення статуту міст Російської імперії на міста Царства Польського. Це означало допущення польської мови в самоуправі, однак згаданим законом було застережено, що польська мова не може бути допущена в самоуправі Холмської губернії. Цей закон був єдиною реальною концесією уряду в бік поляків в часі війни.

19. червня 1915 року уряд покликав мішану комісію для полагоджування польських справ. Її предсідником було призначено державного секретаря С. Крижановського.

Перед упадком царського режиму польська проблема була однією з найбільш контроверсійних в уряді. За позитивною розв'язкою польського питання були деякі прогресивні політики з Думи, проти яких будь поступок полякам висловлювались придворні кола на чолі з царицею Александрою.

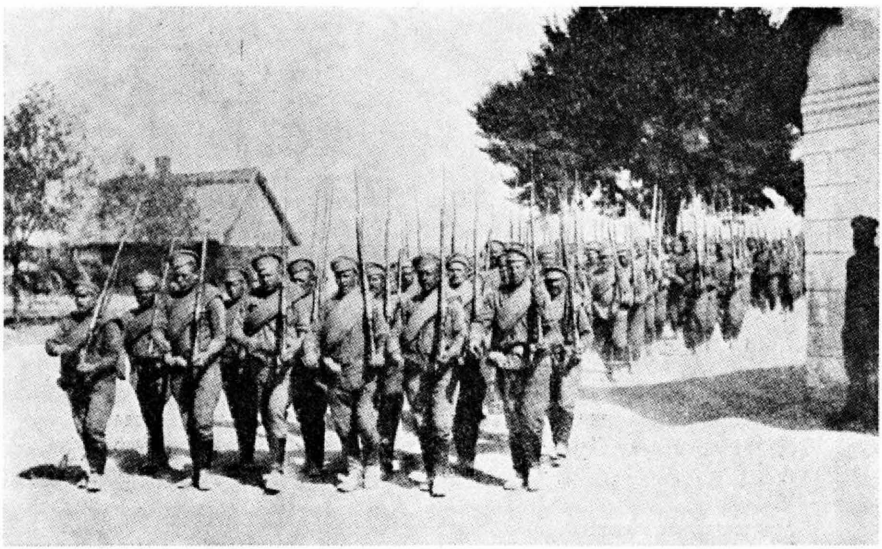

Російська армія на Холмщині в 1914 р.

Поразка російської армії

25. серпня 1914 року дві російські армії під командою генералів Брусілова і Рузського розпочали наступ на Львів і бій за Галичину розгорнувся на протязі більш як 300 кільометрів, від Люблина до Галича. 2. вересня австрійські війська були розбиті. Львів впав у руки генерала Рузського. Бій продовжувався в напрямі Томашова і Рави Руської і після чотирьох днів австрійці знову були розбиті і росіяни мали відкритий шлях на Краків. 21. вересня впав Ярослав, що був австрійською твердинею, але Перемишль залишився в руках австрійців і був обложений, що затримало наступ.

Але в тому самому часі російська армія під командою генерала Самсонова потерпіла поразку під Танненберґом в Прусії. В цей час на Холмщині і Підляшші заряджено частинну евакуацію. Наказом уряду евакуовано урядові інституції і родини урядників. Загал населення потерпів покищо тільки від мобілізації, якою покликали до війська не тільки молодь, але й старших людей, так званих „ратників ополчення" (запасні частини) і мобілізовано живий і мертвий інвентар з села. Околичні до Берестейської твердині села терпіли від непосильних шарварків, на які покликувано людей і коней для будови нових укріплень. На Холмщині і Підляшші були скупчені запасові частини армії, склади амуніції, численні воєнні шпиталі, тощо. Чути було далекий гук важких гармат з віддалених твердинь, як Івангород (Модлін), Осовець і ін. По небі час від часу перелітали літаки, що було в той час чималим дивом. Усе ж ці землі були ще засадничо неушкоджені війною. Трагедія наступила щойно рік пізніше.

Після битви під Танненберґом Гінденбурґ скерував свій наступ на Варшаву. Німецькі політичні і військові кола надавали чимале значення захопленню Варшави, як столиці Польщі. Але німецька офензива потерпіла невдачу. Перед зимою 1914/15 року фронт був усталений по лінії річок Бзури, Равки і Пилиці. Зима пройшла в окопній війні і воєнні настрої на Холмщині і Підляшші дещо притихли. 22. березня 1915 року піддався Перемишль, остання австрійська твердиня на сході. В цілій Російській імперії

з того приводу була величезна радість, сполучена з парадами, демонстраціями, тощо.

Росіяни в той час встановили цивільну адміністрацію Галичини, призначивши графа В. А. Бобринського генерал-губернатором окупованих теренів, а Євлогія — єпископом Галичини для „утвердження" там православія. Акція Бобринського в напрямі „відчищення" Галичини від українського елементу і вивіз усіх відомих галицьких родин, як закладників, в Україну і Росію, та акція Євлогія в навертанню деяких сел на православіє викликали обурення усього українського громадянства, також на Холмщині і Підляшші.

2. травня 1915 року російський фронт був проломаний на віддалі 60 кілометрів і за два тижні німецька і австрійська армії просунулися до кордонів Холмщини. Протягом травня німці узяли в полон 270.000 полонених, в тому 863 старшин і величезну кількість зброї і амуніції. 20. червня німці захопили Городок Ягайлонський під Львовом, а 22. червня — Львів. Північне крило армії Макензена під командою австрійського архикнязя Фердинанда проломило російський фронт біля Красника і німецько-австрійські армії посунули на північ в напрямі Підляшшя, осягнувши в кінці липня залізничу лінію Холм-Люблин-Пулави. Російська армія, сконцентрована біля Варшави, мусіла спішно відступати, щоб уникнути оточення, в напрямі Підляшшя. 4. серпня армія принца Леопольда Баварського окупувала Варшаву, а австрійські війська захопили Пулави. 7. серпня армія Макензена окупувала Любартів, 12. серпня окуповано Сельці, 14. серпня Луків, а 18. серпня — Холм. Армія генерала Войрча перейшла Буг в околиці Мельника 18. серпня. Російські війська боронилися якийсь час за Бугом, біля Володави і Берестя, але коли 17. серпня впала твердиня Ковно, заходила небезпека, що Береть буле відтятий. Північна група німецької армії під командою князя Леопольда захопила Володаву і околиці Ковля, що був окупований 22. серпня. Після важких боїв в околиці сел Кобиляни і Коропин, Береть був захоплений німцями 26. серпня.

Російська імперія розпочала війну, маючи 5 тисяч гармат і 5 міліонів гарматніх набоїв. Протягом перших трьох

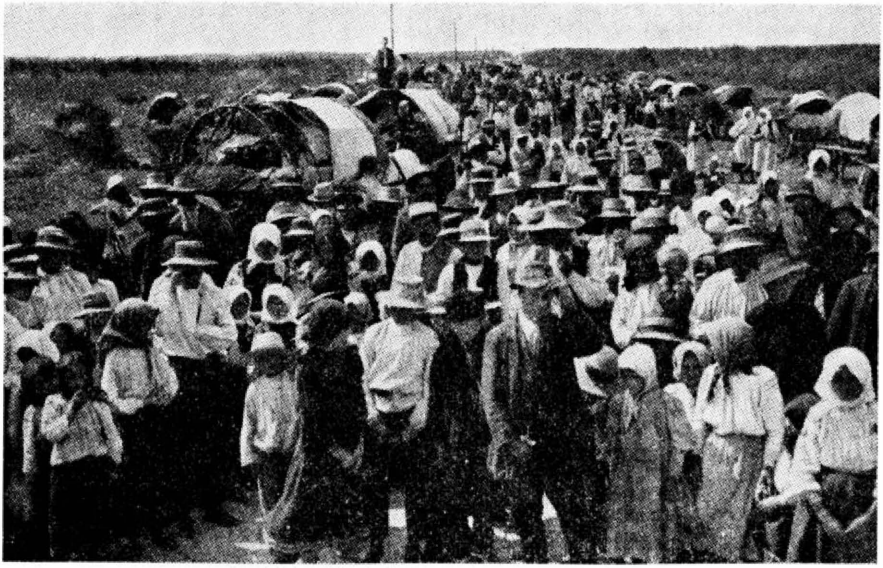

Біженці 1915 року

місяців війни армія вистрілювала по 45.000 гарматніх набоїв денно, продукуючи в той самий час 35.000 набоїв місячно. Протягом першого року війни армія стратила 1,350.000 вбитими, пораненими і полоненими, маючи на їх місце лише 800.000 невишколених рекрутів, яких вже не було чим озброїти.[6]

Біженство

Російські війська відступали, дотримуючись своєї старої воєнної тактики: „втягати ворога вглиб країни, винищуючи усе на його шляху". Імперський міністр військових справ, Поліванов, на засіданні Думи 1. серпня 1915 року заявив, що

> наші війська відступили з частини території на раніше приготовані позиції. Це є наша тактика, що скінчилася успіхами в 1812 році. Ми віддали Варшаву, так

[6] Джеймс Камерон: „1914" (англ.), Лондон, 1959. Історія першої світової війни на сході Европи ніколи не була написана росіянами і тому перебіг цієї війни на сході може бути студійований тільки на підставі західньоевропейських історичних праць, які є очевидно неповними, тому що написані без студій російських документів цієї війни.

як в 1812 році віддали Москву, щоб у свій час завдати ворогові нищівного удару.

Царський міністр забув, що в 1812 році армія відступала одним шляхом, винищуючи його околиці, тоді як тепер армії відступали фронтом, довгим на тисячу кілометрів, сіючи довкола себе руїну, якої ці землі не зазнали від часу татарської навали.

На наказ уряду все населення було евакуовано вглиб держави, але держава не постачала засобів комунікації. Залишалося користати возами і кіньми, що не було легким завданням, тому що кращих коней вже перед тим було мобілізовано до армії. Існуючі шляхи не вистачали на величезний воєнний рух і пересування втікачів. Не було ані належної санітарної обслуги для втікачів, ані навіть якої будь установи, що керувала б масами людей і давала б їм якісь поради. Декілька битих шляхів з Холмщини і Підляшшя були забиті втікачами. Над шляхами час від часу з'являлися німецькії повітреплави, Цеппеліни, що ширили більше паніки, аніж завдавали якої будь шкоди, тому що бомбардування з повітря було тоді щойно в початковій стадії розвитку. По обох сторонах шляхів росли могили померлих від різних недуг — головно від червінки — втікачів. Про голод наразі не було мови. Втеча відбувалася після жнив, в дуже урожайному році, і усі біженці мали харчів подостатком. Найбільшим нещастям була червінка, що ширилася наслідком вживання невідповідної води.

На таємний наказ свого проводу поляки здебільшого не евакуувалися, маскуючи втечу і переховуючись по лісах до приходу німецької армії. Але більшість українського населення виїхала. Села були випалювані останніми відділами відступаючих козаків. Спалено усі запаси збіжжя, що залишилися в клунях.

Генерал-хорунжий М. Галів, що був у складі російської армії в часі її відступу з Холмщини і Підляшшя, як військовий лікар, пізніше у збірнику „За Державність", виданому Українським Воєнно-Історичним Товариством у Каліші згадує, що це великий князь Николай Николаєвич видав наказ про знищення запілля, хоч, як ми це бачили з доповіді міністра Поліванова, царський уряд вповні по-

діляв цю „військову" тактику. М. Галів, що був свідком знищення Холмщини і Підляшшя, у своїх спогадах пише:

> Я не знаю, чи знайдеться колись міцне перо і дуже серце, щоб правдиво списати ту жахливу картину, коли козаки, виконуючи наказ, зі смолоскипом в руках, під'їзджали верхи, до стріхи халупи, запалювали її і раптом усе село займалося полум'ям, яке простягалося своїм червоним лахміттям до самого неба, якби благаючи у нього милосердя і жалю до себе, а збожеволілий народ, рятуючись, хапався за що міг, утікав стрімголов під неможливо розпучливий зойк і голосіння жінок, верещання дітей, іржання коней, ревіння корів, квічання свиней, кукудахкання і геготання дробу, а далі... без кінця і краю довжелезний шлях народнього нещастя, сліди якого позначені хрестиками вздовж сотень верстов. Це все — хресний шлях біженців, знак великокняжого безголов'я і п'яної, мабуть, необачности і жорстокости.[7]

Коли маси втікачів просунулися по шляхах в Україну і Білорусь — треба було продавати коней і вози, бо надходила зима і пересування по шляхах зимою не було можливим. Були вже можливості користати з потягів, так званих „тєплушек", цебто товарових вагонів („восєм лошадєй ілі сорок людєй"). Місцевості, куди біженці добилися возами, не могли вмістити усієї маси втікачів і конечним було шукати інших, дальших місць поселення.

Царський уряд нашвидку організував „біженські комітєти", які давали втікачам перепустки, грошеві і харчеві запомоги, тощо. Але евакуацію перепроваджувано без ніякого пляну. Не тільки маси втікачів, але й урядові інституції Холмської губернії були розкидувані по величезних просторах імперії. Ось так, губерніяльне управління разом з губернатором було евакуовано до Казані; єпархіяльне управління з єпископом Анастасієм, Холмське Свято-Богородицьке Братство з церковно-історичним музеєм, друкар-

---

[7] „За Державність", Збірник ч. 5, Каліш, стор. 241/242. Д-р Василь Дмитріюк, що був в складі російської армії в цій війні в ранзі військового лікаря на галицькому фронті подає, що росіяни дотримувалися тої самої тактики знищення усього, включно з копами збіжжя в полі, в часі відступу в Галичині, залишаючи місцеве населення без засобів до життя. (З власних інтерв'ю автора).

Див. також опис „Біженства": Адам Влодарчик: „Втікачі (Біженці) з рідних осель в 1915 році", „Літопис Волині, ч. 9, 1967 р.

нею і редакцією „Холмської Руси" — до Москви. Єпископ Анастасій у своїому патріотичному „усердії" наказав вирушити з Холма з процесією, хоругвами і образами. Цей патріотизм швидко вигас в обличчу безконечного шляху, що стелився перед біженцями. Дирекцію народніх шкіл евакуовано до Києва. Холмську вищу початкову школу — до Любеча над Дніпром. Інші школи було евакуовано в інші місцевості України і Росії і вони по якомусь часі почали функціонувати, обслуговуючи біженців і місцеве населення.

Маса втікачів слабко орієнтувалася в географії величезної імперії і на питання, куди їх везти, біженці відповідали: „везіть туди, де тепло" і тоді недотепні керманичі біженських комітетів керували їх в Туркестан, де непризвичаєні до підсоння втікачі вимірали і просилися: „везіть туди, де зимно", щоб дістатися у Вятську або Вологодську губернії.

Німецьке командування сподівалося швидкого й цілковитого розгрому російської армії та захоплення Києва. В Києві в серпні і вересні 1915 року було пороблено підготовку до евакуації. Та на шляху до перемоги Центральних Держав станули непередбачені перешкоди. Жодний з командувачів арміями цієї війни не мав досвіду в операціях людськими масами таких розмірів, як також не доцінював факту, що армія в офензиві щораз то погіршує своє положення, розтягаючи шляхи постачання, тоді, як армія у відвороті ті шляхи скорочує. Та винищування запілля не було рішальним чинником у зупинці німецько-австрійських армій в їх поході на Київ, але ці армії станули в обличчі Пінських болот, яких ще ніяка армія від початку історії не сфорсувала. Ці болота розділили тепер німецький фронт на дві групи, північну і південну, що без радієвої комунікації в тому часі втратили безпосередній контакт зі собою. Німецьке командування знало щось про Пінські болота теоретично, але практично німці зустрілися віч-у-віч щойно тепер зі суворою природою Підляшшя і Полісся. Фронт за Ковлем зупинився після кількох пересунень на річці Стоході і ця майже незнана на мапах Европи ріка виявилася більшою перешкодою, аніж великі ріки. Надійшла зима і фронт устабілізувався в окопах на довший час.

РОЗДІЛ XIV

Союз Визволення України — „Українська Громада" в Білій

Німецький і австрійський уряди запровадили цивільну адміністрацію окупованих теренів Російської імперії. Терен було розділено поміж двома державами: Холмщина дісталася під австрійську окупацію з генерал-губернатором генералом бароном Еріхом Діллером в Люблині, що був призначений 1. жовтня 1915 р., а Підляшшя залишилося в сфері німецької окупації, з генерал-губернатором Гансом фон Безелером у Варшаві (призначеним 4. вересня 1915 р.).

В серпні 1915 року, після відбиття Львова, українські патріоти заснували „Союз Визволення України". Його організаторами були: Володимир Дорошенко — головою; Маріян Меленевський — заступником голови; Антін Жук, Олександер Скоропис-Йолтуховський — членами Управи. Політична програма Союзу була висловлена в такій декларативній заяві:

> Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України. Формою правління самостійної держави має бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань з самостійною українською церквою.
>
> На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої частини українсько-російської території, Союз буде обстоювати за створення з усіх земель, заселених українським народом під Австрією, осібного автономного краю.
>
> Одночасно з відбудованням української держави, має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Це є основний економічний постулят Союзу Визволення України.

В цій деляpації деякі моменти були обумовлені вимогами хвилі, як напр., постулят монархічного устрою України з уваги на монархічні устрої Центральних Держав, на терені яких діяв СВУ. Такою самою вимогою хвилі належить пояснити телеграму СВУ з 18. серпня 1915 року до німецького цісаря Вільгельма II з нагоди окупації Холма зі сподіванкою „відбудування давнього королівства України"[1]

Заходами СВУ було зорганізовано на терені Австрії в Раштаті табір воєнно-полонених українців під назвою „Запоріжська Січ", що вважалося основоположниками початком українського війська майбутньої української держави. Союз розпочав заходи про дозвіл діяльности серед цивільного населення окупованих теренів Холмщини, Підляшшя і Полісся. Австрійська влада поставилася до цих заходів неприхильно, з уваги на впливи поляків в австрійському урядові, але заходи Союзу в тому самому напрямі перед німцями були успішні і в кінці 1916 року отримано дозвіл на організаційну працю українців воєнно-полонених на Підляшші.

З кінцем січня 1916 року і напочатку лютого того ж року Союз приступив до організації першого запоріжського полку ім. Т. Шевченка і 17. січня 1917 року виделегувано з того ж полку 27 старшин і козаків в характері т. зв. „гільфс-офіцерс", на чолі з Миколою Шаповалом і двома підстаршинами до Білої на Підляшші.

Козаки і старшини вважали, що вони ідуть в поле бою і перед виїздом на Підляшшя зложили присягу на вірність українському народові. Текст цієї присяги був такий:

> Перед Тобою, Україно, і увесь український народе, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно і хоробро служити Тобі, Україно, під цим прапором. Під ним усіма силами боронити Тебе, не опускати прапора в жодному випадкові; з ворогом ніколи не входити в змову, лише завжди хоробро його поборювати і взагалі поводитися так, як славному січовому товариству годиться; жити і діяти чесно і з честю вмерти. Так нам допоможи, Боже і увесь український народ!

[1] „Свобода", Нью Йорк, 21. серпня, 1915 року.

У Відні Союз Визволення України заснував видавництво „Вісника Союза Визволення України". Видавцем і відповідальним редактором цього журналу був Микола Троцький. У „Віснику СВУ" було подавано матеріяли про діяльність січовиків на Підляшші і Поліссі.

16. квітня 1917 року вислана була ще одна група до Білої в числі 25 осіб з різних таборів. 1. травня того ж року прибуло ще 250 козаків, а 2. травня 100 козаків на Підляшшя. Усіх козаків спершу було приміщувано у військовому таборі в Білій, а звідси їх висилали до таких повітів Підляшшя і Полісся: Радинь, Володава, Парчів, Береcть, Кобрин, Чесанів, Дрогичин і Пінськ. У Білій залишився персонал, що працював біля видання часопису „Рідне Слово" і керівництво освіти. Перше число „Рідного Слова" побачило світ 23. червня 1917 року. Редактором часопису був М. Соловій, а керманичем усіх друкарських справ — Степан Кордуба. Обов'язки експедитора виконував В. Усенко. Керманичем освітніх справ був Домент Олянчин.

Будинок „Української Громади" і редакції „Рідного Слова" в Білій на Підляшші, 1918 р.

Холмщина, що була в той час окупована австрійською армією, не мала тих можливостей, що Підляшшя. Тут якийсь час квартирували Січові Стрільці. Під проводом сотника Косака вони розпочали організацію українських шкіл, однак з уваги на протести поляків в австрійському уряді військове командування відкликало усіх УСС-ів з Холмщини і післало їх на фронт. Тому освітня праця в той час обмежилася тільки до теренів Підляшшя і Полісся.

В Білій було зорганізовано „Українську Громаду", що, як громадська установа, несла відповідальність за цілість праці і приймала політичні рішення в разі потреби. 26. лютого 1917 року обговорено було на пленарному засіданні Української Громади напасницьке становище російського генерального штабу про працю Союзу Визволення України і прийнято ряд резолюцій, в яких постановлено не звертати уваги на ворожі напади і продовжувати працю.

Провід українського шкільництва мала в своїх руках Шкільна Рада, яка складалася з учителів-запорожців і учителів з місцевого українського населення. В кожному районі був учитель-інструктор, призначений Шкільною Радою. Він виконував обов'язки інспектора. Школи були утримувані на громадський кошт. Хоч лише невелика частина населення була в той час на місцях і хоч це населення було у великій матеріяльній нужді, у багатьох селах було зорганізовано школи і всіх прохань про організацію шкіл не можна було полагодити з-за браку вчительських сил. В школах на Підляшші вчилися не тільки діти місцевого населення, але й діти поліцуків, що були виселені з прифронтової смуги в запілля, на Підляшшя. На кінець 1917 року було організовано школи в таких місцевостях:

В Радинському повіті: в м. Радинь, в селах Ворсах і Амелінах. Дітей, що вчилися 105, учителів 3.

В Більському повіті школи були в селах: Ситник, Горбів, Славутинок, Малашевичі, Яблочно. Дітей 198, учителів 6.

У Володавському повіті школи були в селах: Седлище, Осова, Каплоноси, Андрієво, Бруси, Вирики, Сухова,

Горки, і в місті Парчеві. Дітей навчалося 370 з десятьма вчителями.

Усього на Підляшші було 22 школи з 823 учнями.[2] Крім того існували тоді на Підляшші 19 шкіл грамоти, в яких навчалося біля 200 дітей. В цих школах вчили вчителі неповної кваліфікації. Шкільна Рада в Білій охоплювала своєю працею також ті частини Полісся і Волині, що були під німецькою окупацією, і на тих теренах було організовано 74 школи з 85 учителями і 4,403 учнями.[2] В усіх існуючих в той час жидівських школах в тому терені на прохання жидівського населення було впроваджено українську мову, як окремий предмет. Науку в тих школах викладали вчителі українських шкіл.

В Білій було організовано видавничу спілку і друкарню. Власник друкарні, місцевий жид, п. Блох, вложив у спілку 50.000 німецьких марок і спровадив до друку українські черенки. Коли пізніше Підляшшя було окуповане поляками, польська влада наказала власникові друкарні знищити українські черенки. Він одначе переховав їх до часу другої світової війни і українські установи в Білій вживали ту друкарню пізніше для потрібних робіт.

Військові операції в 1916 році на відтинку німецького фронту переводилися в обмежених розмірах, бо обі воюючі сторони були виснажені війною.

---

[2] Статистичні дані подані на підставі статті Івана Невеселого (псевдо Домента Оляничина): „Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссю і Волині", в календарі Української Громади в Білій на 1918 рік.

РОЗДІЛ XV

Російська революція

В тому часі, як Українська Громада в Білій розпочала організацію українського життя на Підляшші, в Російській імперії назріла і вибухла революція.

Упадок царського режиму був спричинений боротьбою двох російських ідеологічних груп: ліберальних політиків, що гуртувалися в Думі і твердо орієнтувалися на Антанту, стоючи на принципі „війни до побідного кінця", та так званої „Чорної Сотні", чи „Союза Русского Народа", що задля рятунку царського трону був за негайним сепаратним миром з Німеччиною. Серед царського оточення переважали прихильники другої концепції, що для своїх впливів на царську родину вживали відомого Распутіна і тому для союзників з Антанти загрожувала небезпека сепаратного миру Росії з Німеччиною.[1] Дипльоматичні місії Антанти орієнтувалися в загрозливій ситуації і старалися вмочити пальці в підготовці революції. Ентузіязм в столицях Антанти, включно з Америкою, на вістку про революцію в Росії треба пояснювати не тільки надією на демократизацію устрою в Росії, але й певністю, що російська воєнна машина залишиться на послугах Антанти. Пізнішу вперту підтримку цією ж Антантою усяких російських генералів, незалежно від їх програми, моральної вартости їхнього політичного проводу і від того, яку фактично силу представляли ці генерали, треба тлумачити не тільки слабким обізнанням політиків Антанти з проблемами сходу Европи, але тим моральним зобов'язанням, яке затягнула Антанта в підготовці і переведенню революції ліберальними колами російських політиків.

[1] В часі процесу князя Фелікса Юсупова проти американських телевізійних компаній в Ню Йорку, в осені 1965 року, Юсупов зізнавав, що Распутін був агентом німецької розвідки і що це було відомим організаторам убийства Распутіна. Ця відомість не має потверджень в інших історичних джерелах.

З упадком царського режиму влада мусіла перейти в руки тих ліберальних кол з Думи, що підготовили революцію; серед них найсильнішою партією були Кадети і вони очолили уряд: прем'єром став князь Ґеорґій Львов, міністром закордонних справ — Павел Мілюков і ін. Усе це були інтелігенти-теоретики, професори високих шкіл, адвокати і журналісти, без ніякої практичної підготовки до державного правління величезною різнонаціональною державою.[2]

Одною з важливіших проблем, що допровадила до упадку уряд князя Львова, була справа України. Хоч як неприхильно ставився Тимчасовий Уряд до справи поневолених Росією народів, він мусів, хоч-не-хоч, забірати голос в тих справах. Під натиском польських кол, що мали добрі зв'язки в Петрограді, Тимчасовий Уряд видав 29. березня 1917 року проклямацію звернену до поляків. В тій проклямації читаємо, що:

> Вільна польська нація встановить сама форму правління своєї держави, висловлюючи свою волю Установчими Зборами, скликаними до столиці Польщі і вибраними загальним голосуванням.
>
> Справою Російських Установчих Зборів буде остаточно впорядкувати братедські взаємовідносини і дати свою остаточну згоду щодо тих територіяльних змін Росії, що будуть необхідні для створення вільної Польщі з усіх трьох тепер окремих її частин.[3]

Ця проклямація не вдоволила поляків, бо встановляла Російські Установчі Збори остаточною інстанцією, що

---

[2] Для характеристики князя Львова, як політика і людини, можна навести таке. Коротко перед першою світовою війною він був у Канаді і відвідав тут поселення Духоборів, що переселилися в Канаду з Росії за стараннням графа Льва Толстого в 1899 році. Клопоти, що їх спричинюють Духобори канадському урядові відомі поза межами Канади. Протягом сорок років свого поселення в цій країні Духобори виконали 1,112 терористичних актів, як висаджування залізничих мостів, підкидування саморобних бомб в хати і урядові установи, тощо. За той час вони спричинили матеріяльних шкід на 20 мільонів доларів і забили 20 осіб. (див. про це: „Терор в імені Бога", С. Голт, Ванкувер, 1965 (англ.).

Князь Львов у своїх спогадах зі своєї подорожі по Канаді пише: „Дивлячись на духоборську общину серед канадських фармерів мимоволі переймаєшся почуттям гордости за російське ім'я і внутрішні вартости того народу, що міг видати з себе *таку шляхотну, повну ідеалізму і енергії галузь*". (Підкреслення Є. П.). Цитовано за П. Мілюков: „Воспоминания" (рос.), В-во ім. Чехова, Нью Йорк, 1955 р., стор. 310.

[3] Філясевич: „Польське питання в часі світової війни" (франц.), стор. 151.

мала б санкціонувати самостійність і кордони Польщі. Тому, наслідком дальших переговорів з представниками польського громадянства, дійшло до створення Ліквідаційної Комісії Царства Польського, проголошеної актом Тимчасового Уряду 30. березня 1917 року. Завданням цієї Комісії було: 1. ствердити місця евакуації державних установ Царства Польського і визначити спосіб передачі майна тих установ Польщі; 2. ліквідація російських державних установ, що діяли колись на терені Царства Польського.

Головою Ліквідаційної Комісії призначено було адвоката Александра Ледніцкого з уваги на його знайомство з провідними колами Тимчасового Уряду.[4] Крім Ледніцкого представниками з польського боку в Комісії були: Северин Четвертинський, Владислав Грабський, Ян Мрозовський і Єжи Здзєховський. Від Тимчасового Уряду увійшли представники міністерств: внутрішніх справ, військових, освіти і справедливости. Холмщину і Підляшшя Тимчасовий Уряд віддав в юрисдикцію цієї Комісії, однак з представників цих земель нікого не покликано до Комісії.

Це потягнення Тимчасового Уряду викликало спонтанні протести холмського українського населення, розкиданого по усій території імперії.

В Києві в той час вже був зорганізований Генеральний Секретаріят, як революційний уряд України, покликаний до життя Центральною Радою, революційним парляментом України. До Генерального Секретаріяту стали напливати протести проти самовільних рішень Тимчасового Уряду і прохання холмщан і підляшан включити їхні землі в склад України. Таких протестів було отримано тисячі. В усіх тих протестах було вказано на те, що рішення Тимчасового Уряду про передачу Холмщини і Підляшшя Ліквідаційній Комісії без згоди місцевого населення є незаконне і контрреволюційне.

3. квітня 1917 р. відбувся у Москві з'їзд холмщан. Центральним питанням було справа висилки делегації до Тим-

[4] Ал. Ледніцкий ур. 1866 р. в Менську, закінчив життя самогубством в 1934 р. у Варшаві, був адвокатом і членом партії Кадетів, депутатом Думи.

часового Уряду з проханням призначити комісара для справ Холмської губернії та виділити територію Холмщини і Підляшшя з майбутньої Польщі. З промовами на з'їзді виступали холмські діячі: Черлюнчакевич і Боднарський.[5]

4. червня 1917 р. відбулися збори холмщан в Костромі, на яких одноголосно схвалено було резолюцію, щоб Холмщину прилучити до України на засадах автономности.[6]

Салдати і старшини Петроградської військової округи, холмщани з походження, відбули свої збори в Петрограді 28. червня 1917 і винесли резолюцію, що місто Холм з повітами Холмським, Володавським, Більським, Константинівським, Грубешівським, Замойським і Красноставським повинні бути прилучені до України.[7]

25. травня 1917 року відбулися збори мешканців станиці Каменської, Донської области, виселенців Холмської губернії. На зборах схвалено резолюцію зі зверненням до усього українського народу і проханням до Центральної Ради про оборону від зазіхань москалів і поляків на споконвічні українські землі — Холмщину і Підляшшя.[8]

На засіданні Української Громади в Києві 4. травня 1917 року члени Громади, холмщани з походження, піднесли справу Холмщини. Українська Громада схвалила постанову, звернутися до Центральної Ради з проханням, щоб уся Холмщина, також повіти Красноставський, Радинський і Янівський було прилучено до України.[9]

Холмщани-біженці, мешканці села Полт'єво, волости Рибне, Рязанської губернії, відбули збори 4. травня 1917. На зборах було присутніх 150 осіб від 120 родин, що репрезентували 692 особи населення Холмщини з сел: Метелина і Черничина, громади Міняни, Грубешівського повіту. Зборами проводив Семен Любарський. Присутні на зборах схвалили постанову, що „наша країна — не Польща, а споконвіку руська земля і ми не поляки, а руські і уважаємо неможливим, щоб нашу Холмщину залишено в складі Польщі. Наш край є частиною України і ми по мові, зви-

---

5 „Кіевская Мысль", 7. квітня 1917.
6 „Новое Время", Москва, 10. червня, 1917 р.
7 „Рѣчь", Петроград, 6. липня, 1917 р.
8 „Вісник Союзу Визволення України", ч. 164, стор. 532—534.
9 Як вище.

чаям і по всьому складові життя є близькі і споріднені з українським народом". Збори ухвалили вислати прохання депутатові до Думи, протоєрееві Будиловичу і до Української Центральної Ради, прохаючи їх вжити всіх заходів, щоби вирішити Холмську Справу згідно з бажанням її населення.[10]

28. травня 1917 року в селі Астрадамовка, Симбірської губернії, відбулися збори холмщан і підляшан з сел Гуси, Яблонь і Угнин — Володавського повіту, та з сел Турно, Бархачев — Замойського повіту у числі 88 осіб. Зборами головував Данило Газда, секретарював Петро Фурман. Збори схвалили резолюцію, яку вислано до Тимчасового Уряду і до Української Центральної Ради.[11]

В селі Дубровка, Орельської губернії, відбулися збори холмщан і підляшан в кількости 52 особи, що схвалили резолюцію, вислану на руки професора Грушевського, в справі прилучення Холмщини до України.[12]

В місті Новочеркаську, Донеччина, відбулися Збори холмщан і підляшан у кількости 177 осіб. Збори схвалили резолюцію в справі прилучення Холмщини до України і вислали цю резолюцію прот. О. Будиловичу, депутатові Думи. Для припильнування холмських справ Збори вибрали Тимчасовий Комітет для справ Холмщини в складі: Х. Т. Йосенка, (голова К-ту) й членів: Й. І. Вознюка, М. В. Гаврилюка, Й. С. Сахновського, Д. Р. Дацюка, Т. І. Запаса і Г. Д. Яроша.[13]

17. квітня 1917 року відбулися Збори виселенців Холмської губернії в Києві. Ці Збори схвалили резолюцію, в якій визнають недопустимим, щоби Холмщина залишилася в складі Польщі. Збори визнали, що Холмщина може тільки в єднанні з українським народом піти правильним руслом культурного і політичного розвитку. Вирішено було передати резолюції Зборів Українській Центральній Раді. Уповноваженим від цих Зборів вибрано учителя Костя Юрчука і прот. Антона Матеюка. Головував Зборами Фе-

---

10 11, 12 і 13: із записок з особистого архіву д-ра Т. Г. Олесіюка зроблених на підставі інформацій Холмського Губернського Виконавчого Комітету, членом якого був д-р Олесіюк.

14 як вище: з архіву д-ра Т. Олесіюка.

дор Кораллов, начальник Дирекції Народніх Шкіл Холмської губернії. Секретарював А. Юшкевич.[14]

Це лиш мала частина відомостей про збори холмщан в різних частинах Російської Імперії, які дійшли до нас.

Всенародній З'їзд Холмщини

З уваги на важливість історичної хвилини, чільні представники Холмщини і Підляшшя вирішили скликати Всенародній З'їзд Холмщини до Києва. З'їзд цей відбувся в днях 7—12 вересня 1917 року в будинку Педагогічного Музею, де засідала Українська Центральна Рада, в присутности 276 умандатованих делегатів, що репрезентували понад 300.000 організованих українців, біженців Холмської губернії, розкиданих в усіх частинах України і Росії. Після відкриття З'їзду вибрано було Президію в складі: Олександер Василенко — голова Президії, А. Романюк, Д. Захарчук, С. Любарський, О. Дуда — заступники голови, В. Петрів і В. Остапчук — секретарі.

Збори відкрив о. прот. Антін Матеюк промовою; він говорив:

> Зібрались ми, ніби на свято до Холма, але різниця велика. Ми прийшли сюди, як каліки, простягаючи руки, без рідної землі. Як би Холмський король Данило встав з гробу і з'явився серед нас — заплакав би вкупі з нами, сказавши: „Те, що я поставив високо — впало!" У той час, як поляки кажуть, що Холмщина — то польська земля — тільки Україна і Центральна Рада простягають до нас руку, ми повинні сказати полякам: „Ні!". Ми ж тут заявляємо, що в нас б'ється серце до Холмської Землі і ми її ні за що не проміняємо. Ми повинні відбудувати наше розбите святеє святих!

По відкритті З'їзду на салю увійшов професор Михайло Грушевський, Голова Української Центральної Ради і перший Президент Української Народньої Республіки. Всі присутні привітали його гучними оплесками та окликами: Слава! Проф. Грушевський звернувся до З'їзду з такими словами:

> Вітаю Вас, дорогі брати, від Української Центральної Ради і від себе! Вже протягом останніх десятьох років українське громадянство з напруженням слідкувало за

справою української Холмщини. Кажу „української", тому що Холмщина ще в XIII віці називали Україною. Холмське питання мене цікавило особисто. Я виступав в українській і закордонній пресі за відділенням Холмщини з польських земель. Ми одрежували сотки ваших резолюцій, щоби не забути про Холмщину. Ми завжди памятаємо про неї. Вам буде допомагати Українська Центральна Рада. Умови нашої роботи є дуже важкі. Фронт і деякі кроки пороблені Центральним урядом утруднюють нашу роботу. Персонально я, оскільки зможу, буду допомагати вам. Я сам народився в 1866 році в Холмі, де мій батько був директором Педагогічних Курсів, що також зобов'язує мене перед Холмщиною. Крім того, до праці примушують мене українські почування й я ніколи не забуду про потреби холмського народу.

Після проф. Грушевського привітав З'їзд від Генерального Секретаріяту Генеральний Секретар Внутрішніх Справ, П. Понятенко. Рівнож промовляли представники Холмського Братства і інших Холмських організацій.

Реферат про положення по другому боці фронту виголосив Михайло Корнилович. Цей реферат, з уваги на надзвичайної ваги справи, порушені в ньому, був вислуханий З'їздом при закритих дверях. Це вперше від часу виселення в 1915 році холмцани і підляшани почули про те, що діється по другому боці фронту від очевидця.[15]

Засадничі резолюції були схвалені про те, що 1. холмський народ визнає себе українським; 2. доля його повинна бути спільна з долею усього українського народу; 3. Холмщина в ніякому разі не може бути прилучена до Польщі, а мусить належати до України. Ця остання резолюція була схвалена з величезним захопленням одноголосно. Делегати зворушилися, посхоплювалися з місць, плескали в долоні, кликали „Слава!" і плакали зі зворушення.[16]

---

[15] Зміст цього реферату, як також і інші матеріяли про справу біженців подано в журналі „Україна" ,книга 3, 1927 рік, стор. 121, М. Корнилович: „Біженська Трагедія Холмщини і Підляшшя".

[16] Перебіг Холмського Всенародного З'їзду поданий на підставі репортажів „Вісника Союзу Визволення України", ч. 179, стор. 788-85, ч. 177, стор. 750 і ч. 197, стор. 788.

Холмський поет і письменник Володимир Островський в тому часі написав вірша, передрукованого багатьма українськими часописами, п. з.:

З'їзд вибрав Холмський Губернський Виконавчий Комітет, члени якого були одночасно призначені делегатами до Української Центральної Ради. До цього Комітету обрана: 1. Олександра Василенка, директора гімназії; 2. о. прот. Антона Матеюка; 3. Тимоша Олесіюка — абсольвента Харківського університету; 4. А. Дуду, учителя гімназії; 5. Семена Любарського, учителя; 6. Карпа Дмитріюка, учителя гімназії; 7. Миколу Шкетина, учителя.[17]

На Всехолмському З'їзді у Києві вперше в історії зібралися мешканці тих земель, хоч розкидані обставинами війни, вільно заявили перед світом про своє національне обличчя. Перший раз в новітній історії вибрала Холмщина свою власну адміністрацію і представництво до українського парляменту — української Центральної Ради.

Боротьба за Холмщину після Всенароднього З'їзду

Авторитет Холмського Губерніяльного Виконавчого Комітету було визнано усіма дотеперішніми центральними керівництвами і губерніяльними урядами, як і холмськими інституціями. Ще на Всенародньому З'їзді запропоновано було кандидатуру на становище губерніяльного комісара Холмської губернії відомого українського діяча Холмщини, Костя Р. Лоського,[18] а уповноваженим для оборони

„Холмщина до України", що віддзеркалює тодішні романтичні настрої українського громадянства:

...До Тебе, рідна Україно,
Я простягаю руки:
Бо Ти — сестра моя єдина,
Рятуй мене від муки!

Ти, що позбулася неволі,
Що скинула свої кайдани,
Рятуй мене, тягни з неволі,
Лікуй смертельні рани!

Прийми й діток моїх маленьких,
Вони не мають дому,
Я їх не дам, таких дрібненьких,
У наймити нікому!

Хай і вони зазнають долі,
Що людям засвітила,
Хай не кленуть мене в неволі,
Що я їх породила!

[17] Протопресвітер А. Матеюк в листопаді 1919 року лежав хворий на тиф у військовому шпиталі в Жмеринці, разом з іншими вояками армії УНР. Його разом з іншими полоненими вояками розстріляли денікинці. Семен Любарський пізніше був послом до польського Сойму у Варшаві з виборів 1922 р. Він помер в 1911 році, коротко перед окупацією Холмщини большевиками.

[18] К. Р. Лоський, батько крутянського героя, був за часів УНР директором департаменту міністерства земельних справ, а потім послом уряду УНР у Фінляндії і Скандинавії. На еміграції був професором римського права в українському вільному університеті в Празі.

справ Холмщини в Ліквідаційній Комісії — запропоновано петроградського адвоката — М. Чуриловича. Начальник Холмської Дирекції Народніх Шкіл, Федор Кораллов, що перебував у Києві, першим зголосив своє підпорядкування Холмському Комітетові. Керманич справами Холмської губернії, Симонович надіслав з Москви листовну заяву, що він підпорядковується авторитетові Холмського Губерніяльного Комітету. В Москві приєдналося до постанов Всехолмського З'їзду Холмське єпархіяльне управління з вакантною на той час єпископською катедрою. Рівнож Холмська Св. Богодицьке Братство прийняло рішення як найскоріше перенести своє майно і діяльність до Києва. Ті групи холмщан і підляшан, що були розкидані дуже далеко і через віддаль та умови комунікації, розстроєної революцією і війною, не могли узяти участи в З'їзді, надсилали цілий час свої постанови що були щодо змісту ідентичні з постановами Всехолмського З'їзду, покриті сотками і тисячами підписів.

Всехолмський З'їзд та вибрані ним депутати до Центральної Ради, зустріли зі сторони інших членів Ради та членів Генерального Секретаріяту повне зрозуміння, приязнь і підтримку.

Українське громадянство було загалом вже поінформовано про істоту „Холмської справи" з численних газетних статтей і брошур в російській і українській мовах, що з'явилися в часі дискусії в Державній Думі над законопроєктом в справі виділення Холмської губернії. Одначе, серед тодішніх українських діячів було чимало осіб, вихованих під переважаючим впливом пануючих серед тодішньої інтелігенції поглядів і ідей. Від росіян українці перейняли байдуже ставлення до Холмської справи, як справи дрібної, і штучно роздмуханої російськими чорносотенними колами на шкоду міжнароднього порозуміння поміж росіянами, українцями і поляками. Холмська справа була в очах цих людей з одного боку продуктом кар'єрництва єпископа Євлогія, а з другого — виразом традиційної ненависті українців-націоналістів проти поляків.

Коли в листопаді 1917 року, після упадку Тимчасового Уряду, Центральна Рада опрацьовувала III Універсал, в якому мало бути проголошено постання Української Народ-

ньої Республіки, з зазначенням її територіяльного засягу, тоді члени УЦРади від Холмського Комітету поставили домагання, щоби в Універсалі побіч інших українських губерній було зазначено також і Холмську губернію. Проти цього негайно запротестували члени Центральної Ради від польської меншини, заявляючи, що Холмська губернія не може бути зазначена в Універсалі, бо вона належить до Польського Королівства, проголошеного нещодавно німцями, і що людність Холмської губернії не є українською, а польською. Поляків підтримали також деякі жидівські депутати і деякі українські посли. Проти згадки про Холмську губернію був і тодішній генеральний Секретар міжнаціональних справ Центральної Ради — Олександер Шульгин.

Для полагодження спору, що почав набірати на терені УЦРади великої гостроти й розголосу, покликано спеціяльну комісію в складі: Тимоша Олесіюка від холмщан; Рудницького від поляків, Зільберфарба від жидів, Пісоцького від українських соціял-демократів, Салтана від українських соціял-революціонерів. Півтораденні завзяті суперечки цієї комісії не допровадили до позитивного висліду і остаточне голосування в комісії дало два голоси за включення Холмської губернії в склад України (Олесіюк, Салтан), два проти (Рудницький, Пісоцький) і один стримався від голосування (Зільберфарб). З огляду на такий вислід члени УЦРади одноду́шно постановили скласти попереджуючу заяву, що, оскільки УЦРада схвалить текст Універсалу без згадки про Холмську губернію, то холмські депутати вважатимуть це зреченням національно-державних прав України на їх тіснішу батьківщину і віддання людности Холмщини і Підляшшя на ласку і неласку поляків. У такому випадку постановили вони зложити урочистий протест і вийти зі складу Української Центральної Ради.

В цей саме момент наспів протест від Української Громади в Білій на Підляшші з зазначенням, що ця громада репрезентує 300 січовиків-українців і сотки місцевого українського населення, утримує 150 українських шкіл, в яких навчається понад 7000 дітей рідною мовою, видає часопис „Рідне Слово" — в імені історичних українських земель Холмщини і Підляшшя протестує проти віддання цих зе-

мель під контролю Ліквідаційної Комісії Царства Польського Тимчасовим Урядом та визнає Українську Цетральну Раду в Києві і Раду Народніх Міністрів[19] єдиним законним урядом Холмщини і Підляшшя. Цей лист підписали: голова Української Громади в Білій, Микола Шаповал; секретар громади — Яків Тарасовський; скарбник — четар Андрій Савчук; контролер — січовик П. Святун; редактор „Рідного Слова" — четар М. Терентєв; голова торгівлі — січовик Богаченко; голова Шкільної Ради — Домент Олянчин і секретар Шкільної Ради — січовик Чернігівець.

Перед остаточним засіданням Центральної Ради, на якому мав бути схвалений текст III Універсалу, затривожений проф. Грушевський покликав о. А. Матеюка і Т. Олесіюка до свого кабінету і просив поінформувати його про становище Холмського Комітету до такого компромісового тексту Універсалу, де замість перечислення губерній України, буде зазначено, що

> До території Української Народньої Республіки належать землі, заселені в більшости українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки щодо прилучення частин Холмщини, Курщини, Вороніжщини так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.[20]

Депутати Холмського Комітету заявили проф. Грушевському, що цей текст їх цілком не вдовольняє, бо він вносить заплутаність у зовсім ясну справу. Грушевський на це зазначив, що він особисто незадоволений цим текстом, але іншого тексту, що задоволив би вповні і нас і поляків ніхто не міг запропонувати в редакційній комісії Президії УЦРади. Цей текст був предложений О. Шульгиним і він таким буде поставлений на голосування. Грушевський радив, з уваги на те, що про Холмщину таки буде згадано

[19] В часі виготовлювання III Універсалу Генеральний Секретаріят УЦРади був переіменований на Раду Народніх Міністрів, а секретари дістали титул міністрів.

[20] В. Винниченко: „Відродження Нації", Частина II, Київ-Відень, 1920 р., стор. 75/76.

в Універсалі, не виходити зі складу УЦРади і не виступати з протестом на пленумі, щоб не вносити дисонансу при ухвалені такого важливого акту, як проголошення Української Народньої Республіки. Делегати Холмського Комітету відповіли Грушевському, що візьмуть під увагу його думки і поради і ще перед початком пленарного засідання УЦРади повідомлять його про своє рішення. На засіданні Холмського Комітету вирішено було голосувати за III Універсал в цілому і після голосування зложити на засіданні застереження проти неясного формування, що визначає територію Української Народньої Республіки. Делегати це й зробили, чим викликали велике невдоволення Генерального Секретаря Міжнаціональних Справ, О. Шульгина.[21]

Зважаючи на рішучу поставу холмських делегатів, Мала Рада Української Центральної Ради прийняла 27. листопада резолюцію Комісії в холмській справі. Текст цієї резолюції такий.

> Познайомившись з протестом Української Парляментарної Репрезентації в Австрії в справі прилучення земель Холмщини і Підляшшя й окупованої частини Волині, де більшість населення є українська, до Польського Королівства, та проти дальшого удержування території Галичини в однім з польським конституційнім союзі з вужчими чи ширшими автономними правами останнього, й уважаючи зі свого боку такі наміри насильним замахом на право самоозначення української людности, яка заселює згадані території, Українська Центральна Рада постановляє:
>
> 1. Прийняти недопустимим насильне відірвання від території Української Народньої Республіки окупованих Центральними Імперіями українських частин Холмщини і Підляшшя;
>
> 2. Звернути увагу міжнародньої демократії найрішучішим протестом зорганізованої української демократії Галичини і Буковини проти наміру рішати долю вказаних територій всупереч волі їх населення;
>
> 3. Ужити всіх заходів для того, щоби людности Австрійської України дано фактичну можливість свобід-

[21] Від слів: „Перед остаточним засіданням УЦРади... на стор. 156 до слів: „велике невдоволення... О. Шульгина", подано на підставі спогадів д-ра Т. Олесіюка: „Кам'янець — Золотий Вінець", опублікованих в ч. 119/120 „Листів до Приятелів". Нюарк, за 1963 рік за згодою автора.

но висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

4. Виконання цих постанов доручити Генеральному Секретаріятові України.

Услід за цими постановами, пленум Української Центральної Ради, зважившн на холмський протест і постанови Всехолмського З'їзду, схвалив:

1. До реальиого прилучення частин Холмщини і Підляшшя, де більшість населення є українська, населення та всі евакуовані адміністративно-громадські установи Холмщини і Підляшшя підлягають опіці Генерального Секретаріяту України;

2. Генеральний Секретаріят має вжити відповідних заходів до встановлення повного адміністративно-політичного ладу для людности Холмщини і Підляшшя;

3. В порозумінні з громадськими організаціями, Генеральний Секретаріят має призначити комісара для Холмщини і Підляшшя, піддавши під його владу усі адміністративно-громадські установи цих земель;

4. Щодо установ Холмщини і Підляшшя зв'язаних з ліквідуємими установами Царства Польського (суд, шляхи, емеритальна каса), то розділ і ліквідація їх мають бути зроблені Ліквідаційною Комісією по справах Королівства Польського в порозумінні з Генеральним Секретаріятом.[22]

[22] Д. Дорошенко: „Історія України", т. II, стор. 420.

РОЗДІЛ XVI

Берестейський мир — початок переговорів

В Петрограді в тому часі до влади прийшли большевики. Головний керманич большевицької політики, В. І. Ленін, прибув на терен Росії завдяки умові з урядом цісарської Німеччини.[1] Єдиною, властиво, обіцянкою цієї умови зі сторони вождя большевизму було, що він негайно з перебранням влади заключить сепаратний мир з Німеччиною і він цієї обіцянки дотримав.

Дня 27. листопада 1918 р. большевицька делегація в складі: Адольфа Йоффе, Льва Каменева (шваґра Троцького), Льва Карахана, Анастасії Бізенко і Ґригорія Петровського[2] перейшла фронтову лінію на залізничному шляху

[1] Твердження повторюване деякими істориками, що Ленін і його товариші переїхали Німеччину „в запльомбованому вагоні" не відповідає історичній правді: вони лиш не мали права висідати на території Німеччини. Справу просякання большевицької партії агентами царської Охранки і фінансування большевицької революції урядом Німеччини ми помінаємо, як несуттєву для цього „Нарису".

[2] В склад цієї делеґації увійшов також „представник селянства", що дістався туди цілком припадково. Коли вже делеґати рушили вулицями Петрограду в напрямі Берестейського двірця, вони пригадали собі, що серед них немає представника селянства, що в часі „советів салдацьких, робітничих і селянських депутатів" було надзвичайно важним. На закруті одної з вулиць, в пітьмі петроградського ранку, вони побачили невиразну фіґуру в селянському одязі з клунком на плечах. „Куда йдьош, тавариш?" — запитав Карахан. „На станцію барин... чи той, тавариш..." була відповідь. „Сідай, підвеземо!" Старший селянин вліз в авто, дивуючись ласкавості панів, але виявив затривоження, коли завважив, що авто не йде в потрібному йому напрямку. „Це не та станція, куди мені потрібно, товариші. Мені потрібно на Ніколаєвську станцію, бо я їду в Москву". Еле Йоффе і Карахан залишили цю завважу без жодної відповіді і запитали: „А ти до якої партії належиш?" „Та до соціялістів-революціонерів, товариші", відповів селянин, впадаючи в тон „бар". „До правих, чи до лівих революціонерів?" — натискали далі допитувачі. „Та до лівих, навіть дуже лівих... у нас усі дуже ліві..." Ці персоналія вповні вистарчали, щоби заіменувати „умандатованого представника селянства" делеґатом на міжнародні мирові переговори. Карахан вмовив в нього, Романа Сташкова, що він не мусить їхати додому і може, за певну суму грошей, згодитися їхати з ними на переговори до Берестя.

(Архів Русской Революції", том XX, стор. 15/17).

Петроград-Береcть і два дні пізніше прибула до Берестя для підписання перемир'я з німцями.

Центральна Рада не могла в тому випадку пасивно приглядатися до мирових переговорів, бо ж большевики мали замір виступати у Бересті в імені усієї колишньої Російської Імперії. Для невтралізації большевицьких замірів треба було вислати до Берестя українську делегацію. Вже 15. грудня було підписано перемир'я поміж большевиками і німцями, а 22. грудня відбулося перше пленарне засідання мирової конференції, на якому большевики висунули постулят „миру без анексій і контрибуцій", що було згідне з большевиською пропагандою і що було уточнене у шістьох точках, предложених на цьому засіданні.

Делегація Центральних Держав не подала відразу відповіді на большевицькі постуляти і просила пересунення засідання до 25. грудня, на латинське Різдво, і на цьому засіданні, підчас другого пленарного засідання мирової конференції, Центральні Держави подали до відома большевиків, що до

> питання самовизначення народів, що не мають політичної незалежности, то в розумінню Центральних Держав вони мусять бути допущені до міжнародніх договорів, окремо вступаючи в переговори з іншими націями...[3]

Большевицька делегація спершу не зрозуміла дійсної інтенції цих пропозицій і була втішена, думаючи, що Центральні Держави в цілости прийняли большевицьку формулу. Але обі сторони по різному розуміли „мир без анексій". Тому делегація Центральних Держав постановила виясннти цю справу на самому початку і цю місію було доручено генералові Максові Гофманові, шефові штабу східнього фронту. Гофман зорганізував обід у головній квартирі і, сидячи, як господар гостини, безпосередньо біля Йоффе, вияснив йому, що совєтська делегація виразно не розуміє фрази „без анексій". Центральні Держави не мають наміру анектувати територій, що колись належали до Російської Імперії. Але різні частини Імперії вже тепер ви-

[3] Справоздання з Берестейської Мирової Конференції, Видання США Департаменту 1918 р., стор. 40-41.

явили свою волю у відповідний спосіб, шляхом конституційних виборчих тіл, і просили протекції Німеччини. Совєтський уряд проголосив 15. листопада ц. р. заяву про визнання засади самовизначення народів, даючи тим самим народам Російської Імперії право відокремлення від Росії. Польща, Литва, Курляндія вже давно застосували це право. Центральні Держави резервують їх право і право інших народів Росії свобідно вирішувати свою долю в напрямі цілковитого відокремлення від Росії.

В часі цього вияснення Йоффе цілковито стратив апетит і виглядав, ніби дістав кілком по голові. Большевицька делегація спершу виглядала цілковито приголомшеною, а коли врешті зрозуміла німецьке розуміння „миру без анексій", вибухла протестами. Йоффе протестував, Каменев щось кричав і неможливо було зрозуміти, чого він хоче. Петровський плакав ревними сльозами, як мала дитина: „як ви можете говорити про мир без анексій — схлипував він — коли ви хочете забрати від Росії 18 губерній?"

Але німці залишилися непорушними. Йоффе грозив перервати переговори. Граф Чернін, міністр закордонних справ і делегат Австрії, пробував рятувати ситуацію, вносячи пропозицію пересунути справу самовизначення народів, що була й йому дуже неприємною, до часу переведення плебісциту і погрозив Кільманові, шефові німецької делегації, що, як що переговори з того приводу будуть зірвані, він розпічне сепаратні пертрактації з большевиками. Кільман на це відсунувся від стола і зробив рух рукою, запрошуючи Черніна до „сепаратних переговорів". Трагікомічний обід був перерваний.

Останнє засідання мирової конференції в тому році відбулося 28. грудня, на якому Центральні Держави точніше з'ясували своє становище, а в точці другій заявили:

> Російський уряд проголосить, що, у згоді зі своїми засадами про самовизначення усіх без винятку народів бувшої Російської Імперії, він признає їх право включно до цілковитого відокремлення і він признає волю народів висловитися про цілковиту самостійність своїх держав і відділитися від Російської Імперії... Російський уряд визнає, що при теперішніх обставинах вираз маніфестації волі цих народів мусить бути визна-

ним, як вираз волі цілого народу і уряд мусить витягнути з того консеквенції.[4]

Після цього вияснення большевикам цілковито було ясним, що „мир без анексій" є їх мрією вийти без більших територіяльних шкід після програної Росією війни і що розуміння „самовизначення народів" в інтерпретації большевиків і німців є цілковито різними поняттями. Йоффе був близький до нервового заломання і було ясним, що він надалі не зможе очолювати делегації. 28. грудня большевики попросили про перерву в переговорах і від'їхали до Петрограду.

Проголошення IV Універсалу

Саме тоді в Києві готувалися до проголошення IV Універсалу. Справа кордонів України, а спеціяльно її західніх кордонів, з уваги на започатковані мирові переговори у Бересті, була першорядного значення. Тому проф. Грушевський звернувся в грудні 1917 року до Холмського Губернського Виконавчого Комітету з жаданням, щоби цей Комітет виготовив меморандум для переговорів у Бересті і мапу з нанесенням на неї граничної лінії, що відповідала б українській етнографічній території Холмщини і Підляшшя. Представники Холмського Комітету заявили, що справа етнографічних кордонів на Забужжі була достатньо докладно продискутована в Думі підчас чотирьохлітньої дискусії над цією справою і що Холмську губернію було створено та її межі окреслено виключно на етнографічній підставі. Людність Холмщини і Підляшшя мала вже досить суперечок і політичних торгів за її прадідівську землю і вона не бажає собі продовження дебат на цю тему. Воля української людности Холмської губернії, в якій вона складає абсолютну більшість, є за прилученням Холмщини до України в цілому. Цього домагалися холмщани і підляшани в часі видання попередніх Універсалів Української Центральної Ради і цього нині домагається Холмський Губернський Виконавчий Комітет від української делегації на мирові переговори. Грушевський відповів пред-

[4] Справоздання з Берестейської Мирової Конференції. Видання США Державного Департаменту, 1918 р., стор. 42/46 (англ.).

ставникам Комітету, що він розуміє і поділяє таку точку поглядів, одначе треба рахуватися з тим, що в часі переговорів можуть постати різні обставини, що змусять делегацію до певних змін щодо запропонованої лінії. Це тим більш можливе, що границя Холмської губернії була викреслена думським законом на строго етнографічних підставах і є дуже покручена, з численними півостровами, енклявами та ексклявами тетриторіяльними. Така границя губернії була можлива в межах одної Російської Імперії, але не може бути прийнята без певних випростовань як державна лінія, що розділяє Україну і Польщу. Представники Комітету заявили, що вони вповні розуміють потребу певних ректифікацій і що вони нанесуть їх на мапу.

Після розмови з проф. Грушевським, відбулося засідання Холмського Комітету і доручено було скласти проєкт доповіді для української мирової делегації Василенкові і А. Павлюкові, а виготовити мапу Т. Олесіюкові. Т. Олесіюк добув мапу Холмщини і Підляшшя в штабі Київської військової округи і разом з о. А. Матеюком наніс на ній граничну лінію з офіційної мапи Холмської губернії. На цій же мапі було зазначено окремою лінією ті території, що не увійшли до Холмської губернії, але були заселені українцями. Це — головним чином простір північно-західнього Підляшшя, з населенням, що перейшло остаточно на католицьке і „покалакутилося", в повітах Радинському, Соколовському і частинно Венгрівському та Сельцівському. Підчас складання доповіді й опрацьовання мапи прибула делегація української людности з села Дратова, Любартівського повіту з домаганням, щоб їх околицю було включено до Холмської губернії і України. Ще раніше такі делегації прибули з Дрогичина Надбужнього.

На наступному засіданні Холмського Комітету остаточно було схвалено текст доповіді й мапу. Текст був попередньо переданий до прочитання й одобрення проф. Грушевському. Він поробив деякі скорегування й доповнення й текст з мапою передано в руки Любинського, делегата на мирову конференцію.[5]

[5] Від слів: „....Саме тоді в Києві..." на стор. 162 (початок підрозділу) до слів „....передано в руки Любинського..." на цій сторінці подано з незначними змінами на підставі спогадів д-ра Т. Олесіюка: „Кам'янець — Золотий Вінець", опублікованих в „Листах до Приятелів", за згодою автора.

22. січня 1918 року на Софійській Площі у Києві було проголошено IV Універсал Української Центральної Ради і повну незалежність Української Народньої Республіки. Делегація Холмського Комітету була присутня на цій урочистості і тим засвідчила свою співучасть в найважливішому акті української новітньої історії.

В текст IV Універсалу було включено вимогу негайного миру з Центральними Державами:

> І оце, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з Осередніми Державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких будь інших частей бувшої Російської Імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.[6]

Берестейський мир — Друга фаза

В Петрограді большевики вирішили у витвореній в Бересті ситуації грати на проволоку переговорів, сподіваючись, головно за намовою Троцького, вибуху революції в Центральних Державах. Та щоби грати на проволоку, треба було бути присутніми в Бересті і треба було щоби хтось інший, більшого масштабу, аніж Йоффе, що стратив нерви по першій програній, або Петровський, що плакав, як дитина, зраджуючи при чому дійсні імперіялістичні наміри большевиків, очолював большевицьку делегацію. Тому склад нової делегації очолив Лев Троцький.

Коли Троцький прибув до Берестя, він знайшов там цілком несподівану для себе і неприємну ситуацію, бо в Бересті вже була мирова делегація Української Народньої Республіки в складі Олександра Севрюка, Миколи Любинського і Миколи Левицького. Усе це були молоді люди, що віком не переступали 30 років.

Але українська делегація була неприємною несподіванкою не тільки большевикам: її присутністю почувся ображеним також граф Чернін, голова австрійської делегації, бо поминаючи вже його особисті почування до українських делегатів, де він, граф старого аристократичного

[6] В. Винниченко: „Відродження Нації", Частина II, стор. 247.

роду і старий дипломат, змушений був переговорювати з „дітьми зі шкільної лавки" (ледви чи він міг мати з тих самих чи подібних мотивів приязні почування до большевицької делегації), але він був стурбований можливістю домагань щодо українських територій Галичини, Буковини і Закарпаття — не згадуючи вже про Холмщину і Підляшшя. Ці домагання української делегації несумнівно обурять поляків, з якими Чернін був в найбільш приязних відносинах, і вони були загрозою до цілости Габсбурзької Імперії.

Українська делегація прибула до Берестя 7. січня 1918 року, а дещо пізніше прилучився до неї тодішній прем'єр УНР, Всеволод Голубович, що був найстарший віком серед делегатів, бо ж мав тоді 34 роки. Прем'єр УНР предложив на засідання мирової конференції 10. січня пропозицію заключити мир поміж Україною і Центральними Державами незалежно від становища большевицького уряду. Цю пропозицію було прийнято представниками Почвірного Союзу, як рівнож і Троцьким, як представником большевицького уряду. Офіційне визнання України, як суверенної держави, було зарезервоване до часу підписання договору.

Становище Троцького щодо визнання української делегації а тим самим і уряду УНР було конечним з уваги на загальну декларацію большевиків щодо права самовизначення народів, від якого вони не сміли офіційно в цю історичну хвилину відступити. Проте Троцький, сконтактувавшись з Петроградом і отримавши звідти запевнення, що большевицька армія під командою Муравйова веде успішний наступ на Київ, і що окупація большевиками Києва є вже питанням часу, протягом наступних засідань мирової конференції втягав українську делегацію в безплідну дискусію, граючи на проволоку. Тому Гофман запропонував продовжувати переговори з українською делегацією окремо від большевиків, на що Чернін неохоче погодився. Українці відразу зголосили свої претенсії щодо Холмщини, Підляшшя і Галичини. Гофман не багато робив собі з побоювань Черніна щодо польських зазіхань на Холмщину і Підляшшя, але він звернув увагу в досить гострій формі українській делегації, що домагання Галичини ставить усіх в дуже незручну ситуацію. Українська делегація

прийняла до відома заяву Гофмана і просила пересунення конференції до часу порозуміння з урядом в Києві.

Чернін був невдоволений вислідом засідань. Відступлення Холмщини і Підляшшя обурить австрійський уряд, в склад якого входили поляки і який мав свою власну розв'язку „польської проблеми". Одначе Чернін не був в стані боронити своїх позицій. Він добре знав, що без українського хліба у Відні пічнеться голод і що без цього миру Австрія не переживе зими.

Посадник Відня телеграфував Чернінові, що місто має запасів муки тільки на один тиждень. Чернін знав, що українці докладно поінформовані про положення у Відні і тому ставлять таку високу ціну за мир, і це його обурювало. Крім того він завважив, що він не може рівнятися молодикам з української делегації, про яких він спершу думав, як про „дітей зі шкільної лавки", в запалові і спритові у дискусії.

Українська делегація скоро дістала інструкції з Києва занехати домагання щодо Галичини, але поставити категоричне домагання щодо Холмщини і Підляшшя. З Галичини і Буковини мала бути створена окрема автономна одиниця в рямах Габсбурґської Імперії. Ці умови були дуже важкими до прийняття Чернінові, але трагічне положення Австрії упростило справу і примусило Черніна бути податливим. Усяка дальша проволока миру впала би виною на австрійську делегацію і на нього, Черніна, особисто. 17. січня імператор Карло передав Чернінові особисте тайне письмо такого змісту:

> Я мушу як найбільш серйозно звернути Вашу увагу, що доля монархії залежить від миру у Бересті. Ми не можемо занапастити цілої справи задля Курлянських, Ливонських чи Польських мрій. Якщо не буде миру у Бересті, то буде революція. Це є дуже поважна вказівка в дуже поважному часі.[7]

Але загроза голоду була не тільки у Відні. Большевицький уряд з Петрограду алярмував на усі боки за хлібом. „Армія стоїть відважно на сторожі миру" — писали

[7] Чернін, граф фон Отокар: „У світовій війні" (спогади), (англійське видання), Лондон, 1919 р., стор. 237/240.

„Известия" з дня 15. січня 1918 року: „але країна загибає в обіймах голоду!" А. К. Радек писав у „Правда" того самого дня: „Якщо хочете хліба — то кричіть: смерть Українській Центральній Раді! Рада викопала гріб революції як Іуда-зрадник!" Втрата України була болюча большевикам не тільки задля сліз Петровського і йому подібних патріотів.

У витвореній ситуації Троцький швидко зорієнтувався, що контроля вислизнула з його рук в проволоці переговорів і що скоро наступить підписання миру з Україною. Він запропонував перервати переговори і виїхав до Петрограду 18. січня з тим, що наступне засідання мало б відбутися 29. січня.

В Петрограді Троцький запропонував ЦК партії таку розв'язку: „ані миру, ані війни". Ще з Берестя він написав до Леніна листа, в якому писав:

> Ми проголосимо припинення воєнних дій без підписання миру. Ми заявимо, що не можемо брати участи в розбишацькому мирі Центральних Держав, ані не можемо підписувати розбишацького миру. Долю Польщі, Литви, Курляндії ми кладемо в руки німецького пролетаріяту. Німці не посміють заатакувати нас, якщо ми заявимо, що війна є скінчена... Якщо вони нас заатакують, наше положення не буде гіршим, аніж тепер...[8]

Але Ленін не поділяв романтизму Троцького і не поспішав з відповіддю. В Петрограді Троцький мав багато прихильників і свояків як Бухарін, Радек і ін. На засідання ЦК прийшло до бурхливих сцен поміж прихильниками Леніна і Троцького. В певний момент Радек підскочив до Леніна і, вимахуючи кулаком попід носом останнього, кричав: „Якщо б я мав в Петрограді п'ятьсот відважних людей, я вкинув би тебе у в'язницю!", на що Ленін холодно і, до певної міри, пророчо сказав: „Дехто з нас напевно піде до вязниці, але якщо Ти зважиш усі за і проти, то побачиш, що я далеко скоріше пішлю вас усіх до вязниці, аніж ви мене!"[9]

---

[8], [9] Лев Троцький: „Моє життя" (в англ.), стор. 327.
Лев Троцький: „Ленін" (в англ.), стор. 131-132.

У кінцевому голосуванні формула Троцького: „ані миру, ані війни" перейшла більшістю 9. голосів проти 7. Озброєний повновластями Троцький вернув до Берестя, але зі собою він мав тепер „українську делегацію" харківського большевицького уряду на чолі з М. Медведевим, М. Сатарійським і генералом В. Шахраєм, які заявили, що тільки вони уповноважені заступати Україну і говорити в імені українського народу, покріплюючи свої твердження вістками про побіду большевицьких військ над військами УНР.

Однак делегації Почвірного Союзу не далися втягнути в дискусію в справі легальности українського уряду і вони пригадали Троцькому, що большевицька делегація визнала 12. січня репрезентацію уряду УНР легальним урядом України. Коли 31. січня Чернін поставив пряме питання Троцькому, який уряд України треба вважати легальним, Троцький не відповів прямо, але заявив, що Україна повинна брати участь в переговорах разом з росіянами і що це й має місце, бо ж делегація Медведева є частиною большевицької делегації. Пізніше він відчитав телеграму, що нібито частина київського арсеналу вже захоплена большевиками і що існування Центральної Ради є обмежене в часі. Чернін, що був предсідником цього засідання, покликав українську делегацію до слова. Севрюк зложив заяву, що Центральна Рада є правним репрезентантом України і вона не має жодних пов'язань з большевицькою владою в Росії. Медведев пробував пояснити, що Центральна Рада є лиш репрезентантом інтелігенції й кулаків, а не працюючих мас. На це відповів М. Любинський цілогодинною промовою, що й доси вважається знавцями дипломатичних відносин шедевром і що допровадила Троцького до нервового стану.[10]

На закінчення цієї сесії Чернін, не зважаючи на протести Троцького заявив, що Центральні Держави негайно визнають Українську Народню Республіку, як суверенну державу, що є здібна вступати в міжнародні мирові договори самостійно.

---

[10] Ця промова, крім інших українських історичних джерел, подана в „Історії України" Д. Дорошенко в цілости (том II, стор. 310/316), як також і в міжнародніх історичних документам, як: Протоколи Берестейського миру, видання Державного Департаменту США, стор. 136-143 і ін.

6. лютого до Берестя прибув Микола Василько, посол до Віденського парляменту від Буковини, що вважався лідером галицьких монархістів, з заміром приспішити підписання договору. Текст договору був майже готовий і українська делегація формально зреклася претенсій до Галичини і Буковини і у цій справі був підписаний окремий таємний договір поміж Україною і Центральними Державами.

8. лютого був устійнений текст договору і 9. лютого о год. 2. у ночі урочисто підписано мир в блисках фільмових апаратів. „Не знати, чи Центральна Рада є в Києві" — понуро завважив Чернін, опускаючи салю засідань того дня.

Холмщина і Підляшшя в той день офіційно увійшли в склад Української Народньої Республіки. В параграфі II, точці 2., кордон поміж Польщею і Україною був устійнений:

Починаючи від Тарногороду по загальній лінії Білгогай, Щебрешин, Красностав, Пугачов, Радинь, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високо-Литовське, Кам'янець-Литовський, Пружани і Вигоновське озеро.

Берестейський мир — кінцева фаза

Дипльомати Почвірного Союзу сподівалися, що підписання миру з Україною зломить опір Троцького в його настанові „ані миру, ані війни". Очевидно, навіть після усіх доцьогочасних драматичних сцен поміж українською і большевицькою делегаціями, ці дипломати не усвідомлювали собі вповні величезного ключевого значення України для Московщини і того простого факту, що большевицька революція попросту не могла втриматися без українського хліба так само, як Австрія не могла перетривати зими 1918 року без цього ж хліба.

10. лютого в часі засідання мирової конференції Троцький виступив з заявою, в кінці якої сказав:

> В імені Ради Народніх Комісарів уряду Російської Федеративної Республіки я інформую усі народи, що є в стані війни з нами, що ми відмовляємося підписати мир з анексіями і Росія заявляє, що в той самий

> час стан війни з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією є закінчений. Російські війська дістають наказ демобілізації.[11]

Представники Почвірного Союзу вислухали цієї заяви Троцького в гробовій мовчанці, яку по кількох хвилинах перервав Гофман вигуком: „унергерт!" (нечуване!). Увечері того самого дня большевицька делегація покинула Берест в напрямі Петрограду. Усі большевики були в знаменитому настрої, а спеціяльно Троцький, а Петровський, пам'ятаючи своє нещодавнє пониження, коли він плакав, цілий час перекривляв Гофмана: „унергерт! унергерт!..."

По повороті до Петрограду, ЦК Комуністичної Партії цілий час урядував гарячково, нараджуючись з берестейськими делегатами, що переживали час захоплення і тріюмфу реалізації нібито геніяльної формули Троцького, „ані миру, ані війни". Але Ленін був дуже далекий від захоплення. Дискусія цілий час оберталася довкола питання, чи німці відважаться розпочати наступ і чи німецький пролетаріят підтримає петроградських большевиків.

16. лютого, коли Троцький, Ленін і інші большевики сиділи в Смольному Інституті на засіданні, прийшла телеграма від генерала Самойла, що одинокий з большевицької делегації залишився у Бересті. В цій телеграмі стояло:

> „Генерал Гофман повідомив мене нині офіційно, що умови перемиря з Російською Федеративною Республікою він вважає вигаслими о год. 12-тій, дня 18. лютого 1918 року і що від цієї години розпочинаються воєнні дії. Тому він запропонував мені залишити Берест."[12]

Цілий склад ЦК декілька хвилин сидів непорушно на цю вістку. Щойно по кількох хвилинах большевики опам'яталися і розпочався несамовитий розгардіяш і вигуки. „Вони не посміють! Зачекаймо, аж вибухне революція! Нівецький пролетаріят їм покаже!" Коли по кільканадцятьох хвилинах гамір дещо вщух, встав Ленін і сказав: „Я вас, сволочей, слухав досить! тепер ви будете слухати мене!

---

[11] **Протоколи Берестейського Миру, Видання Державного Департаменту США, Вашінґтон, 1918 р., стор. 172/173.**

[12] **„Правда" з дня 19. лютого, 1918 р.**

Ми мусимо підписати негайно мир. Тут не ходить про Курляндію чи Лівонію. Тут ходить про рятунок революції!"

Кінцеве голосування мало вислід 116 за мир і 85 проти, при 25 голосах стриманих. Опозиція на чолі з Троцьким зчинила величезну бучу, викрикуючи до Леніна: „Іуда! Зрадник! Німецький шпик!". Ленін холодно залишив салю засідань. Троцький більше не поїхав до Берестя. На його місце був призначений головою делегації старий царський дипломат, Василій Чічерін. Упадок Троцького і його спільників був фактично перерішений з цією годиною. Коли пізніше, по смерті Леніна, Сталін розправлявся з опозицією Троцького, його дипломатичні подвиги в Бересті були висунені, як першорядне обвинувачення. Проти того обвинувачення Троцький не міг знайти жодного виправдання.

О год. 2-ій пополудні, 3. березня 1918 року большевики підписали мир з Центральними Державами, наслідком якого Російська Імперія втратила 34% свого населення, 32% хліборобської продукції, 85% продукції цукру, 54% підприємств важкої промисловости, 89% копалень вугілля, залізної руди, манганцю і інших металів. 6-ою точкою того миру большевицька делегація в імені Російської Федеративної Республіки, визнала самостійність України і важність миру Центральних Держав з Україною. Большевики зобов'язалися евакуювати свої війська з України. Берестейський мир був найбільшою поразкою Московської Імперії в довгій і понурій історії цієї держави.

Відгомін Берестейського Миру

Уряд Української Народньої Республіки був в цей час у тимчасовій столиці, Житомірі. Перебування уряду тут було дуже коротким і по звільненні Києва від большевиків, в часі повороту до Києва на залізничному двірці проф. Грушевський побачив членів Холмського Губернського Виконавчого Комітету і поздоровив їх зі сповненням їхніх побажань. Рівнож він повідомив членів Комітету про призначення губерніяльним комісаром усіх земель поза лінією фронту Олександра Скорописа-Йолтуховського, члена Управи Союзу Визволення України. Його ім'я

було добре відоме німцям, як рівнож і він знав підхід до німців. Тому уряд мав надію, що всі трудноші пов'язані з установленням української адміністрації на окупованих німцями теренах будуть успішно розвязані. Проф. Грушевський доручив членам Холмського Комітету сейчас з поворотом до Києва зайнятися приготовленням кадрів адміністрації для цих земель.

За кілька днів після цієї розмови Комітет вирядив першу партію урядовців до Берестя. В складі цієї партії були: о. Віктор Козловський від міністерства віроісповідань, Антін Васиньчук від хліборовських справ, д-р Василь Дмитрюк від міністерства здоров'я, Тиміш Олесіюк від міністерства освіти. Поїхало також біля десяти вчителів і урядовців, серед яких був пізніший посол до польського сойму, Яків Войтюк. Ці урядовці прибули до Берестя в останньому тижні березня 1918 року.[13] В Бересті ще працювали різні комісії мирової конференції. Завданням представника міністерства освіти було зорганізувати курси українознавства для учителів Холмщини, Підляшшя і Полісся. Такі курси були зорганізовані в короткому часі.

Тимчасом в столицях Центральних Держав і у цілому світі було дискутовано умови Берестейського миру і його вартість для контрагентів.

На вістку про підписання Берестейського миру, прем'єр польського тимчасового уряду у Варшаві Ян Кухаревський зрезигнував зі свого становища і видав відозву, де називав вислід миру поміж Німеччиною, Австрією і Україною „новим розбором Польщі".

Такий самий протест зложила Регенційна Рада 13. лютого 1918 року.

В австрійському парляменті поляки мали свою репрезентацію, сильнішу від української і організували протестаційні акції проти Берестейського миру. 14. лютого поляки проголосили генеральний страйк у Варшаві, Кракові і Львові. Польська Рада при міністерстві внутрішніх справ у Відні зрезигнувала і три регенти, князь Любомирський,

---

[13] Про працю Комісаріяту Холмщини, Підляшшя і Полісся в Бересті і його дальшу долю див. д-р Василь Дмитріюк, „Спогад..." Додаток ч. 3.

архиєпископ Краківський і граф Островський видали маніфест:

> „Перед Богом і перед світом, перед трибуналом історії і перед австрійським народом Польська Реґенційна Рада складає протест проти нового поділу Польщі. Ми відмовляємося узнати цей поділ і пятнуємо цей акт, як насильство."

У Варшаві відбулися величезні вуличні демонстрації. Польські легіони, що були в німецькій армії, демонстративно залишили фронт і розпочали марш на схід, в Україну. Німецькі і австрійські війська перейняли їх і інтернували.

Щоб заспокоїти поляків, австрійський уряд видав запевнення, що Холмщина і Підляшшя будуть прилучені до України тільки після рішення роз'ємчої комісії, в склад якої увійдуть представники Почвірного Союзу, України і Польщі, що має на місці простудіювати умови і визначити кордони. Ця обіцянка не заспокоїла поляків, які, сподіваючись на свої зв'язки з імператорським двором у Відні, хотіли перешкодити ратифікації договору парляментом.

Події Берестейського миру захопили західніх аліянтів несподівано. Провідники демократичних держав не знали нічого про Україну, нову державу і націю, що виринула на сході Европи. Англійське міністерство закордонних справ наспіх замовило інформаційну брошуру, що з'явилася в середині 1918 року, т. зв. „Публікація МЗС Ч. 52" — Україна", де було подано в стислій формі історію і географію України, перегляд її природніх ресурсів, нарис розвитку політичної думки, тощо. Дуже неприємним фактом для Антанти було те, що німці в Бересті виступили — цілком несподівано - щиро чи ні — оборонцями поневолених Москвою народів і висунули ідею самовизначення націй, що відразу здистансувало Антанту в позиціях моральних засад, за які нібито провадилася війна. Англійський прем'єр Лойд Джорж був примушений виступити з промовою у парляменті 5. січня 1918 р., в якій сказав:

> Уряди мусять бути встановлювані згідно з бажанням громадян і це мусить бути підставою територіяльних змін після війни... мусить бути рівність поміж націями,

великими і малими і це є та засада, за яку ми воюємо...[14]

Ще більш чутливим до ідеологічних засад був президент Сполучених Штатів Америки, Вудро Вільсон, що вважався чільним ідеологом політичних ідей того часу. Ще 14. квітня 1917 року, проголошуючи війну Німеччині, президент сказав у своїй промові в Конгресі:

Найстрашнішою річчю є кидати велику і миролюбну націю в найжахливішу війну... Але право є важнішим від миру і ми повинні битися за справи близькі нашому серцю: за демократію, за право усіх народів мати свій власний уряд, за право волі для менших націй...[15]

Тому він не міг позволити на те, щоби залишитися позаду німців в ідеологічних засадах в очах своїх виборців. Американський уряд кинувся пошукувати серед своїх науковців знавців східньо-европейських проблем; але таких не було в Америці в той час.

Дещо більш ясною була для американців польська проблема завдяки пропаганді польської еміграції, участи Тадея Костюшка і Пулавського в американській визвольній війні, присутности в Америці чисельної польської еміграції, яка, хоч займала в той час майже виключно нижчі щаблі суспільної драбини американського громадянства, проте вже й тоді видала з себе таких відомих громадян, як Ігнатій Падаревський.

В обличчі тих фактів президент Вільсон опублікував відомі в історії „14 точок", в яких з'ясував засадничі напрямні американської політики і які відразу цілком безпідставно було розпропаговано, як „декларацію самовизначення націй".

Щодо територіяльних справ, то в цій декларації зазначено:

т. 6: (Жадається) евакуації цілої російської території і розв'язки усіх питань відносно (тих територій) в той спосіб, щоб це забезпечувало найкращу співпрацю

---

[14] „Документи і проголошення в справах миру і цілей війни", видання під редакцією Г. Л. Дікенсона (англ.), грудень 1916, лист. 1918.

[15] Стенографічне справоздання з засідання Американського Конгресу з дня 14. квітня, 191 р. (англ.).

усіх народів світу (з Росією) і запевнювало б можливість вільного розвитку її політичного устрою і національної політики з тим, що вона буде прийнята в громаду вільних народів зі всесторонньою допомогою, якщо вона такої собі забажає. Трактования Росії її братніми народами в найближчих місяцях буде великою пробою її доброї волі та самозрозумілих власних інтересів тих народів як також пробою її розумної і несамолюбної доброї волі.

т. 10: Народи Австро-Угорщини, що ми для них запевняємо місце серед інших народів, мусять мати можливість автономного розвитку.

т. 13: Має постати незалежна Польська держава, що має охоплювати усі території, замешкалі несумнівно польською людністю і має бути забезпечений для неї свобідний доступ до моря, а її політична незалежність має бути загарантована міжнародньою конвенцією.[16]

На другий день після проголошення Президентом Вільсоном 14. точок американське представництво УМСА в Петрограді розповсюдило їх накладом одного міліона примірників скрізь там, де тільки американці могли достарчити ці летючки, пропагуючи їх, як „декларацію самовизначення народів". Більшість нашого громадянства прийняли їх в тому характері.

Президент Вільсон певно відчував нестійкість своєї міжнародньої політичної декларації і в кінці жовтня 1918 року виступив в Конгресі з такою інтерпретацією своєї політики:

Щодо точки 6, то насамперед постає питання, чи російська територія є тотожна з просторами, що колись належали до Російської Імперії. Очевидно, що ні, тому що точка 13. пропонує незалежну Польщу, що вже само собою виключає відновленя колишньої території імперії. Що признається слушним полякам, мусить бути признане фінам, литовцям, лотишам, і, правдоподібно, українцям. Від часу зформулования цієї засади, постали нові нації і немає сумніву, що для них треба дати такі самі можливості... Це означає ні більше, ні менше, тільки визнання мировою конференцією ряду дефакто існуючих урядів, що репрезентують фінів, лотишів, литовців і українців...

[16] Цитовано за матеріялами поданими в книжці Віліяма Біверіджа: „Ціна миру" (англ.), стор. 90.

РОЗДІЛ XVII

Гетьманський переворот у Києві

29. квітня 1918 року в Києві стався гетьманський переворот. З приходом до влади, Гетьман П. Скоропадський звільнив усіх губерніяльних комісарів, призначених урядом Центральної Ради, і призначив інших. Комісаром Холмщини, Підляшшя і Полісся було призначено нікому невідомого генерала Морозова.[1] Холмський Губернський Виконавчий Комітет вирішив продовжувати працю в змінених умовах. Вирішено було інтервеніювати у Гетьмана в справі привернення до урядування комісара Скорописа-Йолтуховського. Завдяки зв'язкам Холмського Комітету з Григорієм Лукіяновим і Віктором Павелком, що були знайомі з Гетьманом, вдалося влаштувати прийняття холмської делегації у Гетьмана, на якому були голова Холмського Комітету О. Василенко, заступник голови, о. Антін Матеюк і суддя Антін Павлюк. Делегації вдалось переконати Гетьмана в потребі залишити губерніяльним комісаром Холмщини Скорописа-Йолтуховського і Гетьман дав зарядження в тому напрямі присутньому на авдієнції міністрові внутрішніх справ і прем'єрові, Ф. Лизогубові. Губерніяльні комісари в короткому часі по гетьманському перевороті дістали офіційний титул губерніяльних старост.

Холмський Комітет переконав також нових урядовців міністерства освіти в конечності реорганізації холмської дирекції народніх шкіл, призначивши на становище комісара освіти Холмщини, Підляшшя і Полісся Карпа Р. Дмитріюка, з відомої української родини на Підляшші, а його заступником — Тимоша Олесіюка, що мав негайно виїхати до Берестя для організації українознавчих курсів і керівництва освітніми справами. Рівнож було переконано мі-

[1] Деякі інформації про генерала Морозова подає проф. Василь Іванис у своїх спогадах: „Стежками Життя" (частина IV, стор. 19, 24, 25 і 44). Ген. Морозов пізніше був у деникіївській армії і перевів капітуляцію п'ятидесятитисячної кубанської армії перед большевиками.

ністерство про конечність перепровадження українознавчих курсів в Бересті. В справі освіти на Холмщині і Підляшші міністерство видало розпорядок, що з початком шкільного року навчання в початкових школах має відбуватися в українській мові. Українознавчі курси в Бересті розпочалися 15. червня 1918 року і вони були розраховані на 250 курсантів. Кошти навчання і прожитку в Бересті оплачувала Українська Держава. Крім українознавчих предметів на курсах викладалися: кооперація, пасічництво, городництво, і інші галузі сільського господарства.

На першу чергу курсів було призначено 150 курсантів, але після того прийшла друга й третя черги курсів, на яких було понад 250 осіб.[2]

Тимчасом положення на Холмщині і Підляшші було трагічне. Біженці повертали на рідні землі з уваги на воєнні умови комунікації дуже поволі. Поляки, користаючи з того, що Холмщина була все ще окупована австрійськими військами, робили усе можливе, щоб посилити тут польський елемент, привозячи і насаджуючи тут польских осадників на тимчасово залишених українцями землях, захоплюючи церкви і замінюючи їх на костьоли, забороняючи українським учителям організовуавти школи, не допускаючи українського греко-католицького єпископа Боцяна з Галичини відвідати Холмщину, хоч він мав призначення на ці землі митрополита Шептицького, врешті, не допускаючи на Холмщину губерніяльного старосту, Скорописа-Полтуховського.[3]

Міністерство закордонних справ України звернулося до австрійського уряду нотою, з 12. червня 1918 року, такого змісту:

> ...Цісарському і Королівському міністерству закордонних справ не могло бути невідомим, що напочатку квітня б. р. переведено вибори до Польської Регенційної Ради в повітах: Красноставським, Білгорайським, Томашівським, і Грубешівським і тут вибрано поляків Ходаковського, Яблонського і Малишевського. В тому ж місяці Регенційна Рада постановила утворити суд і в компетенцію цього суду зачислити повіти: Замой-

---

[2] „Вісник Холмського Губерніяльного Староства", ч. 9.
[3] Див. про це також: д-р В. Дмитріюк, „Спогади". Додаток ч. 3.

ський, Білгорайський, Томашівський і Грубешівський. Крім того маються відомості, що австро-угорські військові власті, видаючи паспорти місцевому населенню, визначують державну приналежність цих мешканців, як підданих Польщі. Врешті, мешканців Холмщини, яких під час війни вивезено з Холмщини, до цього часу не повернено додому, а на їх місце польські урядники переселяють людність польської національности.

Всі зазначені факти свідчать про те, що „статус кво анте" Холмщини змінилося не в напрямі, зазначеному в мировім договорі, при чім те, що залишилося нині на Холмщині, ні в якім разі не буде сприяти ліпшому добросусідському розв'язанню холмського питання поміж Україною, Австро-Угорщиною та Польщею.[4]

Поляки робили зі свого боку дипломатичні зусилля при австрійському дворі у Відні уневажнити Берестейський договір або принаймні модифікувати його в тому напрямі, щоб Україна признала кордон з Польщею по Бугу. Австрійський посол у Києві, граф Й. Форгач, поробив в тому напрямі демарші в міністерстві закордонних справ і перед Гетьманом. Щоб паралізувати ці заходи, прем'єр уряду України, Ф. Лизогуб, в часі своєї дипломатичної поїздки до Берліну, передав німецькому урядові ноту, в якій було зазначено:

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом графом Форгачем, не може бути ніяк прийнята українським урядом, бо переведення границі по Бугу позбавило б України цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною і Болгарією.

Україна жодним способом не може відмовитися від області, на яку має історичні права і яка в подавляючій своїй більшості заселена українським народом. Щодо національности, населення краю на 1. січня 1900 року ділилося так: українці і білоруси 463.902 (або 51.76%); поляки — 268.053 (29.9%); жиди 135.239 (15.1%); інші національності 29.123 (3.24%).

Претенсії Польщі на цей край обгрунтовуються лише тимасовим володінням в наслідок завоювання, що тяглося від 1374 до 1795 року. З перших же років

[4] Д. Дорошенко: „Історія України", том II, стор. 226.

панування поляки повели політику насильства і гнету над українським і білоруським народом, що найяскравіше виявилося в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руїні українського і білоруського селянства.

Український уряд, з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією і Туреччиною пропонує:

1. Негайно скликати мішану комісію для остаточного встановленя граничної лінії в надії, що немає певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору Австро-Угорщиною;

2. Допустити на Холмщину українські цивільні і судові власті а також православне духовенство.[5]

Подібний меморандум був поданий міністром закордонних справ України, Дмитром Дорошенком, австрійському послові в Києві, графові Форґачеві.

5. листопада 1918 року Гетьман Скоропадський особисто звернувся до німецького командування з пропозицією обсадити Холмщину німецьким військом і допустити до Берестя відділ українського війська зі 100 старшин і 126 козаків.

9. листопада міністр закордонних справ, Дорошенко, що перебував в цей час у Берліні, заключив з німецьким урядом формальну умову в справі обсадження Холмщини, що мала бути евакуована австрійцями, двома дивізіями німецького війська і про допущення туди української адміністрації. Але того самого дня в Берліні вибухла революція, а п'ять днів пізніше розпочалося повстання проти Гетьмана в Україні.

Кінець першої світової війни

Осінь 1918 року принесла кінець першої світової війни, упадок Центральних Держав і засадничу зміну в рівновазі сил в Европі. Астро-Угорська імперія перестала існувати в жовтні цього року, а Німеччина скапітулювала 9. листопада. 14. листопада війська Директорії Української Народньої Республіки зайняли Київ і тим скінчили пануван-

[5] Дм. Дорошенко, як вище, стор. 230.

ня Гетьмана Скоропадського.[6] Німецькі війська спішно залишали свої позиції в Україні і на північно-східньому фронті і повертались додому.[7]

Евакуація німецьких військ з України відбувалася під командуванням німецьких „золдатенратів", які втримали у своїй владі магістральну лінію Голоби-Ковель-Берест-Білосток-Кенігсберг аж до кінця евакуації в лютому 1919 року. Завдяки тому, що Берест був на евакуаційному шляху з України, німці забезпечив його від несподіваного наступу поляків значною воєнною залогою. Це тому, що поляки, осмілені легким озброєнням німців в корінній Польщі, почали в половині листопада 1918 року, озброєними групами пересуватися на українське Підляшшя.

У другій половині листопада зроблено було збройні випади проти польських військових зосереджень у містах Межиріччя і Славатичі. В обох випадках брали участь, поруч німців, учителі, добровольці, умундировані для цієї цілі, як синьожупанники. Польські військові частини були розпорошені без якого будь значнішого опору і польські вояки рознесли по Польщі панічну чутку, що зі сходу, з-за Буга, наступає велика армія синьожупанників-українців підтримувана німцями.[8]

---

[6] В розгрі сил поміж Гетьманом і Директорією УНР, українці Холмщини були засадничо по стороні Директорії. Дм. Дорошенко подав, що Лубенський полк під командою полк. Отмарштейна, за намовою полкового священика, о. Матеюка, що був, як знаємо, членом Холмського Губерніяльного Комітету, перейшов на бік Директорії. („Історія України", том II, стор. 421).

[7] Від слів: „Евакуація німецьких військ..." на цій стор. до слів „...з різною кількістю слухачів..." на ст. 182 подано з незначними скороченнями за споґадами д-ра Т. Олесіюка: „Кам'янець — Золотий Вінець", опублікованих в „Листах до Приятелів", ч. 141/142 за 1964 рік, за згодою автора.

[8] Владислав Нетчук, родом з Межиріч, пізніше оповідав д-рові Олесіюкові так про цю воєнну сутичку в Межирічах: — „У першій половині листопада 1918 року почали спонтанно творитися відділи польської молоді, що нападали на німецьких вояків, обезброювали їх і озброювалися їхньою зброєю. Згодом такі з'єднання підпорядковувалися надісланим з Варшави старшинам і формувалися в роти, батальони і полки регулярної польської армії. У Межиріччу став формуватися один з полків так званої „білоруської" дивізії. Вишкіл відбувався регулярно й наполегливо, зброї прибуло з дня на день і вояки були вже приготовані до наступу на схід, на Біду Підляську. Несподіваний збройний напад на польську воєнну станицю не сполохав польських вояків і вони почали протинаступ, гукаючи: „Бий швабів! бий німецьких свиней!" Та ось раптом хтось з поляків побачив вояків у синіх жупанах і крикнув: „Українці! Уцекай!"

Не маючи одначе жодної реальної сили для втримання в своїх руках Підляшшя, німці, по договорі з губерніяльним комісаром Скорописом-Йолтуховським, постановили евакуувати Підляшшя аж до Буга. Цю евакуацію закінчено було 2. грудня 1918 року. Українські повітові комісаріяти відтягнено було з Підляшшя до Берестя, куди також перевезено майно колишньої централі синьожупанників та видавництво „Рідне Слово" з Білої. При цій нагоді В-во „Рідне Слово" придбало собі на власність від німецького видавництва „Буг Цайтунг" велику друкарську машину і значний запас газетного і книжкового паперу. Видавництво „Рідне Слово" і його друкарня й склади містилися в централі незнищеної війною дільниці Берестя, в домі Маєвської. Тижневик „Рідне Слово" виходив безперебійно аж до приходу поляків до Берестя в лютому 1919 року. В Бересті В-во „Рідне Слово" закінчило друк „Українського Букваря" Андрія Савчука і календаря на 1919 рік.

Коли війська директорії зайняли Київ, туди вислано членів Холмського Губерніяльного Комітету, вчителів Шкетина і Любарського з дорученням домагатися від українського уряду відповідних військових сил для створення протипольського оборонного фронту на Холмщині і Підляшші. За кілька днів одержано вістку, що українське військове командування вирішило якнайскоріше перекинути з північного фронту на захід військову групу „Чорноморська Січ". Та події на північному фронті перешкодили цьому.

На початку січня 1919 року дійшли до Берестя відомості, що московські большевицькі війська розпочали наступ на Лівобережну Україну. Тоді з ініціятиви бувших Усусусів, урядовців губерніяльного управління та з наказу Скороциса-Йолтуховського, почато формування в Кобрині військової формації „Поліська Січ" під командою грубешівця, Петра Макарука. До цієї частини вступила значна кількість національно-свідомих, активних учителів і почали зголошуватися селянські хлопці з Полісся. Озброєн-

Постала страшна паніка і увесь польський відділ розбігся. У цій сутичці поляки втратили кількох забитих і чимало поранених. Білу Підляську поляки зайняли вже після того, як з неї евакуювалися німці і українці. (Примітка д-ра Т. Олесіюка).

ня, обмундурування і харчі Січ дістала з німецьких магазинів Берестейської кріпості і Кобрина. „Поліська Січ" проіснувала дуже коротко. У перших днях лютого 1919 року вона дісталася в повному складі до польського полону. Поляки появилися в Кобрині з цілком несподіваного напрямку: з півночі, зі сторони Пружан.

Очевидно, що в таких неспокійних часах годі було сподіватися нормального перебігу праць на четвертій черзі учительських курсів. Постійних викладачів залишилося тільки трьох: К. Р. Дмитріюк, А. Савчук і Т. Олесіюк. Решта — або вернулися в Україну, або поїхали додому на Холмщину. Тому лекції відбувалися нерегулярно і з різною кількістю слухачів.[9]

Вранці 2. лютого 1919 року передові частини т. зв. „Білоруської дивізії" польського війська без більшого спротиву зайняли Берестейську кріпость. Німці вже перед тим залишили Береcть. Губерніяльного Комісара Скорописа-Йолтуховського арештовано, учительські курси розв'язано, частину вчителів, які не виїхали попередньо, інтерновано і відвезено до концентраційних таборів в Польщі.

В багатьох місцевостях України, після скинення Гетьмана Скоропадського, українські патріоти самотужки утворювали владу на місцях і створювали місцеві поліційні і військові відділи. В цій організації місцевої влади в Україні в багатьох місцевостях учасничили також холмщани і підляшани.[10] Українці Холмщини і Підляшшя на своїх рідних землях не могли цього робити, бо ж вони були розкидані по величезних просторах колишньої Російської Імперії й щойно дуже невеличка частина „біженців" повернула до кінця 1918 року на рідні місця.

Повертаючи на свої землі холмщани і підляшани були відразу поставлені в несамовито важкі матеріяльні і моральні умовини: більшість сел була спалена, поля заросли молодим, густим лісом. „Біженці" не мали ані даху над головою, ані худоби, ані сільсько-господарського знаряддя

[9] Див. примітку 7 на стор. 180.

[10] Так напр., в містечку Любечу над Дніпром після повалення Гетьмана місцеву владу в досить великій волости і містечку Любеч організували учителі місцевих шкіл: Української Гімназії, і Вищої Початкової Школи, колишньої Холмської; з цієї останньої в організації влади брали участь: Константин Ліщинський, Іван Пастернак і Іван Меленець.

для обробки піль, ані навіть насіння для засіву. Господарка починалася з того, що родина поворотців викопувала собі землянку, як тимчасове житло і скопувала руками грядки, щоби посадити деяку городину. В багатьох випадках родина поворотців впрягалася сама в плуг чи борону, щоб обробити кавалок поля. Не було ніякої медичної обслуги і серед поворотців, що не мали відповідного харчування, і жили в надзвичайно важких гігієнічних умовах кинулися пошесті: тиф, червінка і малярія. Ці недуги забрали з рядів нашого населення поважне число жертв.

Постання Річипосполитої Польської

9. листопада 1919 року німці випустили з військової в'язниці в Магдебургу політичного вязня, Юзефа Пілсудського. Він негайно подався до Варшави і проголосив тут 11. листопада незалежність Польщі,[11] перебираючи владу від тимчасового Регента, князя Здислава Любомирського. Польські і чужинецькі історики однозгідно стверджують, що незалежність Польщі не була заслугою жодної одиниці, ані Пілсудського, ані Романа Дмовського, провідника „Народової Демократії", який діяв серед російських урядових кол, але результатом гри політичних сил і надзвичайно щасливого для Польщі факту, що в тому самому часі розпалися три імперії, що окупували Польщу і врешті — завдяки польському патріотизмові, що просяк усі середовища польського громадянства.[12]

З встановленням польської влади в цілій Холмщині і Підляшші поляки розпочали акцію т. зв. „ревіндикації поунійних дібр", передаючи церкви і церковні маєтки Католицькому Костьолові. З 389 православних церков, що були на Холмщині і Підляшші в 1914 році, після „ревіндикації" в руках православних залишилася тільки 51 церква; 149 церков було перероблено на костьоли; 111 було замкнено; 79 спалено чи знищено воєнними діями, або ж пізніше, польською людністю. Зі замкнених церков грабовано і профановано церковне майно, образи, іконостаси і т. д.

[11] 11. листопада було проголошено офіційним польським урядовим святом і днем відродження Польщі.

[12] Так оцінює причини постання Польщі прихильний полякам німецький історик Ганс Роос: „Історія Польської Нації", Когаммерферлаг, Штутгарт, 1961 р., стор. 263. (нім.).

Ті церкви, що залишилися в руках православних, не пам'ятали часів Унії: вони були побудовані вже за часів Російської Імперії, після 1875 р., головно стараннями єпископа Євлогія.[13]

Українське населення повертало на свої землі протягом довшого часу, від 1918 до 1925 року, бо в часі війни і після революції 1917 року не було ніякого регулярного залізничого сполучення поміж Росією, Україною і цими землями. Тому звичайним засобом повороту додому біженців були коні. Поворот кіньми з віддалених губерній імперії, у багатьох випадках з-за Уралу, був складною проблемою, на яку могли відважитися тільки більш підприємчиві одиниці. Рижський договір цілковито з'ігнорував справу репатріяції біженців: нею не цікавилися ані поляки, ані большевики. Тому й не диво, що не усі біженці повернули додому. Польська урядова статистика подає в 1921 році 190.434 українців в Люблинському воєвідстві.[14]

Проф. В. Кубійович подає дещо пізніше в „Географії України і Сумежних земель" число українців в Люблинщині на 210.000.[15] Це є страта українського населення в порівнанні до стану з 1914 роком 94.000, не рахуючи природнього приросту.

Передаючи „ревіндиковані" церковні маєтки Римо-Католицькому Костьолові, польський уряд затримав за державою право до церковних лісів і більших монастирських маєтків. Ліси затримано в посіданню міністерства лісів, земельні маєтки розпарцельовано поміж поляками-осадниками, спровадженими з корінних польських земель для зміцнення польського стану посідання. Та Римо-Като-

---

13 В пращальній промові, яку виголосив Євлогієві голова Холмського Братства згадано, що за його урядування було побудовано в Холмщині понад 50 церков. (Див. стаття в „Холмському Календарі" за 1915 рік).

14 Статистичний Річник Річпосполитої Польської за 1921 р. (поль.).

15 Невідомо, на яких джерелах спер проф. Кубійович своє твердження про кількість українців на Холмщині і Підляшші в часі поверсальської Польщі — на 210.000. Автор цього „Нарису" думає, що це число применшене, тому що в меморандумі Св. Синоду Православної Церкви з 16. 6. 1938 р. говориться про 250.000 православних в Люблинщині (див. додаток ч. 10); в часі „репатріяції" українського населення в 1944 році комуністичний уряд Польщі обраховував кількість українців в Люблинщині на 233.294 особи вже після всіх страт населення в часі війни. (Див. стор. 124). Автор вважає, що кількість українськоог населення з початком 30-х років на Холмщині і Підляшші була 240.000.

лицька Церква не визнала права держави до колишніх церковних маєтків, жадючи передачі усього колишнього православного майна Костьолові. Спір Костьола з державою продовжувався увесь час існування поверсальської Польщі з різними відмінами, включно до присуджування непокірних польських ксьондзів на кару тюрми за безправне вирубування церковних лісів, яку то кару ксьондзи звичайно відсиджували у монастирях. Ліквідація цього спору збіглася хронологічно зі зруйнованям українських православних церков в 1938 році, про що мова буде пізніше.

Польсько-совєтська війна 1920 року проминула для наших земель без більшого значення. Хоч фронт у цій війні двічі пересувався цими землями, війна не могла заподіяти більших шкод, аніж ті, що вже були спричинені великою світовою війною. Величезна більшість населення ще не повернула з біженства; села були випалені. Воєнні дії сконцентрувалися біля більших шляхів. Хоч Українська Народня Республіка була союзником Польщі у цій війні, проте поляки не провадили її в добрій вірі, ані не вважали українців партнером в політиці і в той час, коли на полях України проливався спільно кров за визволення, польська дипломатія не припиняла заходів на міжнародньому полі, переговорюючи цілий час, також в часі війни, з большевиками і йдучи в розріз з інтересами українського союзника. (Див. про це: д-р Т. Олесіюк, „Як за Діоклетіяна", додаток ч. 2).

Війна розпочалася на сході, далеко від Холмщини і Підляшшя, наступом українських і польських армій на Київ, що був занятий 7. травня. Після прориву Будьонного польський військовий провід пробував організувати оборонну лінію на Бузі, але було запізно. Береть був окупований большевиками 1. серпня і червона армія перейшла в багатьох місцях Буг в наступі на Варшаву, яку большевики вважали „брамою в Европу". Холмщина і Підляшшя були окуповані большевиками, крім Замостя, що залишився в руках армії УНР під командою генерала Марка Безручка і був обложений якийсь час большевиками. Від 13. до 16. серпня розгорнувся бій за Варшаву, що закінчився т. зв. „чудом над Вислою", цебто розгромом большевицьких військ.

Большевики легковажили військові і політичні здібності Пілсудського, якого вони називали „Бонапарте 3-ої кляси". Поляки рівнож переціновали власні сили і можливості того часу.[16] З уваги на дійсне співвідношення воюючих сторін ця війна могла скінчитися тільки Рижським договором, цебто розподілом українських і білоруських земель поміж Совєтською Росією і Польщею.

Варшавський договір поміж урядом УНР і Польщею не міг викликати ентузіязму серед широких мас населення України. Минуле обох народів, українського і польського не давало підстав до взаємного довір'я. Деякі точки того договору, зокрема точка 6. встановляла, що

> Земельна справа в Україні буде розв'язана Установчими Зборами. До часу їх скликання, правне становище власників земель в Україні визначується порозумінням поміж Річпосполитою Польскою і УНР.

Ця точка договору давала надію польським панам, власникам маєтків, повороту їхнього майна, що вони його втратили наслідком революції. Пілсудський, хоч належав тоді до польської соціялістичної партії, не міг відречися польської шляхти в Україні, бо тільки та шляхта давала „історичний титул" до польських впливів в Україні. Хоч згадану точку договору обі сторони намагалися затримати в таємниці, але большевики її вповні використали, щоб скомпромітувати український національний рух в масах.

Мимо територіяльних здобутків признаних Польщі Рижським договором, можна сумніватися в його дійсних користях для Польщі на довшу мету. Перемога над большевиками скріпила польський комплекс „моцарствовости", що був домінуючим фактором в політиці Річипосполитої поміж двома світовими війнами. Англійський історик Вілер-Беннет схарактеризував цю політику, як „захована канарка, що постійно, але безуспішно робить вид, що з'їсть нараз двох котів".

---

[16] Пілсудський перед цією війною висловлювався перед своїми прибічниками: „буду бити большевиків де схочу, коли схочу і кілько схочу". Запитуваний, чи не належить побоюватися, що Росія після окупації України не схоче підписати миру з Польщею, він засміявся: „Ця голота без державного інстинкту втікає вже тепер, як заяці". (А. Праґер: „Давноминулий час", спогади, (поль.), стор. 199).

Українська людність, що вертала в тому часі на рідні землі Холмщини і Підляшшя самотужки відбудовувала знищені війною села, боронячи в той самий час своїх прав щодо церкви, школи, а навіть права рідної мови.[17]

Польський уряд не міг, а можливо й не хотів, допомогти у відбудові зруйнованих війною господарств. Українська інтелігенція, що повернула на ці землі лише в невеликій кількості, не могла дістати праці навіть на найнижчих урядових становищах, як учителів народніх шкіл, не зважаючи на великий брак фахових сил в різних ділянках напочатку існування Польщі, бо польські уряди вимагали зміни релігії, як передумови забезпечення працею, хоч конституція Річпосполитої з 1921 року гарантувала рівні права усім громадянам держави.[18]

Українське громадянство дуже слабко орієнтувалося в чиїх руках опинилася державна влада і приймало спершу за добру монету усі державні закони і міжнародні зобов'язання Польщі. Ніхто з українців рівнож не знав, ким властиво був Юзеф Пілсудський, Начальник Держави, і кліка т. зв. легіонерів довкола нього. Немає жодних підстав відмовляти Пілсудському і його прибічникам в патріотизмові, але були це люди підпілля, що боролися протягом довгого часу проти окупаційних режимів, перебуваючи поза межами легального життя, в тюрмах і на засланнях тратячи своє здоров'я, але й позбуваючись також протягом терористичної праці усяких моральних скрупулів.[19]

Нормальна державна праця вимагала людей з іншими кваліфікаціями. Але замінити цих людей не було кому, зрештою, Пілсудський і його оточення вважали тепер Річпосполиту своєю приватною власністю і поводилися в дер-

---

17 Див. д-р Т. Олесіюк: „Як за Діоклетіяна", додаток ч. 2.

18 § 95 (Конституції Річпосполитої 1921 р.): Річпосполита гарантує на своїй території цілковиту безпеку життя, власности і свободи усім, без різниці щодо походження, національности і релігії.
§ 96 Усі громадяни є рівні перед законом. Публічні уряди відкриті для кожного згідно з законами. Річпосполита не визнає жодних привілеїв за гербами, родинним походженням або військовими відзначеннями та тому подібними привілеями, за винятком наукових і професійних титулів.

19 Про життя і діяльність Пілсудського: Александра Пілсудська: „Спогади", Лондон, (поль.), 1960.

жаві, за словами української письменниці Галини Журби, „як окомон серед кріпаків".[20]

Дипломатична акція Польщі щодо окупації Західньої України

Перемога польської дипломатії на міжнародньому полі в справі передачі Польщі українських земель не була легкою. Польські дипломати в Европі і Америці вживали усіх можливих заходів, щоби представити Польщу як демократичну націю в минулому і сучасному, проте в західньому світі був поважний сумнів щодо щирости демократизму поляків і в поважности їх аргументів відновлення „історичної" Польщі. Проф. Фридрих Л. Шульман, дорадник Президента Вільсона пише про це:

> Герберт Асквіт, посол Палати Громад в Англії, промовляючи в 1920 році в парляменті, сказав, що проєкт відновлення кордонів Польщі з 1772 року є „чисто аґресивною авантюрою" і „безглуздим заміром". Гюз Гібсон, американський амбасадор у Варшаві, звітував, що жадання Польщі щодо її кордонів „відкриває шлях для її обвинувачень в імперіялізмі". В серпні 1920 року діючий державний секретар США, Нойман Дейвіс, перестерігав Польщу в справі Вільна і радив полякам залишитися в межах лінії Керзона... Це є надзвичайно важним, заявив Дейвіс, щоби завуальоване пояснення воєнної аґресії не мало місця.[21]

Відомий англійський історик, Арнольд Тойнбі у своїй праці „Студія Історії", пише:

> Польська теза, що нація, яка вийшла побідником у війні 1914-18 років, є управнена до кордонів з-перед 1772 року, примушує сучасного англійця протирати очі, а потім вибухнути сміхом, якщо історичний атлас Супера-Менке пригадає йому, що в 1772 році кордони Британської імперії переходили відногами Міссіссіпі. Одначе, на підставі фантастичного принципу лінґвістичного націоналізму, англійські права до тих кордонів були б кращі, аніж сучасні польські права, бо

[20] Г. Журба: „Далекий Світ", стор. 178.

[21] Фридрих Л. Шульман: „Совєтська політика дома і закордоном" (англ.), Ню Йорк, 1946 р., стор. 179/180.

в 1918 році англійська мова була загальною в Сполучених Штатах не тільки до Міссісіпі, але й скрізь в північній Америці до Тихого океану...[22]

5. червня 1919 року в часі засідання Найвищої Ради Мирової Конференції в Парижі, міністр закордонних справ і прем'єр Британії, Лойд Джордж, в присутності польського міністра Падаревського, виступив з заявою і, вказуючи на мапу Польщі, сказав:

Тут є Польща, що була п'ять років тому роздертою на кусні під стопами трьох великодержав і не було жодних виглядів на привернення свободи. Чому протягом чотирьох чи п'ятьох років поляки боролися фактично проти своєї свободи, якщо вони боролися взагалі?

Ми брали поляків в полон на західньому фронті, ми полонили їх на італійському фронті. Такий був стан справи. Отже тепер, наприкінці війни, ви дістали частину спірних земель, ви отримали 20 мільйонів поляків на волю, ви дістали абсолютно об'єднану Польщу. Це є така справа, в яку не міг повірити жодний поляк, як в можливу, перед війною. Але в додатку до того поляки вимагають три з половиною мільйонів галичан.

Поляки, що не мали найменшої надії дістати свободу, а дістали її тільки тому, що за неї вмерло півтора мільйона французів, майже один мільйон англійців, пів мільйона італійців і, я забув вже скільки, американців. Польща привернула свободу не своїм власним трудом, а кров'ю інших.[23]

Тож не диво, що в часі зустрічі з Лойд Джорджом Падаревський пробував його переконувати, що:

Ми не є імперіялістами і ми не хочемо займати території іншого народу. Ми ніколи не використовували іншої нації з іншою (від нашої) мовою. Ми ніколи не переслідували якоїсь релігії. Ми не пробували накидати іншим народам своїх звичаїв і доказом того є, що після шістьсот років співжиття з іншими народами, як литовці, русини, навіть українці, все ж ці народи існують, а навіть, при нашій допомозі і завдяки нашій

---

[22] Арнольд Тойнбі: „Студія Історії", стор. 538 (англ.).

[23] Протокол Найвищої Ради Мирової Конференції в Парижі з 5. червня 1919 р. Видання Американського Департаменту Закордонних Справ. (англ.).

практичній пораді, вони здобувають свій індивідуальний характер.[24]

Коли в квітні 1920 року польський Сойм схвалив закон, на підставі якого усі землі, що колись входили в склад Королівства Польського після Люблинської унії, мали б тепер негайно, без уваги на рішення міжнародніх чинників, увійти в склад Річипосполитої, то це викликало дуже неприхильний відгук закордоном. Президент Вільсон покликав до себе Падаревського і в досить прикрих словах сказав йому, що американські вояки вмірали на полях Европи не для того, щоб Польща могла здійснювати свої імперіялістичні мрії. Падаревський мусів негайно їхати до Варшави і переконати Сойм схвалити інший закон з 23. травня 1920 р. про право самовизначення усіх народів колишнього Великого Князівства Литовського, крім Холмщини і Підляшшя і з тим застереженням, що усі землі, які на думку польського уряду мають більшість польського населення, мають негайно увійти в склад Річипосполитої без плебісциту.

Міжнароднім зобов'язанням Польщі в справі національних меншин на території Польщі була так звана „Умова про охорону національних меншостей", підписана у Версалі 28. червня 1919 року. Головні точки цього міжнароднього зобов'язання Польщі були такі:

§ 7: Усі громадяни Польщі є рівні перед законом і мають однакові цивільні і політичні права без уваги на національність, мову чи релігію.

Різниця в релігії, переконанні чи віровизнанні не повинна бути перешкодою польським громадянам в справах, що відносяться до їхніх цивільних чи політичних прав, як наприклад, допущення до публічних урядів, обов'язків і привілеїв або у виконувані їхніх професій чи підприємств.

Не сміє бути ніяких обмежень у вживанні польським підданими їхньої мови в приватних взаєминах, в торгівлі, в релігії, в пресі і в публікаціях усякого роду чи в зібраннях.

Незалежно від того, чи польський уряд встановить уряди з урядовою мовою, усім польським

[24] Тит Комарницький: „Відродження Польської Республіки", (англ.), стор. 373.

громадянам мусить бути дана можливість вживати їх рідної мови в слові і письмі перед судами.

§ 8: Польські піддані, що належать до національних і релігійних меншостей, мають мати запевнену таку саму безпеку перед правом, як і інші польські піддані. Зокрема вони матимуть право організувати і керувати у власному заряді харитативними, релігійними і громадськими установами, школами і виховними закладами з правом вживати їхню мову і виконувати в них свої релігійні практики.

§ 9: Польща зорганізує публічні школи таким способом, що в містах і околицях з поважною кількістю населення національних меншостей з іншою, аніж польська мова, будуть вистарчаючі школи для дітей національних меншостей і в народніх школах наука викладатиметься для дітей тих національних меншин в їхній рідній мові. Це не має перешкодити польському урядові впровадити польську мову обов'язковою в тих школах.

В містах і околицях з поважною кількістю населення національних, релігійних чи мовних меншин, ті меншости мають мати запевнені такі самі права з публічних фондів, що їх мають державні публічні школи з державних, громадських чи інших бюджетів для виховних, релігійних і харитативних цілей.[25]

Клемансо, французький прем'єр і творець Версальського договору, що був відповідальним також за зміст „Польського пакту охорони меншостей", написав тоді Падаревському листа, в якому додатково вияснював польському міністрові необхідність охорони національних меншостей, де між іншим писав:

Території прилучені до Польщі й інших держав, заселені великою кількістю населення, що говорить іншою мовою і що належить до іншої національности, ніж той народ, до якого ці території прилучено. На жаль, ці народи довгі роки були відділені від себе і вони взаємно ворогують. Ми віримо, що населення далеко

---

[25] Акти Ліги Народів: „Охорона прав національних, релігійних і мовних меншостей Лігою Народів", том С. Л. 110, 1927, I Додаток, стор. 42—45. Цитовано за: „Національности і національні меншости" (зі спеціяльним узглядненням Центрально-Східньої Европи), (англ.). Уложив Оскар І. Яновський, Історичний відділ Ню Йоркської Колегії з передмовою Джеймса Шотвела, В-во МекМіллен і Ко., Ню Йорк, 1945.

скоріше призвичаїться до свого нового положення, якщо знатиме від самого початку, що воно має охорону і достатню ґарантію проти небезпеки несправедливого трактування. Свідомість того, що такі ґарантії існують, буде, треба сподіватися, допомагати в розв'язці усіх їхніх бажнь і, можливо, зробить зайвим необхідність примусової реалізації пакту.[26]

Меншостевий пакт ніколи в Польщі не був здійснений ані шляхом доброї волі польского уряду, ані під примусом Ліґи Народів, що вже в короткому часі після свого заснування виявила познаки розкладу. Пельский уряд використав слабість Лігі Народів, щоб перейти до порядку денного над міжнародніми зобов'язаннями, які він урочисто підписав і до виконання яких був зобов'язаний.

[26] Міллер Дейвід Ґантер: „Мій денник Паризької конференції, (англ.), накладом автора. Ню Йорк. 1925. частина XIII. стор. 215/222.

РОЗДІЛ XVIII

Вибори 1922 року

Навіть у важкому моральному і матеріяльному положенні, українці Холмщини і Підляшшя в часі виборів до першого польського законодавчого Сойму в 1922 році не тільки зорганізувалися і використали ті можливості, які давала їм перша польська ліберальна конституція 1921 року, але зуміли зорганізувати і зактивізувати інтелігенцію і народні маси до виборів в усій Західній Україні, крім Галичини. Галицький політичний провід в цей час вирішив бойкотувати вибори з уваги на те, що доля Галичини не була ще остаточно вирішена Радою Амбасадорів в Парижі.

Ініціятиву в організації виборів виявив уроженець міста Холма, інженер агрономії Антін Васиньчук. Свою освіту він розпочав в Холмській духовній семінарії, але із-за свого непосидющого характеру він був змушений переходити з одної школи до другої в Російській імперії. Підчас студій він придбав чимало знайомств корисних у його дальшому життєвому шляху. Одним з таких знайомств Васиньчука був перший Люблинський воєвода, Москалевський. Власне завдяки тому знайомству поцастило на Холмщині і Підляшші заснувати самосвітнє товариство „Рідна Хата" (на таке саме товариство під назвою „Просвіта" варшавський уряд не погодився) і також організувати вибори до Сойму.

Справу виборів 1922 р. докладно насвітлено у статті б. сенатора Михайла Черкавського, яку тут, з уваги на її історичну вартість, передруковуємо.[1]

„Рижським миром, що був заключений (18. березня 1921 року) поміж радянськими Україною і Білоруссю з одного боку[2] і Польщею з другого, проведено кор-

[1] Текст цієї статті поданий тут за „Літописом Волині", Вінніпеґ, 1962 р., Видання Інституту Дослідів Волині, ч. 6., стор. 103 за дозволом редакції „Літопису".

[2] Договір був підписаний представниками Радянської України і Білорусі, тому що Росія не межувала з Польщею. (Прим. „Літ. Вол.").

донну лінію, якою Польщі відрізано величезну територію, компактно заселену українським народом. Половина Волині з Поліссям, Холмщина з Підляшшям і Східна Галичина відійшли реставрованій Польській Державі, спочатку в посідання фактичне тільки, а потім і в посідання правне.

Европейські держави Антанти, що після Світової Війни узяли на себе керування політикою майже цілого Старого Світу, початково віднеслися до умов Рижського трактату з певною резервою, тим більше, що по Сен-Жерменському договорові Антанта в особі Ради Амбасадорів рахувала себе єдиним сувереном Східньої Галичини. Що ж торкається взагалі питання про східні границі Польщі, то так звана „Лінія Керзона" була єдиною вихідною точкою політичних комбінацій держав-побідниць. Все це підтримувало думку серед українського громадянства про те, що польська влада на Волині і в Східній Галичині є тимчасова, що вона скоро скінчиться і буде замінена чимсь іншим. Звідси походило ухилення української маси в державному житті Польщі, як напр., в Галичині під час всенароднього перепису, військової бранки і, нарешті, під час виборів до Сойму і Сенату.

Але тому, хто дивився на речі реально, хто не забував того, що в своїй політиці держави Антанти керуються завсім не принципами справедливости чи гуманности, а міркуваннями власної вигоди, в комплексі якої гандель і матеріяльний визиск слабих народів відігравав головну ролю — той не міг довше перебувати в стані ілюзій щодо дійсного положення нашого народу взагалі, а зосібна тої його частини, що перебувала під Польщею. А дійсність була така: наш народ не мав власної сили, щоби реставрувати свою державну незалежність, тієї сили й не думала уділити нам ані Ліга Народів, ані Рада Амбасадорів, що нарешті 14. березня 1923 року дала свою санкцію на правне володіння Польщею землями, що відійшли до неї після Рижського трактату. Цілою масою українського народу управляли польські урядовці, на українських землях функціонував польський суд, податки, що стягались з народу українського, йшли до польської скарбниці, такий великий податок, як „податок крови" також наложено було на наш народ; польський уряд узяв у свої руки і вирішення такої пекучої для нашого народу справи, як справа земельна, — інакше кажучи, український народ було втягнено в сферу польського державного життя цілком і утворено поміж

ним і державою певні стосунки, правда, часто ненормальні, але з погляду практичного життя взагалі потрібні і неуникнені. В такому разі, що повинні були робити проводирі народу українського? Яку політику мусіли вони застосувати, маючи на увазі не лише майбутність, але й теперішність, розуміючи останню практично, як осягнення народом певних матеріяльних і культурних здобутків, як виборення для нього певних прав, потрібних для більш нормального буття? Особливу певну політику, т. зв. „лінію поводження" треба було застосувати після того, як оголошено було вибори до польських Сойму і Сенату, які поширено було й на т. зв. „Східні Креси", цебто на землі, заселені українським народом.

Галицькі українці лишились на попередньому становищі — неґації польської влади і її заряджень. Маючи за собою Сен-Жерменський трактат, вони вирішили бойкотувати вибори, як таке зарядження, в якому найбільше виявляється суверенність польської влади, бо ж приступлення до виборів рівнялося б визнанню тієї суверенности. Після основного й детального обміркування справи волиняни й холмщани вирішили приступити до виборів й післати своїх представників до Сойму і Сенату. На користь цього рішення промовляли такі міркування:

Як ми вже казали, наш народ „воленс ноленс" підлягав польській адміністрації і судові, виконував усі їх розпорядження, відбував повинности, платив податки і, як показувала дійсність, на кожному кроці терпів і мусів терпіти різні неправди. Треба було, аби тих неправд і народніх терпінь було як найменше. Хто, як не представники народні у вищих законодатних установах своїм втручанням у справи державні, своїми інтерпеляціями могли сприяти зменшенню отих терпінь народніх? Але крім чисто практичного міркування, було ще й міркування іншого порядку. Вибори на Волині, Поліссі і Холмщині, на тих просторах, про етнографічний склад яких у Европі або ніхто нічого не знав, або виробив собі поняття мильне, ті вибори могли бути свого роду плебісцитом, яким наш народ міг показати свою чисельну і потенціяльну силу.

Ясно було, що однолита українська маса, навіть без особливої агітації, проведе у виборах тільки своїх представників і тим уповажнить їх в її імені висловити свою волю, свої скарги. А це той ефект, якого ніяким чином не зробити навіть найкраще зорганізованим бойкотом, бо крім неукраїнського елементу й серед

українців знайшлися б слабодухи й темні, що пішли б до виборів і, як це довела практика у Галичині, своїми голосами вибрали б представників ідейно й національно чужих українському народові. Отже, на Волині, Поліссі й Холмщині з Підляшшям рішено було виборів до Сойму і Сенату не бойкотувати і до них приступити.

Зважаючи на те, що наш народ у 90%, є хліборобським, що з погляду партійної диференціяції він уявляв однолиту масу і що в питаннях національному і аграрному різких розходжень у нього немає, рішено було підчас виборів до Сойму і Сенату не розбиватись і голосувати на один список. Всі, звичайний робітник, інтелігент і хлібороб, багатий і бідний — всі разом без поділу, но єдино під гаслом національної єдности мали приступити до виборів, голосуючи на один список, на своїх українських кандидатів. Незначні винятки, як список Оскілка на Рівенщині та так зв.: „православний список" на Холмщині, що виломилися з-під загально-національної дисципліни, зібрали зовсім мале число голосів.

Але мало було національної єдности при виборах. Щоб зібрати коли не всі, то принаймні більшість мандатів, признаних виборчою ординацією для територій, заселених українцями, треба було не тільки повної виборчої єдности національного фронту серед українців, але також контакту з іншими національностями, т. зв. „національними меншостями". Річ у тім, що виборча ординація, яку схвалив т. зв. „Сойм Уставодавчий", була складена так, що заховуючи вигляд загальности виборів і повної безсторонности їх з пошанованням засад рівности, давала в результаті польському елементові певні привілеї і стосунково досить велику перевагу.

Наприклад: для Волині приділено було 16 мандатів до Сойму і 5 до Сенату, в той час, коли для такої самої території польської з таким самим числом населення польського припадало мандатів 25; Холмщину було поділено на виборчі округи так, що до неї прилучено було чисто польські території, сусідньої Люблинщини, що перевага була польського елементу в тих округах і можна було згори сказати, що це не давало можливости провести до Сойму ані одного українця від Холмщини. Крім того умови користання з мандатів т. зв. „листи паньствової" були так уложені, що не було навіть надії узяти з тієї листи хоч один мандат для українців і тим збільшити своє парляментарне

представництво. Справа в тому, що правом користати з „паньствової листи" по ординації було приділено тільки тій виборчій листі, яка мала своїх кандидатів виставлених в не менше, як шости округах, тимчасом Волинь, яка повністю мала дати українське представництво, була розділена лише на три виборчі округи. Отже, згори українці виборчою ординацією були засуджені, не дивлячись на свою численність в Польській Державі, не дивлячись на свою національну солідарність, на дуже марне чисельно своє представництво в Соймі і Сенаті.

Але кривда була зроблена і іншим „національним меншостям" — білорусам, жидам, німцям... і тому елементарна логіка підповідала, щоби перекреслити тенденції виборчої ординації, треба було усім національним меншостям спільно вжити якихсь заходів. Таким єдиним виходом було створення „Бльоку національних меншостей", щоби спільно іти до виборчих урн, голосуючи за список, в якому відповідно до числа населення кожної нації, уміщено було б і належне число національних кандидатів. Таким чином збільшено було б число виборчих округ, а значить здобуто право до „паньствової листи", і що було дуже важливим, утворена була б певність щодо здобуття українського представництва з Холмщини і Підляшшя.

Спочатку цей бльок утворено з білорусами, дуже близькими національно, так і соціяльно до українців. З самого початку пристали до бльоку і представники тої течії росіян, які лояльно і з певним зрозумінням ставляться до культурних і політичних змагань українців. Таким чином утворився спершу „слов'янський бльок", до якого незабаром пристали й інші польські „національні меншини", а саме, жиди і німці. Бльокування з іншими „національними меншостями", крім численности, яка конче потрібна при боротьбі, де рішаюче значення відіграє більшість голосів, ще й той додатній бік, що назовні **спростовувано хибну опінію про якесь природжене українцями юдофобство, що чимало пошкодило українській справі в Европі.**[3]

В той спосіб збльоковані українці приступили до виборів, що відбулися 5. і 12. листопада 1922 року. Не дивлячись на значну агітацію, яку провадилося проти українців взагалі, і проти бльоку з боку польського, не зважаючи й на те, що й серед українців знайшлися

[3] Підкреслення автора „Паршу", Є. П. В часі виборів поляки кидали в бік українців усякі провокаційні чутки, що „українці продалися жидам", що українці є „юдофілами", тощо.

такі, як згаданий Оскілко, що виступили з власним „українським списком" зі спеціяльною метою баламучення малосвідомих і розбиття української єдности,[4] не зважаючи й на інші утворені „ад гок" проти-блюкові списки, Блюк, що виставив свій список під Ч. 16, вийшов переможцем на усьому просторі української території, крім Галичини, яка зі згаданих причин лишилася поза акцією українського активного громадянства. На Волині Блюк зібрав усіх 16 мандатів, з яких, згідно блюковій умові, українцям дісталося 12 мандатів; на Холмщині українці здобули 4 мандати, на Поліссі 2 мандати. Це до Сойму. До Сенату Блюк здобув також на Волині усі 5 мандатів, з яких українці взяли 4 мандати. На Поліссі до Сенату пройшов один українець. Крім того, перемога блюку давала можливість українцям узяти з „листи паньствової" для себе 2 мандати до Сойму і 1 мандат до Сенату. Таким чином українське представництво до Сойму складалося з 20 осіб, а до Сенату з 6 осіб, разом з 26 осіб.

До Сойму і Сенату від українського населення Польщі увійшли такі посли і сенатори: з Волині: 1. Самійло Підгірський; 2. Борис Козубський; 3. Микола Чучмай; 4. Микола Пирогів; 5. Василь Комаревич; 6. Сергій Козицький; 7. Юрій Тимощук; 8. Ларіон Павлюк; 9. Марко Луцкевич; 10. Андрій Братунь; 11. Хома Приступа; 12. Андрій Пащук; 13. сенатор Михайло Черкавський; 14. сенатор о. прот. Даміян Герштанський; 15. сенаторка Олена Левчанівська; 16. сен. Лев Маркович; 17. сен. Олександер Карпінський. З Холмщини і Підляшшя: 18. Антін Васиньчук; 19. Павло Васиньчук; 20. Семен Любарський; 21. Степан Маківка; 22. Яків Войтюк; 23. Йосиф Скрипа. З Полісся: 24. Сергій Хруцький; 25. Василь Дмитріюк; 26. сенатор Іван Пастернак.

Такий вислід виборів зробив на польське громадянство надзвичайне враження. Той не диво, бо ж Волинь не дала ані одного польського мандата, Холмщина ж дала аж 6 українських мандатів. Розпочата була спроба уневажнення виборів, а саме, внесено було до

[4] Оскілко, старшина армії Української Народньої Республіки відомий з того, що ще в часі визвольних змагань пробував організувати державний переворот проти уряду Директорії. Після визвольних змагань він, разом з іншими вояками армії УНР був інтернований в Польщі. Як „чужинець" він не мав права брати участи у виборах, не маючи ані активного, ані пасивного виборчого права і був очевидно для тієї цілі спеціяльно заангажований польським урядом для розбиття українських голосів. (Прим. Є. П.).

Українська Парляментарна Репрезентація в Польському Соймі і Сенаті з виборів 1922 р.

Зліва направо: С. Любарський, о. прот. Д. Герштанський, С. Підгірський, А. Пащук, Б. Козубський, С. Козицький, Л. Маркович, І. Пастернак, О. Левчанівська, В. Дмитріюк, І. Павлюк, М. Пирогів, С. Хруцький, С. Маківка, М. Черкавський, О. Карпінський, М. Чучмай, А. Васильчук, Х. Приступа, Я. Войтюк, П. Василь-чук, А. Братунь, Й. Скрипа, В. Комаревич, Б. Махнюк, Ю. Тимощук, М. Луцкевич,

найвищого суду цілу низку скарг, в яких вказувалося на різні надужиття, які нібито поповнили українські виборці. Але ця справа перед найвищим судом й доси не вирішена. „Роз'яснено" було тільки двох послів: Пирогова і Комаревича на непосідання польського „обивательства".

Вступивши до польського Сойму і Сенату, українське представництво відразу розпочало боротьбу за широкі права народу українського, прилученого до Польщі. В своїх відповідях з трибуни на експозе прем'єра уряду, також в спеціяльних деклярацiях, внесках і інтерпеляціях українські посли боронили прав українського народу, до його рідної землі, яку уряд роздавав осадникам; боронили і добивались права на рідну

школу, боронили і незалежности предківської віри українського народу, що між іншим почала хитатися у основах і знов почала ставати знаряддям денаціоналізації народу українського... Словом, за час існування в польських Соймі і Сенаті українська репрезентація зробила багато для оборони прав свого народу — і коли не зробила того, що для нашого народу було треба, в цьому виною були спеціяльні умови життя нашого в Польщі і ситуація загально-політична. Крім „боротьби" на чисто парляментарному грунті, праці в комісіях і виступах на пленумі, праця представників українського народу полягала також на постійних зносинах зі своїми виборцями, в інформуванні їх на вічах про все те, що робиться „на його добро і не добро", в підтримуванні духа надії на краще завтра.

Таких справоздавчих віч усім українським посольським клюбом було зроблено на цілому просторі українських земель під Польщею (включно з Галичиною) понад 500.[5]

Сучасний польський історик, Побог-Маліновскі, так коментує вислід виборів 1922 року:

Вибори на східніх теренах були катастрофою для держави. У воєвідствах: Віленському, Новогродському і Поліському з 814.732 електоральними голосами Бльок Національних Меншостей здобув 75% голосів, Радикальна Жидівська Партія, що не пішла з Бльоком — 2.5% голосів і комуністи — 1.9% голосів. Польські праві партії в цих трьох воєвідствах здобули 8% голосів, Польська Соціялістична Партія (партія Пілсудського) і група „Свободи" — 12% і інші польські партії — 1%. На Волині з 362.546 виборцями: Польське Стронніцтво Людове — 14.6%, група „Свободи", в якій було більше українських голосів, як польських — 2.5%, інші польські групи — 3.5%, а Бльок Національних Меншостей — 79.4% голосів. Наслідки виборів показували, що щонайменше 75% населення Східніх Кресів було проти польської державности.[6]

Ініціятива холмщан у цих виборах спричинила, що українські землі дістали більшу репрезентацію, ніж могли її сподіватися в умовинах польської дійсности. У виборчій

---

[5] Цю статтю написав сенатор М. Черкавський наприкінці першого року діяльности Української Парляментарної Репрезентації, цебто в 1923 р.

[6] Побог-Маліновскі, Владислав: „Найновіша Політична Історія Польщі", том І., Париж 1958 р.

окрузі Біла-Підляська, Радинь, Константинів, Володава вибрано українця, Степана Маківку,[7] на якого голосувало 22.947 виборців. (Заступниками обрано Данила Лопатюка, Павла Павлюка і Степана Карачука).

В окрузі Холм, Люблин, Любартів обрано одного українця, Павла Васиньчука, що дістав в тій окрузі 28.738 голосів. В окрузі Замость, Білгорай, Томашів — обрано українця Йосифа Скрипу 28.461 голосами. В окрузі Красностав - Грубешів обрано українця Семена Любарського 25.566 голосами. Крім нього вибрано заступниками Йосифа Дуду і Миколу Ваврисевича. З так званої „державної листи" вибрано українців Антона Васиньчука та Якова Войтюка.[8] Крім цих шістьох послів, вибраних з Холмщини і Підляшшя, посол з Полісся, д-р Василь Дмитріюк походив з Підляшшя (мешкав тоді у Бересті) і сенатор Іван Пастернак мешкав постійно на Підляшші.

Співпраця національних меншин, що йшли спільно до виборів 1922 року не припинилась з хвилиною зформування польського Сойму. Зокрема в часі виборів Національним Зібранням[9] першого польського президента, Бльок Національних Меншостей висунув свого кандидата, відомого і шанованого професора Варшавського університету, Бодуена де Куртене,[10] а коли в голосуваннях цей кандидат відпав, посли і сенатори Бльоку по спільній нараді віддали свої голоси на тогочасного міністра публічних робіт, професора Ґабріеля Нарутовича. Тому що голоси Бльоку Національних Меншин були рішальними у виборі президента Нарутовича проти кандидата правиці, Мавркія Замойського, праві кола вважали це образою.

---

[7] Степан Маківка вже в часі окупації большевиками Західньої України в 1957 році видав книжечку: „Нескорені Креси" (Записки політв'язня), накладом Книжково-Журнального видавництва, Львів, у якій описує дещо про вибори 1922 року. З уваги однак на пропагандивно-большевицькі завдання цієї книжки більшої історичної вартости вона не має.

[8] На Холмщині і Підляшшя урядові чинники створяли листу „Православних Громадян" для розбиття голосів Бльоку. Ця партія в двох округах Біла і Замость отримала разом 39 голосів.

[9] Згідно з тодішньою конституцією Польщі, президента Річпосполитої вибирало Національне Зібрання в складі 444 послів і 111 сенаторів.

[10] Ян Ігнатій Бодуен де Куртене був професором філології університетів в Казані, Дорпті і Петербурзі, а після революції в Кракові і Варшаві. Він помер у Варшаві в 1929 р. Вважався гуманістом і прихильником національних меншин.

16. грудня 1922 року перший президент Польщі згинув від кулі ендека-фанатика, Еліґіюша Нєвядомского.

В біографії М. Ратая, тодішнього маршала Сойму і президента Національного Зібрання, написаній його особистим приятелям Зигмунтом Нагурським, про цей злочин написані такі міркування:

> Ратай болів душею спеціяльно над мотивами злочину... Він не розумів, як могла правиця ставити справу в такий спосіб. Не думали ж хіба посли з правиці про можливість позбавлення польських громадян — жидів, білорусів і українців — права вибору до Сойму і Сенату, як також послів національних меншин права вибору Президента?[11]

Завдяки Українській Парляментарній Репрезентації, початкові роки панування Річпосполитої на наших землях були ще відносно найбільш унормованим періодом життя українського народу під Польщею. Українських послів в Соймі і Сенаті не любили, усе ж надужиття влади мусіли бути втримувані до якоїсь міри в легальних границях. Польський публіцист з тих часів так писав про відношення поляків до Української Парляментарної Репрезентації:

> Не було їх цілковито в першому Уставодавчому Соймі. Говорили про них, боялися їхньої тіні, проти них спеціяльно спрепаровано виборчу ординацію. Український привид заглянув щойно до другого Сойму 1922 року. Хлопи з басовими голосами, з важким кроком, без парляментарного досвіду. Через їх поля маршировали війська різних формацій і держав. Вони часто чули гук гармат, але до їх слуху не доходив відгомін парляментарних промов.[12]

Однак керуючі кола Польщі не забули досвіду 1922 року і зробили усе можливе, щоб в наступних виборах не допустити до такої чисельної участи українців в Соймі і Сенаті. Тимчасом, заходом українських послів, відчинено на Холмщині і Підляшші ряд додаткових, так зв. „філіяль-

[11] Зигмунт Нагурскі: „Люди мойого часу" (поль.). Польська Книгарня, Париж, 1964 р., стор. 181.

[12] Бернард Зингер: „Від Вітоса до Славка" — збірка статей (поль.), В-во „Літературного Інституту", Париж, 1962, стаття п. з.: „Український Клюб".

них" парафій, що офіційно вважалися філіями парафій призначених урядом.[13] З уваги на існуючі закони щодо шкільництва, Холмщина і Підляшшя не дістали своїх шкіл, та й на інших українських землях українське шкільництво було дуже обмежене. Протягом довшого часу у Бересті існувала одинока українська школа, втримувана заходом українських громадян-патріотів міста Берестя.[14] Товариство „Рідна Хата" розвинуло діяльність в самоосвітній ділянці і, фактично, замінювало неіснуючу українську школу. Першим головою того товариства був суддя Олександер Рочняк, другим з черги — сенатор Іван Пастернак, третім і останнім — Микола Вавринсевич. Товариство мало в тому часі 69 філій. В Холмі Товариство побудувало двоповерховий дім.

Завдяки Українській Парляментарній Репрезентації перепроваджено було польським Соймом важливу земельну реформу комасації земель. Саме Холмщина і Підляшшя, наслідком політики Столипіна мали досвід щодо наслідків комасації.

Травневий переворот — Уряди „Радісної Творчости"

В травні 1926 року відбувся в Польщі державний переворот Й. Пілсудського. Владу захопили напів-фашистівські кола, що, маскуючи брак ідеологічних підстав, висували різні кличі, висміювані польським громадянством, от як, що це є уряди „радісної творчости" („твурчосць радосна"), тощо. Англійський політик тих часів, сер Роберт Вансістарт, писав у своїх спогадах:

> В травні 1926 року Пілсудський вмаршрував у Варшаву... зробив свого приятеля Мосціцкого Президентом, викинув лівих, заборонив комунізм... керував країною дев'ять років і засмітив її своїми прихильниками.. Дуже мізерні кваліфікації їхнього характеру настроїли

[13] Ліквідація православних парафій наночатку існування Польщі вважалася польськими чинниками важливим фактором в полонізації наших земель. Наночатку існування Польщі, напр. в Більському повіті було на 18.000 українського населення тільки три парафіяльні церкви. Уряд вважав, що саме віддаленість церков примусить населення іти до густо насаджуваних католицьких костьолів.

[14] Див. додаток ч. 3., „Спогади" д-ра Дмитріюка.

проти нього не тільки сусідів, але й тих нечисленних британських політиків, які дещо знали про Польщу. Прихильники Польщі, такі як Гюз, Дальтон, є надзвичайною рідкістю...[15]

Сойм 1922 року було розв'язано після закінчення його каденції в 1927 році і нові вибори до Сойму і Сенату відбулися 4. і 11. березня 1928 року. В тих виборах українці не виказали такої єдности, як у попередніх, що відбилося на їх висліді. На Холмщині і Підляшші йшли окремими списками: Бльок Національних Меншин, що отримав разом в усіх округах 30.512 голосів, українські комунізуючі партії, що отримали разом 30.512 голосів. Бльок і комунізуючі партії отримали разом 84.440 голосів (в порівнанні до 105.992 голосів на Бльок в 1922 році).[16]

Лише завдяки політиці Українського Національно-Демократичного Об'єднання проведено в іншій окрузі одного посла з Холмщини, Павла Васиньчука. В цих виборах йшли під окремими листами загалом 18 українських партій під різними назвами, крім так званих „місцевих лист".

Сойм 1928 року проіснував недовго. Уряд не був вдоволений висліду виборів і розв'язав Сойм в 1930 році. У висліді нових виборів українці Холмщини і Підляшшя не дістали вже ані одного посла і тоді вже не дійшло до створення Бльоку Національних Меншин.

Вибори 8. і 15. вересня 1935 року були проголошені після проклямації нової „післятравневої" конституції Річпосполитої дня 24. квітня 1935 року і після впровадження дальших змін у виборчій ординації за тоталітарними

---

15 Р. Вапсістарт: „Процесія в тумані" (спогади). (англ.), стор. 326. Не тільки чужинці, але й велика частина польського громадянства була в гострій опозиції проти режиму Пілсудського. І. Падаревський, що був у конфлікті з Полсудським ще від часів свого урядування, як міністр закордонних справ, а потім, короткий час, прем'єр міністром відродженої Польщі, у своїму заповіті написав: „Я не християнськи дарую кривди, яких я зазнав чимало, усім. Не можу однак пробачити тим пишним і пікчемним, що думають тільки про свої особисті користі, і провадять Батьківщину до загибелі, а нарід до опідлення. Сам Бог їм того не пробачить". Особисті знайомі Падаревського твердять, що немає жодного сумніву про те, що тут в заповіті є мова про Пілсудського і його кліку. (Адам Гжимала-Сєдлецький: „Надзвичайні люди в щоденному житті", стор. 314).

16 Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) в цих виборах зорганізувало Бльок Національних Меншин, але не зуміло з'єднати в цьому бльокові ані усіх українців, ані інших меншин. Зокрема усі ліві партії йшли в цих виборах окремими листами.

зразками. Українці Холмщини і Підляшшя не могли вже сподіватися дістати в цих виборах своїх представників, а галицькі українці мали дістати на підставі „нормалізаційної", себто угодової умови з урядом 19 мандатів (в дійсності дістали тільки 16 місць). Ці вибори польська преса назвала „плебісцитом мовчанки" і „відкиненням конституції в четвертому читанні", тому що лиш 25% усіх управнених до голосування виборців до Сойму і 30% до Сенату узяли участь у виборах.

Останні вибори перед війною 6. листопада 1938 року було переведено під виразним терором адміністрації (виборці мусіли іти до виборів, якщо хотіли уникнути кари) і урядовий бльок отримав 64.5% усіх електоральних голосів.

В цьому часі Українська Парляментарна Репрезентація в Соймі і Сенаті не могла мати того значення, що перша Репрезентація з виборів 1922 р. не тільки тому, що тепер не було вже представників усіх українських земель в Польщі, а представників Холмщини і Підляшшя зокрема, але також тому, що нова конституція Річипосполитої позбавляла парлямент усякого впливу на політику уряду.

РОЗДІЛ XIX

Внутрішня політика Поверсальської Польщі

Усі уряди Поверсальської Польщі, однаково, так звані „демократичні" перед переворотом Пілсудського, як і після того перевороту, ніколи не були скорі до внутрішніх економічних реформ, яких Польща, зі спадщиною панщизняного устрою, дуже потребувала. З постанням Польщі вільні панські маєтки було розпарцельовано поміж польськими колоністами, спроваджуваним з корінних польських земель без огляду на інтереси місцевого населення. Не була, отже, ця парцеляція маєтків жодною земельною реформою, але заходом уряду в полонізації українських земель.

Автохтонне українське населення і місцеві поляки приймали пришельців як чужий і ворожий елемент. Колоністи рекрутувалися з сільського люмпенпролетаріяту, що не мав землі і не мав жодного досвіду в провадженні господарки. На місцях свого поселення колоністи не давали собі ради, проживали дуже скоро грошеву допомогу держави, винищували дорогу худобу і коней, яких уряд давав на загосподарування і вдавалися по українських селах на жебри, часто посилюючи сільське злодійство, тощо. Колонізаційна політика польського уряду була одною з головних причин катастрофального погіршення українсько-польських взаємовідносин і зазнала повної поразки в часі другої світової війни. На слова перестороги українських послів в Соймі проти цієї політики прем'єр Вітос відповів: „коли панове матимете власну державу, робитимете в ній, що схочете!"

Польща в часі поверсальського існування була засадничо державою рільничою, але уряд не усвідомив собі цієї економічної структури держави і не змагав до економічного піднесення села. В 30-х роках, після утвердженян „майових урядів" Польща перетворилася в типово поліційну державу з надмірним і непосильним для населення роз-

ростом бюрократичної верхівки і з упривілейованням цієї верстви на шкоду інших кляс населення. Цей стан витворив глибокий антагонізм поміж селом і містом, на чому грали комуністи, пропагуючи думку, що тільки в совєтській системі проблема села і міста є ідеально розв'язана системою колективізації села. З уваги на повну ізоляцію Совєтського Союзу не було змоги перевірити вартість совєтської пропаганди і комуністи мали значні впливи серед усіх прошарків населення.

Бюрократична політика допровадила до зубожіння села і витворила стан психічної депресії селянських мас, що особливо помітне було серед українського села в часі економічної кризи 30-х років. Уряд, не вміючи дати ради з масами безробітних, наложив на зубожілі села обов'язок нічлігу і прохарчування безробітних, які вешталися по селах, розсіваючи чутки про близьку війну, революцію, тощо, розповсюджуючи комуністичну, або ж націоналістичну, протижидівську літературу і у висліді — це допровадило село до стану пригнічення і знеохочення до праці ,занику господарської ініціятиви. Врешті, найбільш активні

Українська хата в селі Черніїв, Холмського повіту, 1929 р.

і ініціятивні одиниці не витримували того стану і шукали виходу в еміґрації.

В 20-х роках молодь емігрувала переважно на схід, в Совєтську Україну, сподіваючись там знайти можливість дальшої освіти і праці. В 30-х роках, коли „залізна заслона" була вже щільно замкнена, почалась досить сильна еміґрації за океан, переважно до Канади, США і Південної Америки.

Господарська криза примусила селян Холмщини і Підляшшя переставити колишню збіжеву господарку на годівельну. Селяни пробували підвищити доходовість своїх господарств годівлею свиней і коней. В цих ділянках були помітні здобутки. Однак зусилля селян розбивалися із-за загальної кризи в Европі і повної байдужости уряду.

Положення погіршувала й загальна економічна політика уряду, який, в цей важкий час, задивившись на сталінські „п'ятилітки", задумав і собі переставити Польщу з сільсько-господарської на індустріяльну країну і проголосив розбудову т. зв. „ЦОП" (Центральна Промислова Округа), в склад якої увійшли Холмщина і Підляшшя. Цей замір скінчився повною поразкою. В Білій на Підляшші і Люблині побудовано фабрику військових літаків а в Малашевичах біля Тересполя побудовано летунський майдан з підземними сховищами для літаків. Все це однак не відіграло в часі війни найменшої ролі.

Бажаючи здобути фонди, уряд оподаткував предмети щоденного вжитку: сіль, цукор, нафту, сірники, і ін.

В 1932/33 роках ціни сільсько-господарських продуктів впали: (ціни подані за 100 кг.) жито 8 зп. (злотих польських), (около 1.5$); бараболі 1.5 зп. (0.27$); свині (жива вага) 60.— зп. (11.0$); корова пересічна 120 зп., кінь середній 200 зп. Але в часі кризи важко було знайти покупця на збіжжя чи худобу. В той самий час промислові товари коштували: 1 кг. заліза 0.27 зп.; 100 кг. суперфосфату (штучного погною) 18.— зп.; 1 пачка сірників 0.08 зп.; 1 літра нафти 0.36 зп. і т. д.

Платні урядовців в той час були: учителя на селі від 120 до 250 зп.; учителя сердньої школи від 200 до 450 зп.; інженера - від 400 зп.; але майора польської армії — 750 зп.

Село душилося в обіймах кризи і допроваджувало свої ощадности до неймовірного. Загально прийнятим було в тому часі колоти сірники на 2 або 4 частини. Селянство вживало нафтових лямп найменшого розміру, але деякі родини здіймали з тих лямп вогневу шапочку, щоби зменшити вогонь і заощадити на нафті. Кореспондент варшавського щоденника „АБЦ", Тадеуш Опойла, писав в тому часі про селянські гаразди:

> Там, де були горді села, сьогодні нужда. Селянин не має сьогодні ані на одяг, ходить обідраний, як жебрак. В хатах замісць постелі — барлоги. Господарський інвентар знищений, селянин сьогодні немає ані порядного батога.

Поверсальська Польща за час свого 20-тилітнього існування не осягнула господарського розвитку з-перед війни 1914 р. Згідно з даними Ліги Націй індекс господарського розвитку промисловости Польщі в тих роках представляється так (якщо прийняти індекс 1913 року за „100"): 1920 р.: 35.1; 1921 р.: 62.4; 1926 - 29 рр.: 76.8; 1930 р.: 75.8; 1931 - 35 рр. 63.3; 1938 р.: 95.4. В той самий час індекс господарського розвитку інших европейських країн був 149 до 157 в порівнанні до передвоєнного стану.

У результаті — село павперизувалося, а під культурним оглядом не розвивалося, а подавалося назад. Не було вже інтелігенції, що походила б з села і що потягала б за собою маси. Мови не було про те, щоб пересічний селянин міг післати своїх дітей до середньої школи. Школи ці були привілеєм бюрократичної верхівки. Це ще більш поглиблювало прірву поміж селом і містом. Сільська молодь або знайшлася в рядах комуністичної партії,[1] або виладовувала свою енергію в забавах, пов'язаних з піятикою і бійкою. Підтримувані урядом польські організації, як „Стшелец", „Кулко Млодзежи" і ін. не знайшли грунту в українському селі і були привілеєм польського громадянства, але й це громадянство не розвивалося ані економічно, ані культурно.

Уряд хотів дотримати кроку „сильним урядам", що сусідували з Польщею на сході і на заході і намагався те-

[1] Української підпільної організації ОУН в той час на Холмщині і Підляшші не було.

ром і гумовою палицею поліцая розв'язувати усі складні внутрішні проблеми, а концентраційним табором — Березою Картузькою і масовими засудами здушити найменший прояв української думки.[2]

Впливи комуністів

Українське село було побудоване на старих, приватницьких засадах і тому спочатку впливи комуністів були на селі непомітні. Але пізніше, перед вибухом другої світової війни, Комуністична Партія Західної України (КПЗУ, пізніше влучена в Комуністичну Партію Польщі — КПП) мала тут широко розгалужену сітку „комячеєк" з багатьма членами і в її рядах знайшлися найбільш енергійні одиниці сільської молоді. Причин того дуже багато: НЕП і українізація в 20-х роках в Україні, економічна криза, політика польського уряду, тощо. Польський уряд і поліція провокували розріст комуністичної партії у холмському селі, щоб пізніше виарештовувати і винищувати сільську молодь і тим самим зупинити національний і соціяльний розвиток села. Відомий був на Підляшші провокатор Володимир Комаха, що був втягнений до комуністичної партії і в часі військової служби пішов на співпрацю з військовою розвідкою, яка доручила йому розбудову комуністичної партії на Підляшші і Поліссі, щоб пізніше в один день виарештувати сотки сільської молоді.[3]

---

[2] Вже на еміграції в Будапешті останній маршал поверсальської Польщі, Ридз-Сміглн, в розмові з б. воєводою тернопільським, Василем Роговським, сказав: „Ви і багато інших маєте багато застережень щодо „озонових" спроб організації суспільства в Польщі перед війною. Я також, зокрема з сучасної перспективи, не вважаю ці спроби надто щасливими, але вони були наслідком сусідства інших диктаторських режимів".

В. Роговський: „Спогади про маршала Ридза-Сміглого", „Історичні Зшитки", ч. 2. стор. 85.

[3] Центральний Комітет Комуністичної Партії Польщі видав в 1934 році таємну брошуру зі списком провокаторів польської розвідки в рядах КПП і ОУН. Серед цих провокаторів, окрім маловідомих прізвищ, були: Єжи Шечейко-Сохацький — посол до Сойму; Антоні Вернер-Тешнер — спільник і приятель Сохацького; Тадеуш Жарскі — посол до Сойму; Сильвестер Воєвудакі — посол до Сойму; Александер Островскі — відомий робітничий діяч. Провокатори в рядах Організації Українських Націоналістів названі в цій брошурі тільки під псевдонімами. Мали ними бути: Борута, Косар, Ковальський-Копач, Педі-Бей.

Ідея просякання комуністичного і українського підпілля провокаторами мала виникнути в середовищі Польської Військової Організації

З Підляшшя походив також досить відомий комуністичний письменник, Олександер Гаврилюк.[4]

Ці самі причини втягнули частину послів з виборів 1922 року в сферу комуністичних впливів. Деякі з них, Войтюк, Луцкевич, Приступа, вступили до комуністичної партії і пізніше виїхали в Україну й були там ліквідовані за різні „ухили" від партійної лінії. Інші симпатизували з українсько-комуністичними рухами в Україні (шумськізмом, хвильовизмом), як Маківка, Чучмай. Це відбилося на житті Холмщини і Підляшшя, бо польський уряд мав формальну причину ліквідувати установи і організації, які очолювали ті посли. Так було ліквідовано український часопис „Наше Життя", який був офіціозом Української Парляментарної Репрезентації від 1922 року, а після розв'язання Сойму в 1927 році видавався коштом грошевих субсидій, які б. посол Маківка здобував завдяки своїм знайомствам у совєтському консуляті у Львові. В редакції „Нашого Життя" працював Микола Ваврисевич, останній голова т-ва „Рідна Хата". Після ліквідації видавництва „Нашого Життя" і арешту усіх співпрацівників часопису, було ліквідовано в 1930 році т-во „Рідна Хата" за „комуністичні впливи".[5]

(т. зв. неовяків), що самі були колись в підпіллю і були добре зазнайомлені з умовами підпільної праці. В польській розвідці провокаторською роботою мали керувати: Славек, Пристор, Морачевський, Голувко, Малиновский і інші. Згідно з цією брошурою, українська і білоруська секції КПП були цілковито просякнуті провокаторами польської поліції.

(„Історичні Зшитки". ч. 5. 1964 р., стор. 58/60: „Комуністична брошура з листою провокаторів").

[4] Олександер Гаврилюк з села Заболоття на Підляшші, письменник-самоук, автор кількох оповідань і повістей та віршованої розповіді про концентраційний табір Березу Картузьку, в'язнем якого він був двократно. Після окупації Підляшшя німцями в 1939 році, він виїхав в Україну і був у Львові якийсь час головою Професійного Союзу Радянських Письменників. Після вибуху війни 1941 року він був забитий підчас бомбардування Львова німцями.

[5] Характерним є, що після ліквідації т-ва „Рідна Хата" в 1930 році уряд дозволив на відкриття декількох москвофільських товариств „Общества Качковського" на Холмщині. Два відділи того „Общества" були засновані в Тарногороді і Біщі, Білгорайського повіту на пограниччу з Галичиною. Ці „Общества" проіснували на папері до 1938 року і в тому році були ліквідовані з уваги на новий курс урядової політики. (І. Марчак: „З мученичества Холмщини на Білгорайщині", стор. 33).

РОЗДІЛ XX

„Жондова Унія"

Політика урядів поверсальської Польщі від початку до кінця була під сильним впливом католицького кліру, дарма, що Пілсудський і його оточення вважали себе спершу соціялістами і чимало провідних польських діячів були членами масонських лож. Тому в наступі на українське населення голос Католицького Костьола мав першорядне значення. Католицька ієрархія сподівалася, що з постанням Польщі українське населення Холмщини і Підляшшя буде примушене перейти на католицтво. Після „ревіндикації" церков обслуга вірних православною церквою була утруднена, а в деяких місцевостях і унеможливлена.[1] До того ж діяв пів-офіційний натиск урядових чинників щодо зміни релігії в часі приймання на урядові становища, при парцеляції земель, тощо.

Коли ж надії на швидке покатоличення українського населення не справдилися, вирішено було зробити спробу т. зв. „жондової унії". Офіційний титул цієї церкви був: „Римо-Католицький Костьол Східнього Обряду". Ініціятива і організація цієї церкви спершу на Підляшші, Холмщині, а пізніше і в інших українських землях, належить трьом особам з найвищих кол католицької ієрархії: папському нунцієві у Варшаві, Ахілові Ратті, пізнішому папі Римському Пієві XI генералові Єзуїтського Ордену в Римі, Володимирові Ледоховському, і Підляському католицькому єпископові Пшездзєцкому.

Ахіл Ратті не належав спершу до правлячої кліки в Римі. Він народився в 1857 році в Дезіо біля Мілану третім сином в бідній родині ткача, що складалася з шістьох ді-

[1] Після повороту „біженців" на рідні землі, коли серед поворотців кинулися пошесті і коли релігійна обслуга, з уваги на віддалення церков на кількадесят кілометрів від деяких місцевостей була утруднена, більшість померлих ховали без священиків, а тим самим і без актів смерти. З того приводу родини померлих мали пізніше чималі правні труднощі.

тей. Він скінчив духовну семінарію в Мілані і католицький університет в Римі. Викладаючи теологію в міланській семінарії, він був обраний одним із колегіяльних докторів, а пізніше, в 1907 році, бібліотекарем знаменитої Амвросіївської бібліотеки. В цій бібліотеці він провів понад двадцять років свого життя, студіюючи східньо-слов'янські мови і історію східніх церков. Він вивчив старо-слов'янську, польську, українську і російську мови (тільки в письмі — він ніколи не говорив цими мовами). Зокрема він цікавився боротьбою підляських уніятів в минулому столітті. Пізніше, коли він став папою, він казав: „руська мова допомогла нам стати папою".[2] Перебуваючи в Мілані, він був завзятим спортовцем і належав до спортового клюбу альпіністів, що вважався масонським.[3] Коли наприкінці війни папа Бенедикт XV розглядався за відповідним кандидатом на нунція до новопосталої Польщі, йому порадили Ратті. Папа не був певним, чи цей вибір буде добрим і казав: „ми знаємо, що він уміє обходитися з книжками, але чи він вміє обходитися з людьми?"[4]

Але видно з уваги на брак іншого кандидата і з уваги на знання східніх мов Ахілом Ратті, його було призначено спершу апостольським візитатором, а потім нунціем до Польщі і він прибув до Варшави в травні 1918 року.

В часі першої зустрічі з тодішним архиєпископом Варшавським, Каковським, папський візитатор відразу поцікавився Підляшшям. Про це пізніше так писав тодішній міністр освіти і релігійних справ Польщі, Поніковський у своїх спогадах:

> Архиєпископ (Каковський) оповідав мені, що він був дещо стурбований, коли папський візитатор в часі першої з ним розмови запитав його, чи він був колись у Притулині. В перший момент архиєпископ не знав, про який Притулин тут мова, але дуже скоро догадався, що це є Підляшшя, місце мучеництва уніятів в минулому століттю, і відповів: „ні, я походжу з Полоцька і не мав нагоди побувати на Підляшші".

---

[2] П. М. де Белой: „Пій XI і наверпення на унію нез'єдиненого сходу" (франц.), Орієнталія Христіяна, ч. 55, 1929 р., стор. 6.

[3] Католицька Енциклопедія. Додаток, том II, гасло: „Пій XI", зредаговане Джузеппом Валентіні (англ.).

[4] П. М. де Белой, як вище, стор. 6.

Архиєпископ Каковський подав до відома цю розмову Поніковському тому, що той походив з Сельців на Підляшші. При цій нагоді апостольський візітатор сказав архиєпископові, що він ще в дитинстві прочитав книжку про підляських мучеників і це зробило на нього величезне враження. Тому він дав собі слово побувати на місці мученичества людей, подібних до перших християн.

В кінці 1918 року візітаторські права Ахила Ратті були поширенні на терен усієї колишньої Росії. Він просив папу Бенедикта XV дозволу відвідати довірені йому терени, не орієнтуючись в можливостях такої пропозиції і писав до папи:

> Я думаю, що для того, щоб спасти цю величезну країну, потрібна не тільки молитва, але щось більше: потрібна кров; кров католицьких священиків і то не тільки місцевих, але й тих, що повинні прибути з Риму.

На свято Трійці 1919 року апостольський візітатор побував в Янові на Підляшші, недалеко Притулина. В часі цього побуту він мав зі собою монографію про унію на Підляшші, написану польським ксьондзом Прушковським. В Янові він почув проповідь нового підляського католицького єпископа Пшездзєцкого і Поніковський, який супроводив його в часі цієї подорожі на Підляшшя пише, що він був первним, що Ахіл Ратті запалився ідеєю навернення „схизматицького сходу" на лоно католицької церкви.[5]

6. червня 1919 року Ахіла Ратті було підвищено до становища папського нунція і висвячено в єпископи. Після хіротонії, яку перевів Варшавський архиєпископ Александер Каковський в катедрі Св. Яна у Варшаві, в часі промови на обіді, єпископ Ратті сказав: „нехай буде забута правиця моя, якщо я забуду Тебе, Польща! " Коли в 1920 році до Варшави підходили большевицькі війська, папський нунцій вирішив залишитися під большевиками, дійсне обличчя яких було йому невідоме. На становищі нунція у Варшаві він зустрівся зі справою „поунійних дібр" спішно „ревіндикованих" польським урядом від Православної Церкви. Він створив спеціяльну комісію католиць-

[5] Див. про це: „Слово", видання Варшавської Православної Митрополії, ч. 39 за 1936 рік.

ких єпископів, що мала вирішувати, які церковні маєтки мають бути „ревіндиковані" і вимусив в Уставодавчому Соймі закон, що польський уряд не робитиме жодних потягнень в справі поунійних дібр без згоди Апостольської Столиці.[6] Він також опротестував передачу частини поунійних дібр міністерству лісів і земель, вважаючи, що усі ті маєтки є власністю Католицької Церкви.

13. червня 1921 року єпископ Ратті був призначений архиєпископом Мілану і підвищений до сану кардинала. Він вивіз з Польщі велику любов до цієї країни і твердий намір навернення „нез'єднених", бодай тих, що були в засягу його впливів в Польщі. З початком 1922 р. папа Бенедикт XV був безнадійно хорий і про міланського кардинала стали говорити, як про майбутнього папу. Начальник Польської Держави, Пілсудський, поспішив вислати до Мілану спеціяльного посланця, щоб вручити кардиналові Ратті орден „Білого Орла" (папи не можуть приймати ніяких орденів). 6. лютого 1922 року Ахіл Ратті був вибраний папою і прйняв ім'я Пія XI.

Навернення православних, принаймні на Холмщині і Підляшші, вимагало докладно розробленого пляну дії. Найлегшим і найбільш логічним було б доручити місійну акцію Львівському митрополитові Шептицькому, що був широко відомим серед українського громадянства, знав відносини східніх церков і сам ціле життя висував ідею поєднання церков. Та польський уряд вважав Св. Юр у Львові розсадником української ірриденти, а Рим вважав, що український католицизм не має шансів наступу на Росію, що було його головною метою.

Коли в 1918/19 роках, на доручення митрополита Шептицького, два греко-католицькі священики, о. Іван Полянський[7] і о. Михайло Кіт обійшли калакутські села на Підляшші, стараючись нав'язати контакт з колишніми уніятами, вислідом їх місійної подорожі була повна невдача. Калакути не виявили найменшої охоти повертати до колишньої унії і підозрівали в акції греко-католицьких священи-

[6] Див. про це: Католицька Енциклопедія, Джузеп Валентіні, гасло Пій XI. (англ.).

[7] о. Полянський — пізніший організатор Греко-Католицької Церкви Північної Америки.

ків підступ в напрямі їх навернення на православіє. Обох згаданих священиків польська влада арештувала весною 1919 року на Поліссі і тримала в католицькому монастирі у Варшаві аж до осені того ж року.

Єпископ Пшездзєцкий в 1927 році на Велиградському з'їзді керманичів унії „східнього обряду" так говорив про початкові пляни творення нової віри:

> Від 1923 року починаються зі сторони православних спроби поєднання і розмови про східній обряд. Спершу можна було думати, що тут мова про греко-католицьку віру, що існує в Галичині (в оригіналі „в Малопольсце Всходней"). Та швидко показалося, що вони хочуть не того обряду, а прохають про обряд, що є у православних, так званий „східньо-слов'янський". Для пояснення того треба пригадати, що від 1919 року в Східній Галичині розгорнулася боротьба поміж українцями (в оригіналі русинами) і Польщею і з того виникли тертя поміж католиками латинського обряду і греко-католицького.[8]

Дуже важко зрозуміти, яка є різниця, в розумінню католицького єпископа, поміж греко-католицьким обрядом в Галичині і „східньо-слов'янським" обрядом. Але в дійсності, ніхто з православних громадян Холмщини, Підляшшя чи Волині ніколи не звертався ані до Пшездзєцкого, ані до Риму в справі якогось „нового обряду". Коли хтось після постання Польщі хотів змінити віру (а були й такі нечисленні випадки), то мав до того аж надто багато можливостей, бо уся польська адміністрація працювала в тому часі, щоби зробити відповідний натиск на православних в напрямі зміни релігії. Мотиви, чому Пшездзєцкий шукав „нового обряду" — були чисто політичні.

Ідея виелімінування Галицької Греко-Католицької Церкви з акції навернення православних — першій мірі українців Холмщини і Підляшшя — знайшла повну підтримку в Римі. Головним оборонцем проєктів Пшездзєцкого в Римі був генерал ордену єзуїтів — Володимир Ледоховський з відомого роду графів Ледоховських, що вже мав за собою досвід в справах Холмщини і Підляшшя. Впливи Ледоховського в Римі були великі. Він вважався тут дру-

[8] „Католицький Огляд" (поль.), Варшава, 1927 р., стор. 450.

гим, „чорним" папою і для попертя своїх аргументів умів стукнути кулаком по столі перед дійсним папою. Але й поза Ледоховським в Східній Конгрегації в Римі, обсадженій поляками і росіянами, не бракувало ворогів унії в тому виді, як вона затрималася в Галичині і противників митрополита Шептицького зокрема. Вказувано на те, що від часу постання унії, коли в 1644 році папа Урбан VIII обіцяв собі, що „через вас, мої рутенці, я наверну Схід..." сталося так багато подій, що компромітували уніятську церкву взагалі, а українську уніятську церкву зокрема в її спроможности місійної праці на сході Европи. Тут вказувано не тільки на події на Волині і Білорусі в 1830-х роках, чи на Холмщині і Підляшші в 1870-х роках, але й на сумний для Риму досвід з уніятською церквою в Америці і Канаді з початком XX століття. Коли в Російській імперії можна було підтасувати терор російської адміністрації (як ми бачили — це не було єдиною причиною навернення уніятів), то дуже важко інтерпретувати події в Америці і Канаді мотивами „насильного навернення" уніятів на православну віру в тих вільних від усякого релігійного утиску країнах.

Патріярх уніятської церкви Антіохії і усього сходу, Максимос IV Саєг, розглядаючи впливи уніятів серед православних, пише:

> Поверховні обсерватори кажуть, що східні католики, „уніяти", як їх часами називають, є найменш здібними до порозуміння з православними. Ми мусимо признатися, що це правда у багатьох випадках. Як приклад можна подати грецьку церкву, яка охоче переговорює з представниками латинської церкви і до неї прихильно наставлена, але вона цілковито ігнорує грецьку католицьку церкву східнього обряду, яка щоправна, є нечисленна і недавнього походження.[9]

Причиною втрати впливів уніятських церков на православних є те, що ті церкви швидко підпадають під вплив римського „конформізму" і тратять свою окремішність а тим самим перестають бути церквою, що приваблює до себе православних. У випадку Холмщини і Підляшшя це було наглядно продемонстровано уніятською ієрархією

---

[9] Максимос IV Саєг: „Східні церкви і єдність Католицької Церкви", (англ.), Монтреаль, 1963 р., стор. 34.

в минулому столітті. Цитований нами патріярх Максимос IV пише про це:

> Ми затратили нашу східню духовість, а засвоїли тільки недосконало духовість заходу... Східні католицькі церкви представляють могутні і необхідні засоби для усталення християнської єдности, але тільки тоді, коли вони обстоюють подвійну і рівну лояльність супроти католицтва і сходу.[10]

В обличчу таких настроїв проти уніятських церков в Римі Пшездзєцкому легко було переконати відповідні чинники в конечності впровадення „нового обряду", а Леходовський вирядив на Підляшшя свого відпоручника, патера Джана Урбана, що мав на місці простудіювати відносини і підготовити грунт для місійної праці.

В 1923 році Пшездзєцкий опрацював плян організації „нового обряду" під юрисдикцією польських, католицьких єпископів[11] і з цим пляном поїхав до Риму на візиту до нового папи і розмову з генералом єзуїтів, Леходовським. Пляни Пшездзєцкого були в Римі затверджені і в Ордені Єзуїтів постала нова „Східня Галузь", що мала присвятитися виключно місійній праці в Польщі. Перші діячі нової унії виїхали з Риму в околиці Володави на Підляшші, не маючи там ще вірних.[12]

21. січня 1924 року Пшездзєцкий отримав від папи Пія XI декрет про повновласті в справі нової унії і вказівки для священиків нового обряду, як вони мають заховуватися серед пастви.[13]

Спершу не було жодної мови про можливість дії греко-католицьких місіонарів з Галичини в теренах дії „жондової унії", але пізніше, коли акція Пшездзєцкого виказала мізерні наслідки, обставини змінилися. 6. квітня 1925 року папа затвердив комісію, що мала керувати справами нової унії в Польщі. Керманичем цієї комісії був призначений литовець, о. Петро Бучис, вихованець католицької семінарії в Петербурзі, знавець російських проблем і литовський націоналіст. Поляки, що ворогували з Литвою,

10 Максимос IV, як вище, стор. 47.
11 „Католицький Огляд", 1927 р., стор. 451.
12 „Орієнс", 1933, стор. 37.
13 Там само, стор. 38.

вважали це призначення образою. Наслідком їхньої акції в Римі почали пошукувати іншого кандидата на становище керманича нової унії. Таким кандидатом виявився Николай Чарнецький, з чину Отців Редемптористів, що мали свій монастир в Перемишлі. Його висвячено в єпископи в церкві Редемптористів в Римі 8. лютого 1931 року. Хіротонії довершив Станиславівський єпископ Хомишин в асисті Бучиса, росіянина Сипягіна та ректора української греко-католицької колонії в Римі, Головецького. Чарнецький був відданим слугою Риму і скрупулятним виконавцем приписів щодо дотримання слов'янського обряду.[14]

В тому самому році Чарнецький був призначений апостольським візитатором східнього обряду в Польщі з осідком в Крем'янці на Волині. Це означало намір поширити впливи нової унії на цілу Західню Україну. Перші візитації Чарнецького відбулися на Підляшші літом 1932 року.

Польський уряд погодився на призначення Чарнецького візитатором східнього обряду в Польщі, бо не потягнення посіяло недовіря православних українців до галицького проводу Греко-Католицької Церкви. Українці Холмщини і Підляшшя вважали „новий обряд" політичним потягненням польського уряду (звідси популярна назва: „жондова унія") і призначення Чарнецького зустрілося з різкою критикою українського громадянства. Першими священиками нової унії були бувші православні священики, кар'єристи. Таким був Андрій Грицюк, колишній православний священик села Заболоття на Підляшші, який в офіційному письмі до православної консісторії писав, що „переходить на нову віру тому, що його не було нагороджено своєчасно золотим наперсним хрестом".[15] Інший священик тієї ж церкви, о. Нікольський, російський емігрант з Петрограду, настоятель села Кобиляни, Більського повіту, кілька днів перед своїм переходом на унію передав анафемі А. Грицюка на доручення православної консісторії

[14] Характеристика Чарнецького між іншим уміщена в російському католицькому журналі „Китеж", Рим, ч. 3. за 1931 рік.

[15] Повний текст листа А. Грицюка був опублікований в „Нашому Житті" в Холмі. Православна консісторія розпочала проти Грицюка судове поступування за привласнення метрикальних книг і за інші злочини після чого Пшездзецкий був примушений позбавити його священичого сану.

і якого повітовий староста примусив, під загрозою передачі совітам, „як чужинця" перейти на „жондову унію".

Коли на Велигорському конгресі в 1933 році Пшездзєцкий доповідав про розвиток нової церкви в Польщі, він подав, що навернено на нову віру 20.000 осіб і що ті вірні зорганізовані в 14 парафіях з 25 священиками, з яких 16 перейшли з православної віри. З того в Підлясській єпархії було 9 священиків, 2 діяконів і 3.100 вірних, в Люблинській (Холмській) єпархії — 3 священиків і 500 осіб вірних. Початкові кошти організації нової віри були подані Пшездзєцким на 150.000 злотих п.

Цей звіт був признанням поразки „жондової унії". Однак, в правдивості тих дуже скромних даних треба сумніватися. Коли літом 1932 року. Чарнецький мав візитувати парафію нової унії у великому українському селі Полоски на Підляшші, католицькі ксьондзи наказали своїм вірним з довколичних парафій масово з'явитися на цю візитацію, щоб викликати ілюзію „масовости" нової віри. В дійсності, в тому селі тоді було лише двох вірних тієї церкви. Подібним способом фабрикувалася статистика й в інших місцевостях.

Чарнецький, певно під патиском греко-католицького єпископату з Галичини, постарався про дозвіл Орденові Василіян відчинити місійні станиці на Холмщині і Підляшші. Однак ці станиці були відчинені не в старовинних осідках Василіян, як Біла, Холм, тощо, і не в „калакутських" селах, але в найбільших і найсвідоміших українських селах Холмщини і Підляшшя. Це потягнення посіяло ще більше недовіря до проводу Греко-Католицької Церкви серед українського громадянства. Ці станиці не мали впливу і були ліквідовані на вимогу польського уряду в 1939 році.[16]

У вересні 1927 року католицький клір зорганізував урочисте перенесення чудотворного образу Коденської Матери Божої з Ченстохови до Кодня. Образ цей був в посіданню католиків, тому що в 1915 році російська влада, від-

[16] Митр. прот. М. Коржан в ЧЧ. 109/110 „Українського Самостійника", (Мюнхен. вер.. жов. 1966 р.) у статті „Причинки до історії Унії на Холмщині" подає ряд дивовижних і безпідставних тверджень, от як що „православне духовенство, просякле реакційним духом, вірнопідданчо вислуговувалось Польщі, а більшість місцевої інтелігенції заховувалась „нижче трави, тихше води"... і т. д.

ступаючи перед німецькими військами з Підляшшя, передала цей образ на перехування Католицькій Церкві.

Образ цей був спроваджений знову до Кодня 4. вересня 1927 року при участі президента Річпосполитої, Мосціцкого. При цій нагоді відзначено 31 мешканця містечка Кодня хрестами заслуги „Про Екклезія ет Понтіфік".

В часі війни в 1942 році митрополит Шептицький, з уповноваження Ватикану, призначив чотирьох екзархів для Сходу Европи: єпископа Н. Чарнецького екзархом Волині, Полісся і Підляшшя, ігумена Климента Шептицького — екзархом Росії і Сибіру та о. Антонія Немацевича — акзархом Білорусі. Ці призначення були висунені большевиками як обвинувачення проти греко-католицького єпископату в часі ліквідації унії в Галичині.[17]

Це було в новітній історії одною з чергових спроб „навернення нез'єдиненого Сходу" на лоно Католицької Церкви. Майбутніх істориків чекає завдання дослідити, наскільки ця нерозважна спроба вплинула на справу ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в Галичині.

[17] „Наша Мета". Торонто. 5. березня. 1966 р.

РОЗДІЛ XXI

Політика польського уряду щодо Православної Церкви в Польщі; руйнування православних церков в 1938 році

Навертання українців Холмщини і Підляшшя на католицьку віру в другій половині 20-х і на початку 30-х років, хоч і було підтримуване польською адміністрацією, усе ж відбувалося „легальними" чи пів-легальними методами. До 1927 року ці землі мали своїх представників в Соймі і Сенаті і їх інтервенції в адміністрації та інтерпеляції в уряді притишували місійний запал адміністрації. Але після травневого перевороту Пілсудського ситуація складалася до гіршого. Відомою була думка пілсудчиків, що „хто здобув владу зі зброєю в руках, не віддає її за парляментарною трибуною". Після розв'язання Сойму в 1927 р. Холмщина, практично, не мала вже своїх представників в Соймі. Нова виборча ординація була зложена за тоталітарними зразками. В новій конституції Річипосполитої було сказано, що президент Польщі „відповідає за свої вчинки тільки перед Богом і історією".

На сході, в Україні, наступили апокаліптичні 30-ті роки з колективізацією, штучним голодом і „ліквідацією куркуля, як кляси", що в практиці означало зломання хребта українській нації. На заході прийшов до влади Гітлер з його програмою знищення слов'янства взагалі.

Польський уряд намагався дотримати кроку „моцарствам" і накреслив пляни знищення українців, а на Холмщині і Підляшші в першу чергу. Польський політик Роман Кроль, що був якийсь час амбасадором Польщі в Берліні, видав в 1939 році книжку п. з.: „Заваги про польську політику...", в якій так підсумував напрямні тої політики:

> Червона Русь і польська частина Волині мусять стати цілковито польськими. Маємо до того повне право, тому що ми підписали про це умову з українським на-

родом і ця умова стверджує, що Україна є на схід від наших кордонів... Білоруси повинні розплинутися в польському морі, як одна із галузів нашого народу і ніщо не стоїть тому на перешкоді. Але це треба робити швидко, щоб у випадку якоїсь зміни, цей елемент не був чужим в наших кордонах. Жиди не повинні і не можуть бути поляками. Для полагодження жидівського питання є тільки один шлях: їх виїзд з Польщі і то не протягом довшого часу, а за кілька років Польщу повинні залишити принаймні три мільйони жидів.[1]

Міністр пропаганди Третього Райху, Геббельс, порадив в часі розмови з польськими міністрами, запровадити для українців як „чудовий виховавчий засіб" концентраційний табір.[2] Поляки пішли на цю виразно провокаційну пропозицію і так постав один з найжахливіших в Європі концентраційний табір — Береза Картузька, куди заслано було тисячі українців. 13. вересня 1934 року на пленумі Ліги Народів у Женеві міністр закордонних справ Польщі, полковник Юзеф Бек односторонньо виповів усі міжнародні зобов'язання Польщі в справі охорони національних меншин, що їх Польща ніколи не виконувала. В часі повороту Бека з-за кордону після цієї сесії Ліги Народів поляки зустрічали його на кожній залізничій станції, починаючи від кордонів Польщі, з тріумфальними брамами, як після найбільшої дипломатичної побіди.

Думку польського уряду в українській справі висловив міністр віровизнань і освіти, Маріян Зинрам Косцялковський в 1936 році в часі офіційної візити у нього українських послів з Волині з групи „Б. Б." („Безпартійний Бльок Співпраці з Урядом"), серед яких був Петро Певний і Степан Скрипник (теперішній архиєпископ Мстислав). Посли мали з'ясувати стан українського шкільництва на Волині. На запити послів міністр відповів:

Я не буду дискутувати про Волинь, як про українську землю... Це нідо чого не доведе і ми тут з вами спільної мови не знайдемо. Не заперечую, що на Волині

[1] Цитовано за: Бернард Зингер: „Від Вітоса до Славка", стаття „Експозе достойника в неласці", стор. 384.

[2] Про це пише Ганс Роос, автор „Історії Польщі" в німецькій мові. Він твердить, що має записану розмову Геббельса з польськими міністрами на цю тему.

є етнічна маса, яку ви називаєте українцями. Зрештою, я лиш з куртуазійних мотивів вживаю терміну „українець", замісць „русин". Але зрозумійте, панове, що це є польський край і для нього єдиний шлях — це повна асиміляція. І ви, мої панове, замісць того, щоб допомогти урядові, роз'ятрюєте справи, які вже мохом поросли. Прошу, не вважайте мене українофобом. Я не є ворогом української нації. Але ця нація живе поза кордонами польської держави. Я не відмовляю права населенню говорити тою мовою, якою воно хоче, але державна мова є польська і лиш в тій мові може відбуватися наука в школах.[3]

Таке було офіційне становище польського уряду, якщо ходить про Волинь, українську землю, що має за собою традицію Галицько-Волинської Держави і що виказала у виборах 1922 року український потенціял, що дорівнював принаймні 75% її населення. При такому наставленні уряду Холмщина і Підляшшя не мали найменшої можливості боронити своїх прав. Проте, навіть найбуйніша фантазія не могла припустити, що в центрі Европи, у Польщі, що завжди чванилася тим, що вона є „передмурівкою християнства" дійде до розвалювання християнських святинь урядом християнської держави. Ці факти такі ганебні, що сучасні польські історики не відважуються про них говорити;[4] з незрозумілих причин і українські історики намагаються їх промовчувати.[5]

---

[3] „Літопис Волині", ч. 4., 1958 р., Вінніпег: „Дещо про меморіял" (посмертне), стор. 63. За дозволом редакції „Літопису".

[4] Польський історик Оскар Галецький у збірній праці п. з.: „Польща", виданій в англійській мові для зазнайомлення англосаксонського світу з проблемами Польщі, в розділі „Культура і релігія", пише:

> В останніх роках перед війною нормальні взаємовідносини поміж православною церквою і державою були нарушені, тому що було відібрано певну кількість церковних будинків, які в часі російської окупації належали до католиків римського чи уніятського обрядів. *Хоч це було під оглядом правним виправданим*, однак таке скрайне потягнення, в часі якого вживали військові сили, було в різкій суперечності з традицією і практикою *релігійної толеранції* (!? підкреслення Є. П.) *в Польщі*.

Ми, очевидно, залишаємо без коментарів таку „об'єктивну" оцінку і інтерпретацію відомих фактів польським істориком.

[5] У джерельній праці Ярослава Білинського: „Друга Совєтська Республіка: Україна після другої світової війни" (в англ. мові) на стор. 97 подано, що

> .....Митрополит Шептицький... підніс свій голос проти польського уряду, коли той, при тихій згоді з Ватиканом, *почав замикати* (підкреслення Є. П.) православні церкви на Волині, Холмщині і Поліссі..."

Після постання Річипосполитої польський уряд на власну руку заходився відділити православну церкву в Польщі від Московської патріярхії. Польський посол у Москві переговорював в тій справі з містоблюстителем патріяршого престолу, митрополитом Крутіцким (патріярх Тихон в той час був вже арештований і вивезний на заслання), однак знайшов рішучу відмову. Більшість православних єпископів в Польщі була також проти автокефалії. Уряд заходився підшукати людину, що погодилась би на заходи уряду в тій справі і по якомусь часі було знайдено втікача з-під большевицького режиму, архимандрита Геогія (Юрія) Ярошевича, що перебував в той час в Римі в товаристві колишнього обер-прокурора Синоду, князя Жевахова. На запрошення уряду Ярошевич приїхав на Волинь, в Почаївський монастир, де був висвячений в єпископи і в короткому часі він став митрополитом Варшавським і усієї Польщі. Польський уряд звернувся в справі автокефалії до Вселенського патріярха в Константинополі і по якомусь часі після „викупу", заплаченому польським урядом патріярхові, патріяршим томосом з дня 13. листопада 1924 року було признано автокефалію Православної Церкви в Польщі при спротиві усього москвофільського духовенства. Один з представників того духовенства, архимандрит Смарагд (Латиш-Латишенко, колишній інспектор Холмської духовної семінарії) 8. лютого 1923 року виконав атентат на митрополита Георгія, вбиваючи його кількома стрілами, зі словами: „ось тобі, кат православія!"[6]

Справа автокефалії Православної Церкви в Польщі зустрілася також зі спротивом американських православних

Мова тут є очевидно про пастирський лист митрополита Шептицького в справі *розвалювання* церков на Холмщині і Підляшші.

В книжці Степана Горака: „Польща і її національні меншини" (в англійській мові) справу зруйнування православних церков автор збуває такими кількома словами:

> В часі останніх чотирьох років існування Річипосполитої 140 церков було зруйновано польською адміністрацією. Духовенство дістало наказ вживати польської мови в Богослужбі". (стор. 175).

[6] Смарагда Синод Православної Церкви позбавив сану архимандрита і розстриг з монашого стану. Польський суд засудив його на довголітню в'язницю, з якої він вийшов щойно в часі війни 1939 р. По звільненню з в'язниці він перебував якийсь час в оточенні москвофільського духовенства на Підляшші. В 1940 році він перейшов кордон на Бузі і його дальша доля невідома.

церков. Але українці в Польщі не мали ніякої спеціяльної причини боронити прав Московського патріярха. Томос Царгородського патріярха був оснований на відновленню Київської православної митрополії в її західній частині. Ця митрополія була ліквідована заходами московського патріярха і царського уряду перед Царгородським патріярхом 8. травня 1686 року коштом „викупу" 120 соболевих шкірок і 200 червінців. Дехто вважав митрополита Ґеоргія українцем, але його дійсні заміри ніколи не виявилися наслідком його передчасної смерти.

Смерть митрополита Ґеоргія не була перешкодою в реалізації автокефалії і на його місце відразу знайшовся наступник, архиєпископ Діонісій (Валединський), що був, як знаємо, якийсь час ректором Холмської духовної семінарії і тому був зазнайомлений з проблемами Холмщини.[7]

Архиєпископ Діонісій дістав титул архиєпископа Варшавського і Холмського, митрополита усієї Польщі. Холмську дієцезію прилучено було до Варшавської. Правління митрополита Діонісія позначилося ваганнями поміж натиском польського уряду щодо полонізації церкви і вимогами пастви, що серед неї головну ролю відігравали українці, заступлені в Соймі і Сенаті своєю парляментарною репрезентацією. Постійні переговори українських послів з митрополитом позначилися конфліктами. Як приклад цих конфліктів можна подати розпорядок митрополита в справі запровадження нового календарного стилю в церковному житті, що усі вірні вважали порушенням віковічних українських традицій і проти чого гостро запротестувала

---

[7] Діонісій не був надто популярним в часі свого перебування в Холмі на становищі ректора семінарії, напочатку XX століття. Його популярність ніколи не дорівнювала авторитетові Євлогія, який, хоч і був російським шовіністом, але визначною індивідуальністю. Серед холмських бурсаків того часу була розповсюджена епіграма на Діонісія, що досить досадно характеризувала його, як ректора і професора семінарії.

Для дальшої характеристики Діонісія варто пригадати маловідомий факт з його біографії, що він, в часі виборів до Сойму 1922 року, за намовою поляків і для розбиття українських голосів висунув свій власний виборчий список. Цей список зібрав мале число голосів і не мав впливу на вислід виборів. Але цей факт не міг зробити митрополита популярним серед українського громадянства, а зокрема створити приязної атмосфери поміж ним і Українською Парляментарною Репрезентацією.

Архимандрит Смарагд, виконуючи атентат на митрополита Ґеоргія, мав замір вбити також архиєпископа Діонісія, однак Діонісієві в той час пощастило уникнути смерти.

Українська Парляментарна Репрезентація, так що митрополит був примушений відкликати розпорядок.

В 1930 році президент Річипосполитої, Мосціцкий, підписав декрет в справі скликання собору Православної Церкви в Польщі, що мав впорядкувати засадничі справи Церкви, а серед них в першій мірі правне становище церкви до держави. Але цей декрет залишився на папері. З його реалізацією ніхто не поспішав, ані держава, ані Собор Єпископів.

Помимо угодовства Діонісія, він не догодив ані урядові, ані вірним. Польський уряд готував на його місце „свого" вибранця, ієромонаха Гермогена (Кивачука), якого вислано було на закінчення студій до Оксфордського університету в Англії.[8]

Заходи Католицької Церкви і польського уряду запровадження „жондової унії" прямували до підмінування Православної Церкви з середини і коли ця справа потерпіла невдачу, то наступив другий акт ліквідації церкви — зруйнування церков.

Розвалювання і нищення православних церков розпочалося негайно з постанням Річипосполитої, а навіть ще перед фактичним утвердженням польської влади.[9] 31. серпня 1929 року делегація українських послів в складі Целевича, Хруцького і П. Васиньчука інтервеніювала у тогочасного міністра віровизнань і освіти, Червінського, в справі масової розбірки церков на Холмщині і Підляшші.[10] Уже в той час було зруйновано, згідно з офіційними даними, на Холмщині і Підляшші 51 святиню. Найбільшого насилення ця акція набрала в 1938 році, коли протягом трьох місяців, травень-червень-липень, зруйновано за неофіційними підрахунками 167 святинь. Офіційних підрахунків цієї акції немає й доси.[11]

---

8 Про діяльність Гермогена Кивачука див. дальше, стор. 258 прим. 7.

9 Так спалено було церкву в с. Хорощинка. Більського повіту невідомими злочинцями негайно після проголошення умов Берестейського договору.

10 Див. додаток ч. 4.

11 В „Нашій Культурі", додатку до тижневика „Наше Слово" у Варшаві, органі „Українського Суспільно-Культурного Т-ва", в 1967 році подані були такі дані щодо знищених церков в 1938 році: „розвалено було 91 церкву, 10 каплиць, 26 будинків релігійного культу (домів молитви)". Джерела цих статистичних даних в „Н. К." не подано.
В книжці Генриха Цибульського: „Червоні Ночі" видання Міністерства Оборони Польщі 1967 р. (в поль. мові) подані ті самі статистичні дані щодо знищення українських святинь в 1938 році.

До повного образу подій 1938 року бракує історичних документів. Невідомо, хто був ініціятором цих подій, хоч немає сумніву, що ідея ця постала в найвищих колах польської урядової верхівки у Варшаві. Ми не будемо тут переповідати перебігу тих подій, що супроводили руйнацію церков, відсилаючи читача до залучених до цього „Нарису" документів ч. 4 до 13, що насвітлюють ту справу на підставі тих даних, якими ми розпоряджаємо в цю хвилину. На цьому місці хочемо подати лиш деякі коментарі до залучених документів.

Ми вже згадували про те, що православні церкви, які пам'ятали часи унії з-перед 1875 року, з відродженням Польщі були „ревіндиковані" польським урядом і більшість церковних рільних маєтків було передано Римо-Католицькому Костьолові. Деякі з цих „ревіндикованих" церков не були використані Римо-Католицькою Церквою як костьоли, бо в селах, де були ці церкви, не було цілком католиків, або їх було так мало, що не можна було тут відчинити католицької парафії. Ці церкви стояли замкнені до 1938 року і більшість з них було знищено в тому році. Але велике число зруйнованих церков не мали ніякого відношення до унійних церков з-перед 1875 року і не могли вважатися „власністю католицької церкви" в ніякому разі.[12]

---

[12] Для прикладу подасмо правний статут лише деяких зі зруйнованих церков.

А. Церкву в с. Загорово, Більського повіту, збудовано коштом фондів зібраних серед парафіян того села, а частинно подарованих московськими купцями на заклик єпископа Євлогія в 1911 році. Церкву було побудовано на землі, яку подарував на ту ціль війт того села, Волощук.

Б. Каплицю на цвинтарі с. Хорощинка, Більського повіту, побудовано заходом місцевих православних парафіян в 1921 році. Цвинтар входив в обшир приватних ґрунтів родини автора цього „Нарису" і тому був „приватною власністю", тоді коли церкву того села спалено в 1918 році після проголошення Берестейського договору.

В. Церкву в Білій-Підляській побудовано коштом православних парафіян того міста і околичних сел на місцевому православному цвинтарі, за офіційним дозволом Люблінського воєвідського уряду, в 1926 році.

Г. Усі 7 церков Білгорайського повіту зруйновані в 1938 році, а саме, в Біщі, Горішніх Липинах, Замху, Княжполі, Обші, Хмільнику були побудовані православними вірними за часів поверсальської Польщі. (Див. І. Мірчак: „З мученичества Холмщини на Білгорайщині", В-во „ІДВ", 1957 р., стор. 49.

Більші церковні маєтки — переважно монастирські землі — було передано міністерству лісів і державних маєтків. Ліси залишилися в посіданню міністерства, а земельні маєтки розпарцельовано поміж осадниками для зміцнення польського елементу. Католицька ієрархія не визнала цього акту держави і домагалася звороту усіх земель і лісів Римо-Католицькій Церкві. Суперечка поміж костьолом і урядом за ці маєтки продовжувалася до 1938 року і щойно в тому році, 20. червня уряд підписав умову з Ватиканом про викуп по-унійних дібр від Римо-Католицької Церкви коштом двох і пів мільйонів злотих. Ратифікація цієї умови польським Соймом збіглася в часі з початком руйнування решток православних церков на Холмщині і Підляшші й дискусія над тими обома справами відбувалася в Соймі 6. липня 1938 року, коли наспіли перші вістки про руйнування церков. Цей факт викликав величезне непорозуміння відразу і пізніше в українській публіцистиці і історії, тому що дехто з наших журналістів і істориків припустив, що польський уряд спершу „купив церкви від Ватикану, а потім розвалив їх, як свою власність". В дійсності, як ми це подали, більшість зі зруйнованих церков в 1938 році ніколи не були уніятськими і не могли підходити під поняття „по-унійних дібр" про які мова була у згаданій умові польського уряду з Ватиканом.

В єдиній судовій розправі за оборону православної церкви проти 30-х мешканців села Хмільки, Холмського повіту, обвинувачених за спротив владі прокуратором окружного суду в Замостої, суд 16. серпня 1938 року виніс оправдуючий вирок усім 30-м обвинуваченим і звільнив їх від вини і кари і в мотивах вироку було сказано, що „опечатання і збурення церкви не мало правних і формальних підстав, тим самим не могло бути опору проти правних наказів влади".[13] Руйнування церков на Холмщині і Підляшші не було правним актом держави, а звичайним насиллям адміністрації.

Разом зі зруйнованням церков польська адміністрація замкнула деякі православні цвинтарі на Холмщині і Під-

---

[13] Ігоревич: (псевдонім): „Похід Польщі проти Української Церкви", „Український Голос", Вінніпег, ч. 38., 21. вересня 1938 року.

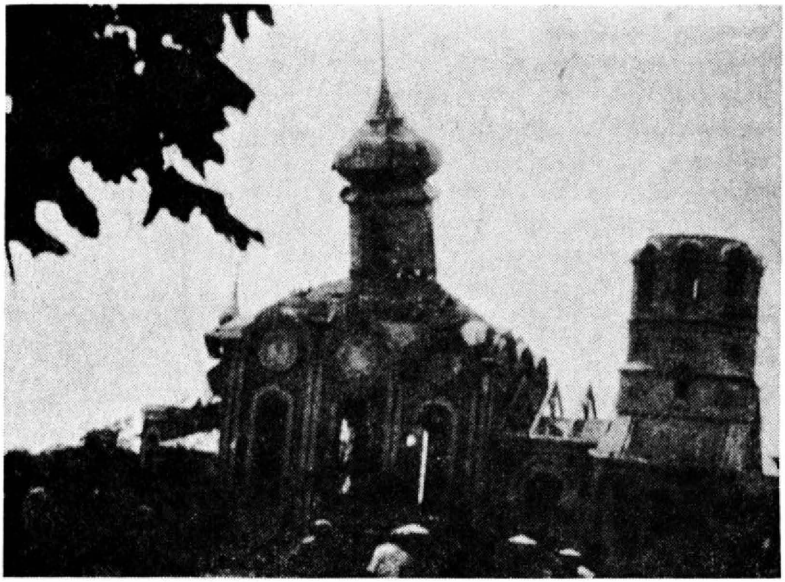

Церква села Крилів, Грубешівського пов. в процесі руйнування, 9. червня, 1938 р.

ляшші, щоби тим самим примусити українців іти в разі потреби похорону до польських ксьондзів. Цей акт адміністрації був однак відкликаний після протестів української еміграції в цілому світі і демаршів урядів демократичних держав перед польськими амбасадорами і також демаршу совєтського амбасадора у Варшаві перед польським урядом. Урядовці повітових староств вночі покрийому зірвали печатки з брам замкнених цвинтарів, які вони кілька днів перед тим наложили.

Зруйнування церков в часі ратифікації умови польського уряду з Ватиканом кидає понуру тінь на політику Риму. Про це писав львівський український щоденник „Діло" 9. липня 1938 року:

> Теперішнім договором не може захоплюватися Греко-Католицька Церква. Вона не тільки не дістала того, що творило колись її майно, але бачить, що колишня приналежність до Греко-Католицької Церкви стала причиною нещасть її братів, православних українців та привела до зменшеня українського національного майна...
>
> Не тільки українці, але й увесь православний світ ніколи не забуде того, яку ролю відіграв Ватикан в цій акції позбавлення українського православного насе-

Церква села Колемчиці, Холмського повіту в процесі руйнування в 1938 р.

лення його вікових прав до церковної землі. Така роля понизить авторитет Римо-Католицького костьола. Виселеня православних священиків та масове закривання, розбірка і палення православних церков на Холмщині, ця атмосфера кидає на договір з Польщею таке понуре світло, що, гадаємо, Рим не міг собі того бажати.[14]

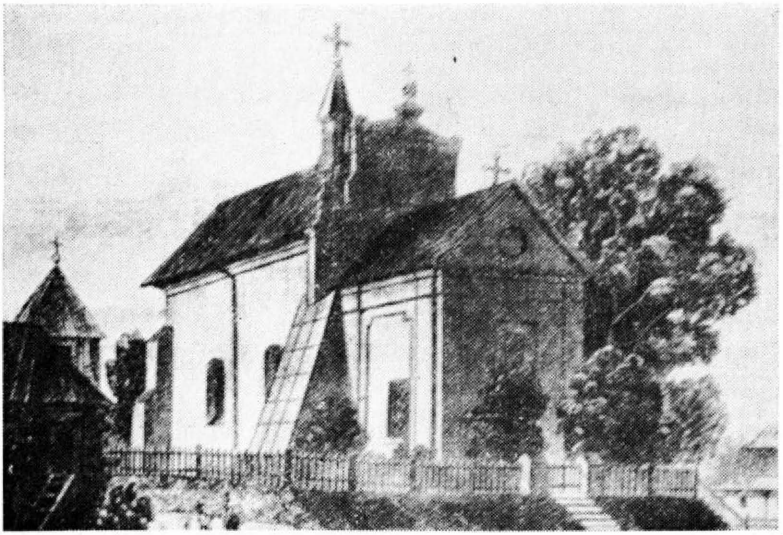

Найстарша церква на Холмщині з 1184 р. в Щебрешині, Замойського пов., зруйнована в 1938 р.

Після пастирського листа митрополита Шептицького, в якому він заперечив вину Католицької Церкви в злочині руйнування церков, перекидаючи її на масонів, польська преса з місця опротестувала це твердження митрополита, підносячи, що справа руйнування церков була наперед узгіднена з папою Пієм XI. Ватикан зі своєї сторони ніколи ані заперечив, ані потвердив того твердження польської преси.

Майбутніх дослідників нашої історії чекає завдання прослідити, наскільки твердження митрополита про участь масонів в плянованому злочині є виправдане. Митрополит, висуваючи це твердження, не дає на його попертя ніяких

14 „Діло", Львів, 9. липня 1938 р., редакційна стаття.

доказів. Можна думати, що Шептицький мав на увазі ватиканські масонські кола, але він не міг сказати про ту справу більше, аніж те, що він сказав у свойому посланні.

В промові посла о. Волкова з Волині в Соймі висунений був аналогічний приклад положення Православної Церкви в XVI століттю в історичній, королівській Польщі. О. Волков навів уривок з промови українського посла тогочасного сойму, Лаврентія (Вавринця) Деревинського, що характеризує положення Православної Церкви в Королівській Польщі.[15]

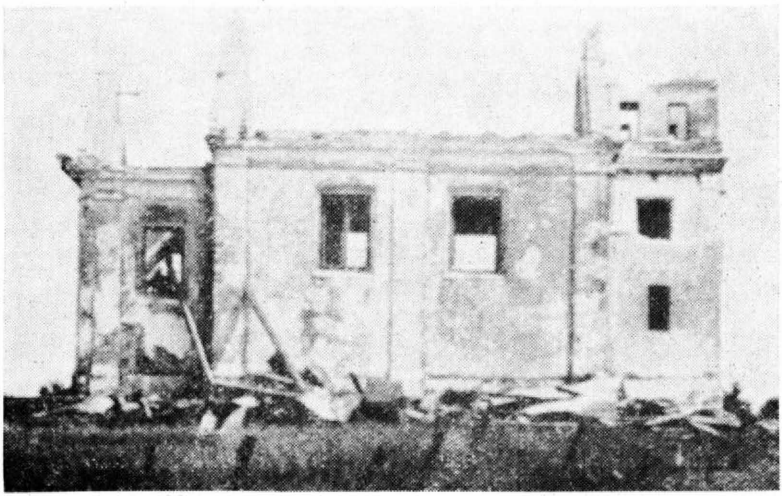

Церква в селі Покровка, Холмського повіту, в процесі руйнування в 1938 р.

Одначе, положення Православної Церкви в історичній Польщі було кращим, аніж те, що є предметом нашої розповіді. В часі боротьби православних проти насильного запровадження унії на Холмщині єпископом Методієм Терлецьким, по смерти короля Зиґмунта Августа, була призначена, після вибору нового короля, мішана комісія, складена з православних і уніятів, що на місці рішала спори про церкви і церковну власність.[16] Тепер польський уряд не

[15] Див. Додаток ч. 6. Повний текст промови посла Деревинського поданий в книжці В. Липинського: „З історії України" (поль.), стор. 100/106.

[16] о. Семчук: „Наша Холмщина", В-во ОО. Василіян, Мендер, Альберта, Канада, 1948 р., стор. 18/19/20.

допустив навіть до покликання соймової комісії для розслідження надужить влади.

Коли в XVII століттю Йосафат Кунцевич у Полоцьку і Вітебську допустився різного роду насильств над православними, великий канцлер Князівства Литовського, князь Лев Сапіга, написав єпископові Кунцевичу листа, і вирахувавши єпископські злочини, підкреслив:

> Жидам і татарам не забороняється в Королівських країнах мати свої синагоги і мечеті, а Ви християнські церкви замикаєте! І через те всюди розходяться поголоски, що вони волять бути підданими невірних турків, ніж терпіти таке гноблення своєї совісті.[17]

Але в новій Річипосполитій не знайшлося поляка, що підніс би в той час свій голос проти злочинів уряду. Рефлексії деяких вдумчивих представників польського громадянства на ту тему з'явилися в пресі і історичних працях щойно тут на еміграції.[18]

В соборному посланні православного єпископату, опублікованому, але сконфіскованому польською владою, вказано було на безправ'я влади проти Православної Церкви. Це послання було передано до публікації закордон в православні держави і заокеанську пресу. (Див. додаток ч. 10).

Щодо реакції польського уряду на численні інтервенції делегацій з Холмщини і Підляшшя і українських послів, зокрема інтерпеляції посла д-ра С. Барана (див. додаток ч. 5), то маємо лиш один документ (додаток ч. 12), що є відповіддю прем'єра уряду, генерала Складковського на інтерпеляцію посла Барана. Відповідь ця прийшла дуже пізно, лише в травні 1939 року, напередодні вибуху війни

---

17 Лист Льва Сапіги до Йосафата Кунцевича з дня 12. березня 1622 р.

18 Див. Додаток ч. 17: „Ані Гудзика!"; Адам Прагер, визначний польський діяч з партії ППС у своїх спогадах: „Давноминулий час", стор. 534 пише: „На тлі (урядової політики) доходило до явищ деструкційних, що збуджували ненависть до польської держави і поляків. В 1938 році і пізніше бурено церкви на Волині і Поліссю, при чому доходило до гострих зударів з людністю. Це діялося не тільки при участи поліції, але й відділів Корпусу Охорони Пограниччя землях з Совєтським Союзом. Трудно встановити, скільки церков збурено; не тільки українські, але й польські джерела подають розбіжні цифри. Але в суті річей це байдуже: збурення одної церкви приносить стільки само сорому, що й збурення сотки. Адже ж тут розходилося не про собор, накинений примусом у Варшаві, як видима ознака російського панування, але про Божі храми, збудовані руками вірних".

і тому важко сказати, скільки щирости було в намірі уряду прослідити цю скандальну аферу.[19]

Українська акція в обороні церков провадилася не тільки на Польщі (це були делегації до урядових чинників з офіційними заявами і інтерпеляціями послів Української Парляментарної Репрезентації і відвідини українських послів на місцях злочинів), але й поза межами Польщі, через світову українську пресу, головно в США і Канаді. У Вінніпегу дня 18. вересня 1938 року відбулася маніфестація з участю усіх українських організацій.[20] В маніфестації узяло участь около 10.000 українців, що несли плякати з написами: „150 українських церков перемінено на польські, а 173 церкви зруйновано". Промовляв суддя В. Арсенич по-англійськи і редактор Т. Дацьків та о. д-р Кушнір по-українськи.[21]

20. вересня того ж року делегація канадських українців зложила візиту в уряді в Оттаві. Цю делегацію репрезентували делегати від Союзу Українців Самостійників, Української Греко-Православної Церкви в Канаді і Союзу Бувших Українських Вояків. Делегація домагалася, щоб уряд Канади звернув увагу в Лізі Народів на положення українців в Польщі. Шеф Департаменту д-р Скелтон обіцяв, що уряд візьме справу „під серйозну увагу". В склад української деелгації входили: о. прот. С. В. Савчук, як

---

19 В інтерпеляції посла д-ра С. Барана, що залишається найважнішим документом про буренння церков, вкралися деякі помилки, що є самозрозумілим, бо ж він виготовив і вніс свою інтерпеляцію в дуже короткому часі, не маючи змоги перевірити усіх докопаних злочинів. Ось так, собор в Білій на Підляшші не був зруйнований в 1938 році, (див. ст. 386 інтерпеляції, додаток ч. 5.), як рівнож не був зруйнований собор в Холмі попросту тому, що обі ці церкви в тому часі були в руках католиків. Натомість в Білій на Підляшші зруйновано церкву, побудовану вже за часів Річпосполитої (див. прим. 12, В, стор. 228). Також щодо інформацій поданих в інтерпеляції щодо церков міста Кодня, то в тому містечку було „ревіндиковано" тільки одну церкву Св. Тройці, побудовану князем Миколою Сапігою в 1635 році (див. прим. 3, стор. 48). Стара церква Архистратига Михаїла згоріла в часі війни в 1915 році. Натомість в Кодні в 1938 році збурено церкву, побудовану в 1923 році православними вірними м. Кодня на місці спаленої церкви Арх. Михаїла.

Церква Св. Тройці в Кодні ніколи не була уніятською, а католицьким костьолом. Царський уряд відкупив її купчим актом, побудувавши, згідно з умовою з католицьким єпископатом, своїм коштом костьол в селі Тучна.

20 З невідомих нам причин Українське Національне Об'єднання не узяло участи в цій маніфестації.

21 „Український Голос", Вінніпег, ч. 38, 21. вересня 1938 р.

представник Української Греко-Православної Церкви, адвокат Теодор Гуменюк з Торонта, як представник Союзу Українців Самостійників і о. прот. д-р В. Слюзар з Монтреалу від Союзу Бувших Українських Вояків. Делегація старалася побачити прем'єра Мекензі Кінґа, але він був поза Оттавою.[22]

Заходами представників православних громад у Ню Йорку, Нюарку і Пасейку відбулося 18. вересня 1938 року в Українському Народньому Домі, при 6-тій вулиці у Ню Йорку протестаційне віче. Саля була вщерть набита людьми. Віче відкрив і провадив М. Близнак. Секретарювали пп. Крочак і Боднар.

Першим промовцем на вічу був о. д-р В. Колодницький, який з'ясував завдання церкви і держави. Другим промовцем був Е. Ляхович, який говорив про загальне положення Православної Церкви в Польщі. На цьому вічу виступив також литовський священик, о. І. Лут, який з'ясував внутрішню слабість Польщі. О. Митрат Л. Весоловський заповів, що боротьба в обороні української православної церкви на Холмщині на американському грунті щойно розпочалася. Заповіджено висилку делегатів до американського уряду в Вашінґтоні в цій справі.[23]

Надзвичайний Собор єпископів Православної Церкви в Польщі відбувся 16. липня 1938 року. Послання цього собору до вірних польська влада конфіскувала в пресі.

Як повідомляє „Православне Слово", орган Варшавської православної митрополії, 1. серпня 1938 року секретар Священного Синоду, д-р Рощицький, з благословення митрополита Діонісія вручив в цивільній канцелярії президента Польщі Мосціцкого, в головному інспектораті збройних сил Польщі, на руки маршала Ридза-Сміґлого та в президії Ради Міністрів (на ім'я прем'єра Складковського) меморандум Собору Єпископів з датою 16. липня 1938 р.[24]

В кінці червня 1938 року прибула до Варшави делегація, очолена б. сенатором, І. Пастернаком, щоб інтервеніювати в міністерстві віровизнань і освіти. Міністр відмо-

[22] Там само, ч. 39, 28. вересня 1938 р.
[23] „Український Голос", Вінніпеґ, ч. 39, 1938 р.
[24] Як вище, ч. 37, 14. вересня 1938 р.

вився прийняти делегацію, а урядовець міністерства заявив: „єхаць додому, шкода лез" (їдьте додому, шкода сліз). Делегація відвідала митрополита Діонісія і подобила йому деякі пропозиції в справі оборони церкви.

Про зруйнування церков з'явилося закордоном декілька публікацій, зокрема одна у французькій мові: „Переслідування польські в Україні" — видання Союзу Українських Емігрантів в Европі.

Папа Пій XI помер 10. лютого 1939 року. Його смерть прийняли у Ватикані з почуттям полегши. Про це пише офіційний католицький історик так:

> Він (папа) був замішаний часами в дуже контроверсійних справах. З таким темпераментом, як у нього, можна було дуже легко впасти в упрощення усіх проблем і робити тактичні помилки, спеціяльно, якщо хтось думає, що він може йти за власною ініціятивою і совістю. Коли розпочався неспокійний період війни і коли його неелястична правдомовність могла спричинити катастрофальні наслідки, Бог покликав його до себе, звільнюючи таким чином місце для наслідника, що було вимогою часу.[25]

Папа Пій XI залишив по собі важку спадщину. Він не орієнтувався в дійсних обставинах того сходу, знавцем якого він себе вважав усе життя. Незадовго перед своєю смертю, в часі візити у Ватикані польських паломників в 1938 році, він сказав:

> Польща спеціяльно повинна бути горда зі свого відвічного, почесного титулу оборонця християнства на сході.[26]

9. травня 1939 року несподівано помер головний ініціятор і організатор „жондової унії", Підляський єпископ Пшездзєцкий. Українське населення говорило про смерть Пшездзєцкого і про війну 1939 року як про кару Божу за зруйнування українських церков. Цю думку поділяла також частина польського громадянства.[27]

---

[25] Джюзеп Валентіні: Католицька Енциклопедія (англ.), Додаток, т. II, гасло Пій XI.

[26] „Православне Слово", Варшава, ч. 23/24, 1938 р.

[27] Див. Додаток ч. 17: „Ані Гудзика!"

РОЗДІЛ XXII

Друга Світова Війна. Вересень 1939 року

Майбутні історики польсько-німецької війни 1939 року матимуть чималі труднощі у правдивому насвітленню цих історичних подій. Жодна з націй, що завинили у вибуху цієї війни, а саме німці, москалі і поляки[1] не є заінтересовані в об'єктивному насвітленню подій, що попереджували цю війну ані в самому перебігові війни; навпаки, події 1939 року були того роду, що згадані нації воліли б їх затушувати а то й забути. Зокрема, неправдою є те, що твердить тепер багато з сучасників, що „друга світова війна захопила усі народи несподівано", хоч деякі держави, зокрема Франція, Англія не були до цієї війни мілітарно приготовлені. Про цю війну говорили, як про неминучу, відразу зі встановленням умов Версальського договору, що був для багатьох народів, зокрема для українців, разюче кривдячим. Ані поляки, ані німці не є заінтересовані в правдивому насвітленню військової акції вересневої кампанії і як це не дивно, в тому випадку інтереси побідників і побитих йдуть в тому самому напрямку: поляки намагаються показати, що вони „зробили все що могли" в обороні своєї

---

[1] Ми цілком свідомо зараховуємо Польщу до тих держав, що були співвинними у вибуху другої світової війни і то не тільки з уваги на становище і „флірт" польського уряду напочатку політичної кар'єри Гітлера (польсько-німецький пакт неагресії, справа „Заользя", тощо), але головно тому, що Польща перед вибухом війни ідеологічно не належала до демократичного блоку, а саме до тих тоталітарних держав, що розпочали війну і що розшматували Польщу в першу чергу.

Думку про співвинність Польщі в тому випадку поділяють багато европейських політиків і істориків. Боннет, французький міністр закордонних справ в 1938/39 рр. казав: „Ми чули тільки один войовничий голос — це з Польщі. Адже ж Польща думає про війну з Чехословаччиною!" А дослідник історії, А. П. Тейлор у своїй розвідці: „Від Наполеона до Сталіна" пише: „Польща могла фліртувати з Німеччиною тільки так довго, заки вона мала союзником Францію. Без цього вона не здобулася б на „самостійну політику" з Німеччиною" (стор. 136 цитованої праці).

країни і тому перебільшують силу свого спротиву в часі кампанії, а усі старшини військовики з німецького боку хочуть змалювати польський спротив в як найбільш пересадному світлі, щоби показати вересневу кампанію в поважному розмірі, а не як свого роду військові маневри.

Українці в Польщі, а зокрема українці Холмщини і Підляшшя не мали причини співчувати Польщі в її трагедії. Ніхто з поляків не сміє вимагати від українців співчуття після усього того, що пережила наша людність протягом 20 років існування поверсальської Польщі. Твердження деяких сучасних поляків, що „все ж українці в Польщі почувалися краще, аніж в УССР" не витримують жодної критики і пригадують нам злодія, який на суді, на виправдання своїх злочинів, покликується на те, що інші злодії роблять ще гірше...

Самий перебіг війни, старанно тепер затушовуваний і фальшований поляками, факт, що польський уряд втік зі столиці і з Польщі ще перед закінченням кампанії,[2] як і те,

---

[2] Утечу уряду, а зокрема маршала Ридза-Сміґлого ще в часі, коли польське військо билося з ворогом вважало ганьбою усе польське громадянство, однак польські провідні кола не відчували того. Маршал Ридз-Сміґлий був спершу інтернований в Румунії, потім йому пощастило втечи до Угорщини, де він перебував інкогніто близько року часу. З Угорщини він вернув таємно в листопаді 1941 року до Варшави, де мав замір організовувати підпільну армію. Перебуваючи у Варшаві, в законспірованому мешканні, йому припадково дістався до рук вірш польського поета Гемара про утечу маршала до Румунії. Вірш був переписуваний і передаваний з рук до рук серед польського громадянства. Його кінцеві строфи, зокрема досадні, звучали (в мові оригіналу):

„Кеди пан наш пшеежджал ґраніце,
По раз втури тей ноци, куляви
Старушек, ґенерал Совіньскі,
Падл на Волі, броньонц Варшави.

Ґди пшед панем, на румуньскім мосце
Стражнік шлябан шероко отвожил,
По раз втури в тен ноц сівон ґловен
Под Цецоро Жолкевскі положил.

В дещ вжесньови наґле повяло
Ґожкім маєм, плачонцим в немоци,
То хмурни маршалек Пілсудскі
По раз втурни умарл в тей ноци".

(Цитовано за „На Антені", ч. 7.,
Мюнхен, 20. листопада, 1966).

Вірш цей так вплинув на маршала Сміґлого, що він дістав серцевий удар і помер напочатку грудня 1941 року. Він був похований, з уваги на обставини смерти, інкогніто, на Повонзковському цвинтарі у Варшаві, під прізвищем Антона Завіши.

що на третій день вибуху війни не багато військових розбитих частин мали у своєму складі старшин вищих рангою від капітана[3] — все це вказує на те, що причин своєї трагедії поляки мусять шукати поміж собою і в політиці „маєвих" урядів.[4]

---

[3] Американський історик Польщі, С. Шарп у своїй книжці: „Польща — білий орел на червоному полі", на стор. 151 пише:

„Те, що сталося з Польщею в 1939 році, аж ніяк не було несподіванкою. Такий кінець в дійсності був передбачуваний вдумчивими обсерваторами і державними мужами вже напочатку 20-х років .Однак, ці передбачування здебільшого забулися. Поверховна стабілізація відносин в Польщі, пропаганда, неповажна оцінка фактів і помилкова оцінка власної сили поза плечима побрязкуючого шаблею режиму Пілсудського — все це створило в тридцятих роках помилкову уяву про Польщу..."

а на стор. 153 тієї ж книжки автор пише:

„Цілковитий брак ясного пляну (військової) акції і повна безвідповідальність польського проводу (чим вищий рангою військовий старшина, тим скоріше старався втікати до Румунії) — все це обмежило несумнівне геройство польського вояка..."

[4] а: 1. вересня 1939 року Головна Кватира Польських Збройних Сил видала офіційний комунікат про наслідки німецької інвазії на територію Польщі. В цьому комунікаті читаємо:

„1. вересня 1939 року в ранніх годинах Німеччина напала на нашу територію з повітря і суші, без проголошення війни. Акція німецьких повітряних сил в ранніх годинах 1. вересня: поблизу Кутна обстріляно скорострільним вогнем і збомбардовано евакуаційний потяг. В Гродні зруйновано католицький костьол, *в Білій Підляській православну церкву...*" (підкреслення Є. П.).

Як знаємо, православну церкву в Білій Підляській зруйновано польським урядом в 1938 році... (Цитовано за „Польською Білою Книгою" — офіційними документами в справі польсько-німецьких дипльоматичних зносин в 1933-39 рр.", видання з уповноваження польського уряду (на еміграції), В-во Рей, Ню Йорк (англ.).

[4] б: Ян Ковалевський, визначний політик групи Пілсудського, подає у своїх спогадах, друкованих в „Історичних Зшитках", такі подробиці своєї візити у маршала Ридза-Смігłого вже на еміграції в Румунії, в місцевості Крайовій, в тому часі, коли німецька армія у вересні 1939 р. ще облягала Варшаву:

„Закревський (полковник, військовий аташе польської амбасади в Букарешті — прим. Є. П.) вийшов від маршала зі зажуреним виразом і сказав: „Ходім! мусимо негайно вертати з відповіддю!"... і ми вирушили в дорогу. Закревський мовчки дивився в бік і коли ми були вже поза Крайовою, він раптом повернувся до мене і сказав: „Знаєш, що маршал переказав Варшаві? Битися до останнього! Я не знаю, чи в цій ситуації належить передавати цей наказ, виданий в Крайовій, воюючій Варшаві?" Аж до кінця нашої подорожі до Букарешту ми говорили про це. Наскільки мені відоме, цей наказ воюючій Варшаві, щоби боролася до кінця, ніколи не був переданий і я сумніваюся, чи в таких умовах хто будь відважився б такий наказ передати".

(Історичні Зшитки", том IV, 1964 р., стор. 131 (**поль.**).

В перших днях війни вивезено було польською адміністрацією десятки тисяч українців до концентраційного табору в Березі Картузькій. З Холмщини і Підляшшя також було вивезено до Берези сотки українців, в тому багатьох визначних священиків православної церкви.[5]

Польське військо і поліція засадничо вважало усіх українців зрадниками і потенціяльними ворогами держави, і у багатьох випадках винищувало українські села на шляху своєї утечи до Румунії. Це довершило загострення міжнаціональних відносин. У період великого катаклізму другої світової війни українці і поляки увійшли з тягарем глибокої і взаємної ненависти.

Навіть при наявности цих настроїв і факту існування на українських землях сильної терористичної підпільної організації — ОУН — ані в хвилину вибуху війни, ані пізніше не було мови про організоване українцями протипольське повстання. Твердження деяких польських істориків про підготовку такого повстання базовані головно на зізнаннях генерала Ервіна Льогаузена, заступника шефа німецької контррозвідки, в часі процесу в Нюрнбергу, про те, що ніби то Ріббентроп доручив Канарісові 12. вересня зірвати в Галичині протипольське повстання.[6]

---

[5] В таємних документах Більського староства, що дістались в українські руки, усіх інтернованих в Березі Картузькій в часі війни було поділено тільки на дві категорії: „підозрілий у шпигунстві", або „український діяч" (в оригіналі „дзялач українські"). До деяких прізвищ було додано: „визначний діяч ОУН". В Березі Картузькій поліцаї спеціяльно знущалися зі старших осіб і священиків, яких било гумовими палицями до втрати притомности. (З власних переживань і спостережень автора, що був вязнем Берези в тому часі). Див. також прим. 2., розд. XXII.

[6] Подробиці цього зізнання виглядають так:

Амен: (заступник американського генерального прокурора, ставить питання): Чи в часі переговорів про подробиці нападу на Польщу брали під увагу можливість співпраці з українською групою?

Льогаузен: Так, було таке, а власне було опрацьовано завдання переказане Ріббентропом Канарісові, щоб той постарався зірвати повстання в Галицькій Україні для винищення поляків і жидів.

Амен: Чи в цій справі були якісь дальші розмови?

Льогаузен: Після розмов у вагоні Кайтля, Канаріс мав коротку розмову з Ріббентропом, який сказав йому, порушуючи ще раз проблему України, що треба постаратися про повстання, або повстанські рухи і при цьому мастки поляків мають піти з вогнем, а усі жиди винищені.

Амен: Хто це сказав?

В „Секретному Протоколі" пакту „Ріббентроп-Молотов" 23. серпня 1939 року „сфери розмежування інтересів" поміж Німеччиною і Совєтським Союзом були означені так:

У випадку територіяльних і політичних змін в країнах, що належать до Балтийських держав (Фінляндія, Латвія і Литва), північна границя Литви має бути кордоном інтересів поміж Німеччиною і СССР.

У випадку територіяльних і політичних змін на землях, що належать до Польщі, кордоном розмежування інтересів поміж Німеччиною і СССР має бути приблизно лінія річок Нарева, Вісли і Сяну.

Цей протокол має бути трактований обома сторонами, як стисло таємний.[7]

Льогаузен: Це сказав колишній міністр закордонних справ Німеччини, Ріббентроп, Канарісові. Я стояв поруч.

Амен: Чи ви маєте якісь сумніви в тому, що таке справді було сказане?

Льогаузен: Ні, я не маю ніякого сумніву. Спеціяльно вбились у моїй пам'яті слова: „усі маєтки мають піти з димом!"

(Цитоване за Гайдекер, Лееб: „Нюрнберзький процес" (нім.), стор. 281).

В полеміці, що точилася на сторінках польського часопису „Кроніка" видаваному у Франкфурті над Майном поміж польським журналістом Янушем Лясковським і б. послом УНДО, Павлом Лисяком, Лясковський писав:

Повертаючи до українського повстання в 1939 році, керованого організованим штабом, то річ очевидна, що такого повстання не було. Мали місце напади не тільки грабункових банд, але й організованих українських боївок на переїздяючих більших чи менших достойників і на відділи польського війська. Про це можуть оповісти свідки, за винятком тих, що вже не живуть, тому що по обох сторонах були випадки смерти.

(„Кроніка", 29. червня 1947 р.).

В цикльостилевому виданні інж. Андрія Федини, організатора і зв'язкового ОУН в Данціґу в 1930/34 роках, п. з.: „Моя відповідь Ничеві", він пише:

В Данціґу була конференція, в якій брав участь з нашого боку полк. Коновалець, я і ще третій член Організації, а з другого боку 3-х старшин генерального штабу могутньої тоді европейської держави, на якій обговорювано справи мобілізації українського запілля на випадок війни з Польщею. Конференція була в найвищому ступні таємною. Були обговорені мобілізаційні пункти, командні скупчення, потрібний одяговий і медичний виряд, потрібна зброя, включно до гармат, яка мала бути достарчена вже в першій хвилині з повітря і т. п. Як бачу, зі смертю пол. Коновальця ця таємниця зійшла в його домовину, бо в 1939 році ніякої запільної мобілізації не було.

(Цитовано на підставі оригіналу цикльостилевого видання з власного архіву автора „Нарису").

[7] „Документи Німецької Закордонної Політики", Акти німецького міністерства закордонних справ, Видання Департаменту США, стор. 245/247.

Згідно з цією умовою, Холмщина і Підляшшя мали бути включені в „сферу інтересів" Совєтського Союзу. Поміж німцями і большевиками позначилися в тому часі великі розбіжності щодо майбутнього польської нації. Німці були тої думки, що з уваги на міжнародню опінію, належить залишити певну територію для польської нації, як окремого політичного тіла. Ця територія мала б покриватися з кордонами колишнього Царства Польського. Однак Сталін був проти найменших поступок полякам і саме наслідком його пропозицій розмежовано „сфери інтересів" у початковому проєкті по Віслі. Це мало б означати цілковите перекреслення якихбудь державних і національних аспірацій польської нації.

Протягом восьми годин повітряні сили польської армії були знищені. Краків був окупований німцями 6. вересня і тієї самої ночі польський уряд втік зі столиці, подаючись спершу на „креси східні", а потім до Румунії. В полудневих годинах 8. вересня відділи 4-ої панцирної армії „Вермахту" були на передмістях Варшави. В той самий день армія Райхенау окупувала Кельці, а 14. армія Ліста — Сандомир.

В другій фазі війни, що розпочалася 8. вересня і кінчилася 17. вересня армія генерала Бока просунулася зі Східньої Прусії в напрямі Берестя, який був окупований 19. корпусом генерала Ґудеріяна 16. вересня, після дводенного бою. 17. вересня передові частини армія Ліста зайняли Володаву, зустрічаючись тут з південним крилом німецької армії. В тому дні всі збройні сили Польщі, за винятком невеликих частин на пограниччу Совєтського Союзу, були оточені і фактично перестали існувати. Боронилася тільки залога Варшави і невелика група на півострові Гелю біля Данціґу.[8]

---

[8] Перебіг цієї війни подано на підставі офіційних джерел і документів, опублікованих німцями і аліянтами. Польське командування, крім цитованого нами комунікату ч. 1. з 1. вересня, на видання інших звітів не спромоглося. Тому відомості, подані тут, як напр., про „дводенний бій у Бересті" цитуємо лиш з великим застереженням, що ми вже зазначили в коментарях щодо правдивости подапих історичних джерел. Згідно з відомостями усіх очевидців бою в Бересті, плянова акція польських рійськ скінчилася з моментом важкого бомбардування Берестя німецькою авіяцією ранком 15. вересня.

8. вересня, після того, як німецькі частини осягнули Варшаву, Ріббентроп післав німецькому амбасадові у Москві, фон Шуленбургу „стисло ттаємну" телеграму з запитом, що думає робити Совєтський Союз з уваги на надзвичайні успіхи німецьких збройних сил в Польщі. 9. вересня о год. 4. хв. 10, Молотов повідомив Шуленбурґа, що совєтська армія „вирушить за кілька днів" і поздоровив німецький уряд зі „вступом у Варшаву". В той самий день амбасадор Шуленбург в таємній телеграмі повідомив Гітлера, що:

> Тому що Польща розпалася, Молотов заявив мені, що Совєтському Союзові необхідно виступити в обороні української і білоруської людности, „загроженої" німцями. Цей останній аргумент — сказав Молотов — є необхідним, щоб виправдати Совєтський Союз перед масами і уникнути закиду агресії.[9]

В безпосередній розмові з Шуленбургом, Молотов висловив гострий протест проти заяви головної кватири німецьких збройних сил, проголошений „Дойче Нахріхтенбюро", що „військова акція німецьких збройних сил на сході скінчена". Якщо так справді є, аргументував Молотов, то виступ совєтських збройних сил виглядатиме непотрібним.[10] 14. вересня Молотов покликав Шуленбурґа в Кремль і поінформував його, що совєтські війська виступлять скоріше, аніж це було спершу запляноване, і що він хоче знати, коли впаде Варшава. Упадок Варшави, на думку Молотова, був потрібним для виправдання совєтського вмаршу в Польщу.[11] Увечері 15. вересня Ріббентроп вислав наглу і стисло таємну телеграму Молотову, що „Варшава буде узята протягом кількох днів" і що „Німеччина вітатиме виступ совєтських військ тепер".[12] Але в цій самій телеграмі Ріббентроп гостро запротестував проти наміру большевицького уряду перекинути вину за виступ совєтських військ на німців, представляючи большевиків, як оборонців української і білоруської людности Польщі. „Це є цілковито проти інтенцій Московського договору і виставить обі держави ворогами людства перед цілим

---

[9] Усі цитати на підставі збірки документів, захоплених американцями і опублікованих Департаментом США, том VI, стор. 977-978.

[10] 11, 12, 13 і 14 Див. прим. 9.

світом".[13] З уваги на цей протест, Сталін „з великою охотою погодився дещо змінити текст" виправдання совєтського вступу в Польщу.[14]

18. вересня совєтські війська увійшли на територію Західньої України і Білорусі. Чотири дні пізніше вони зустрілися з німецькими військами у Бересті.[15]

В часі зустрічі Шуленбурга зі Сталіним, 17. вересня цей останній висловив побоювання, чи Німеччина схоче тепер дотримати умову Ріббентропа-Молотова щодо демаркаційної лінії інтересів, з уваги на те, що німецькі війська окупували вже все Люблинське воєвідство. Тому 19. вересня Ріббентроп телеграфував Шуленбургові і просив запевнити Сталіна, що умови Московського договору будуть дотримані і що „цей договір є підставою приязних відносин поміж Совєтським Союзом і Німеччиною".

Але совєтський уряд в дальшому не довіряв німцям і Молотов гостро запротестував, що „німецькі генерали не звертають жодної уваги на умову... і окупували територію, що має припасти Совєтському Союзові...", а Шуленбург дальше запевняв, що умова буде дотримана.

23. вересня совєтські війська увійшли на територію Холмщини і Підляшшя. Німецькі війська, що були вже під Володавою і Кобрином, спішно залишали свої позиції і відходили назад в Східню Прусію. Рухи німецьких військ відбувалися з надзвичайною швидкістю, тому що усі частини, які окупували цю територію, були моторизовані і тому що з уваги на надзвичайно суху і погідну осінь 1939 року навіть бічні шляхи надавалися до моторового руху. Понад битим шляхом Володава-Берестя з лісів вийшли частини польських військ і, піднявши руки вгору, давали знаками знати, що вони хочуть піддатися в полон. Але німці, також знаками відповідали, що вони не можуть стримати армії в рухові, що посувається зі швидкістю 50 км. на годину, задля „дрібної справи" перебрання полонених.

Протягом кількох наступних днів большевицька армія окупувала цілу Холмщину і Підляшшя. Попереду військо-

[15] Деякі історики твердять, що совєтські війська були в Бересті вже 18. вересня. Це не відповідає правді. Совєтські війська просувалися вглиб території дуже поволі і були в Бересті щойно 22. вересня.

вих частин їхали з передовими розвідчими частинами політруки і приготовляли „зустріч Красній Армії". Звичайно це відбувалося так, що за кілька годин перед вступом армії в дану місцевість, політруки скликали місцеве населення і висували жадання, що „надо встрєтіть Красную Армію". Якщо в цій місцевості були комуністи чи їх прихильники, вони організували зустріч: наспіх будували „тріумфальну браму" і в часі вступу військ виголошували промови. Це мало пізніше трагічні наслідки для населення, бо після вибуху війни з большевиками в 1941 році розпочався німецький терор і ті, що зустрічали большевиків, згинули найскоріше в німецьких концентраційних таборах, або були розстріляні німцями на донос місцевих поляків. Червона Армія посунулася під Люблин і Сельці.

Тимчасом, 25. вересня Сталін покликав в Кремль Шуленбурґа і заявив йому, що:

> Він вважає непотрібним і невластивим залишати якусь частину Польщі в складі Совєтського Союзу. Тому він пропонує, щоб територія на схід від визначеної демаркаційної лінії, а саме, Люблинське воєвідство і східня частина Варшавського воєвідства перейшла в сферу німецьких впливів. В заміну за ці території він жадає Литви. Сталін додав, що, якщо німці на це погодяться, він приступить негайно до розв'язки проблеми Балтийських держав в розумінню протоколу з 23. серпня. Він зажадав в цій справі цілковитої підтримки німецького уряду. Він виразно згадав про Естонію, Латвію і Литву, однак не згадав нічого про Фінляндію.[16]

28. вересня Ріббентроп прибув у Москву для виясненя нової ситуації. Того самого дня було підписано додаткову умову поміж Німеччиною і Совєтським Союзом, на підставі якого Холмщина і Підляшшя з рештою Люблинщини увійшли „в сферу німецьких інтересів" в заміну за Балтийські держави. В секретному протоколі, що був доданий до тої умови, було сказано:

---

[16] Звіт німецького амбасадора Шуленбурґа в Москві, на підставі публікації: „Документи німецької закордонної політики" 1918-1945; Видання Департаменту США, Серія „Д", 1937-45, стор. 291-293.

Обі сторони не будуть толерувати на території своїх інтересів якої будь агітації поляків. Обі сторони зобов'язуються здушувати в самому початку яку будь агітацію в справі польскої незалежности і інформуватимуть себе взаємно у випадку, якщо така агітація постане на їх територіях.[17]

З тих документів видно, що Сталін, хоч перед тим тлумачив конечність свого виступу в цій війні наміром „боронити інтереси українців і білорусів", не цікавився долею холмщан і підляшан. Якщо ми пригадаємо собі поставу німців в часі Берестейського договору, де німці виступили насамперед оборонцями незалежности балтийських держав, а разом з тим із загальною ідеєю самовизначення народів, то теперішнє становище Сталіна є зрозумілим. Передачею Балтийських держав в сферу совєтських інтересів німці цілковито перекреслили ідеологічну настанову в часі Берестейського договору, а віддачею поляків на поталу німцям, Сталін уникнув наразі стягання на себе додаткової ненависті поляків.

Генеральна Губернія

15. вересня 1939 року Гітлер призначив адвоката Ганса Франка, що був членом Націонал-Соціялістичної Партії Німеччини і служив тоді у війську в ранзі поручника, шефом цивільної канцелярії окупованих теренів Польщі. Декретом з 12. жовтня того ж року надано було Г. Франкові титул генерал-губернатора, а окупованим теренам — Генерал-Губернаторства. Німецькі частини почали окупувати Холмщину і Підляшшя наново в половині жовтня.

Генерал-губернатор був наділений необмеженою владою на окупованих теренах. Усі уряди, включно з поліцією і цивільною розвідкою (т. зв. „Спеціяльна Служба СС", „Зондер-Дінст СС"), крім війська, були йому безпосередньо підпорядковані. Генеральне Губернаторство спершу охоплювало чотири воєвідства: Краківське, Люблинське, Радомське і Варшавське, що були названі німцями „дістриктами", з кількістю населення 10 мільйонів, з чого українців було 600.000. Урядова німецька статистика в тому

[17] Див. прим. 9, 10, 11.

часі нараховувала 188.000 сполонізованих українців, або „калакутів".[18] Після прилучення Галичини в 1942 році кількість населення Г. Г. обраховувано на 14.8 мільйонів, з чого українців було було 4.8 мільйонів.[19]

Кількість населення, також українців, в Г. Г. цілий час була плинною, тому що частину населення винищувано або вивожувано в концентраційні табори і на роботи до Німеччини, знову ж на місце винищених чи вивезених прибували поляки і фольксдойчі, виселені з теренів прилучених до Райху чи до України і Білорусі. Німецька адміністрація обраховувала, що за кілька місяців по сформованню Г. Г. населення зросте до 13 мільйонів.

Політика німців по відношенню до українців не була постійною і мінялася з настроями і положенням на фронтах. Дня 15. травня 1940 р. губернатор Франк на засіданні директорів відділів свого уряду сказав:

> Очевидно, не належить допустити до організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування певного роду допомогової організації. В той спосіб створиться можливість певного співжиття з українцями у формі, яка не зобов'язуватиме. Взагалі в Г. Г. належить притримуватися засади: „дівіде ет імпера!"[20]

Цією допомоговою українською організацією був Український Центральний Комітет в Кракові і Українські Допомогові Комітети на місцях.[21] Незалежно від бажання німців обмежити діяльність комітетів до харитативної служби, їх авторитет і засяг дії далеко переніс ці закроєні

---

18 Фріц Арльт: „Українська національна група в Г. Г." (урядове видання) Краків, 1940 р., стор. 31.

19 Денник Ганса Франка, К. 20, стор. 80 і 396.

20 „Денник Ганса Фраіка", К. 6, стор. 407.

21 Польські і жидівські допомогові комітети постали дещо пізніше, але не з ініціятиви громадянства, а по наказу згори, німецької влади. Головою Польського Центрального Комітету був граф Ронікер.

Як скоро українці опанували ситуацію, показує факт, що в Білій Підляській прийшло до організації Комітету ще перед фактичним встановленням німецької влади. Завдяки тому українцям пощастило захопити таємні документи повітового староства, серед яких були шифровані депеші в справі руйнування церков, характеристика усього православного духовенства Холмщини і Підляшшя, а навіть питомців Варшавської православної теології, як рівнож листи до поліції, що вказували на різних осіб, що стояли на послугах поліції. Цих документів не пощастило переховати і вони згинули наслідком воєнних дій.

німцями куці рямки. Фактично, українські допомогові комітети постали негайно з упадком Польщі з ініціятиви громадян, так що представники місцевої німецької влади були поставлені перед доконаним фактом існування цих комітетів з приходом німецької влади. Усі дії українських комітетів перед встановленням німецької адміністрації були визнані німцями, як існуючий „статус кво", що мав бути непорушним. У багатьох місцевостях Холмщини і Підляшшя українці, користаючи з межівластя, на власну руку повідчиняли позамикані і ще не порозвалювані церкви. Ставлення німецької влади до українців, так само, як і до поляків, було неприхильним, але ця ворожість залежала від місцевих обставин. З уваги на ці місцеві обставини, як також і положення на фронтах, можна було виторгувати деякі полегші для українського населення. Вже напочатку існування Г. Г., на засіданні керманичів відділів уряду в Кракові, губернатор Франк так з'ясував наставлення німців до українців:

> Усіх нас цікавить українське питання. Ми прийшли до переконання, що багато українців думає про те, що Генеральна Губернія є тільки одним з чинників, призначених українцям долею, щоб привернути українському народові Велику Україну. Та ми на це позволити не можемо. Тому прошу вас, виясніть усім керманичам підлеглих вам урядів, що хоч українці є приязні німецькому народові, але вони не є його довіреними. Затримуйте як найкращі відносини з українцями, але дотримуйте певної віддалі. Уникайте в офіційних розмовах виразу „Україна". Остерігаю вас перед постійним вивішуванням українського прапору, або перед висуванням українців в дефілядах, як представників власної держави. Українці є громадянами Німеччини, якщо вони замешкують на терені Німеччини.[22]

Два роки пізніше, після прилучення Галичини до Г. Г., 15. VIII. 1942 р. губернатор Франк говорив вже дещо інакше:

> Ситуація відносно поляків є остільки спеціяльна, що з одного боку ми мусимо форсувати германізацію, щоб цей простір — Генеральної Губернії — по кількох роках став тереном чисто німецької колонізації,

[22] „Денник Ганса Франка", К. 7/7, стор. 413.

> а з другого боку, з уваги на сучасний розвій випадків, ми примушені до того, щоб чужоплемінні люди виконували для нас на цьому терені працю, яка вийде на користь німецькому народові... Українці в тому випадку є винятком. Мушу ствердити, що в інтересах німецької держави є втримувати напружені відносини поміж поляками і українцями. Число 4 чи 5 мільйонів українців, що ми їх маємо на терені Генеральної Губернії, є надзвичайно важливою противагою до поляків. Тому я стараюся втримувати їх в певному стані вдоволення під оглядом політичним, щоб вони не порозумілися з поляками.[23]

А ще декілька місяців пізніше, 8. XII. 1942 року Г. Франк був вже зажурений спробою порозуміння поміж українцями і поляками:

> Можна відчути зміцнення українського елементу. Наслідком помилкової політики на сході можна завважити спроби порозуміння поміж українцями і поляками. Це дає багато до думання, і спроваджується до послаблення нашого становища в цій країні.[24]

Події, що наступили після вибуху війни 22. червня 1941 року в СССР не могли не вплинути на положення українців на цих землях. Німці виявили своє обличчя в поведінці з жидами, військовими полоненими і врешті з місцевим населенням, розпочинаючи масовий і безглуздий терор. Можна закидати українцям політичну наївність, що вони перед тим не знали дійсних замірів німців супроти слов'ян взагалі, але такі самі закиди можна висунути проти інших націй світу, що, маючи свої розвідчі апарати, не припускали, до чого веде політика „апісменту" в Мюнхені і перед Мюнхеном.

Українці Холмщини і Підляшшя, придушені польським режимом і приголомшені страшними в психологічному розумінню подіями 1938 року, не могли докладно орієнтуватися в дійсних замірах німців і події війни 1941/45 років напевно переростали їхню уяву.

---

[23] „Дєнник Ганса Франка", К. 867/868, стор. 471.
[24] Там само, К. 14., стор. 145.

РОЗДІЛ XXIII

Організація Українських Комітетів

Початки організації українців Холмщини і Підляшшя були виявом наміру місцевого населення оборони своїх життєвих інтересів. Напочатку організації місцевих клітин, українці не знали про ширші спроби політичної організації української справи, бо до 1940 року не було ніякої преси а німці повідбирали усі радіоприймачі, що були в руках населення.

На терені Генеральної Губернії в тому часі були два політичні осередки, що могли виявити ініціятиву: у Варшаві перебував в той час президент Української Народньої Республіки в екзилі, Андрій М. Лівицький, а поза межами Польщі на еміграції був Провід Українських Націоналістів на чолі з полковником Андрієм Мельником. Організація Українських Націоналістів не мала на Холмщині і Підляшші ніякої бази, однак тут опинились деякі чолові діячі націоналістів. З Берестейської твердині випущено було вже тоді досить відомого провідника Краєвої Екзекутиви ОУН, Степана Бандеру. З концентраційного табору в Березі Картузькій втікав на захід Дмитро Донцов. У Варшаві відразу знайшлася чимала група діячів ОУН, серед яких на перше місце вибивався д-р Юрій Липа.

На Підляшші, у Вишничах, від довшого часу проживав діяч Державного Центру УНР, д-р Тиміш Г. Олесіюк, підляшанин з роду і його ініціятивою почалась організація українського життя на Підляшші, а почасти і в Холмщині. Як ці початки виглядали, і як укладались відносини поміж Державним Центром УНР і ОУН — яскраво змальовано в листі д-ра Олесіюка до проф. Кубійовича, який подаємо майже в цілості, з незначними скороченнями, за згодою автора, як додаток ч. 14.

Першим завданням українських комітетів на Холмщині і Підляшші була допомога втікачам з-за Буга, що почали масово напливати після окупації Волині і Галичини большевиками і після початку масового терору МВД на окупованих теренах. Допомога цим втікачам була не тільки гуманітарною вимогою хвилі, але й конечним засобом для придбання працівників на цих землях в усіх ділянках громадського життя. Дальшими завданнями комітетів було: звільнення українців з німецького полону, стримування українців від виселення в Совєтський Союз, організація шкільництва, кооперації, церковного життя.

Наслідком умови Ріббентропа з Молотовим з 28. вересня 1939 року усі громадяни Польщі, Литви, Латвії і Естонії, німецького походження, мали право залишити окуповані большевиками терени і переселитися в Німеччину. Їх здебільшого поселювано на польських теренах влучених до „Райху". Наслідком додаткової умови поміж Німеччиною і Совєтським Союзом з 3. листопада 1939 року усі українці і білоруси з терену Генеральної Губернії мали право переселитися до Совєтського Союзу.

В кінці 1939 року в усі повітові міста Холмщини і Підляшшя прибули „репатріяційні" совєтські комісії, шо мали реєструвати бажаючих переселитися і організувати їх виїзд. Статистика вивезених в той час українців ніколи не була опублікована ані німцями, ані большевиками. Уряд Людової Польщі пізніше, в 1944/45 роках, обрахував, що в тому часі було вивезено „35.000 до 40.000 українців, білорусів і росіян" з Генеральної Губернії до СССР.[1] Ці числа не можна прийняти за правдиві, тому що уряд Людової Польщі намагався приховати і виправдати величезний дефіцит української людности в повоєнних роках, що було наслідком винищення тої людности польською партизан-

[1] а: Йосиф Шехтман: „Повоєнні переселення людности в Европі" (англ.), стор. 161.

[1] б: Зиновій Книш, один із організаторів ОУН (групи полк. А. Мельника) у своїх спогадах: „Перед походом на схід", частина II. в 10-му розділі: „Акція переселювання лемків", подає, що ОУН саботувала і унеможливила переселення українського населення в тому часі на схід. Це твердження треба вважати пересадою. Протиакція Українських Допомогових Комітетів, серед працівників яких було чимало членів ОУН, стримувала акцію переселення, але не могла б її зупинити, якщо б не повна байдужість большевицьких чинників до тої справи.

кою. Дещо більше виїхало тоді українців з Холмщини, і цілком незначне число з Підляшшя. Большевицькі комісії не цікавилися дорученим їм завданням, а займалися військовою розвідкою і особистими розвагами. Комісія в Білій на Підляшші зареєструвала охочих виїхати і мала організувати їх виїзд на 1. лютого 1940 року. 31. січня того року німці влаштували большевикам „прощальний бенкет", в часі якого члени комісії бавилися до ранку, цілком не журячись організацією транспорту переселенців. 1. лютого на жадання німців комісія була змушена залишити Генеральну Губернію, залишивши переселенців на Підляшші. Пізніше, коли посилився німецький терор, німці виарештовували охочих до виїзду і висилали їх до концентраційних таборів, як прихильників комунізму.

Наслідком ініціятиви підляшан, д-ра Олесіюка і інших, напочатку жовтня 1939 року виїхала до Варшави і Кракова делегація громадян, для з'ясування положення і зложення відповідних меморандумів в уряді з вимогами українського населення Холмщини і Підляшшя. В склад цієї делегації увійшли: д-р Т. Олесіюк, б. сенатор Ів. Пастернак і Михайло Коляда. Акцію делегації насвітлено в додатку до цього „Нарису" ч. 14.

Після повороту підляської делегації з Варшави і Кракова стало відомим, що головою Українського Центрального Комітету є професор Володимир Кубійович, науковець, якого польський уряд позбавив професорської катедри в Краківському університеті за його праці, опубліковані перед війною.[2] Українське громадянство прийняло цю кандидатуру з повним довір'ям, а тому, що проф. Кубійович був особисто зазнайомлений з проблемами Холмщини і Підляшшя, то потреби цих земель мали завжди підтримку в УЦК.

На Холмщині і Підляшші постали і діяли в тому часі комітети: 1. УДК в Тарногороді для округи Білгорай з Делегатурою в Чесанові; 2. УДК в Холмі з делегатурою у Володаві; 3. УДК в Грубешові з делегатурами в Белзі і Угринові; 4. УДК в Замості з делегатурою в Томашеві; 5. УДК

---

[2] Проф. Володимир Кубійович в часі своїх етнографічних студій був особисто на Холмщині і Підляшші, де мав нагоду познайомитися з дійсним станом на цих землях, а також з громадянством, як д-р Олесіюк і ін.

в Білій Підляській з делегатурами в Тересполі, Янові Підляському і Вишничах; 6. УДК в Радині Підляському; 7. УДК в Красноставі; 8. УДК в Люблині.

В Люблині існувало Представництво Українського Центрального Комітету що об'єднувало усі Допомогові Комітети і репрезентувало їх перед обласною владою в Люблині.

Першими головами Комітетів були: в Холмі — адв. Антін Павлюк, в Білій Підляській — б. сен. Іван Пастернак; в Замості — суддя Олександар Рочняк; в Грубешові — адв. Микола Багринівський. Дещо пізніше обсада Комітетів мінялася і головою Холмського Комітету до кінця його існування був капітан-лейтенант Святослав Шрамченко, Більського — інженер-лісовик Богдан Глібовицький, потім магістер Володимир Мандичевський, учитель Йосипишин і інж. Є. Пастернак. Головою Грубешівського Комітету дещо пізніше став адвокат д-р Михайло Струтинський, що був забитий польською партизанкою на тому становищі, а у Замості — адвокат д-р Роман Перфецький.

Зв'язок поміж поодинокими Комітетами був слабкий: не було достатніх комунікаційних можливостей і ці можливості з бігом часу погіршувалися з уваги на партизанські дії, які наслідком німецької політики посилювалися, паралізуючи комунікаційні шляхи.

Впливи Організації Українських Націоналістів на Холмщині і Підляшші в тих роках заслуговують на окрему згадку. На цих землях не було бази ОУН перед війною, хоч польська поліція і зараховувала декого з місцевих громадян до складу цієї організації.[3] Наслідком політичної ситуації в 1940/41 роках на терені Генеральної Губернії знайшлося чимало втікачів з Волині і Галичини, яких Україн-

[3] В документах Більського староства (див. прим. 21 на стор. 248) була об'ємиста книга п. з.: „Організація Українських Націоналістів", що мала бути інструкцією політичним референтам староств і комендантам поліції в справах ОУН. В тій книзі був поданий список провокаторів поліції в рядах ОУН (під псевдонімами) і доручення слідкувати за українською громадою в часі українських національних свят, як 22. січня, свято Базару, тощо. В додаткових інструкціях був поданий спис місцевих громадян, як „визначних діячів ОУН". Тому що автор особисто знав усіх перечислених тут громадян, як українських патріотів, але не членів ОУН, то ясно, що польська поліція фабрикувала існування українського підпілля у власних цілях. (Див. також примітку про комуністичне підпілля на стор. 210).

ський Центральний Комітет скеровував на працю на Холмщині і Підляшші.[4] Більшість з них пішла на села для організації українського шкільництва, кооперації, тощо. Дехто з них віддав своє життя за українську справу в цих неспокійних часах.

Крім цих відносно молодих діячів з ОУН, на терені Холмщини і Підляшшя знайшлися тоді старші громадяни з УНР-івської еміграції, як проф. Іван Драбатий, проф. Михайло Боровський, сотник Іван Лютий, капітан-лейтенант Святослав Шрамченко, суддя Віктор Соловій, генерал Павло Крат, полковник Яків Гальчевський-Войнаровський, д-р Петро Рощицький, Борис Ржепецький і багато інших. На цих людях, хоч вони не були експонентами ОУН, лежала велика частина праці в терені. Коли після вибуху війни 1941 року більшість членів ОУН покинули свої становища праці і пішли на схід, в т. зв. „похідні групи" чи таки назад в Галичину і Волинь, старші громадяни залишилися на своїх місцях і провадили працю до кінця — до окупації цих земель большевиками.

Крім людей, що працювали в терені, в Люблині, як адміністраційному осередку, перебувало багато українських діячів на різних становищах, що уможливлювало контакт з владою і керівництво місцевими справами. Головою Представництва Українського Центрального Комітету в Люблині був спершу дир. Володимир Тимцюрак, що працював в Люблині ще за часів Річипосполитої і був добре ознайомлений з місцевими умовами. Пізніше Головою Представництва був д-р Лонгін Голейко. Директором Ревізійного Союзу Українських Кооператив в Люблині був Михайло Мельничук. Крім цих діячів, що очолювали українські центральні установи в Люблині, було тут чимало інших українських громадян, що працювали на різних становищах, як Неофіт Кибалюк, що був головою Люблинського Українського Допомогового Комітету, проф. Зенон Пеленський, Юліян Шепарович, Мирон Луцький, б. посол Зенон Пеленський і інші.

Місцеве українське громадянство прийняло спочатку молодих людей з ОУН з повним довір'ям і їх праця мала

[4] Див. про це: Додаток ч. 14.

позитивні наслідки. Але в 1940 році стався розкол в середовищі ОУН на „бандерівців" і „мельниківців" і організатори обох відламів перенесли боротьбу за впливи також на Холмщину і Підляшшя. Діячам ОУН збайдужіли „дрібні справи" на місцях, як шкільництво, церква, кооперація, тощо, й вони тепер цікавилися тим, „хто в терені має перевагу"?

Зрештою, партійна боротьба притихла після вибуху війни з большевиками в 1941 році, коли більшість діячів ОУН покинули свої становища на Холмщині і Підляшші. Більшість з них, залишаючи свої становища праці, не журилися тим, чи працю, яку вони залишили, було кому перебрати і яке враження викличе їх втеча з цих теренів серед місцевого громадянства.

Організація Церкви

Пекучою справою для Холмщини і Підляшшя було впорядкування церковних справ після катастрофального 1938 року. У часі „меморандової" делегації Підляшшя до Варшави і Кракова було доручено б. сенаторові Ів. Пастернакові відвідати митрополита Діонісія у місці його перебування, Отвоцку, і переконати його, що він мусить співпрацювати з українцями, бо більшість його пастви є холмщани і підляшани. Ів. Пастернак навів митрополитові приклади, коли той не виявився люблячим пастирем православних українців. Митрополит запевнив сенатора, що він розуміє теперішнє положення і приобіцяв свою співпрацю. Уже тоді було згадано можливість висвячення правлячого єпископа на Холмську катедру і при цьому було згадано прізвище професора Івана Огієнка.

В жовтні 1939 року делегація холмщан, на чолі з б. послом Семеном Любарським, домагалася в Кракові впорядкування церковних справ. 5. листопада 1939 року постала в Холмі „Тимчасова Церковна Рада", що складалася з 10-тьох, а пізніше з 16-тьох духовних і світських діячів. До цієї ради входили: о. протопресвітер Іван Левчук; б. посол Семен Любарський; о. Володимир Мархева; суддя Олександер Рочняк; Володимир Косоноцький, адвокат Антін Павлюк і інші. Правним дорадником Церковної Ради

був адвокат і був. посол, автор інтерпеляції в справі руйнування українських церков, д-р Степан Баран, що перебував тоді в Холмі.

Церковна Рада вибрала Церковну Управу на чолі з о. Ів. Левчуком і звернулася до митрополита Діонісія з проханням про затвердження Управи і про дозвіл увести українську мову в богослуженнях на Холмщині і Підляшші. Митрополит благословив постанови Церковної Ради, призначивши о. Левчука адміністратором Церкви на Холмщині і Підляшші, не визначаючи одначе компетенції Ради і Адміністратора.

Але російські кола у Варшаві, використовуючи впливи православного єпископа Берлінського, Серафіма (Лянде)[5] допровадили до резигнації (22. XI. 1939 р.) митрополита Діонісія і передачі влади єпископові Серафімові, який відразу почав пошукувати на Холмщині і Підляшші, як також на Лемківщині, москвофільські елементи. На Підляшші він знайшов ієромонаха Гермогена (Кивачука), на Лемківщині іменував адміністратором москвофіла о. Павлишина. У протиакції українці висунули тепер офіційно кандидатуру проф. Івана Огієнка на Холмський єпископський престол. Цю кандидатуру було висунено з одночасним домаганням повороту Холмського собору православним. На другого православного єпископа запропоновано кандидатуру Видибіди-Руденка. Крім митрополита Діонісія на Підляшші перебував ще один правлячий єпископ Православної Церкви в Польщі, Тимофій (Шретер). Переговори з обома єпископами в справі висвячення проф. Огієнка і Видибіди-Руденка доручено судді Вікторові Соловієві, що був тоді заступником голови Українського Допомогового Комітету в Білій.[6] Суддя Соловій виконав доручену йому місію успішно, і, наслідком тих підготовчих заходів, привернено владу на терені Генеральної Губернії митропо-

---

[5] Єпископ Серафім Лянде походив з німецьких колоністів з України і був єпископом Православної Церкви в Німеччині. З приходом Гітлера і початком боротьби гітлерівського уряду з Римом („геген Ром, геген юда"), Серафім мав деякі вигляди розвитку православної церкви в Німеччині.

[6] Суддя В. Соловій був пізніше єпископом УАПЦ в Австралії і Новій Зеляндії, з титулом єпископа (пізніше архиєпископа) Чернігівського. Він був хіротонізований в єпископи 29/30 листопада 1958 р. в Шікаго, помер 28. лютого 1966 р. в Австралії.

литові Діонісієві, а 20. жовтня 1940 року в Холмській катедрі, що була передана в українські руки, відбулася хіротонія єпископа Іларіона (Огієнка), що перед тим в Яблоченському Св. Онуфрієвському монастирі прийняв монаший сан. Русофільські елементи серед духовенства до останнього моменту не припиняли агітації проти висвячення єпископа Іларіона, не зупиняючись перед доносами на проф. Огієнка до німецької влади.[7]

З приходом на єпископську катедру владики Іларіона, церковне життя розбудувалося, в міру скупих можливостей німецької окупації. Кількість парафій зросла з 51 до 91. Дальшому нормальному розвиткові церковного життя перешкодили воєнні дії.

Церковне управління складалося в тому часі з Консисторії в складі 7-ох членів, п'ятьох духовних і двох світських членів, і Архиєпископської Ради (від 1944 року Митрополичої Ради), що складалася з 25 осіб духовних і світських представників парафій Холмщини і Підляшшя.

В днях 21. до 23. жовтня 1941 року було скликано до Холма Холмсько-Підляський Єпархіяльний Собор. На нього з'їхалося 30 осіб духовенства з усіх парафій єпархії, 2-х представників монашого стану і 19 свіцьких громадян. Собор схвалив постанови, що лягли в основу церковного життя єпархії. Діяння Собору вийшли окремою брошурою в 1942 році.

В тому самому часі на Холмщині і Підляшші знайшлося кількох молодих греко-католицьких священиків з Галичини (о. Романишин і ін.). Було цілком природнім, що

---

[7] Ієромонах Гермоген в 1940 році, коротко перед висвяченням єпископа Іларіона, в присутности автора цього Нарису і б. сен. Ів. Пастернака, заявив, що „якщо українці хочуть знищити професора Огієнка, то нехай висувають його кандидатуру на єпископа. Але єпископом проф. Огієнко не буде, незалежно від того, як би цього українці собі бажали". В той час можна було лиш додумуватися, що крилося за цими виразними погрозами.

Пізніше, в 1966 році, в журналі „Віра і Культура", професор П. Ковалів частинно розкрив зміст цих погроз, а саме, правдоподібний донос до німців на проф. Огієнка про його „жидівське" походження, з т. зв. „кантоністів". („Віра і Культура", ч. 10/11, серпень-вересень, 1966 р., Вінніпег).

Після висвячення Іларіона, Гермогена було покликано на розмову до Холма. Скоро після того він покинув Підляшшя і виїхав до Берліну. Після війни він був єпископом російської православної церкви на еміграції.

греко-католики, по багатьох невдалих спробах в минулому, бажали тепер, в змінених умовах, спробувати працювати в терені з живими ще традиціями уніятської церкви. Обіцювано собі експансію в бік „калакутів", але тимчасом пошукувано бази в українських селах. Однак, місцеві громадяни були проти усяких релігійних експериментів. Тому українські комітети давали інструкції працівникам, що йшли в терен, занехати усяких спроб релігійних експериментів у подражненому в релігійних справах терені.

При УЦК в Кракові постала секція „калакутів", що мала керувати акцією повороту колишніх уніятів до українства. Було неможливим, щоби калакути перейшли на православну віру, або повернули на унію. Можливою розв'язкою могло б бути призначення окремого римо-католицького єпископства з українським єпископом і священиками. В тому напрямі УЦК було внесено меморандум до Ватикану за посередництвом нунція в Берліні.

В 1941 році митр. Шептицький опублікував два послання, одне до єпископів Православної Церкви, друге до православного громадянства, в яких закликав до єдности церкви. В посланню до єпископів з 30. грудня 1941 року митрополит писав:

> Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми поділені. А безперечно, релігійна єдність була б могутнім товчком до осягнення національної єдности... Нас ділять суперечности між греками і латинянами, нас ділять традиції, перейняті від грецької і московської церкви... Треба, щоб ми з обох сторін були готові до потрібних уступок. Коли Євангелія зобов'язує нас відрікатися самих себе до того ступня, що маємо класти й душу, то тим більше мусимо уступити від усього того, що може бути перешкодою в поєднанні, уступити так далеко, як нам тільки совість дозволяє.[8]

Закликаючи до єдности церкви, митрополит не назвав, яка це має бути єдина церква, але зі слів в посланні до громадянства, що „християнський дух краще заховався на заході, як на сході", можна було розуміти, що мова тут є про Римо-Католицьку Церкву.

[8] Цитовано за „Нашою Метою", Торонто, дня 5. січня, 1967 р.

В 1940 році за ініціятивою діячів УЦК в Кракові, розіслано було до визначних громадян Холмщини і Підляшшя листа-запитника в справі калакутів. На цей лист місцеві громадяни відповіли, що поворот калакутів до українства залежить від майбутнього і від притягаючої сили, яку має українство і яку може посилити в майбутньому та висловилися проти усяких експериментів на душах „калакутів".

Розбудова української кооперації

У поверсальській Польщі розвиток української кооперації був неможливий. В деяких селах існували кооперативи, толеровані владою, які не були пов'язані в одну систему і не мали своїх централь. Початки організованої української кооперації припадають на час німецької окупації. В усіх повітових містах постали повітові союзи кооператив (в Білій Союз носив назву „Підляського Союзу Українських Кооператив", тому що охоплював не тільки кооперативи Більського, але й Радинського повітів). Кооперація була спершу під контролею Краківського Ревізійного Союзу, що мав відділ в Люблині, а по прилученню Галичини до Генеральної Губернії, Люблинський відділ вважався підпорядкованим львівській централі. Ані Краківський, ані Львівський Союзи не виявили надто великого зацікавлення долею української кооперації на Холмщині і Підляшші і, коли по вибуху німецько-большевицької війни, більшість працівників з Галичини залишили працю на цих землях, відповідальність за економічні установи спала на плечі місцевих громадян. В боротьбі за фахові сили в кооперації позначилися досить великі розбіжності поміж Львовом, що від кінця 1941 року фактично був централею усіх українських установ в Генеральній Губернії, і українським громадянством Холмщини і Підляшшя. Громадянство не могло вимагати, щоб відповідальність за цілість життя на цих землях лежала на централях у Львові чи Кракові, але вимагало певної допомоги від наших установ, що претендували на провід національного життя. Це було тим більше конечним, що в 1942/43 роках поляки прийшли до себе після вересневої катастрофи і почали наступ на українство.

Кооперативна Конференція в Люблині в квітні 1941 р.
Сидять зліва направо: Ів. Поритко, д-р Ев. Храпливий, Юл. Шепарович, Юл. Павликовський, Ст. Кузик, Мих. Мельничук, Вол. Тимцюрак.
Стоять зліва направо: Вас. Захарчук, Ол. Столяр, Захарченко, Вас. Гуль. (неустійнений), Ос. Мельникович.

17. березня 1941 року відбулася в Білій конференція поміж представником УЦК в Кракові, д-ром Няньчуром і комісаром сільсько-господарчих установ (т. зв. „Ляндвіртшафтліхе Центральштеллє") в Більському повіті, Гаґеном. Підставою конференції був лист Гаґена до відповідної централі німецького уряду в Кракові, переданий до УЦК, п. з.: „захования українців", в якому німецький комісар писав, що українці більш ворожо наставлені до німців, аніж поляки, що українці нечесні, злосливі, неохочі до праці, натомісць поляки чесні, роботящі і приязні до німецької нації. Українці самі нічого не роблять і відбивають охоту до праці іншим. Найгірший елемент в повіті — це українці. Вони не виконують своїх обов'язків щодо німецької держави і зі 109 арештованих за невиконування континґентів (примусового постачання збіжжя)— усі були українцями.[9]

[9] З офіційного звіту конференції, зладженому д-ром Няньчуром, переховуваному в приватному архіві автора „Нарису".

Цей лист Гагена (з 19. лютого 1941 р.) вказує, під чиїм впливом вже тоді на місцях була німецька влада, і що вже тоді зарисувалися познаки наступу на українців.

У звіті Дирекції Підляського Союзу Українських Кооператив з 13. жовтня 1941 року так насвітлено положення української кооперації на тих землях:

> Загальний стан української кооперації тісно пов'язаний з політичним положенням. Останні події на сході і зв'язаний з тим відплив, а радше утеча мало не усіх працівників з усіх великим накладом праці будованих інституцій, наставлення місцевої влади (насвітлене у звіті д-ра Няньчука), посилена активність польського елементу — все це складається на пригніченість українського громадянства. Поляки — урядовці виразно напастують українське громадянство і українські інституції. Згадати б лиш, що земельний комісар, поляк, в розмові з українцем, дозволяє собі говорити: „панове українці — ви поставили на злу карту. Ми, поляки, поставили на кращу карту і наша карта вийде". В той самий час ми чуємо постійно від наших централь: „давайте собі раду самі!"[10]

В 1944 році губернатор Франк в Закопаному на з'їзді керманичів сільського господарства сказав:

> Коли ми врешті виграємо війну, то я не матиму нічого проти того, щоб зробити з українців і поляків сікане мясо і з усього того, що тут вештається зробити те, що нам подобається. Але в тій хвилині ходить про те, чи вдасться втримати в спокою, праці і дисципліні 15 мільйонів населення, ворожого і наставленого проти нас. Якщо це вдасться — я скажу з тріумфом: „я знищив 2 мільйони поляків..." Однак, чи підуть в той самий час потяги на фронт, чи будуть працювати фабрики монополю, що постачають 500.000 літрів горілки і скількість там мільйонів цигарок річно і чи буде забезпечене прохарчуванням сільське господарство, завдяки якому ми постачаємо до Райху 450.000 тон збіжжя — то це є іншим питанням...

Поминувши ці внутрішні і зовнішні труднощі і умовини воєнної окупації, протягом короткого часу постала сітка українських кооператив з централями в повітових мі-

---

10 З приватного архіву автора.

11 „Денник Ганса Франка", К. 24, стор. 510.

стах. Українські кооперативи постали в багатьох мішаних, польсько-українських, або й чисто „калакутських" селах. Вклад праці української кооперації в місцеве українське життя ще чекає на окрему розвідку.

Білоруське питання на Підляшші

Окремою справою, що характеризує німецьку політику „дівіде ет імпера" було т. зв. „білоруське питання" на Підляшші.

У білоруських мапах, також пропагандивних, українське Підляшшя ніколи не входило в сферу білоруських інтересів.[12] Громадянство Підляшшя ніколи не мало заінтересування до білоруської проблеми і з цього терену не вийшов ані один білоруський діяч. Однак, в 1940 році, білоруська громада у Варшаві, очолена д-ром Щорсом, звернула увагу на Підляшшя, як випадову базу в правдоподібному німецькому поході на схід. Большевики в той самий час прилучили українську Берестейщину і Кобринщину до БССР, виразно проти волі місцевого населення.[13]

Білоруси звернули увагу на Білу, з його по-василіянським собором, який міг бути осідком білоруського єпископа, Філофея (Нарка), висвячення якого саме тоді підготовляли. В 1940 році засновано в Білій, Білоруський Допомоговий Комітет, першим головою якого був білоруський діяч з Варшави, Сянкевіч. Німецький крайсгавптман призначив в тому часі декілька війтів в повіті — білорусів, що пообсаджували гминні правління своїми людьми з еміграції.

---

[12] Щойно після другої світової війни деякі білоруські діячі вирішили поширити засяг своїх „етнографічних" територій і включили Підляшшя, по лінії Малкіня-Межиріччя-Володава до „білоруських" теренів. (Див. „Білоруський Огляд", книга 2., В-во інституту Дослідів СССР, Мюнхен, 1956, стаття Волачіча: „Лінія Керзона і територіяльні зміни в східній Европі", стор. 53).

[13] Авторові цього „Нарису" відомо, що сейчас з прилученням Берестейщини і Кобринщини до БССР, спеціяльна делегація цих повітів, під проводом Семена Городничука з села Комарівка, Берестейського повіту, їздила у Москву просити прилучити ці терени до УССР. Висліди цієї інтервенції були ніякі, бо делегатів не допущено до жодних розмов з урядовими чинниками і їм заявили: „партія все краще знає..." Див. Про це також: Федір Одрач: „На непевному ґрунті" (спогади), В-во „Добра Книжка", Торонто, 1962 р., стор. 54, 112, 113 і ін.

Коли акція білоруського комітету війшла в колізію з інтересами українського громадянства, представники українського комітету в Білій пішли на розмову з головою білоруського комітету, Сянкевічем. З цієї розмови українці довідалися, що білоруси не сподіваються у своїй акції попертя від українців і що такого попертя їм не потрібно, тому що вони мають запевнення з німецького боку повної підтримки їхньої акції. Німці виразно запропонували білорусам: „чому б вам не посваритися з українцями?" Сянкевіч в той час сподівався, що за короткий час усі українські громади на Підляшші будуть обсаджені білоруськими війтами і що під натиском низової адміністрації терен „стане білоруським".[14]

В той самий час проф. Кубійович пробував у Варшаві переговорювати з керманичем білоруського руху в Генеральній Губернії, д-ром Щорсом, однак без ніяких позитивних наслідків.

В статистиці Підляшшя з 1940 року число білоруського населення було показано на 397 осіб. (на 120.000) населення). Згідно зі статистикою 3. березня 1943 року це число підвищилося до 495 осіб. Розміщення цих білорусів було: на терені найбільшої і під оглядом національним найсвідомішої української громади Заболоття, де війтом був білоруський діяч Ластавка — 255 осіб; в громаді Янів, де війтом був інший білорус — 90 осіб. Решта білорусів були розкинені по інших громадах Підляшшя в кількості, що не перевищувала 30 осіб.

Ці висліди трьохрічної діяльности білоруської низової адміністрації були більш, як мізерними. Намагання білоруського комітету за всяку ціну здобути як найбільше білорусів, пімстилося на самому комітетові: коли в 1944 році большевики викинули на терен Підляшшя десантні диверсійні партизанські відділи, деякі з тих партизан зголосилися до українського і білоруського комітетів для видачі їм комітетських виказок, що на терені Генеральної Губернії були рівновартні з паспортами і уможливлювали віль-

[14] В часі цієї розмови від українського комітету були присутні: автор цього „Нарису" і о. Романишин. Сянкевіч після німецького наступу на схід виїхав до Менска, де був редактором білоруського часопису. Він був забитий партизанами в 1943 р.

не порушування в терені. Білоруський комітет негайно видав їм ці виказки. Військова полева жандармерія викрила кількох з цих „білоруських втікачів" на диверсійних акціях, арештувала голову білоруського комітету і ліквідувала цілий комітет.[15]

Шкільництво

На терені Холмщини і Підляшшя в часі поверсальської Польщі не існувало ані одної української школи. Перші українські вчителі по упадку Польщі були лиш у виняткових випадках з місцевої інтелігенції, а в більшости вони були з втікачів з Волині і Галичини. Це були молоді люди з запалом, але без громадського вироблення. УЦК в Кракові висунув думку забрати з етнографічно польських теренів учителів-заточенців, цебто фахових вчителів, яким польський уряд не хотів дати праці на українських землях і висилав їх до центральних районів Польщі. Німецький уряд пристав на цю пропозицію і видав відповідні розпорядки до усіх шкільних інспекторів в Польщі. Однак лиш невелика частина „заточенців" схотіла в ті непевні часи йти в новоорганізовані школи Холмщини і Підляшшя, більшість з них воліли залишитись на засиджених місцях свого „заточення".[16]

Усе ж таки, протягом воєнних років на Холмщині і Підляшші постала сітка народніх шкіл і були засновані, мимо спротиву німецької влади, середні торговельні школи у Володаві і Білій (на організацію гімназій в тих містах німецька влада не погодилася), 8-клясова гімназія в Холмі, середня технічна школа в Холмі, учительська семінарія

---

15 Білоруська проблема коштувала життя кільком українцям. Білоруський війт Заболоття, Ластавка, не вагався знищити родину мужа довіря Українського Комітету в Заболотті, Волошука, щоб терором скріпити свої впливи в громаді.

Авторові „Нарису" докладно відомо, що комуністичний уряд сучасної Польщі, користаючи з досвіду часів Генеральної Губернії, старанно підтримує антагонізм поміж українською і білоруською меншиною на терені Людової Польщі.

16 Персональна безпека на „засиджених" місцях праці в Польщі була цілком сповидною. Важко було знайти безпечне місце в тих часах. Авторові „Нарису" відомо багато випадків, що наші вчителі „заточенці" згинули пізніше в тих польських теренах, вбиті чи то польськими партизанами, чи то німцями у відплатній акції за партизанські дії.

в Грубешові, духовна семінарія в Холмі, середня сільськогосподарська школа в Окшеві під Холмом. В тих школах вчилося кілька тисяч молоді, що з неї вийшло чимало української інтелігенції, що працювали по війні і у змінених умовах.

Українська торговельна школа у Володаві на Підляшші в 1942 р.
В середині учителі, зліва направо: п-ні Новаківська, Придаткевич, Вахнянин, Ралик, Бордович, Колтунюк.

Поза тереном Холмщини і Підляшшя у Львові, а також і закордоном, в Німеччині вчилася у високих школах молодь тих земель, частина якої працює й тепер в Польщі, а частина є на еміграції.

Крім інспекторатів українського шкільництва, що були в кожному повітовому місті, при українських комітетах були культурно-освітні референтури, які дбали про організацію українських шкіл і про позашкільну освіту, зокрема про організацію дитячих садків, вишкіл садівничок до тих садків, скеровування молоді до відповідних шкіл про організацію стипендій для молоді. В усіх цих ділянках були помітні поважні осяги праці.

До компетенції культурно-освітніх референтів при комітетах належали інші ділянки культурно-освітньої праці

організація хорів, аматорських театральних гуртків, тощо. В Холмі опинився і розпочав свою працю професійний український театр Обідзінського. Його праця заслуговує на окрему згадку в спогаді співробітниці цього театру, артистки Мілени Грінвальд, який подаємо як додаток ч. 15.

При повітових союзах українських кооператив були відкриті книгарські відділи, що спроваджували книжки з Праги, Кракова і Львова. Серед тих книжок були надзвичайно рідкісні видання, які знаходили собі шлях до читацької публіки, несучи українське слово в маси.

Вибух війни 1941 року

12. листопада 1940 року прибув до Берліну Молотов для дальших розмов з Гітлером щодо розподілу володіння світом. Молотова прийняли офіційно-холодно і він мав розмови з Ріббентропом і Гітлером, в часі яких німці намагалися переконати Молотова, що „натуральна експансія великих потуг, Німеччини, Японії і СССР має іти на південь". Упадок Англії в той час вважався німцями несумнівною річчю, про Америку ніхто не згадував. В німецьких сугестіях „експансія на південь" Совєтського Союзу означала захоплення большевиками Персії і Арабії. Молотов залишився байдужим до цих пропозицій і запропонував обговорити „ближчі справи": совєтські бази в Болгарії і Дарданелах.

Після від'їзду Молотова Гітлер заявив своїм співробітникам:

> Сталін є хитрим і мудрим лисом. Він жадає щораз то більше. Він є вирахуваним шантажистом. Німецькі побіди є нестерпні для москалів. Тому ми мусимо поставити його на коліна, і то як найшвидше.[17]

Наслідком цієї децизії постав відомий плян „Барбаросса", цебто війни проти Совєтського Союзу. Завдяки прикордонному положенню Холмщина і Підляшшя стали запіллям величезної, найбільшої в доцьогочасній історії людства, воєнної машини. На терені Підляшшя знаходилася одна з найбільших переладовчих товарових станцій си-

[17] Див. прим. 9 на стор. 244.

рівців, що їх постачав СССР німцям, згідно з умовою в Москві. Цю станцію в Малашевичах використали німці для підступного нападу на Берест.[18]

У своєму поході на схід німці мусіли послуговуватися перекладачами-чужинцями. У першу чергу заангажовано для тої цілі українців, серед яких було багато таких, що знали добре німецьку мову. В настроях громадянства нуртували думки про доцільність цього. Але мобілізацію тлумачів переведено на підставі неофіційних розмов поміж німцями і обома відламами ОУН. Без порозуміння з місцевим громадянством було подано німцям списки перекладачів, наслідком чого було покликано з Холмщини і Підляшшя багато потрібних тут працівників, учителів, кооператорів, спричинюючи катастрофальний брак працівників в усіх ділянках життя.

Перед вибухом війни українське громадянство сподівалося з Централі з Кракова вказівок у важливому історичному моменті. Надходили невиразні чутки про переговори поміж політичними організаціями і про створення Національної Ради. Однак, ніяких вказівок не надійшло і як це пізніше стало відомим, оба відлами ОУН, що вважалися в той час найважливішими партнерами в політиці, не могли, навіть в обличчу історичної хвилини, прийти до згоди.

---

18 В ніч перед вибухом війни, 22. червня, німці вивантажували останній потяг зі збіжжям, що прибув зі сходу і наладували його військом, передаючи потяг після того на совєтську сторону, до Берестя. Потяг зупинився на головному двірці в Бересті і з нього несподівано висипалися німецькі вояки, захоплюючи Берест без бою. Вістки про те, що Берест боронився кілька тижнів, повторювані европейськими і американськими істориками цієї війни за совєтською пресою не відповідають правді.

РОЗДІЛ XXIV

Польське Підпілля

По вересневій катастрофі політична думка і активність польського громадянства прокинулася не відразу. Громадська думка живилася спершу фантастичними чутками про несподіване і скоре визволення, що має прийти невідомо звідки. Організації підпілля допомогла недолугість німецької влади своїм поступованням не тільки в Польщі, але скрізь на окупованих німцями теренах.[1]

Перші повстанські відділи постали з полонених, що масово втікали з таборів смерті для полонених і переховувалися по лісах, харчуючись коштом місцевого населення. Після перших успішних боїв з большевиками, в німецький полон пішло 3,800.000 вояків большевицької армії. Це було виявом невдоволення населення проти большевицького режиму. Німці не тільки не використали цього важливого фактора у війні, але зробили усе можливе, щоб пертворити частину з цих полонених в партизанські частини.

З величезної кількости полонених в перших місяцях війни попад пів мільйона було таборовано на Холмщині і Підляшші, 270.000 біля Віскренич, Більського повіту і 250.000 біля Холма. Табори були під голим небом, обведені колючим дротом і вони були призначені німцями для вимордування полонених. В середині таборів діялося несамовиті речі, включно з людоїдством. Однак, ані огорожа таборів не була надто щільна, ані охорона, що складалася

[1] Генерал польської армії, Міхал Токаржевський-Карашевич у своїх спогадах подає, що він ще перед упадком Варшави дістав наказ і приступив до організації підпільної армії. Цей наказ мав він дістати від маршала Ридза-Сміглого. (М. М. Токаржевський: „Спогади", „Історичні Зшитки", том VI, стор. 17). Лєдни чи це твердження є правдиве, спеціяльно з уваги на накази маршала воюючій Варшаві, які ніколи не були переказані. Ще важче припустити доцільність підпільної армії в часі, коли регулярна армія ще билася у Варшаві. Коли б твердження Токаржевського було правдиве, не було б ніякої причини маршалові Ридзові-Сміглому приїжджати інкогніто до Варшави в 1941 році щойно для організації підпілля.

з „ляндштурми" (запасові частини) не була надто пильна, щоби утеча з цих таборів смерті не була можливою.[2]

Українські допомогові комітети на Холмщині і Підляшші допомогали полоненим в міру можливостей, які стояли до розпорядимости комітетам. Спершу, заки табори полонених нараховували сотки тисяч людей, поміч харчами була неможлива, але в багатьох випадках пощастило звільнювати полонених, як українців. Це було можливим тільки у тому випадку, коли рідня полонених давала знати, де полонені знаходяться. До середини таборів цивільним особам вступ був заборонений, не тільки з уваги на військові приписи, але й тому, що в таборах панували пошесті, головно плямистий тиф. Тому що полонені масово втікали з таборів, пошесть тифу розповсюдилася по цілій території Генеральної Губернії. В зимі 1941/42 року влада заборонила науку в школах і богослуження в церквах з уваги на санітарні обмеження. Пошесть забрала тисячі жертв цивільного населення і припинилася щойно навесні 1942 року. В тому часі масові табори полонених були ліквідовані, однак б містах залишилися менші табори зі спеціяльним призначенням: шпитальні табори, табори завербованих до німецької армії, тощо. Аж до кінця існування українських комітетів діяли при них відділи допомоги полоненим, що врятували життя тисячам полонених. Харчі для тої цілі збірали не тільки на терені Холмщини і Підляшшя, але й в Галичині і пересилали їх до комітетів Холмщини і Підляшшя. Ця допомогова акція вимагала величезної самопосвяти від керманичів відділів допомоги. Дозвіл на допомогу залежав звичайно від місцевих військових чинників, яких треба було в якийсь спосіб залагодити чи перекупити.[3]

В осені 1941 року німецьке військове командування дало наказ очистити терен від втікачів-полонених, що переховувалися по лісах. Цю акцію було передано до виконання відділам „ШУПО" („Шуц-поліцай" — відділи по-

[2] Польські вояки у большевицькому полоні з акції у вересні 1939 року твердять, що умови в большевицьких таборах були цілком подібні до описуваних нами німецьких таборів. (Ст. Скшипек: „Росія, як я її бачив", спогади з років 1939/42, стор. 164/165).

[3] Див. про це також: Кость Паньківський: „Роки німецької окупації", стор. 39, 40, 41.

ліції, що стояли під командою цивільної влади). Акція Шупо була лиш поштовхом до організованого спротиву полонених, і коли до цього часу вони ходили одинцем, або невеликими групами, випрохуючи харчі від населення, то тепер вони стали гуртуватися у більші відділи, що озброювалися і боронилися від Шупо, в той самий час нападаючи на села і грабуючи а в багатьох випадках і випалюючи оселі. Частини Шупо, вислані на приборкання цих перших організованих повстанських відділів були нездібні йти в ліси і ставити чоло повстанським частинам. В деяких випадках, як це було в селі Ганна, Володавського повіту, відділ Шупо взагалі не пішов в ліс в пошукувані ворога, а скликав „громадське віче" місцевого населення і з зібраних мешканців Ганни шупівці вибрали по власній вподобі людей, що на їх думку найбільше підходили зовнішнім виглядом на „бандитів". Цих людей розстріляли, а перед розстрілом їх сфотографовано в чудернацькому вигляді, з виверними кожухами, тощо, як доказ „геройської дії" Шупо.

На засіданні керманичів відділів у Бельведері люблинський губернатор Цернер так повідомляв про цю справу:

> Умови безпеки в Люблинському дістрікті значно покращали після акції перепровадженої в Холмі. Схоплено різні банди і здобуто досвід в їх поборюванні. На жаль, підчас акції трапилося, що схоплено як бандитів, лісових робітників, поляків і українців. Цих вісімнадцять робітників розстріляно.[4]

Акція Шупо і організація полонених у партизанські відділи, які в короткому часі большевики поставили під контролю своїх командирів і політруків, скинених на парашутах в запілля німців, була поштовхом до створення на Холмщині і Підляшші польської національної партизанки. Поляки переконалися, що німці, знаменито вишколені в боєвій акції регулярної армії, майже безсилі в поборюванні партизанки. Польський еміграційний уряд в цей час вже встановив контакт з краєм, хоч ледви чи

[4] „Денник Ганса Франка", К. 36, стор. 483/84.

розпорядки цього уряду дали ініціятиву організації партизанки.[5]

Зимою 1942 року німці постановили виселити українське і польське населення з повітів Люблин і Замость, разом 110.000 осіб і оселити на їх місце фольксдойчів. Це мало бути початком виселення усього населення Холмщини і Підляшшя і заселення цих земель фольксдойчами і голяндцями. Про цю справу доповідав державний секретар Крюґер на засіданні кабінету Генеральної Губернії в Кракові 4. серпня 1942 р., де він подав до відома, що

> Райхсфюрер Гіммлер має замір, згідно з найближчим пляном, поселити в повітах Люблин і Замость 10.000 селянських родин фольксдойчів, а саме, 1.200 родин босняцьких німців, 1000 родин бесарабських німців, 200 родин сербських німців, 2000 родин ленінградських німців, 4000 родин балтийських німців, 500 родин волинських німців (разом около 10.000 родин, 50.000 до 60.000 осіб).[6]

Про дальші пляни переселення голяндців до Люблинського воєвідства подає д-р Керстен, особистий лікар Гіммлера у своїх спогадах, що ще в лютому 1941 року Гіммлер мав видати наказ петреселити вісім і пів мільйонів голяндців в „Східню Польщу". Люблин мав бути столицею нової голяндської колонії. Д-р Брандт, співробітник Гіммлера, опрацював докладний плян переселення в манускрипті на 32 сторінки. Мав бути виданий декрет цього переселення 20. квітня, в день уродин Ґітлера. Д-р Керстен твердить, що йому пощастило переконати Гіммлера занехати „наразі" цей плян, бо ж така величезна переселенча акція вимага-

---

[5] Станіслав Мацкевич, визначний польський журналіст, так характеризує діяльність Польської Національної Ради в тому часі у Лондоні:

> „Вона не займалася історичною бурею: вона була окупована боротьбою з померлим чотири роки раніше Пілсудським та санацією, як рівнок боротьбою поміж собою. Кожний з міністрів мав тут своїх прихильників і в той спосіб міг підставити ногу іншому міністрові. За вікнами була війна і великі дипломатичні посунення, але ніхто у вікна не дивився, зрештою, там була ніч і в її темряві нічого не було видко. В закордонній політиці ці люди визнавалися стільки, що курка на перцеві. Натомість війна з санацією була священною, а міжгрупові сварки захоплюючі". (Цитовано за: Т. Кательбах: „Перший акт драми", „Історичні Зшитки", том 7, 1965 р., стор. 79).

[6] „Денник Ганса Франка", К. 830/831, стор. 469/470.

ла б великих моральних і фізичних зусиль від самого Гіммлера, а його здоров'я буцім то на це не дозволяло.[7]

Виселення населення було реалізоване лиш частинно, але це спричинилося до посилення партизанського руху, бо частина виселених пішла в ліси. Польські партизани не могли мститися на німцях і займалися головно винищуванням українського населення. Німці не перешкаджали цьому, тому що вважали партизанські рухи, що займалися взаємним самовинищуванням, явищем корисним в їх плянах знищення слов'янства.

Українська Самооборона[8]

Терор польської партизанки проти українського населення та справа виселення української людности з певних теренів — примусило українців подумати про самооборону. Ініціятива самооборони належить полковникові армії УНР, Якову Гальчевському-Войнаровському, що в той час перебував на Холмщині і запропонував УДК у Грубешові створення військової одиниці. З уваги на вороже наставлення німців, організацію Самооборони розпочато таємно від німецьких чинників. 16. червня 1942 року скликано було старшин українців на нараду до Грубешова і створено штаб в складі 5-тьох осіб. Перший відділ Самооборони складався з 20 осіб і його завданням було охороняти УДК в Грубешові і інші місцеві українські установи. Після довгих і впертих заходів перед німецькими чинниками, отримано від них пів-офіційне позволення на існування Самооборни. Коли зимою 1942/43 року прийшло до виселення

---

[7] У своїй промові в 1943 році в Бад Шахен Гіммлер сказав:
„Є справою ясною, що в мішанині народів будуть з'являтися одиниці під оглядом расовим додатні. Нашим завданням є вибрати їх, відірвати від середовища, навіть, якщо б ми мали цих дітей вкрасти. Або здобудемо добру кров, яку зможемо використати для себе — абож, мої панове, можете назвати це жорстокістю, але життя само по собі є жорстоке, ми цю кров знищимо". (Цитовано за „Приятелька", журнал в польській мові, 14. серпня 1963 р.: „Замойщина осуджує". Тому в часі виселення українського і польського населення з Замойщини дітей відбирано від батьків і вивожувано до Німеччини.

[8] Інформації в розділі „Українська Самооборона" подано на підставі даних зі статті Юрія Стрілецького (псевдо с. п. сотника Юрія Лукащука — Коменданта Самооборони), друкованій в „Українському Слові", Буенос Айрес, Аргентина в 1953 році — за згодою автора.

населення Замойського і частини Томашівського повітів, Самооборона зайнялася допомогою і обороною виселених. Більшість поляків пішла в партизанку і розпочала безоглядне винищування українського населення. Вночі 6. серпня 1942 року поляки зробили спробу збройного нападу на штаб Самооборони. Цей напад був відбитий, але він виявив слабке озброєння Самооборони і примусив подумати про кращу зброю.

В перших днях березня 1943 року УДК в Грубешові вирішив піти на переговори з поляками, щоб припинити самовинищування. Ініціятором переговорів зі сторони українців був полковник Яків Гальчевський-Войнаровський, від польського комітету виступав д-р Кульчицький. Поляки офіційно погодилися на пропозицію українців припинити самовинищування і обіцяли скликати свій актив для обговорення співпраці. Українська Самооборона дістала наказ стояти на оборонних позиціях і не втручуватися в польські справи. На спільну боротьбу проти німецького окупанта поляки не погодились.

Але це перемир'я тривало дуже коротко, бо 22. березня 1943 року польський відділ в числі 18 осіб напав на дім полковника Войнаровського в селі Пересоловичах, де учителювала його дружина. Войнаровський відбивався протягом кількох годин, однак він мав при собі тільки коротку зброю і дві гранати і коли він, знесилений від ран і втрати крови перестав відбиватися, банда увірвалася до середини хати. Войнаровський останніми силами кинув гранату в гущу ворогів, вбиваючи також себе.

В той самий день виконано напад на голову УДК в Грубешові, д-ра Миколу Струтинського і його вбито.

23. травня 1943 року виконано напад на б. сенатора Івана Пастернака, в його хаті в селі Хорощинка, важко поранивши його двома револьверовими стрілами. Ів. Пастернак помер два дні пізніше, 25. травня в повітовому шпиталі в Білій і був похований тут при великому здвигові українського громадянства.

На місце полковника Войнаровського, комендантом Самооборони було вибрано його заступника, сотника Юрія Лукащука. З уваги на зірвання з поляками перемиря, вирішено було перейти до протинаступу.

Тимчасом кількість покривджених і переслідуваних українців все зростала. Багатьом не залишалося нічого іншого, як лиш покинути родину і вступити до Самооборони. В половині серпня 1943 року команді Самооборони стали відомі внутрішні усобиці поміж різними відділами Української Повстанської Армії на Волині і в Галичині. Команда Самооборони вирішила вжити рішучих заходів, щоби не допустити до партійної боротьби на Холмщині і Підляшші. Виховну справу доручено старшому керма-

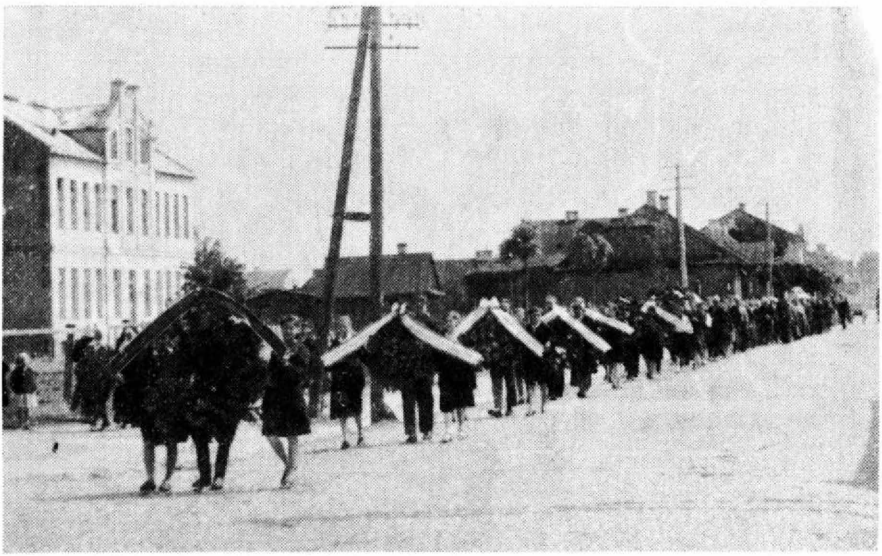

Похоронна процесія сенатора Ів. Пастернака забитого 25. травня 1943 р.
(Похорон в Білій на Підляшші 28. травня).

чеві виховання, Іванові Романенкові, соціял-демократові, членові Трудового Конґресу в Києві в 1918 році, що був заступником коменданта Самооборони. Коли партійна боротьба на Волині посилилася, багато партизан втікали з рядів УПА і переходили на цей бік Буга, вступаючи в ряди Самооборони, яка залишилася чисто військовою формацією.

Керманичі німецького „Зондер-Дінсту"[9] слідкували за розвитком Самооборони і підсилали своїх шпигунів та

[9] „Зондер-Дінст" був частиною німецької розвідки, керованої СС.

провокаторів як в Самооборону, так і в провід польського підпілля. Можна припускати, що спробу порозуміння поміж Самообороною і проводом польського підпілля спаралізувала німецька агентура в польському проводові.[10]

30. березня 1944 року губернатор Франк відбув конференцію з майором Беком в присутності шефа канцелярії Г. Г., д-ра Майдінгера. Майор Бек був до 1. лютого 1944 року активним у військовій контр-розвідці (т. зв. „Шпіонаженабвер") і нав'язав контакт з польським підпіллям для використання того руху проти комуністів і українців. Губернатор Франк із-за важливости питання, зарядив продовження засідання на ту саму тему пополудні і ще раз докладно обговорено цю справу з керманичем адміністрації, д-ром Кравсгааром.[11]

На конференції губернаторів Г. Г. в Кракові 16. лютого 1944 року, Радомський губернатор Кундт підкреслив, що в його дістрікті є поважна частина робітників комуністичного переконання і що він поробив заходи, щоб скерувати польську націоналістичну партизанку в напрямі поборювання комуністичного підпілля. Добре узброєні націоналістичні відділи можуть виконувати добру службу для німецької поліції — сказав губернатор.[12]

23. червня 1943 року виконано замах на коменданта Самооборони, Юрія Лукащука. Протягом короткого часу, від 6. березня до 1. серпня 1943 р. поляки забили трьох осіб з родини Лукащука: батька, брата і сестру.

В другій половині 1943 року розташовано відділи Самооборони в усіх гминах Грубешівського повіту і в станицях Самооборони були відповідні інструктори, що переводили рекрутський вишкіл. Ще при житті полковника Войнаровського, він звернувся до генерала Капустянського і полковника Сушка у Львові, щоб здобути кадрових стар-

---

10 Вже на еміграції в Европі в 1945 році зв'язкові старшини польської армії при Головній Кватирі Американських Збройних Сил в Европі, у Франкфурті над Майном, в розмові з українцями твердили, що взаємний терор поміж українським і польським підпіллям був спровокований большевицькою агентурою в проводі обох повстанських армій. Пізнішого потвердження цього нам не довелось читати. Тут подаємо тільки фактичні матеріяли співпраці польського підпілля з німцями, які мамо тепер до розпорядимости.

11 „Денник Ганса Франка", К. 54, стор. 233/234.

12 „Денник Ганса Франка", К. 54, стор. 233/234.

шин для вишколу рекрутів. Зі Львова виделегувано поручника П. Оксентієва і хорунжого Ворона, а УДК у Варшаві прислало поручника Горчинського. Сотника Романченка призначено комендантом школи. Ще перед закінченням курсу прибули до штабу Самооборони сотник Дармохвал з проханням призначити інструкторів для рекрутського вишколу в Тарногороді.

Завдяки першій військовій школі, Самооборона придбала цінні підстаршинські кадри і параховувала тоді 200 бійців. Утворено дві сотні по три чоти в кожній сотні. Від мадярських військових частин закуплено зброю і амуніцію.

Поляки знали про розбудову Самооборони і подбали також про посилення партизанки, яка в той час носила назву „Краєвої Армії". Для цього з Польщі, через Білгорайські ліси, прийшли свіжі відділи, що почали тероризувати українське населення.

Для демонстрації своєї сили Самооборона почала 28. листопада 1943 року рейд по Холмщині в тих місцевостях, де концентрувалися відділи АК. Траса рейду були визначена з Грабівця через Чорторию до Руського Горишева, Конюхів, Гонятич, Вороновичі, Аделін-М'ягке, Борсуки, Марисин, врешті до Модрина і Модринця, що лежать 8 км. від Грубешова.

Німці, отримавши повідомлення про рух Самооборони, вийшли за місто і окопалися біля залізничого двірця, чекаючи нападу. Сотня Самооборони, перемучена рейдом, розбилася на дрібні групи і відійшла до своїх криївок, а запасову зброю перевезено до штабу. Самооборона розповсюджувала чутки, що з Волині прийшов відділ УПА на допомогу і поляки були цим здеорієнтовані і до весни 1944 року не проявляли активности.

Навесні того року поляки стягнули більші сили і відділ АК в силі 600 бійців, 10. березня 1944 року напав на село Сагрин, де було лиш 20 осіб залоги. Залога Самооборони не могла витримати натиску переважаючого ворога і відступила. Поляки окружили селі і вимордували після тортур 812 осіб жінок, дітей і старших віком мужчин, бо молодь відійшла разом з Самообороною.[13] Після цього

[13] Див. опис нападу АК на село Сагрин і ін. в додатку ч. 16: „Спиніть безумство!", стор. 430.

нападу поляки виконали ще декілька дрібних нападів на села Мірче, Ласків, Модрин і інші українські села. В Ласкові згинув священик, о. Коробчук. За один тиждень ціла південна частина Грубешівського повіту була знищена в промірі 40 км.

16. березня 1944 р. Самооборона в силі одної власної сотні і двох сотень Волинського легіону розпочала наступ на АК. Бій Самооборони випав біля кольонії Масломичі. Бій не був щасливий для українців. В снігові, яка почалась після початку бою, українські частини розгубилися і, зустрівшись з переважаючими силами ворога, мусіли відступити на Модрин, Модринець і Черничин. Поляки спалили згадані села.

Для зрівноваження сил, команда Самооборони домовилася з волинськими відділами УПА про перекинення на Холмщину одного куреня УПА під командою Юрченка. 6. червня 1944 року відбувся бій між українськими і польськими частинами в Радостеві. Поляки зайняли позицію на сільському цвинтарі, але відділ УПА вибив їх звідти мінометним вогнем, і вони мусіли відступити, залишаючи вбитими 60 вояків. В той самий час друга сотня УПА обійшла ворога з-поза шляху Ликошин-Радостів. Поляки, заскочені присутністю українських частин зі заду, відступили в сторону Наброжа. В той час німецький розвідчий літак завважив бій і повідомив німецьке військове командування. За кільканадцять хвилин надлетіли три німецькі боєві літаки і тому, що українці були переважно в німецьких уніформах, німці прийняли їх за „своїх" і почали обстрілювати поляків. В цьому бою полягло понад 400 вояків АК, при невеликих втратах для українців. Після того поміж поляками поширилась чутка, що УПА має свої літаки і АК відступила з Холмщини, залишаючи тут невеликі відділи, що діяли на власну руку до приходу большевиків.

В цей час Самооборона нараховувала 225 вояків і 175 осіб резерви, розташованої по селах. Комендантом на Білгорайщину був сотник Дармохвал з осідком у Тарногороді, на Холмський повіт призначено комендантом полковника Квітку, заступника коменданта Волинського легіону, який не погодився з партійною боротьбою УПА на Волині і перейшов до Самооборони.

Терен діяльности Самооборони тепер простягався до Володавщини, що була опанована партизанами большевицького відділу Ковпака, який нараховував 1,500 бійців і був добре забезпеечний зброєю і амуніцією з парашутного постачання, загрожуючи німецькій стратегічній залізничій лінії Сельці-Береcть. В червні 1944 року партизани Ковпака розпочали марш в напрямі південної Холмщини і Галичини. Самооборона загородила дорогу ковпаківцям в Гусинських лісах, Холмського повіту. Ковпаківці не сподівалися нападу і були розбиті, залишаючи забитих і багато зброї і амуніції. Команда Самооборони збільшила свої сили до 500 осіб, організуючи головний штаб в Білополі і вважала себе самостійною боєвою одиницею. 16. липня 1944 року митрополит Іларіон посвятив боєвий прапор Самооборони.

Перед приходом большевиків польська партизанка згромадилася в Білгорайських лісах, на пограниччу з Галичиною, маючи тут значні сили з наміром кинути їх на Львів перед приходом большевиків, щоби, подібно, як це було з повстанням у Варшаві, поставити большевиків перед доконаних фактом окупації Львова польськими частинами. Польська команда сподівалася, що німці будуть пасивно приглядатися цьому скупченню АК, так як німці були пасивними, коли АК винищувала українське населення. Але німці кинули проти поляків дивізію СС, зложену з азійських народів, завербованих німцями з полонених і поляки були цілковито розбиті. Недобитки АК розбіглися в різних напрямках сіючи на своїому шляху смерть і знищення українського населення.

В той час, коли громадянство Холмщини, не оглядаючись на допомогу ззовні, організувало власну Самооборону, провідні діячі Холмщини пробували промовити до польського громадянства відкритим листом п. з.: „Спиніть безумство!" Автор цього листа, церковний і громадський діяч, Віктор Соловій був тоді на становищі судді окружного суду в Холмі. Текст цього листа, з уваги на його історичну вартість, подаємо як додаток ч. 16.

Український Центральний Комітет в Кракові і Львові був безсилий допомогти трагедії Холмщини і Підляшшя, зрештою, терористична діяльність польського підпілля по-

ширилась і на Галичину, хоч тут вона ніколи не набрала таких масових форм.

Ситуація на Холмщині і Підляшші коротко перед новою окупацією цих земель була трагічна. Німці виразно протегували польську партизанку в надії, що вона скерує вістря своєї бортьби проти українців і комуністичних партизан. В травні 1944 року Український Допомоговий Комітет в Білій дістав відомості, що місцеве Гестапо передає масово зброю польській партизанці з тим, що вона має винищувати українське населення і комуністичну партизанку.

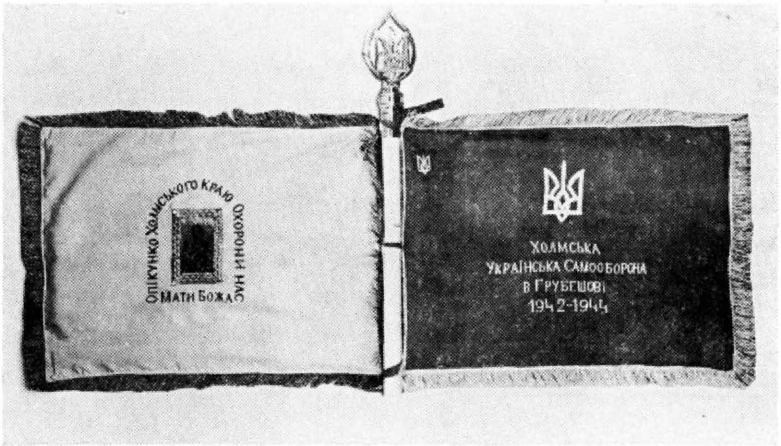

Бойовий Прапор Холмської Самооборони.

Польський еміграційний уряд ніколи не заявився проти терористичних дій Армії Краєвої і представники того уряду не протестували проти того, що Сталін, в розмові з ними, приобіцяв виницити частину української нації.

Комуністичне підпілля в часі німецької окупації

Комуністи в часі німецької окупації були спершу цілковито пасивними. Причин для цього було дуже багато. Пакт Ріббентропа-Молотова, компромітація большевицької армії у війні з Фінляндією, недбальство большевицьких „репатріяційних" комісій в 1939/40 роках, утеча, а пізніший поворот багатьох комунізуючих українців в 1939 році за Буг і їхня зустріч віч-на-віч з большевицькою дійсні-

стю[14] — все це не сприяло посиленню комуністичного руху. В 1939 році, в першій фазі договору Ріббентроп-Молотов большевики вирядили до Білостоку групу комуністичних діячів, маючи на думці творити польську комуністичну державу з тієї частини Польщі, що мала припасти Совєтському Союзові, як „сфера впливів". Зі зміною умови цих діячів відкликано до Москви, але в 1941 році їх викинено на парашутах в околицю Варшави для організації підпілля.[15]

З цієї групи Марцелій Новотко, що був призначений Секретарем Комуністичної Партії Польщі, був дуже скоро забитий „в невиявнених обставинах" іншим членом КПП; Павел Фіндер, що прийшов на місце Новотка, впав в руки Ґестапо і згинув у в'язниці. Щойно Гілярій Мінк і Яков Берман відіграли ролю в пізнішому розвиткові подій.[16]

Однак, пізніші події уможливили комуністам організацію підпілля. З цих подій найважнішими були: становище німців до полонених і до населення окупованих теренів, пов'язаність частини польського націоналістичного підпілля з німцями і Ґестапо, і, як логічний наслідок цього — компромітація цього підпілля в масах; врешті — становище польського підпілля до українців.

Все ж, головною підпорою комуністичної партизанки на Холмщині і Підляшші було не місцеве населення, а чужосторонні сили. Уже згадувано про справу полонених і про те, що не усі полонені загинули в таборах смерті. Якщо ціла маса полонених в кількості півмільйона людей,

[14] Підчас відвороту большевицької армії з Холмщини і Підляшшя в 1939 р. большевицькі політруки намовляли декого втікати разом з ними. З цього „запрошення" скористали деякі місцеві комуністи. У зустрічі з большевицькою дійсністю ці прихильники комунізму, що в часі поверсальської Польщі сиділи у польських в'язницях за комунізм, не витримали цієї дійсності і багато з них повернули назад, користаючи з різних можливостей „репатріації" до вибуху війни 1941 р. Пізніше більшість з них згинули в німецьких концентраційних таборах.

[15] Добре поінформований в справах большевицької політики автор книжки „Віза в Польщу", К. С. Кароль подає, що в тому часі група польських комуністів з Москви, між ними Марцелій Новотко, Павел Фіндер, Гілярі Мінк, Яков Берман — прибули до Білостоку з наміром творити уряд окупованої большевиками частини Польщі. Білосток мав бути столицею комуністичної Польщі. Зі зміною пакту ця справа стала неактуальною.

[16] Ці комуністичні діячі були жидівського походження. Берман перейшов вишкільний курс Комінтерну і займав визначні становища серед польської комуністичної еміграції в СССР. В Людовій Польщі Берман був головною фігурою і виконавцем волі Кремля в міністерстві закордонних справ.

розташованих тільки на терені Холмщини і Підляшшя не пішла в ліси, щоби цілковито спаралізувати запілля німецької армії, то це належить завдячувати психозі маси, яка звичайно у таких випадках, як це, виявляється пасивною і нездібною до організації власної самооборони, що пізніше показалося у випадку масового винищування жидів.

Але велике число полонених врятувалося втечею і коли німецькі відділи ШУПО пробували виловлювати їх і вистрілювати, це примусило полонених до самооборни. Большевики використали цей момент і кинули в запілля німецької армії політруків і командирів для організації полонених в партизанку. Полонені легко піддалися впливам большевицьких політруків, бо ж вони сподівалися тим спокутувати „гріх перед родіною" — перехід в полон. Зорганізованість під командою політруків давала їм політичну реабілітацію, як також постачання зброєю, харчами, тощо.

В 1941 році була спроба організації комуністичної партизанки серед українського населення. Ініціятором цього руху був Іван Голод з села Русили, Володавського повіту, який виступав як комендант повстанців під псевдонімом „Кирпичний". В кінці 1941 року відділ Кирпичного нараховував усього кільканадцять осіб. В кінці того ж року команду над відділом Кирпичного перебрав лейтенант большевицької армії, Віктор Альбрехт (псевдо: „Фьодор"), а Кирпичний став його заступником. Загін в той час не виявив особливої діяльности і в середині 1942 року нараховував 40 осіб і був заангажований у кількох менших сутичках з німцями у Володавському і Більському повітах.[17]

Найбільшою акцією комуністичної партизанки в тому часі було висадження в повітря двох потягів на лінії Біла-Межиріччя, з яких один потяг був військовим поспішним потягом сполучення з фронтом (т. зв. „урляубцуг"), а дру-

---

[17] З місцевих українців в цьому відділі були Дмитро Улянюк, Василь Матейчук з села Сосновиця, Василь Куреша з Коденця, Володавського повіту. В боях з німцями загинули: Михайло Круглий і Іван Никомюк з с. Мости, Олександер Клямчук і Степан Міцкевич з с. Вигалево, Степан Хилимонюк, Дмитро Улянюк, Іван Валько з с. Головно, Василь Куреша з с. Коденець — усі Володавського повіту.

(„Український Календар" за 1964 р., видання Укр. Суспільно-Культурного Т-ва у Варшаві, стаття А. Т.: „Участь українців Володавщини у боротьбі за Народню Польщу").

гий — звичайним пасажирським потягом, що курсував на цій лінії.[18]

Комуністична Партія Польщі, оформлена в той час під назвою Польської Робітничої Партії (ППР), видала наказ про організацію повітових комітетів ППР, що мали забезпечувати партизанів харчами. У Володавському повіті на чолі такого комітету стояв якийсь час українець Тризуб (псевдо) з с. Воля Верещинська, але його схопили німці в селі Зіньки і розстріляли. Після нього на чолі комітету став Іван Каляло з Вигалева. Він рівнож впав в руки німців в 1944 р., кортко перед окупацією Підляшшя большевиками і його заступив Василь Ткачук.

В 1944 році на Підляшшя перейшов відділ польської комуністичної партизанки з Полісся під командою Мухи, що займався на Поліссі головно винищуванням українського населення. В тому ж році на Холмщину і Підляшшя прийшов відділ большевицької армії під командою Ковпака. Цей відділ був добре озброєний і вишколений і в першій сутичці з цим відділом німці були розбиті. Однак більшої активности в часі перебування на Холмщині і Підляшші цей відділ не проявляв і, треба думати, що його завдання були більш пропагандивного характеру.

Комуністичні відділи від початку свойого існування були у гострій ворожнечі з Армією Краєвою і при кожній нагоді ці польські партизани взаємно себе винищували. Німецька розвідка орієнтувалася, що партизанські відділи не стільки шкодять німцям, як нищать себе взаємно і винищують українське населення. Ці завдання були дуже на руку німцям, і тому вони вирішили посилити відділи АК власною зброєю.[19]

Совєтський уряд орієнтувався в цій ситуації і тому в розмові з прем'єром польського екзильного уряду, Мі-

[18] Відділ Кирпичного-Альбрехта приписує собі заслугу висадження цих потягів (у статті цитованій вище), а польський комуністичний відділ „Мухи" (М. Куницького) твердить, що це було заслугою його відділу. (М. Куницький: „Спогади Мухи". В-во міністерства нац. обор., Варшава).

[19] В книжці виданій Польським Літературним В-вом в Кракові Єжого Лелевеля, п. з.: „Дівчата плачуть даремно", подано, що 8. грудня 1943 року польський партизанський відділ під командою поручника Нуркевича порозумівся з відділами німецької жандармерії і отримав від німців: 10 тисяч штук амуніції, 350 ракет, 500 ручних гранат. 280 мінометних гранат, 820 гарматніх стрілен, 4 важкі скорострільні, 193 ручних крісів, велику кількість ручних електричних лямпок, олії, шкіри, харчів, тощо. Від

колайчиком, 3. серпня 1944 р. Сталін сказав: „клопіт з вашою партизанкою той, що вона не хоче битися з німцями". Міколайчик рішучо щиро чи ні — заперечив це твердження, заявляючи, що „поляки б'ються з німцями вже від 1939 р."[20]

Події ці відбувалися під щораз то ближчий гук гармат німецько-большевицького фронту. Довший час від зими 1943 до літа 1944 р. фронт затримався по лінії Ковель-Володимир-Волинський-Броди. Ковель був якийсь час оточений і обложений большевиками, але німцям пощастило розірвати оточення. Після того німці евакуували усе цивільне населення Ковля на Холмщину і Підляшя і ці втікачі були під опікою українських допомогових комітетів. Большевики в тому часі інтензивно бомбардували запілля німецької армії, отож, Холмщину і Підляшшя. При тому виявився надзвичайно слабкий вишкіл большевицького летунства. Так, бомбардуючи Білу на Підляшші, де був найбільший військовий німецький летунський майдан східнього фронту, переважно вночі, жодна большевицька бомба не поцілила не тільки що військових уладжень, але жодного будинку в Білій чи околиці. Натомість потерпіли припадково від тих бомбардувань деякі села Холмщини і Підляшшя.

Навесні 1944 року німці перекинули на Підляшшя частину української дивізії „Галичина" (потім першої української дивізії), що мала завдання будувати укріплення по Бугу. В тих місцевостях, де перебували відділи дивізії, терористична діяльність польської партизанки вщухла. Присутність українського війська зробила на населення велике враження.[21]

---

1. квітня до 25. травня 1944 р. цей самий відділ отримав від німців: 110.000 штук амуніції, 181 звичайних карабінів, 522 ручних гармат (гранатометів), 7 ручних скорострілів, 5 легких скорострілів, 3 важкі скорострільні, 148 мінометних набоїв, 9 роверів, мотоцикль, білизну, ліки, харчі і інші речі. В нагороду за це польські партизани обіцяли винищувати ті села, що переховували большевицьких партизанів і жидів.

[20] Ст. Міколайчик: „Знасилування Польщі" (англ.), стор. 72.

[21] Мобілізація до дивізії „Галичина" не була переведена на Холмщині і Підляшші. Коротко перед закінченням окупації під натиском німців був проголошений заклик до української молоді вступати в помічні відділи протилетунської оборони, підписаний капітаном Шрамченком в Холмі і Т. Герасименком в Грубешові. Цей заклик залишився без відгуку. (Див. про це також Е. Б.: „Холмська Гімназія", Літопис Волині, ч. 9., стор. 70).

14. липня 1944 р. червоні війська розпочали офензиву на цілому фронті. 19. липня розпочався бій біля Бродів, а 22. липня наступ на Білосток. Береcть залишився спершу в оточенні. 22. липня большевицькі війська сфорсували Буг в багатьох місцевостях і повели наступ на Люблин-Варшаву. В той самий день совєтські війська зайняли Холм.

Відразу з переходом на терен Холмщини і Підляшшя большевицькі політруки трактували цей терен як „Польщу" і з окупацією Холма було тут проголошено „Комітет Національного Визволення", що був незабаром проголошений урядом Людової Польщі. Розпочалася нова доба поневолення цих земель.

Висновки з доби німецької окупації

Німецький окупаційний режим був більш жорстоким, аніж інші окупаційні режими цих земель в минулому столітті. Але жорстокість цього режиму не була спеціяльно скерован проти українського населення, а проти усього населення Холмщини і Підляшшя, спеціяльно ж проти жидів. Усе ж, у цих важких воєнних роках українське населення виявило організаційні здібності і спроможність достосовуватися до кожних, навіть таких важких умовин, як роки німецької окупації. Цей організаційний хист мав наслідки в пізніших роках, навіть після розсіяння українського населення по чужих землях.

Організацію свого життя місцеве населення перевело, не оглядаючись на чиюсь поміч. Поїздка холмщан і підляшан до Варшави і Кракова, ініційована і переведена самотужки, випередила ініціятиву інших українських земель, що опинилися в 1939 році під німецькою окупацією.

Натомість інтелігенція і політичний провід Галичини виявив слабке зрозуміння проблем Холмщини і Підляшшя. В спогадах інж. Осипа Бойдуника, визначного діяча ОУН, друкованих в паризькому „Українському Слові", є така згадка про нараду 3. жовтня 1939 року в Кросні:

> З напливом українців на цей бік Сяну і Буга, українські землі, а саме: Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя, які опинилися в межах т. зв. Генерал-Губернаторства, підсилені були в 1939 році національно-

свідомим і політично-свідомим елементом. Всі собі пригадуємо і напевно ніхто того не заперечить, що ті землі під оглядом так національним, як і політичним, були дещо занедбані. Отже прийшла нагода наслідки цих занедбань по змозі усувати, а в парі з тим наладнувати, організувати і розбудовувати суспільне життя всіх ділянок і галузів. Для того треба було мобілізувати усі українські сили так місцеві, як і напливові з тамтого боку Сяну і Буга. Заки приступати до мобілізації і організування, необхідно було ознайомитися з місцевим життям, з його станом, та розглянути і устійнити напрямні, методи, засоби та можливості їх реалізування. А вкінці придумати і оформити центральний орган, який мав би тим організуванням зайнятися і ним керувати.

До розгляду усіх тих проблем, в Кросні, при вул. св. Павла, ч. 1, 3. жовтня 1939 року відбулася нарада. В нараді взяли участь: полк. Стефанів, д-р Василь Бавацький, о. Осип Бачинський, д-р Гриць Ничка, д-р Юліян Налисник, д-р Никифор Гірняк, д-р Ваньчицький, о. Бугера, д-р Степан Витвицький, о. Клюфас, А. Курдидик, о. В. Рибалт, мгр. Іван Петрук, Драньо, Менцінський, Т. Бак, Осип Феник, д-р Луців, Йосиф Голда, о. Мариняк, інж. Петро Газдейко, сот. д-р Сулятицький, Венгльовський і мгр. Букатович.

Як бачимо, в нараді взяли участь чолові громадяни різних ідеологічних і політичних переконань, а також священики. Цю нараду сміло можна вважати початком перелому у внутрішній політиці ПУН і ОУН в загально-національному масштабі.[22]

У цій нараді не було ані одного представника Холмщини і Підляшшя, хоч тут мали „зазнайомитися з місцевим українським життям, з його станом". Автор не згадує, чому на цю народу не було запрошено представників Холмщини і Підляшшя. Поверховне трактування проблем Холмщини і Підляшшя політичним проводом ОУН і Галичини не було змінене до кінця німецької окупації.

Д-р Кость Паньківський, заступник голови УЦК і керманич усіма справами Центрального Комітету у Львові, у своїх спогадах, „Роки німецької окупації", пише:

Дві проблеми постійно стояли перед організаційним відділом: недостача працівників в нашій системі і не-

[22] О. Бойдунник: „На переломі", уривки спогадів, „Укр. Слово", ч. 1., 276, 24. квітня, 1966 р., Париж.

обхідність підвищення кваліфікацій наявних працівників. Потреба людей відчувалась і в централі, а ще більше в наших клітинах в Галичині, а найгірше на окраїнах — Лемківщині, Холмщині з Підляшшям. З'їзд у „холмських справах", який відбувся у Львові 15. вересня 1943 р., радив передусім над проблемою людей, які хотіли б і вміли б працювати на наших землях над Бугом. На жаль, мусимо сказати, що ми не зуміли задоволити закликів наших комітетів на західніх окраїнах, щоб прислати їм відповідних людей. Працівників не легко було втримати в Галичині, де умови були легші, а що ж говорити про окраїни, де треба було вміти підходити до місцевих людей і де грозила постійна небезпека.[23]

Якщо ходить про „холмську нараду" в УЦК у Львові, дня 15. вересня 1943 р., то вона не була присвячена спеціяльно проблемам Холмщини і Підляшя. Навпаки, делегати цих земель на цій нараді були примушені довший час вислуховувати нарікання галицьких делегатів про переобтяження села контингентами і іншими воєнними тягарами. Коли врешті, наприкінці наради, виступив холмський делегат, він заявив, що холмщани і підляшшани не на те приїхали до Львова за сотки кільометрів в неможливих комунікаційних умовах, щоби почути тут, чи хтось може, чи ні, здати „контингент"; ці проблеми, з уваги на положення на фронті, не мають суттєвого значення. Але делегати цих земель хочуть знати, що вони мають сказати свойому громадянству після повороту з наради у Львові.

Д-р К. Паньківський у відповіді на це заявив, що централі не можуть допомогти в трагічному положенні цих земель, хоч і глибоко їм співчувають. З уваги на витворене положення на цих землях треба брати під увагу „скорочення українського фронту" і евакуацію українських установ до лінії Холм-Володава.

На це делегат Підляшшя підкреслив, що підляшани не потребують співчуття і сліз галицького громадянства і ці сльози не багато допоможуть в праці на цих землях. Але з уваги на заяву д-ра Паньківського належить поставити те саме питання, яке поставив делегат Холмщини, що нале-

[23] Д-р К. Паньківський: цитована праця, стор. 297.

жить сказти українському громадянству Підляшшя, яке, без уваги на важкі обставини, несе тягар праці на місцях.

У посталій після цього дискусії і констернації на з'їзді, делегатам Холмщини і Підляшшя стало ясним, що УЦК у Львові не має ніякої виробленої думки і відповіді на складні питання, що стояли перед громадянством Холмщини і Підляшшя.

Ми цілковито поминаємо в цьому „Нарисі" закиди „українського германофільства", залишаючи це питання тим, до кого цей закид може відноситися.[24] Українці Холмщини і Підляшшя германофілами ніколи не були; якраз навпаки: тому що війна 1939 року вибухла за життя того покоління, що ще пам'ятало першу світову віййу, що її знову ж розпочали німці і що спричинила величезні знищення цих земель — то в цій останній війні німці не могли викликати приязних почувань серед холмщан і підляшан, поминаючи вже поведінку німців на окупованих теренах. Але населення мало право боротися за збереження своєї національної спільноти і робило це в міру скупих можливостей того часу.

[24] Це питання, крім інших публікацій, докладно насвітлене в спогадах д-ра К. Паньківського, як вище. Розділ: „Підсумки і висновки".

РОЗДІЛ XXV

„Остаточна розв'язка" жидівського питання

В часі німецької окупації людність Холмщини і Підляшшя була свідком „остаточної розв'язки" жидівського питання, цебто нищення жидівського населення. Жиди на Холмщині і Підляшші жили з давніх давен в містах і частинно по селах, займаючись торговлею і дрібним промислом. Згідно з переписом населення 1931 року на цих землях було 56.000 жидів і вони становили 9.6% усієї людности.[1] З українським населенням жидів лучили торговельні і деякі політичні зв'язки. За першої світової війни, під час побуту на Підляшші Союзу Визволення України, жиди поставилися прихильно до українців. Під час виборів до польського Сойму в 1922 році українці йшли до виборів разом з жидівським населенням в Бльоку Національних Меншин, з великим успіхом для обох національностей. На Холмщині і Підляшші не помічалося ворожнечі поміж українським і жидівським населенням. Можливо, що в історичних часах жиди були посередниками між панами-землевласниками і панщизняним населенням, стягаючи на себе ненависть кріпаків. Але ці часи давно минули. Тепер і українці і жиди були „національними меншостями", цебто громадянами третьої кляси в Річипосполитій і це їх зближувало.

В 1939 році, відразу після окупації цих земель Німеччиною, заки кордон на Бузі не був ще щільно замкнений, жидівське населення з Генеральної Губернії масово втікало за Буг, рятуючись від німців. Українське населення переховувало втікачів у своїх хатах, не вважаючи на заборону німецької влади і провідниками жидівських втікачів через Буг були переважно українці.

Настанова німців до жидів відразу була виразно ворожа, але ніхто, включно з жидами, не думав тоді ще про „остаточну розв'язку". В докуметнах гітлерівської Німеч-

[1] „Український Статистичний Річник", книга IV, 1936/37, стор. 15.

чини, що дістались по закінченню війни в руки аліянтів, немає натяків на те, що ідея „остаточної розв'язки" існувала на початку війни. Дискутовано тоді можливість вивезення жидів на Мадагаскар, поселення усіх жидів в Люблинському воєвідстві, цебто на Холмщині і Підляшші, тощо. Остання ідея знайшла частинну реалізацію і деякі жидівські громади з Австрії і Німеччини переселено до Люблина і інших жидівських ґетт, організованих німцями на початку окупації.

Наказ Ґеринґа до шефа уряду безпеки Райху, Гайдриха про „розв'язку жидівського питання в Европі" датований днем 31. липня 1941 року. У цьому наказі є мова про „виселення і евакуацію, як найбільш можливу розв'язку". Не знати, чи під цим „виселенням" вже тоді розумілося цілковите винищення.[2]

Але в промові губернатора Франка 16. грудня 1941 року сказано вже було про „конечність скінчити з жидами в той чи інший спосіб".[3]

20. січня 1942 р. в головній кватирі уряду безпеки („Райхсзіхергайтсгавптамт") в Берліні відбулася таємна нарада де обговорювано „приспішену евакуацію жидів з Райху і з німецького життєвого простору".[4]

27. березня 1942 р. Ґеббельс у своїому щоденнику записав:

> Починаючи з Люблина, жидів з Генеральної Губернії буде евакуовано. Цей процес є варварським і не може бути тут докладно описаний. Не багато залишиться з жидів. Тільки сорок відсотків буде використано в таборах праці. Колишній ґавляйтер Відня, Глобочнік, має це перепровадити і він це робить з великою обережністю, щоб не звернути на це уваги. Ґетта великих міст Генеральної Губернії будуть опорожнені і за якийсь час знову заповнені жидами, викиненими з Райху. Цей процес буде час від часу повторюваний...[5]

Акція винищення жидів в Люблинському воєвідстві мала криптонімну назву: „Операція Райнгардт". Табір

---

[2] „Винищення жидів на польських землях в часі німецької окупації", (в поль. мові). Збірник документів, Жидівський Історичний Інститут, Варшава, 1957 р., документ ч. 137, стор. 261.

[3] Там само, документ ч. 142, стор. 265.

[4] Там само, документ ч. 143, стор. 269.

[5] „Денник Ґеббельса" в перекладі на англ. мову, Лондон, 1948, стор. 102.

смерти в Белзці був відчинений 2. вересня 1942 р. і мав приймати 4 транспорти жидів що 4 дні по 1000 осіб в кожному транспорті.

На Холмщині і Підляшші створено було німцями три табори смерти: в Белзці б. Томашева, в Собіборі б. Володави і в Треблінці б. Соколова Підляського. Немає точних даних, скільки жидівської людности згинуло в цих таборах.[6] Тут винищувані були не тільки жиди цих земель, але й цілої Европи.

По закінченню війни жиди зустрілися з закидом пасивного підпорядкування своїй долі в часі винищувальної акції, перепроваджуваної німцями. Ці закиди висували проти жидів не тільки інші народи, але й їхні співгромадяни в державі Ізраїль, що походили з інших країн і не могли зрозуміти, як мільйони жидів дозволили себе винищувати без спротиву. Цей закид підносять люди, які ніколи не були під психозою маси і масового терору. Ця психоза є відома небагатьом знавцям психології збірного життя, або ж учасникам концентраційних таборів. Такий самий закид пасивности можна б висунути багатьом іншим народам, в'язням німецьких, польських, большевицьких і усяких інших таборів смерти, таборів полонених, в яких люди гинули масово і не важилися бунтуватися, хоч було цілковито ясним, що кожний спротив приніс би значно менше жертв, аніж пасивне вичікування смерти.

Жиди не тільки у Варшавському ґетті, але й у багатьох випадках на Холмщині і Підляшші ставили спротив німецькому теророві, створюючи партизанські відділи на власну руку, чи прилучуючись до **повстанських груп інших національностей, також українців.**[7]

Жидівські ґетта по містах і місточках були адміністровані жидівськими допоміжними комітетами. Більші пере-

---

[6] В Нюрнберґському процесі свідки зізнавали, що крематорійні печі в Собіборі були розраховані на 2.500 до 2.700 трупів денно. Статистика подавана жидівськими істориками про кількість жидів, що загинули в цих і інших таборах неточна, тому що жиди зараховують усіх в'язнів, що загинули в цих таборах до своєї нації. В дійсности тут загинуло багато поляків, українців, білорусів і ін.

[7] У згадуваній нами статті А. Т. в календарі УСКТ в Польщі (див. стор. 282 автор подає, що до повстанської групи Кирпичного на Володавщині спершу належали також жидівські партизани, які потім створили окремий відділ.

ходові жидівські табори-ґетта (з них найбільші в Люблині, Володаві і Межиріччу), були порядковані і адміністровані жидівською поліцією. Саме ця жидівська поліція допомагала німцям порядкувати людськими масами у акції винищування не тільки в таборах-ґеттах, але й у самих таборах смерти.

7. серпня 1946 року в процесі міжнароднього трибуналу в Нюрнберзі зізнавав свідок, Ґеорґ Конрад Морґен, вищий суддя СС, що в часі війни мав доступ до усіх таборів, також на терені Люблинського воєвідства і провадив дохождження в справах надужить СС-ів. Прокурором в цей день розправи в Нюрнберґу був англієць, майор Альвін Джонс, оборонцем справи СС-ів був адвокат Пелькман. Перебіг зізнань Морґена є такий.

Пелькман: В який спосіб Ви впали на слід масових мордів? До того часу Ви говорили тільки про індивідуальні вбивства.
Морґен: Я впав на слід масових мордів припадково. Один слід провадив до Люблина, інший до Освєнціма.
Пелькман: Оповіжте спершу про справу Люблина.
Морґен: Одного разу я отримав донесення коменданта поліції в Люблині, що в жидівському таборі, що був в його дистрикті, відбулося жидівське весілля, в якому узяло участь тисячу сто гостей. Те, що було в донесенні написане про це весілля, можна назвати чимсь надзвичайним під оглядом піятики і обжирства. Разом з жидами бавилися СС-и і інші.

Я поїхав до Люблина... і мені сказали, що це весілля могло бути в таборі біля Люблина „невиразного призначення". Я знайшов цей табір і його коменданта, колишнього комісара кримінальної поліції в Нюрнберґу, Христіяна Вірта. Я запитав Вірта, чи донесення правдиве, і на моє здивування він його підтвердив. Я запитав його, як він міг допустити до такого поступування членам його відділу і тоді Вірт описав мені свою методу винищування жидів, заявляючи, що „жидів належить поборювати їхніми власними методами: їх треба ошукувати".

Вірт розбудував величезну ошуканну систему: насамперед він вибирав жидів, що на його думку, могли надаватися на бригадирів і ті добирали собі інших жидів, що працювали під їх керівництвом. При допомозі цих менших і більших відділів Вірт розпочав свою роботу по розбудові таборів смерти. Згодом він побіль-

шив свій жидівський штаб і з їх допомогою винищував інших жидів.

Вірт зазначив, що він має чотири концентраційні табори і що в них працює около 5,000 жидів при винищуванню інших жидів і при конфіскаті їхнього майна. Для використовування жидів проти їхніх братів по крові і вірі, Вірт мусів запевнити їм широкі привілеї і зацікавити їх матеріяльно в грабункові майна забитих. Як вислід цієї методи, відбулося це надзвичайне весілля в таборі смерти.

Тоді я запитав Вірта, як він при допомозі своїх жидівських помішників забиває інших жидів. Він описав мені цілу процедуру, що виглядала, як фантастичний фільм. Концентраційні табори знаходилися в лісах або пустелях на сході Генерального Губернаторства. Люди, що приїздили сюди, мали враження, що вони приїхали до міста чи містечка. Потяг заїздив до місця, що виглядало на залізничу станцію. Обслуга потягу зникала, відчинювано вагони і жиди висідали. Їх оточували жидівські робочі відділи і комісар Вірт, або хтось з його заступників виголошували промову. Зміст промови був більш-менш такий:

„Жиди! Вас привезли сюди на поселення, але заки ви в майбутньому організуєте жидівську державу, мусіте навчитися працювати. Навчіться іншого фаху. Усього того тут вас навчать. Але наші приписи кажуть, що насамперед ви мусите роздягнутися, щоб перейти дезинфекцію, відзаразнити ваші вбрання, потім викупатися, щоб не занести до табору епідемії."

По цій заспокоюючій промові, жертви йшли своєю дорогою на знищення. Насамперед відділювано мужчин від жінок. Потім кожний віддавав свій капелюх, плащ, комірець, сорочку, аж до шкарпеток і черевиків. Усе було влаштовано на подобу гардероби, і кожний отримував число, щоб бути певним, що його речі не пропадуть.

Жидівська команда підганяла новоприбулих, щоб не було часу до надуми. Усе йшло, як у фабричному конвеєрі. Врешті жиди входили у велику салю і їм казали, що то лазня. Коли вже усі були в середині, двері замикали і випускали газ. Коли всі були мертві, пускали в рух вентилятори і коли вже можна було дихати, відчинювано двері і жидівські робітники виносили трупи.[8]

[8] Т. Ципріян і Є. Савіцький: „Польські справи в Нюрнберзькому процесі" (поль.), Західній Інститут, Познань, 1956 р., стор. 673, 674, 675. Також: „Перед Трибуналом Світу" (поль.), В-во „Книжка і Знання", Варшава, стор. 65, 266, 267.

Вже по закінченню війни в Ізраїлі відбувся суд проти Герша Баренблята, одного з членів жидівської поліції, що допомагала винищувати жидів. У американському журналі „Тайм", що широко про це писав, між іншим занотовано:

> Жид проти жида. В часі чотирьохмісячної розправи проти Адольфа Айхмана одна темна сторінка нацистівських злочинів ніколи не була висвітлена: роля організованих німцями жидівських комітетів в європейських ґеттах. Піддержувані власною поліцією, ці комітети складали листи смерти своїх жидів, призначених до депортації в табори смерти...
>
> ...В перший день суду один тесля з Тель-Авів зі сльозами на очах розповів, як відділ жидівської поліції під командою Баренблята марширував в Бендзині, і, „голосно співаючи, ніби йдучи до побідного походу", заганяв жінок, дітей і мужчин в тягарові авта до транспорту в Освенцім. „Сама вулиця плакала", сказав свідок.[9]

Зовнішню охорону в таборах смерти несли відділи СС при допомозі залог, набраних з таборів смерти совєтських воєнно-полонених. Саме ці відділи носили марку „українських", хоч в складі їх були усякі народи, слов'яни і неслов'яни, також жиди.[10] Українське населення Холм-

---

[9] „Тайм". Ню Йорк — Торонто, 22. березня 1963 р.

[10] Федір Винник, що проживає тепер в Канаді, в часі війни мав своє підприємство направи авт у Варшаві, недалеко від кордонів жидівського ґетта. В часі повстання жидів у ґетті в 1943 році терен біля його варстатів був окупований відділом СС, що їх населення Варшави звало „українцями". Він розговорився з членами цього відділу СС-ів і переконався, що жодний з них не вміє говорити по українськи. Вояки цього відділу признавалися, що вони є балтийцями, переважно лотишами і естонцями, і що для „замаскування" їм доручено було говорити, що вони є „українцями". (З власних інтерв'ю автора).

До винищення жидів у Варшавському ґетті заангажовано було також бригаду Каминського, що складалася з азійських народів, бувших совєтських вояків, яких польське населення (можливо на доручення проводу АК) називало „українцями".

Післявоєнні доходження „Головної Комісії Досліджень Німецьких Злочинів" виявили, що в поліційних бригадах, що служили в таборах смерти, були „фольксдойчі" та частини армії Власова, зложені з воєнно-полонених, що їх населення звичайно звало „українцями". В дійсності українців серед них було дуже мало. (В. Р. Гарріс: „Тиранія на суді" (поль.). Документи Бюлетеню Головної Комісії Дослідів...) Варшава, 1946 р., стор. 201.

щини і Підляшшя не приймало участи у винищуванню жидів.

Більшість полонених, що було у „зовнішній охороні" таборів смерти, зорієнтувалася, що їх чекає наприкінці їхньої служби смерть і здебільшого „пішли в ліс", поповнюючи ряди партизанів. Охоронні відділи збунтувалися в Треблінці 2. вересня 1942 року і в Собіборі 14. жовтня 1943 р. Організатором бунту в Собіборі був Сашка Печерський, колишній політрук червоної армії. Під його командою около 150 жидів з жидівської робочої команди того табору, як рівнож поляків, росіян і голяндців з „зовнішньої охорони" пробували вирватися з табору. Однак вони увійшли в заміновані поля, що оточували табір і лише кількадесят з них прорвалися крізь мінні заборола. Помішник Печерського, жид Леон Фельдгандлер, вирвався і якийсь час перебував з комуністичними партизанами на Підляшші. Пізніше він згинув в бою з АК.[11]

---

[11] Джеральд Райтзінґер: „Остаточна Розв'язка" (англ.), В-во „Перпетуа Бук", А. С. Барнс і Ко., Ню Йорк, 1961.

Ірина Пензік, авторка книжки „Смак попілу" (англ.), Університетське видавництво, Ню Йорк, на стор. 133 своєї праці твердить, що вона має в спадщині по своїому батькові, приятелеві і співпрацівникові Оскара Лянґе, документи, які доводять, що „генерал Андерс в секреті приготовлявся слідувати прикладові Гітлера в справі винищення жидів, якщо Польща буде звільнена". Неможливо без простудійовання цих документів повірити в це твердження п. Пензік.

РОЗДІЛ XXVI

Дипломатична акція польського уряду в часі другої світової війни

В той час, коли українці Холмщини і Підляшшя боролися на життя і смерть за своє фізичне існування, на міжнародній арені вирішувалася їхня доля без їхньої участи.

4. грудня, коли німецькі війська були на передмістях Москви, Сталін, що перебував тоді в Куйбишеві, прийняв польського прем'єра Станіслава Сікорського. В часі спеціяльного прийняття в честь Сікорського, Сталін несподівано звернувся до нього і сказав: „Тепер ми повинні поговорити про справу кордонів поміж Польщею і Росією". Сікорський відповів, що він не має уповноваження свого уряду говорити про ці справи і що на його думку по закінченню війни „мають бути встановлені передвоєнні кордони". „Я хотів би ці кордони дещо змінити" — сказав Сталін. Сікорський оминув дальшої розмови на цю тему.

В тому самому часі відбулася розмова між генералом Андерсом, що був уповноважений організувати польські збройні сили на терені СССР, і Сталіним. Сікорський був присутнім при цій розмові. Порушено було справу українців, білорусів і жидів Західньої України і Білорусі, що були так, як і поляки, на засланні в різних концентраційних таборах Совєтського Союзу. Зміст цієї розмови був такий.

Андерс: Щойно почали звільнювати людей, але тільки поляків. Натомість офіційно повідомлено нас, що білорусів, українців і жидів не будуть звільнювати, а вони ж були і фактично не перестали бути польськими громадянами, а ви уневажнили усі умови з німцями.

Сталін: Що вам з білорусів, українців і жидів? Вам потрібні поляки, бо то найкращі вояки!

Сікорський: Я не думаю про людей, (підкреслення Є. П.), цих можна виміняти на поляків, совєтських підданих. Але я не можу з засадничих причин прийняти засади плинности польських кордонів. Не можна створювати докопаних фактів. Цього на заході ніхто не признає!

Сталін: Але вони взяли участь у голосуванні і стали совєтськими громадянами!

Андерс: Але вони не зробили того добровільно, а, якщо ходить про білорусів, то вони були добрими поляками і добрими вояками під час війни 1939 року.

Сікорський: Ви сказали учора, що світ сміявся б, якщо б усе польське військо вийшло з Росії. А я тепер скажу, що світ сміявся б, якщо б я розпочав тепер дискусію на тему кордонів 1939 року і якщо б я погодився на признання створених під час війни фактів.

Сталін: Напевно ми не посваримося за справу кордонів.

Сікорський: Чи ж Ви самі не признали, що Львів — це польське місто?

Сталін: Так, але за це місто ви будете битися з українцями.

Андерс: Багато українців є германофілами, тому ми, а також і ви маєте з ними клопоти.

Сталін: Так, але то є ваші українці, не наші. Ми їх спільно винищимо.

Сікорський: Остаточно, мені не ходить про українців (підкреслення Є. П.), але про територію.[1]

Від 28. листопада до 1. грудня 1943 р. відбувалася в Тегерані конференція „трьох великих", цебто Рузвельта, Черчіля і Сталіна, на якій засаднично було вирішено справу кордонів Польщі. „Три великі" вирішили справу українських територій без українців, але й без помочі поляків.

Після конференції міністр закордонних справ Британії, Антоні Іден прийняв Міколайчика, що був тоді (по смерті Сікорського) прем'єром польського, екзильного уряду і сказав йому, що він поділяє погляд Черчіля, що Сталін не має заміру знищити Польщу і влучити її до Совєтського Союзу. Але є цілковито ясним, що він жадає встановлення лінії Керзона, як кордону поміж Польщею

---

[1] Владислав Андерс: „Без останнього розділу" — спогади з років 1939—1946 (поль.). Видання 2-ге, Шютавн, Валія, 1950.

і Совєтським Союзом. Сталін готовий дати Польщі рекомпенсату в Східній Прусії і Силезії і встановити кордони Польщі на Одрі. Про те, що ця справа була вже перерішена в Тегерані, Іден на згадував. Декілька днів пізніше, 20. січня Міколайчик почув те саме від Черчіля. „Британський уряд хоче бачити Польщу сильною, незалежною і вільною" — сказав Черчіль, додаючи: „від лінії Керзона до Одри". „Поляки — казав він дальше — на схід від лінії Керзона матимуть право репатріюватися з земель, окупованих росіянами, а українці і білоруси з властивої Польщі матимуть подібне право повернути на схід від лінії Керзона".[2]

Це була перша згадка в дипломатичних розмовах про „репатріяцію" українців Холмщини і Підляшшя.

Міколайчик гостро запротестував, кажучи, що це буде новим розподілом Польщі і пригадав Черчілеві англо-польський пакт, підписаний безпосередньо перед війною 1939 року, який, на думку Міколайчика, накладав на Англію обов'язок боронити Польщу. На це Черчіль гостро завважив, що цей пакт накладає на Англію обов'язок боронити Польщу перед німцями, але не боронити східніх кордонів Польщі. „Ви мусіте зрозуміти, пане Міколайчик, що Велика Британія і Америка не будуть воювати за східні кордони Польщі!"[3]

22. лютого 1944 р. Черчіль мав промову в Палаті Громад, в якій з'ясував становище Брітанського уряду в справі Польщі, як також про замір „репатріяції" поляків і українців. Він сказав:

> Не буде перемішання населення, що створює безконечну боротьбу, як в Ельзас-Льотарінгії. Буде перепроваджено вичищення. Я не є стурбований перспективами важкого положення населення, що має бути переселене, ані не журюся його розмірами, що не має прецедентів в попередніх часах, з уваги на сучасні можливості. Я не бачу причини, чому б великі потуги не мали б доконати такого переселення, якщо вони на те погодяться.[4]

6. червня 1943 року прем'єр Міколайчик зложив візиту президентові Рузвельтові, стараючись його прихилити

[2] Ст. Міколайчик: „Знасилування Польщі", стор. 50/51.
[3] Ст. Міколайчик, як вище, стор. 51.
[4] Т. Шотвел і М. Лассрсон: „Польща і Росія" (англ.).

до справи „східніх кордонів Польщі". Рузвельт, пам'ятаючи про Тегеранську умову, був дуже обережний у своїх обіцянках Міколайчикові і радив йому порозумітися безпосередньо зі Сталіним. У Вашінгтоні Міколайчик, за порадою Ідена, побачився з проф. Оскаром Лянге,[5] який дещо раніше був у Москві і мав розмову зі Сталіним. Лянге поінформував Міколайчика, що Сталін розуміє нехіть поляків щодо визнання лінії Керзона, „але — сказав Сталін Лянге — я мушу брати під увагу також почуття моїх українців". Лянге мав відповісти Сталінові, що той мусить вибрати поміж почуттями до українців і поляків і намовляв його схилитися в бік поляків.[6]

Довго заповіджувана візита Міколайчика у Москві відбулася 3. серпня 1944 року. Сталін відразу заявив полякам, що нічого не можна буде зробити в справі Польщі, доки вони не признають лінії Керзона, як засадничої граничної лінії поміж Польщею і СССР. За втрату українських земель вони можуть дістати рекомпенсату до лінії Одри на заході. Міколайчик і проф. Станіслав Ґрабський виголосили палкі промови в обороні „польських східніх кресів". Сталін мовчки вислухав цих промов, і, коли Ґрабський скінчив, він поплескав його по плечу і сказав: „Ви є добрим агітатором!" На тому авдієнція закінчилася.[7]

В жовтні 1944 р. американський амбасадор в Лондоні, Гарріман, доручив Міколайчикові листа президента Рузвельта, в якому той з'ясовував становище американського уряду до східніх кордонів Польщі:

1. Уряд США висловлюється недвозначно за сильною і незалежною Польщею і за вільним правом польського народу уладити своє життя згідно з його волею щодо свого внутрішнього ладу.
2. Щодо майбутніх кордонів Польщі, то, якщо дійде до якогось порозуміння поміж урядами польським, совєтським і брітанським на ту тему, разом з пропонованою рекомпенсатою коштом німців на користь Польщі, то американський уряд не матиме проти того ніяких застережень.

[5] Проф. О. Лянге, уроджений в Польщі, комуніст, емігрував до США і був професором університету в Шікаго. Пізніше він зрікся американського громадянства і був першим амбасадором Людової Польщі в США.

[6] Ст. Міколайчик, як вище, стор. 63.

Щодо гарантії зі сторони американського уряду якихбудь окреслених кордонів, то я не сумніваюся, що той уряд, згідно зі своєю традиційною політикою, не може уділити вам якоїбудь гарантії щодо тепер окреслених кордонів. Як вам відомо, уряд США докладає всіх зусиль для справи створення організації Світової Безпеки, за посередництвом якої уряд США міг би, разом з іншими державами, прийняти на себе відповідальність за загальну безпеку, що, очевидно, охоронить непорушність усталених кордонів.

3. Якщо польський уряд і народ бажатимуть у зв'язку з усталенням нових кордонів Польщі переселити національні меншини на територію Польщі, як також з її території закордон, то уряд США не заявить в тій справі ніяких застережень і уможливить таке переселення.

Цим документом американський уряд фактично погодився на виселення українців з Холмщини і Підляшшя, що було реалізоване пізніше урядом комуністичної Польщі частинно в роках 1945/46, а остаточно в 1947 р.

Разом з дипломатичною акцією на міжнародньому полі, поляки розпочали акцію серед своєї еміграції. Журналіст Ігнаци Матушевський надрукував в тому часі в газеті „Вядомосці Польске" в Лондоні статтю „Воля Польщі", що була передрукована кількома польськими американськими часописами. Він писав:

Та Польща, що існувала перед останньою війною, була найменшою Польщею, яка коли будь існувала, як незалежна держава. Кордони тієї держави були окреслені в часі майже до абсурду пропагованої етнографічно-мовної засади, понад правом історії, вимогами стратегії і навіть понад здоровим глуздом, були кордонами, в яких польський народ ледви дихав. Польським є Львів, за який від татарських стріл, турецьких шабель, австрійських куль і російських багнетів віддало своє життя більше поляків, аніж те місто має тепер мешканців. Нашими є поліські рівнини і болота, звідки Трауґутт вирушив до бою, що скінчився шибеницею у Варшаві. Польським є Крем'янець, що похилився зі Словацьким над Іквою...

8. жовтня 1944 року в Ню Йорку відбувся конґрес американської Польонії, на якому промовляв губернатор Дюї,

[7] Ст. Міколайчик, як вище, стор. 72.

пізніший кандидат Республіканської партії на президента. Він торкнувся також територіяльних питань, заявляючи, що американський народ визнає справедливим жадання польських патріотів в територіяльних справах. Розшифровуючи це місце в промові Дюї, американські часописи додумувалися, що кордони Польщі мусять бути встановлені далеко на схід від лінії Керзона. Підбадьорені цією промовою, американські поляки вислали до президента Рузвельта делегацію, очолену головою конґресу Польонії, Чарльсом Качмареком, яка 11. жовтня 1944 р. просила президента підтримати польські домагання щодо кордонів 1939 року. Делегація відкидала усякі пропозиції щодо ревізії тих кордонів і плебісциту на українських і білоруських землях, вимагаючи в той самий час для Польщі Східньої Прусії і Горішньої Силезії від німців, Вільна від литовців, а Тешина від чехів.

Президент запевнив делегацію, що Польща мусить бути відбудована „сильна, міцна і незалежна", але він був дуже обережний щодо територіяльних жадань поляків. Делегація вимагала від президента публічної заяви в справі польських кордонів, але такої заяви ніколи не було опубліковано.

Американські історики, Шотвел і Ласерсон, пишучи про ці справи, завважують, що:

> У зв'язку з тим треба підкреслити, що в актах Білого Дому немає ніякого сліду про те, щоб подібна делегація була у президента Рузвельта від українців чи білорусів і склала б американському урядові подібну заяву, борнячи своїх позицій, хоч на територіях, що входили в гру, мешкали у великій кількості їхні земляки.[8]

Совєтський уряд був зарієнтований в міжнародній акції поляків в справі кордонів Польщі і 19. лютого 1943 року „Радянська Україна" в Києві опублікувала статтю О. Корнійчука з гострим нападом на поляків, як імперіялістів, що „мріють про землі Совєтської України, що простягаються до Дніпра і Чорного моря". Цю статтю було передруковано в „Ізвєстіях" у Москві і широко коментовано англійською і американською пресою. Польський екзиль-

[8] Шотвел і Ласерсон: „Польща і Росія", стор. 71.

ний уряд заперечив, що він має якібудь імперіялістичні заміри. 1. березня 1944 року, Хрущов промовляв в Києві перед шостою сесією Верховної Ради УССР, як голова Ради Міністрів. Частину своєї промови він присвятив справі об'єднання українського народу і заявив:

> У вересні 1939 року об'єднання української нації не було розв'язане цілковито і тепер, коли ми вже можемо бачити кінець німецької окупації, наші збаламучені сусіди поробили кроки, щоб порушити легітимні права українського народу. Вони мріють про посунення польських кордонів до Чорного моря. Але український народ не дозволить на те, щоб споконвічні українські землі, які прилучились до Радянського Союзу згідно з волею українського народу, що замешкує ці землі, тепер знову були відлучені від нього. Український народ стремітиме до того, щоб здійснити об'єднання історично українських земель в Українській Державі і приєднати споконвічні українські терени Холмщини, Грубешівщини, Замойщини і Ярославщини до Радянського Союзу.[9]

12. жовтня 1944 року прибув у Москву знову Міколайчик з проф. Грабським на довші переговори зі Сталіним. Сюди прибули також Черчіль, Іден і Гарріман. 13. жовтня відбулося спільне побачення в Кремлі. Міколайчик заявив, що він не має ніякого права віддавати 48% польської території, бо ж тоді польський народ сказав би йому, що те, що боронив польський жовнір, продали політики. Сталін закинув Міколайчикові імперіялізм, бо ж землі, про які була мова, не є польськими, а українськими і білоруськими. Присутній на цій розмові Молотов, втративши терпець, сказав: „але ж немає про що дискутувати, бо ця справа була вирішена у Тегерані". Міколайчик і його товариші благально дивилися на Черчіля і Ідена, сподіваючись від них заперечення того, що сказав Молотов. Але ці сиділи мовчки, схиливши голови. Тоді Молотов додав: „Якщо ваша пам'ять вас зраджує, то я пригадаю вам деякі факти. Чи ви собі пригадуєте, що президент Рузвельт погодився з цим і боронив лінію Керзона? А потім ми погодилися видати спільний комунікат". Гарріман дальше дивився на підлогу і мовчав, а Черчіль сказав: „Так, я це потверджую!"

[9] Лазар Пістряк: „Великий Тактик" (англ.), Нью Йорк, 1961 р., стор. 205.

Після цієї зустрічі відбулися драматичні розмови поміж аліянтами. Міколайчик закидав, що „Польща була продана в Тегерані". **Черчіль твердив**, що Польща була на цій конференції врятована. „Якщо ви не приймете цих кордонів — казав він — то вас виключать від ваших справ назавжди. Росіяни зальють вашу країну і Польща буде назавжди зліквідована. Якщо ви хочете воювати з Росією, то прошу дуже, але вас повинні замкнути в шпиталі для божевільних..."

Перед виїздом з Москви, Міколайчик на власну руку в приватній розмові пробував вблагати Сталіна віддати Західну Україну і Білорусь Польщі. „Поляки будуть Вас завжди благословити, якщо Ви це зробите!" — казав він. „Я не хочу і не можу цього зробити" — відповів Сталін. Міколайчик пригадував слова Леніна, який писав, що розділи Польщі були помилкою. На це Сталін відповів: „Поляки мусять бути щасливі, що я не жадаю більше! В 1914 році ми мали на заході багато більше". В часі цієї останньої розмови зі Сталіним, знову була мова про винищення українців. Сталін спокійно сказав, що він дав наказ розстріляти 20.000 західніх українців, а 200.000 загнати до війська. Що на це відповів Міколайчик — він не згадує.[10]

Повернувши з Москви, Міколайчик здав справоздання перед „Народовою Радою" в Лондоні про вислід конференції. В справах кордонів і виселення українців з їхніх земель вив'язалася така дискусія:

Посол Рибінський: Правдоподібно була мова у Москві про переселення людности. Умова ця є підписана тепер Комітетом (Люблинським Комітетом Визволення — тимчасовим урядом комуністичної Польщі в 1944 р.) і переселення вже почалося. Чи цю справу було порушено зі Сталіним і як вона представляється?

Посол Бєлонський: Мова є про поділ України і Білорусі. Сталін мав сказати, що не може погодитися на цей поділ. Чи не можна б його переконати, щоб він забрав собі цих українців і білорусів, а землі залишив нам?

Прем'єр Міколайчик (відповідає): Якщо мова про переселення, то ця справа порушена в нашому меморан-

[10] Ст. Міколайчик, як вище, стор. 98-99.

думі. Поза тим була виміна думок зі Сталіним, який сказав: „Пан Міколайчик хоче забрати собі українські і білоруські землі, отже, він є імперіялістом, але він забуває про півтора мільйона українців в червоній армії". Тоді я зі становища польського уряду мусів підкреслити, що від 1. вересня 1939 року у війні з німцями згинуло найменше 5 мільйонів поляків...

Посол Шварцбардт (вигукує): ...а три мільйони українців є у німецькій армії!

Прем'єр Міколайчик: Була мова і про це...[11]

Остаточно доля українських земель, в тому Холмщини і Підляшшя, була перерішена підчас Ялтинської конференції від 4. до 11. лютого 1945 року. Президент Рузвельт, дотримуючи обіцянки дані полякам у Вашінґтоні, виявив готовість у загальному прийняти лінію Керзона, але запропонував, щоб Сталін зрікся „Львова і положених біля Львова нафтових піль". „Це матиме дуже корисний вплив на американську публічну опінію", додав Рузвельт.[12]

Черчіль відразу був здецидований на лінію Керзона, але він сказав, що, якщо Сталін погодиться на пропозицію Рузвельта, „то це буде великодушним жестом". Дальше він сказав, що його більше інтересує суверенність Польщі аніж її кордони, і що він, так само як і Рузвельт, хоче, щоб у Варшаві був встановлений „цілковито незалежний і відповідальний уряд", що буде зобов'язаний перепровадити вільні вибори. „Для Брітанії — сказав він — яка задля справи Польщі заризикувала так багато, це є справою чести!"

У відповідь на це Сталін виголосив довшу промову, в якій заявив:

Для російського народу доля Польщі є не тільки справою чести, але й справою безпеки. Протягом історії Польща була тим коридором, через який проходи-

---

[11] Стенографічне справоздання 154 засідання Польської Народової Ради з 27. листопада 1944 р. в Лондоні, цитовано за „Історичними Зшитками", том 5-ий, 1964 року, стор. 20, 21, 24 і 25.

[12] Державний секретар США, Едвард Штетініус, що провадив на цій конференції стенографічні записки, завважує до цього досить іронічно, що „ледви чи для Сталіна могла мати якесь значення „американська публічна опінія". Щодо „нафтових піль, положених біля Львова", то американський історик Честер Вільмот у своїй книжці „Бій за Европу" на стор. 648 подає мапку, де ціла Галичина зарахована „до околиць Львова".

ли вороги на Росію. В інтересі росіян є сильна і могутня Польща, щоб вона могла замкнути двері для чусих сил.

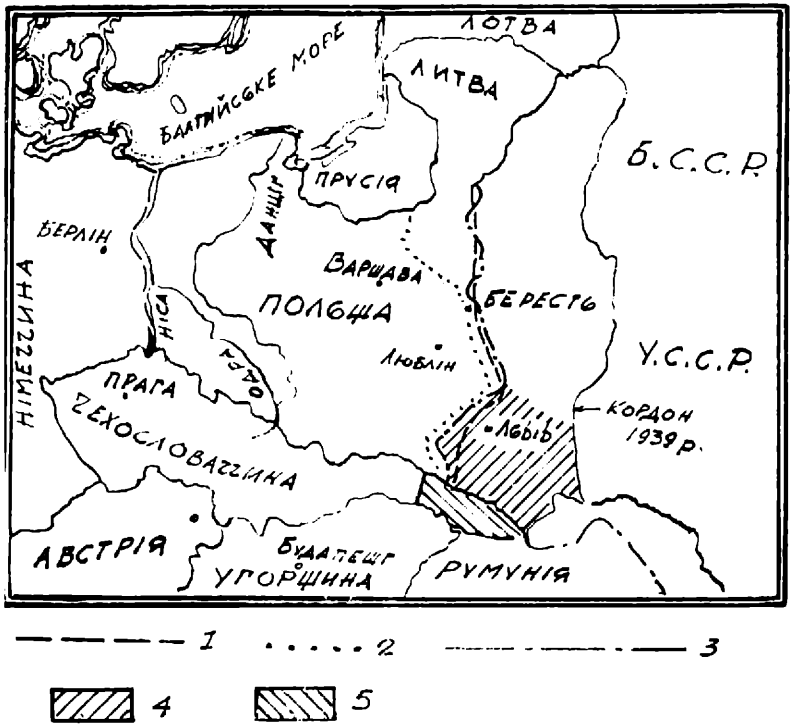

Пояснення знаків:

1. Лінія Керзона;
2. Лінія Ріббентропа - Молотова;
3. Кордони поміж УССР і Польщею узгіднені в Ялті;
4. Територія „Львова і його околиць", запропонована Рузвельтом в подарунок Польщі;
5. Територія Карпатської України, прилучена на підставі окремої умови поміж УССР і Чехословаччиною до України в червні 19455 р.

Мапа з Ялтинської Конференції на підставі книжки Ч. Вільмота: „Бій за Европу".

Повертаючи до справи кордонів, він сказав, що Совєтський Союз хоче Львова і не погодиться на іншу розв'язку.

Ви хочете примусити мене до ганьби! Що ж тоді скажуть українці і білоруси? Вони скажуть, що Сталін і Молотов є гіршими патріотами і оборонцями інтересів Росії, аніж Керзон і Клемансо. Я волію, щоб війна

протяглася дещо довше, щоб дати полякам рекомпенсату від німців. Я пропоную пересунення кордонів Польщі на заході до ріки Ніси.[13]

Після закінчення Ялтинської конференції її подробиці не відразу були проголошені. Ця конференція, що перерішувала долю Европи на довший час, відбувалася у винятково неповажній атмосфері. „Три великі" вели її частинно у формі приватних розмов, не дбаючи про офіційний протокол і пересипаючи розмову не завжди дотепними жартами. Коли була мова про „демократичні вибори в Польщі", Рузвельт сказав, що ці вибори мають бути, „як жінка цісаря: ніхто не знає її справжніх чеснот, але усі про ці чесноти говорять", на що Сталін відповів: „так, про її чесноти говорять, але все одно вона розпусниця". Коли Черчіль натискав, щоб до польського тимчасового уряду взяти представників лондонського уряду: Міколайчика, Станіслава Грабського, Тадеуша Ромера, а з краєвих польських діячів — Вінцентого Вітоса — Сталін відповів, що неможливо формувати польський уряд в Ялті без порозуміння з поляками. „Ви кажете, що я є диктатором — сказав він — але я маю настільки почуття демократії, що не погоджуся творити польський уряд поза плечима поляків". Коли Рузвельт сказав, що він мусить рятувати польську справу, бо ж поляки, так як і китайці, хочуть рятувати свій гонір, Сталін запитав: „Які поляки? Ті що в Польщі, чи у вас на еміграції?"[14]

---

[13] Едвард Штетініус: „Рузвельт і Росіяни під час Ялтинської Конференції" (англ.), Лондон, 1950.
Текст цієї промови Сталіна не є остаточно устійнений, тому що в часі конференції не завжди провадилися стенографічні протоколи. На власну руку робили записки Штетініус і Ч. Болен (цей останній знав російську мову), дещо відмінно інтерпретуючи слова Сталіна. Тому в інших документах це місце промови записано так: „З яким обличчям я з'явлюся перед моїми українцями і білорусами? Ви хочете змусити мене до ганьби..." і т. д.

[14] Ці цитати подані на підставі пресових звітів „Ню Йорк Тайм", за виданням з 16. березня, 1945 року.
Англійський дослідник історії Европи, Христофор Доусон у своїй книжці „Зрозуміння Европи" пише, що „державні мужі Віденської конференції були непомірно вищими від їх наслідників з Версалю і Дурбантон Овк в Сан Франціско в 1944/45 рр. Вони розуміли проблему европейської єдности..." Кидається у вічі факт, що Віденський конгрес в 1915 р. тривав 10 місяців, Версальська конференція на розв'язку тих самих проблем зужила тільки 5 місяців часу, а Ялтинська конференція тривала тільки 5 днів.

По повороті з Ялти Рузвельт мав 1. березня 1945 р. промову в Американському Конґресі, і, повторюючи докладно аргументи Сталіна, сказав:

> Протягом історії Польща була коридором, через який доконувано нападів на Росію. Два рази протягом одного покоління Німеччина напала на Росію через цей коридор. Щоб запевнити европейську безпеку і світовий мир, треба збудувати сильну і незалежну Польщу, щоб це не повторилося... Але загально відомо, що населення на схід від лінії Керзона є переважно білоруським і українським. Поляки не творять там надто великої більшости, а населення на захід від цієї лінії є переважно польське... Ви мусіте пам'ятати, що перед 1919 роком не було Польщі ані польського уряду...[15]

---

15 Артур Лейн: „Я бачив Польщу зрадженою" (англ.) — Звіт американського амбасадора американському народові, стор. 83/84.
~~нейської єдности..." Видається у віці факт, що Відеиський конґрес в 1915 р. тривав 10 місяців, Версальська конференція на розв'язку тих самих проблем зужила тільки 5 місяців часу, а Ялтинська конференція тривала тільки 5 днів.~~

РОЗДІЛ XXVII

Часи „Людової Польщі". Виселення 1944/45 років

Остання, сучасна доба історії Холмщини і Підляшшя в кордонах „Людової Польщі", належить до найбільш трагічних і найменш відомих сторінок нашої історії. Усі доступні матеріяли, які стоять до розпорядимости дослідникові історичних подій від 1944 року є суперечні своїм змістом. Багато фактів ще невияснені і наудокументовані і тому залишаються в тіні невідомого.

Акція Української Повстанської Армії на цих землях по окупації їх большевиками ще й доси належно не вияснена. Неясна є політична мета проводу УПА (якщо політичний провід взагалі був). Загальникове твердження, що „УПА виступила в обороні українського населення цих земель" не тільки нічого не вияснює, але й затемнює справу, бо ж безперечно, що УПА на Закерзонню не могла і не оборонила населення цих земель від вивезення і ліквідації українського стану посідання, якого це населення боронило протягом минулого тисячоліття самотужки. Але акція УПА дала формальну причину урядові комуністичної Польщі до виселення решток українського населення в 1947 р.

Українці в проводові Комуністичної Партії в Україні були скомпромітовані встановленням кордону між Україною і Польщею, а особливо переселенням української людности Холмщини і Підляшшя спершу в Україну, а пізніше на „зємє одзискане" в 1947 році і ці події дали доказ, що українські комуністи не можуть боронити інтересів свого народу так, як це роблять протягом цілого часу польські комуністи.

Після окупації Холмщини і Підляшшя уряд СССР заходився відразу встановлювати граничну лінію поміж Білоруссю, Україною і Польщею по лінії Керзона. Кордон по Бузі був обсаджений військами МВД за два тижні після

окупації цих земель. Закріплення кордону мало подвійну мету: поставити польський еміграційний уряд перед доконаним фактом і перешкодити комунікації забужніх теренів з Закерзонням.

Після захоплення червоною армією Холма був тут проголошений 22. липня „Польський Комітет Народового Визволення" і агенція ТАСС подала 25. липня 1944 р. вияснення, що цей Комітет створений на території Польщі поляками і у відношенні до совєтського уряду цей Комітет має таке саме становище, як Лондонський еміграційний польський уряд до аліянтів. Але першу скрипку в цьому комітеті грали не місцеві поляки, але відомі нам вже Берман і Мінк з Москви. Та поміж членами комітету з'явилося тепер нікому невідоме прізвище Болеслава Берута. Його призначення до „Комітету Визволення" було наслідком не тільки його польського походження, але довголітньої практики в Комінтерні і його „фаховість" в українських справах.[1]

3. грудня 1944 року, в часі перебування „Комітету Визволення" в Люблині, його було проголошено Тимчасовим Урядом Польщі. В часі Ялтинської конференції запропоновано було Сталіним лиш офіційне ствердження встановлених вже кордонів Польщі і визнання Тимчасового Уряду — як доконаного факту на терені окупованої большевиками частини Польщі.

В підготовці до приступлення України і Білорусі до Об'єднаних Націй, Москва мусіла лоширити права союзних республік і в лютому 1944 року Всесоюзний Совєт видав додаток до конституції СССР, що давав право тим республікам підписувати міжнародні умови, висилати своїх представників до інших держав, тощо.

На підставі цих „уповноважень" уряди Української і Білоруської ССР у вересні 1944 р. підписали умову з Люблинським Комітетом про взаємну виміну населення поміж тими державами. Текст цієї умови, ані її точна дата

[1] Редактор польського еміграційного часопису „Ожел Бяли" в ч. 29 з 1947 року подає, що в часі постання Закарпатської України він зустрів Болеслава Берута на Закарпатті. Він був висланий туди Комінтерном для організації комуністичного руху на Закарпатті, як знавець українських справ. Він мав тоді прізвище Рутковського.

не були проголошені і про її подробиці можна лиш додумуватися з різних проголошень в радіо і пресі. Так само статистика осіб, що були виселені на підставі цієї умови, хоч і була проголошена, є суперечна, зокрема, якщо порівнювати проголошені УССР і Людовою Польщею дані.

Польські офіційні чинники розраховували, що з теренів України і Білорусі має бути переселено 5,274.000 поляків, з того 2,583.000 з Української, 2,320.000 з Білоруської і 371.000 з Литовської ССР.[2] Ті самі чинники обраховували, що в той час на території Людової Польщі було 832.980 осіб управнених до переселення на схід, з того 701.361 українців Ряшівського і Люблинського воєвідств (429.658 в Ряшівському і 233.294 в Люблинському) і в Білостоцькому 79.267 білорусів і росіян. Литовців управнених до переселення було в тому часі на терені Людової Польщі около 8.000.[3]

Польське радіо Люблин проголосило 15. і 20. жовтня 1944 р., що до Люблина, Грубешова, Холма, Ліска, Замостя, Володави, Красностава, Перемишля, Білгорая, Любартова і Томашова прибули представники переселенчих комісій УССР.[4]

Згідно з умовою переселення з території України і Білорусі могли переселюватися поляки і жиди. І одні і другі мусіли доказати перед комісіями своє національне походження. Було обопільно узгіднено, що доказом національної приналежности вистарчає „писана або устна заява голови родини", але від поляків і жидів, що бажали переселитися в Людову Польщу з України чи Білорусі, вимагалося також писаної заяви про державну приналежність перед 17. вересня 1939 р.

Жиди з Людової Польщі не мали права переселюватися до СССР. Кожна родина мала право узяти зі собою рухоме майно, в деяких випадках дозволено було узяти також живий інвентар, хоч це, з уваги на брак транспорту

---

[2] Статистичний річник Річпосполитої Польської за 1944/45 роки.

[3] Генрих Копец: „Демографічні явища, що супроводили зміну кордонів Річпосполитої" (поль.) зі Збірника 2-ої Сесії Наукової Ради для проблем відзисканих земель", стор. 19 і 54.

[4] Юзеф Шехтман: „Повоєнні переселення людности" (англ.), стор. 166.

і зимову пору переселення було для більшости переселенців неможливим. Переселення було перепроваджувано в часі, коли війна в Німеччині ще не була закінчена і усі залізниці були завалені чи то військовими транспортами чи то пораненими і воєнною здобиччю з Німеччини. Вільно було узяти тільки 100 злотих або 100 рублів на особу, що було мізерною сумою в часі війни. Усякі інші вартостеві речі не могли бути вивезені. Дозволено було узяти тільки родинні фотознимки. Інші знимки мусіли бути „передані владі". Уряди заінтересованих республік мали уділювати позик у висоті 5,000 рублів (чи злотих) на родину.

29. листопада 1944 року московські „Ізвєстія" повідомили про прибуття першого транспорту переселенців в Херсонську область. Совєтське радіо з 2. грудня 1944 року згадувало про прибуття неозначеної кількости переселенців до Львова, а 11. січня 1945 року теж радіо повідомляло про прибуття 3.500 родин в Запоріжжя. При цьому радіокоментатор заявив, що „українці і білоруси на захід від лінії Керзона живуть під охороною мішаних комісій".

Польські офіційні джерела подають кількість переселених українців до 31. грудня 1946 року на 529.925 осіб. З того:

До 31. грудня 1945 р. переселено родин: 91.154, осіб: 431.715

До 1. травня 1946 р. переселено родин: 106.607, осіб: 410.810

До 1. червня 1946 р. переселено родин: 120.979, осіб: 410.880

До 1. липня 1946 р. переселено родин: 132.327, осіб: 515.998

До 31. грудня 1946 р. переселено родин: 140.880, осіб: 529.925

Ці переселенці походили з таких воєвідств Людової Польщі:

Люблинське воєвідство:	193.420	осіб,
Ряшівське воєвідство:	267.380	"
Краківське воєвідство:	20.093	"
Інші воєвідства:	49.032	"
Разом:	529.925	осіб

В той самий час офіційні совєтські джерела подають такі числа виселених українців з Холмщини і Підляшшя:[5]

Повіти:	Кількість зареєстрованого українського населення: Родин:	Осіб:	Кількість заяв поданих на виїзд: Родин:	Осіб:	Кількість переселених: Родин:	Осіб:	% % переселеного населення до реєстрованого:
Володавський:	7.617	28.800	7.296	25.030	7.296	25.030	93.4
Холмський:	9.304	34.462	8.965	33.195	8.965	33.195	96.3
Грубешівський:	18.984	69.937	18.653	68.658	18.653	68.658	98.2
Томашівський:	11.139	40.907	11.097	40.742	11.097	40.742	99.6
Красностав ський:	1.072	3.515	953	2.932	874	2.707	77.0
Білгорайський:	4.819	18.034	4.678	17.954	4.277	16.523	93.7
Любартівський:	227	811	227	811	227	811	100.0
Разом:	53.263	196.466	51.869	189.322	51.389	187.666	95.4

[5] І. Ф. Євсєєв: „Сотрудничество Украинской ССР і Польской Народной Республіки — 1944—1960", Київ, Академія Наук УССР, 1962 р., стор. 368.

В цій статистиці кидається у вічі, що цілком не узгляднено північних повітів Підляшшя, а саме: Більського і Парчевського, як також не показано участи Білоруської ССР в акції переселення. З того можна зробити висновок, що кількість переселених з північних повітів Підляшшя була цілком незначна і що населення Підляшшя було зараховано большевиками до української людности, хоч сейчас за Бугом ту саму людність було потрактовано як „білорусів" і прилучено забужнє Підляшшя до БССР.

Ця статистика дещо відбігає від даних опублікованих польським урядом, а саме, за совєтськими даними за час від 15. жовтня 1944 р. до серпня 1946 року було переселено з Польщі в Україну 123.156 родин, або 485.764 осіб. Та сама статистика подає, що з України переселилося в Польщу в той самий час 283.499 родин, або 810.415 осіб.

Однак розбіжність тих даних щодо українців переселених в тому часі з Холмщини і Підляшшя відносно незначна і можна їх прийняти, за близькі до правди.

Не знаючи тексту умови про взаємне переселення поміж УССР і Людовою Польщею, важко інтерпретувати інтенції цієї умови і його „добровільність". Але про добровільність важко говорити після усього того терору, що його пережило населення Холмщини і Підляшшя зі сторони польської партизанки в часі німецької окупації. Большевики після окупації цих теренів не робили ніяких поважних спроб припинити терор проти українського населення, хоч могли зробити це дуже легко.

Якщо ми пригадаємо собі наказ Сталіна про розстріл 20.000 західніх українців і увігнання в ряди армії 200.000 (що знову ж було рівнозначне з їхнім знищенням, бо ж їх гнали в бій без вишколу і без зброї), то є цілковито очевидним, що виселення українців Холмщини і Підляшшя було в пляні большевицького уряду знищення українців поза межами СССР. Відповідальність за це паде не тільки на большевиків і українських комуністів, що сиділи тоді у верхівці партії, але й на західню демократію, що дала большевикам „ін блянко" дозвіл на це виселення.

З інших повітів Людової Польщі в тому часі було переселено українців:

Повіти:	Кількість зареєстрованого українського населення: Родин:	Осіб:	Кількість заяв поданих на виїзд: Родин:	Осіб:	Кількість переселених: Родин:	Осіб:	% переселеного населення до реєстрованого:
Перемиський:	16.702	65.495	16.494	64.831	16.494	64.831	98.9
Любачівський:	10.191	44.042	9.951	43.172	9.951	43.172	98.0
Сяноцький:	15.047	63.197	14.630	60.870	14.630	60.878	96.3
Ярославський:	9.4558	37.033	9.292	36.666	9.292	36.666	99.0
Ліско:	8.988	39.772	8.764	39.505	8.764	39.505	**99.3**
Горлицький:	3.987	17.316	3.670	16.269	3.620	15.058	86.9
Новосанделецький:	4.749	22.564	4.554	20.093	4.554	20.093	89.0
Ясло:	1.934	7.676	1.784	7.287	1.780	7.270	**94.7**
Радимно:	83	274	83	274	83	274	100.0
Інші повіти:	—	—	352	1.214	522	1.987	98.5
Разом:	72.586	301.216	71.117	295.661	71.233	295.215	—

Іншою неточністю цих урядових статистик є великий недобір українського населення, як зареєстрованого, так і фактично виселеного. Цей недобір нібито був загадкою для урядових чинників, вони пояснюють його тим, що „певна кількість населення була вивезена німцями на примусові роботи і не повернула", а решта „згинула в часі війни".[6] Польська статистика була базована на останньому переписі, переведеному Поверсальською Польщею в 1931 році, тому кількість українців мала б бути значно вища від поданої поляками і большевиками в 1944/46 роках. Остання статистика Холмського і Володавського повітів в часі німецької окупації з 1943 року виказує кількість українського населення в тих повітах на 71.018 осіб, супроти 63.262 осіб українського населення показаного большевиками в 1944 році.[7]

Ще більші різниці виявляються в статистичних даних щодо переселених поляків з України і Білорусі в Людову Польщу. Офіційна статистика, знову ж базована на даних передвоєнної Польщі, передбачувала 5,274.000 поляків в Західній Україні, Білорусі і Литві, з того: 2,,583.000 в Україні, 2,230.000 в Білорусі і 371.000 в Литві.[8]

Тимчасом, дещо пізніше офіційна польська статистика подала, що тільки 1,458.952 особи польського і жидівського походження було переселено з України, Білорусі і Литви, з того 718.007 осіб з УССР, 390.513 з БССР, 350.432 з ЛССР, решта з інших частин ССР.[9]

Совєтські джерела подають дещо більше кількість переселених поляків і жидів з України, а саме, 810.415 осіб, як рівнож признають, що 57.861 поляків і жидів, „які спершу зареєструвалися на виїзд з України, потім з різних причин не виїхали і залишилися".[10]

---

[6] Статистичний Річник Річпосполитої Польської, 1939-41, стор. 9.

[7] Статистика перехована і передана Українським Допомоговим Комітетом авторові. Статистичні дані інших повітів Холмщини з того часу невідомі.

[8] Генрих Конець: „Демографічні Явища...", як вище, стор. 19.

[9] Ст. Пєткевич і М. Орліч: „Регіональний план переселення осадників на відзискані землі", Справоздання 6-ої Сесії НРВЗ, 30. липня 1945.

[10] Ibidem, як вище, цитовано на підставі журналу „Наша Культура", Видання „Нашого Слова", Варшава, ч. 7/51, 1962 р., стаття: „Польсько українська співпраця".

Якщо навіть припускати, що частина поляків з України і Білорусі не зголосилися до виїзду в Польщу (хоч з приватних інформацій знаємо, що кількість таких була невелика, натомість, певна кількість тих, що зголосилися на виїзд до Польщі з України, були українцями), то усеж, величезну різницю в числах, бо ж понад 4,000.000 осіб, треба записати на фальшиву польську статистику 1931 року, тим більше, що в статистиці переселених з України в Польщу не подано окремо поляків і жидів.[11]

Переселеня українців з Холмщини і Підляшшя в Україну сталося наслідком порозуміння поміж Москвою і „Комітетом Національного Визволення Польщі", як рівнож даниною Москви тому Комітетові для заспокоєння польських амбіцій по втраті Західньої України. Але ця акція не могла б бути переведена урядом комуністичної Польщі без згоди інших „двох великих", цебто Рузвельта і Черчіля, що був даний еміграційному польському урядові в Лондоні. Автор книжки „Сотрудничество УССР і ПНР", Євсєєв, покликується на згоду демократій на це виселеня і в тому випадку співпраця міжнародніх чинників демократії і комунізму є цілком очевидною.

Американські історики, Шотвел і Лясерсон, пишуть про це переселення:

> Якби легалістично не підходити до цієї угоди, але засадничо вона мала прецеденси в багатьох інших переселеннях людности. Вистарчить згадати два: взаємне порозуміння підчас миру в Лозані поміж Грецією і Туреччиною — і переселення німецької меншини з Естонії і Латвії до Німеччини на підставі умов поміж цими державами з 13. і 30. жовтня 1939 року.
>
> Неможливо без знання тексту договору (що ніколи не був офіційно проголошений — прим. Є. П.) знати, до якої міри це переселення було „добровільним", тобто, чи становище кожного окремого переселеного було пошановане, чи він хоче переселитися, чи ні.

---

[11] Йозеф Рехен у статті: „Жидівство східньої Европи після світової війни", уміщеній в німецькому журналі „Европейська Зустріч" (ч. 5. за травень 1967 р.) подає, що в тому часі виїхало з СССР до Польщі 200.000 жидів, однак не подає джерела цієї статистики. Офіційні совєтські статистичні дані з 1. січня 1964 р. подають, що на терені СССР було 1.5 мільонів поляків, з яких тільки 642.000 вважали польську мову своєю рідною. В той самий час на терені УССР мешкало 363.279 поляків, з яких тільки 69.366 подали польську мову, як свою рідну.

Ця взаємна виміна мала на думці зменшити тертя поміж українською і польською меншинами в певній віддалі від лінії Керзона.

Засадничо ця умова була сперта на гуманітарних основах і уділювала багато більше уваги добробуту переселених людей ,аніж це було у випадку цитованих нами балканських і балтийських умов, спеціяльно ж щодо тих, які хотіли мати власну землю. Хотіли б ми бачити, чи ті права, загарантовані Совєтським Союзом українцям і білорусам, виселеним з Холмщини чи Західньої Галичини були пошановані Совєтським Союзом після виселення.[12]

Сотник Української Повстанської Армії, Є. Прірва, пише про це переселення, що:

> ... воно все ще мало добровільний характер, якщо не враховувати натиску зі сторони польського населення і підпілля і блідого натиску зі сторони польського уряду. Записували до переселення уповажнені комісари Міністерства Закордонних Справ УССР. Записуваних вивожувано відразу в приморські області УССР, когож не забірали, то охоронювали. Наше підпілля не перешкоджувало тому виселенню, головно ж на Холмщині, тому що ми не могли брати на себе відповідальности за оборону цих районів. На Підляшші українці залишилися тільки в Біло-Підляському і Володавському повітах та в прибужних і пригалицьких селах Грубешівщини. Господарства виселених відразу таки займали поляки, виселені з УССР. У трикутнику поміж річками Бугом, Гучвою і Солокією УПА не допустила до цього.[13]

Акція УПА на Холмщині і Підляшші. Виселення 1947 року

Не зважючи на вислід Варшавського повстання, польське націоналістичне підпілля все ще сподівалося певних концесій від большевиків. Ці надії були базовані головно на сподіваннях інтервенції аліянтів в користь еміграційного лондонського уряду. Докладні розмови Міколайчика з Черчілем і Рузвельтом та Сталіним в той час не були ві-

[12] Шотвел і Лясерсон: „Польща і Росія", як вище, стор. 68.

[13] Євген Прірва: „До Зброї", журнал української військово-політичної думки, випуск 16/29. Мюнхен, вересень 1952 р., стор. 6.

домі. 20. серпня 1944 р., за місяць після окупації совєтськими військами цих земель, арештовано в Томашові провідників польської підпільної адміністрації і депортовано їх на схід, в СССР. Були уладжені концентраційні табори для арештованих на терені Людової Польщі в Рембертові і Пусткові і поза Польщею в Бересті і Калузі. Протягом першого півроку совєтської окупації було арештовано на терені Люблинського воєвідства 50.000 осіб. Польські джерела твердять, що арештованих було піддано тортурам.[14]

В березні 1945 року мали відбутися переговори поміж представниками польського підпілля і совєтського уряду. Генерал Іванов, як репрезентант головної команди совєтської армії і полковник Піменов, як помішник Іванова, запевнили представникам АК особисту безпеку, незалежно від висліду переговорів. Однак, коли провідники цього підпілля з'явилися на умовлену зустріч, усіх їх (16 осіб) арештовано і вивезно до Москви, де поставлено перед совєтським судом „за співпрацю з німцями".

21. березня того ж року арештовано в Білій Підляській коменданта 34. піхотної дивізії АК і повітового коменданта цієї ж армії та бурмистра міста Білої, відпоручника АК, Ковалевського. З цього провідники польського підпілля зробили висновок і з початком 1945 року дійшло до перших спроб порозуміння поміж українським і польським підпіллям.

Частини УПА опинилися на Холмщині і Підляшші наслідком фронтових акцій. Не маючи шансів втриматися в запіллю большевиків на Волині, деякі частини УПА перейшли Буг і перховувалися в холмських і лемківських лісах. Цитований вже нами автор книжки про „сотрудничество" УССР і ПНР, Євсєєв, пише, що:

> В цей період (виселення українського населення на схід) обі групи (УПА і АК) почали співпрацювати і спільно виступати проти нового ладу. Дуже характерним в тому випадку є звернення керівництва АК, в якому воно закликало УПА до спільної боротьби

[14] „Відозва Ліги Оборони Прав Людини і Громадянства" (поль.), видання польським підпіллям 25. травня 1945 р. Цитовано за „Історичними Зшитками", том 8, 1965 р., Париж.

з народною владою. Керівництво УПА погодилось на це і спільні дії стали фактом.[15]

Однак, перша спроба порозуміння між УПА і АК скінчилась нещасливо: мабуть наслідком провокації, на місце зустрічі зробив наскок відділ МВД і трьох членів української делегації згинуло разом з охороною.

Після цього переговори на деякий час перервано й щойно 18. травня підписано перемиря. З українського боку переговори провадив командир УПА, Корнійчук, з польського боку двох старшин, прізвищ яких до цього часу не подано. Співпрацю устійнено на підставах, що обі сторони забувають про минулі кривди і не будуть себе взаємно переслідувати. В повітах Ярослав, Білгорай і Томашів визначено „демаркаційні лінії впливів" поміж українською і польською партизанками. Обі повстанські армії мали собі взаємно допомагати і не втручуватися в свої сепаратні дії. Договір входив у життя з хвилиною його підписання.

Час після цієї угоди був найбільш успішним в акції УПА на Холмщині і Підляшші. Частина цих земель була тепер під виключним впливом УПА. Польський уряд був довший час занятий скріпленням комуністичного ладу, виелімінуванням впливів еміграційного уряду, тощо. Акцію проти підпілля відкладено на пізніше, до часу виборів до польського Сойму.

Про ці вибори була мова на Ялтинській конференції; Сталін обіцяв, що „демократичні вибори" в Польщі можна буде перевести „за якийсь місяць часу". Однак ці вибори не відбулися ані за місяць часу, ані за рік, а щойно 19. січня 1947 р. Вони були попереджені хвилями терору і не були навіть настільки чистими, „як чесність цісаревої", як того собі бажав Рузвельт. Їх перепроваджено за типово большевицькими методами.

Взаємини поміж Америкою і Англією з одного боку, а Польщею з другого, осягнули в тому часі найвищого напруження. Треба думати, що це напруження було доцільно спровоковано за вказівками Кремля, щоби мати вільну руку не тільки в перепровадженню „вільних" виборів, але

---

[15] Цитовано за „Нашою Культурою", як вище, стор. 4.

в приспішенні ліквідації українського населення на Холмщині і Підляшші.

Після виселення частини українців з цих земель на схід, база існування УПА, головно на Холмщині, була втрачена. Затрималися деякі села південної Грубешівщини на пограниччу з Лемківщиною; тут створено головну команду УПА. Підляшани однак здебільшого відмовилися від переселення на схід і залишилися на місцях. Тому провід УПА вирішив перекинути кілька відділів УПА на Підляшшя. Це не було легким завданням, тому що треба було перейти з південної Холмщини через цілковито виселені терени середущої Холмщини, заки осягнути Підляшшя. У листопаді 1944 року перекинено на Підляшшя чотирьох організаторів УПА, що мали дослідити можливості акції в цьому терені.

В липні 1945 року перейшли через Підляшшя „рейдуючі" частини УПА під командою Штиля і Шумського.[16] Відділ Штиля повернувся за якийсь час на південну Грубешівщину, а відділ Шумського, після бою в околиці Славатич, перейшов на схід, за Буг. Успішні бої цих повстанських відділів з польськими урядовими військами викликали уявлення про неіснуючу силу повстанців (урядові чинники додавали число повстанців „понад 2000", в дійсності сила обох згаданих груп не перевищувала 200 вояків), що паралізувало на якийсь час урядову акцію, відсунуло урядові опірні точки до міст під охорону війська і спричинило віддачу терену повстанцям. [17] Наслідком цього УПА створила власні, підляські відділи, частинно шляхом пропаганди серед прихильного повстанцям населення, а частинно шляхом „мобілізації", яку масковано сповидним „арешт-

---

[16] Усі прізвища повстанців подані тут — це повстанські псевдоніми, з яких щойно деякі є розшифровані. Перебіг акції УПА подано тут за матеріялами опублікованими учасниками УПА: Євгеном Прірвою, „Дії УПА на оперативному терені поміж ріками Бугом і Сяном в рр. 1944/47", „До Зброї", журнал військовополітич-ної думки, Мюнхен, чч. 16 і 17 за 1952 р.; також Іван Чуб: „На українському Підляшші", „До Зброї, чч. 21 і 22 за 1953 р.

[17] З тих боїв варто згадати: бій з віддізом УБП („Ужонд Безпєченьства Публічнего" — відповідник МВД в СССР), в Голешові на Підляшші, де 17 осіб з УБП було забитих і кількандцять ранених і експроціяційний напад на відділ Польського Банку в Парчеві, де обійшлося без стріляннни і де в руки УПА дісталося пів мільйона злотих.

том" молоді, що мала бути покликана до повстанських відділів. Сповидний „арешт" був конечним для уникнення урядової карної акції проти родини повстанців.

Перші „рейдуючі" частини УПА встановили перемир'я поміж польською і українською партизанками, як це було вже в південній Холмщині. В другій половині 1945 р. відбулися переговори в селі Тучна, Більського повіту.[18] З українського боку в переговорах брали участь Мілько, Граб і командир Чавс, а з польського Пайонк, Дзіріт і інші.

Ще перед тим на сесії Ради Національної Єдности Польщі, що була міжпартійною організацією підземної Польщі, („Рада Єдносці Народовей") 1. липня 1945 року було винесено ухвалу про розв'язання АК, що мала на своїому сумлінні стільки злочинів супроти українського населення. Польська еміграція в тому самому часі винесла постанову про припинення партизанської боротьби. Польський еміграційний часопис „Кроніка" у Франкфурті над Майном писав:

> Збройна і підземна акція в сучасний момент є не тільки помилкою, але злочином з уваги на величезне море крови і жертв, що впали в боротьбі підчас війни і з уваги на безцільність такої форми боротьби, як також з уваги на те, що ми підозріваємо в цій боротьбі в її теперішній, повоєнній фазі дію ворожої провокації.[19]

Ті частини польської партизанки, що не погодилися з постановою Ради Національної Єдности, створити іншу підпільну формацію під назвою „ВІН" („Вольносьць і Неподлеглосць"). На зустрічі в Тучні від українців виступали представники УПА, від поляків — ВІН. Перемир'я встановлено на тих самих засадах, що й на Холмщині. Тепер цілий терен Холмщини і Підляшшя був поділений на українські і польські „сфери інтересів" і кордон тих інтересів проходив, починаючи з півночі: Константинів, Янів, Біла Підляська, Ортель Королівський, Бокинка Панська, Жещинка. Розвадівка, Русили, Калинка, Любичин, Угнин, Сосновиця.

[18] Велике польське село з трьох шляхетських („засяшкова шляхта") королівських сел на Підляшші: Тучна, Гуща і Віски.

[19] „Кроніка", Франкфурт н/М., 18. вересня 1945 р., редакційна стаття п. з.: „Після процесу Ржепецького".

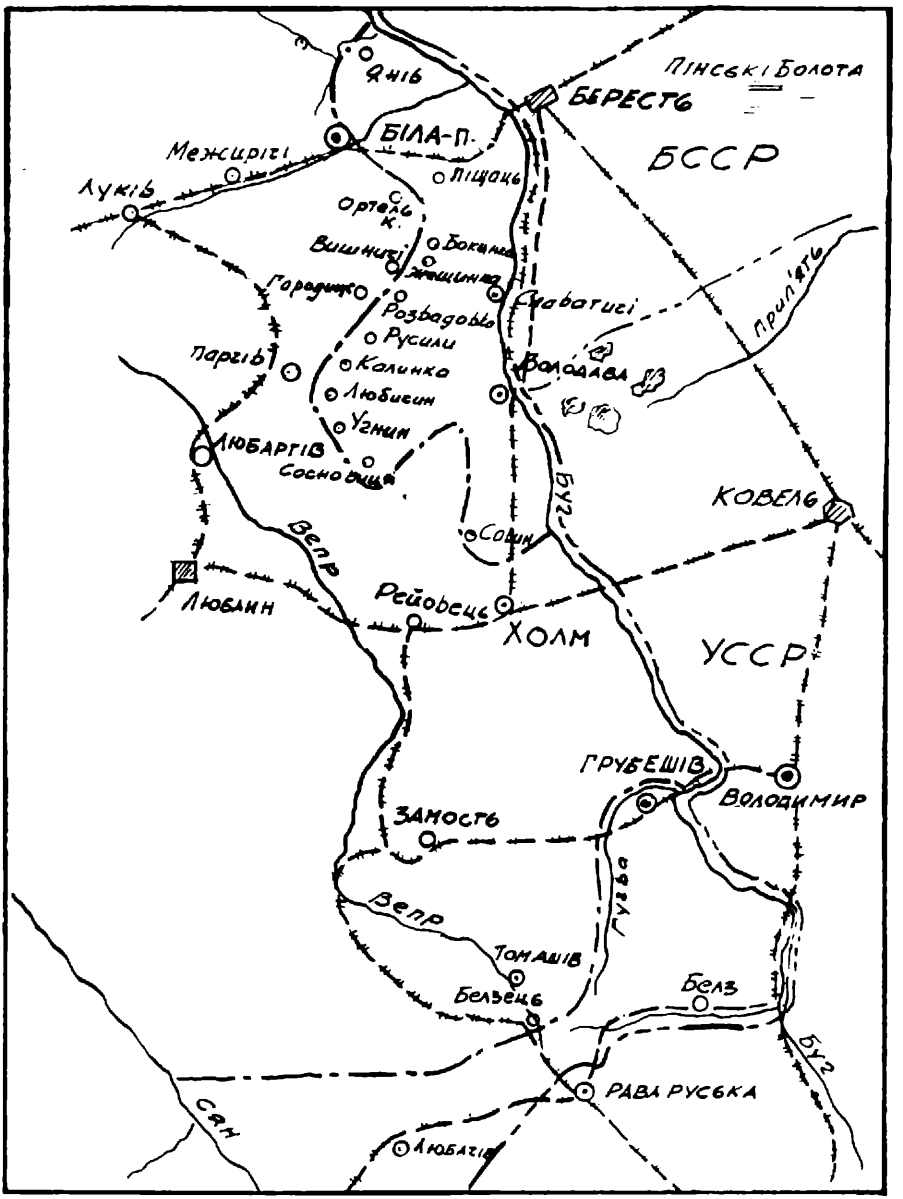

1 2 3

Пояснення знаків: 1. кордони держав;
2. Лінія розмежувань поміж УПА і ВІН;
3. Залізниці.

Схематична мапка розподілу впливів поміж УПА і ВІН в 1945 р. (За інформаціями журналу „До Зброї").

Зіньки, Воля Верещинська, Брус, Ганськ, Бусівно, Савин, Руда і йшла на схід до Буга. Від Руди до Грубешова була перерва в сфері впливів УПА, тому що з цієї частини Холмщини було виселено усю людність в 1944/45 роках на схід, і тому лінія розмежування йшла Бугом до устя річки Гучви, потім до села Зимне, Новосілки, Журавиці, Велика Воля, Лівча, Долини, Новий Люблинець, Улазів, Мощавиця, Синявський Майдан, Дубровиця і за селом Курилівка доходила до Сяну.

Встановленням сфер розмежування інтересів польська сторона офіційно признала на Холмщині і Підляшші існування української людности. Узгіднено дії обох партизанських рухів, співпрацю у викриванні большевицької агентури, виміну літератури, допомогу у контакті з закордонними чинниками.

За посередництвом ВІН в той час УПА відвідували представники УНРА і кореспондент „Санді Таймс", Д. Сельба. В часі підписання перемир'я з ВІН комендантом УПА на Підляшші був Хрін, а коли він дістався в руки ворога в листопаді 1945 року — уроженць села Турно на Володавщині — „Володя" Ярий. Частини УПА в південній Холмщині в тому часі поволі, під натиском урядових військ, усуваються на Лемківщину і дії УПА в тому часі на Холмщині були цілком незначні.

В травні 1946 року поляки розпочали насильне виселювання української людности південної Володавщини в Україну. Поляки кинули сюди полк піхоти, що мала вичистити ліси від УПА і керувати виселенням. Місцеві поляки кинули клич поміж українським населенням, щоб усі переходили на католицьку віру і це ніби то мало врятувати від виселення. Комуністичний уряд пробував відразу заселювати опорожнені села колоністами-поляками, але частини УПА, що ще не були пошкоджені цією акцією, вигнали осадників, а села спалили. В тому часі були спалені села Каплоноси, Калинка і Замолодечне.

Від грудня 1946 року почав виходити в підпіллі „Холмсько-Підляський інформатор", цикльостилеве видання, що його появилося 20 чисел. Останнє число було з датою 10. 6. 1947 р., отже воно було видане в кінцевій стадії переселення української людности.

7. травня 1947 року, міністр закордонних справ Людової Польщі, Модзелевський, повідомив про підписання міжнароднього договору поміж урядами СССР, Чехословаччини і Польщі про співпрацю в справі ліквідації УПА. Про виселення українців з Холмщини і Підляшшя в тому повідомленні не було сказно нічого, однак чутки про це кружляли поміж населенням. Для переведення цієї акції Польща змобілізувала військові частини, що ними особисто керував маршал Роля-Жимєрскі[20] і міністр безпеки, Радкевич.

Акцію переселення розпочато в 1947 році, відразу на усьому просторі українських земель, від південних кордонів Польщі, де у відногах Карпат були найважливіші криївки УПА, до північного Підляшшя. З Холмщини в тому часі небагато виселено, бо не було кого виселювати. В багатьох селах, де були підозрілі, вивожувано цілі родини до концентраційних таборів, де їх примушувано сказати усе, що знають про УПА.

З концентраційних таборів декого забірали до в'язниць, інших до примусових робіт, решту вивозили на „зємє одзискане", цебто в терени, окуповані від Німеччини, Східню Прусію, Помор'я і Східню Сілезію. Виселюваним, якщо їх не було арештовано, дозволяли брати зі собою рухоме майно включно з худобою, тому однак, що виселення було перепроваджено в середині дуже гарячого літа, в червні і липні, перевезення худоби було важке, а часами й неможливе.

Найбільш жорстоким було виселення села Голешова на Підляшші, де в лісах „Охожа" довго переховувались повстанці. Іван Чуб, повстанець, так описує виселення Голешова 14. червня 1947 р.:

---

[20] Про маршала Ролю-Жимєрського польські джерела подають такі інформації: він належав до легіонерів Пілсудського і його дійсне прізвище — Лижвінський. Після того, як його рідний брат був замішаний в бандитському нападі, він змінив своє прізвище на Жимінський. Коли відома польська родина з тим самим прізвищем розпочала проти нього судове поступовання, він був примушений змінити прізвище на Жимєрський. Завдяки своїому „легіонерському" минулому, він дослужився в польському війську ранги генерала, але був приловлений на хабарництві, позбавлений усіх військових ранг і засуджений на п'ять років в'язниці. Після вересня 1939 р. він був спершу в оточенні Сікорського і жадав від нього відповити процес його засудження, а коли Сікорський відмовив йому в тому, він в 1940 році перейшов до большевиків.

Ще вночі ворог підсунувся в бойовому порядку і закопав важкі кулемети, а перед розстрільною, що почала підсуватися з першим блиском сонця, попереду посувалося кілька танкеток. Селяни, що пробували втікати, всюди зустрічали ворожу розстрільну. Селянам дано було годину часу на те, щоб щось узяти зі свого майна. Можна було брати лиш те, що кожний міг зі собою понести. Спротив був швидко зламаний. Група УБП, що знаходилася при відділі ВП, щоб створити паніку, вбила селянина Федора Хроля, два сини і донька якого були в підпіллі. Розбещені вояки грабують селянське добро, насилують дівчат, побивають чоловіків. Селян забірають на вантажні авта, які під ескортою від'їзджають до залізничої станції Володава. Після селекції у відповідних таборах — арештованих вивезено до Східньої Прусії. У самому Голешові вивезено було також місцевих поляків.[21]

Вістки про переселення відразу дісталися до української преси на еміграції, а потім і до західньо-европейської преси. В статті „Трагедія Холмщини і Підляшшя" опублікованій в „Нашому Житті" в Авгсбургу Е. Більським[22] між іншим було написано:

Світ байдуже приглядається до всього того, що діється тепетр на наших землях. Те, що там діється, відноситься не тільки до української нації, чи іншої нації, що силою історичних обставин знайшлася тепер поза „залізною заслоною". Все, що там діється, вдаряє в засади міжнародньої моралі і руйнує підставові поняття загальнолюдської справедливости. Катаклізми, які переживає наше покоління, є наслідком загальнолюдської кризи моралі. Від того, чи світ схоче, чи ні знайти вихід з цієї моральної кризи залежить буття чи небуття людства в його сучасній культурній формі. Тому й трагедію, яку переживає наш народ, а в сучасну хвилину зокрема Холмщина і Підляшшя, повинні б зацікавитися міжнародні чинники, принаймні ті, що сидять поруч з сьогоднішніми „найдемократичнішими" урядами з-за залізної заслони за одним столом в ОН в цілі перепровадження в життя засад, виложених в Атлянтійській Хартії.

---

[21] „До Зброї", ч. 22, березень 1954 р., стор. 35.

[22] Е. Більський — псевдо автора цього „Нарису". Згадана стаття була друкована в ч. 29 з 1947 р. „Нашого Життя", а потім передрукована іншими українськими часописами на еміграції, як „Народнє Слово" в Буенос Айрес, Аргентина і ін.

Німецький часопис „Нойє Цайтунг" у Франкфурті н/М. з дня 22. вересня 1947 р. у кореспонденції з Польщі так подає опис виселення:

Протягом переселення і після нього уряд перепровадив численні арешти поміж населенням. Арештовані були перевезені в табори інтернованих і арештованих в Білій Підляській, Холмі, Люблині і Перемишлі. Багато з них знаходиться ще й донині в цих таборах без слідства, переслухання і судового процесу. Саме виселення було перепроваджено за допомогою війська і сильних поліційних відділів під примусом і терором. На жаль, не маємо ніяких докладних даних про скількість виселених і арештованих, але на підставі приватних інформацій протягом 1947 р. було виселено з земель, положених на захід від лінії Керзона до Східньої Прусії 200.000 українців.

Варшавський уряд подає, як причину виселеня те, що населення підтримувало акцію УПА. Але ми не можемо сказати, наскільки це твердження відповідає правді, тому що кореспонденти західньої преси не були допущені на ці землі. Однак, ми мусимо ствердити, що в тому випадку були застовані точно ті самі методи, які стосував уряд Гітлера в часі окупації східньої Европи.

Наочні свідки оповідають про це переселення так:

Позабірали люди своє майно, що хто мав і міг захопити, посідали на вози, хто мав свої, а ті, що не мали своїх возів, посідали на чужі і під плач дітей, голосіння жінок, прокльони чоловіків в сторону Польщі і її комуни, та під вигуки та удари прикладами по наших людях польських комуно-фашистів, рушили ми в дорогу на ті прокляті „зємє одзискане".

Але ще не виїхали ми за село, як наїхала орда довколишніх поляків на наші господарства і кинулася грабувати в наших хатах те, що залишилося: решетки збіжжя, картоплі і все те, що наші люди мусіли покинути.[23]

УПА, що ще залишилася якийсь час по виселенню у своїх криївках, не допускала покинуті українські села польських осадників. В липні було спалено УПА-ою села Пешиволю, Сосновицю, Королівку, Зіньки, Вигалево,

---

23 Зі статті Степана Женецького: „Українці в Польщі", „Свобода", Н. Й.

Угрин, Грабівку і Любень на Володавщині, а 8. вересня Кривовільку, Межилистя, Ляцьк, Голешів, Мости, Розбитівку і Янівку на Більщині. Мазурів-осадників вигнано з цих сел. Про це пише очевидець поляк в листі, що дістався в українські руки:

> Було нам тут дость добре: хата, клуня, шпихлір і ціле господарство. Але прийшли вночі і вигнали нас усіх, усі ми мусіли рятуватися втечею. Більше ми туди не підемо, бо немає чого шукати нам в українській землі...[24]

Однак по виселенні українського населення положення УПА було дуже важким. Насичення терну ворожим військом утруднювало операції. Ворог повивозив усі харчі, підміновував поля, затроював воду в криницях. В тій ситуації час перебування УПА на тих землях був обмежений. Очікувано інструкцій з проводу УПА, що в тій ситуації робити.

Та УПА протривала на Холмщині і Підляшші до до пізньої осені 1947 р. В осені прийшли ліквідаційні накази: кожний вояк мав вибрати по власному бажанню: перехід до УССР, перехід на „зємє одзискане" і спробу легалізації на тих землях, врешті відхід до Німеччини в українські табори скитальців. В часі цього наказу сили УПА на Підляшші складалися усього з 33 вояків, що з них 14 пішли на еміграцію в Німеччину, 8 — вирішили легалізуватися в Польщі, 6-тьох пішли в рейд в Східню Прусію з командиром Прірвою, 2-х пішло до Галичини і 3-х залишилося на Підляшші.

Легенда про могутність УПА була базована на одчайдушности боєвиків УПА і перебільшеннях польської сторони. „Надрайон Підляшшя" нараховував усього 87 „кадрових" чи професійних боєвиків, з чого 75 було уродженцями Підляшшя, а 12 походили з інших українських земель. З того в бою загинуло 36, пропали без вістей 6, засуджені польським судом на довголітню в'язницю — 6.[25]

---

[24] З приватного листа, перехопленого УПА-ою і пересланого авторові на еміграцію.

[25] Статистичні дані на підставі статті Ів. Чуба: „До Зброї" як вище, стор. 34, 36, ч. 22., березень 1954 р.

Боєвики, що вирішили пробитися в Німеччину, мусіли з уваги на пізню осінь, перечекати до весни, до більш сприятливих умов для рейду. Частина з них перейшла на західнє, сполонізоване, „калакутське" Підляшшя в околиці міста Межиріччя і перезимувала тут при приязному відношенню до них місцевого населення. Інша група повстанців з Холмщини зимувала в польських теренах в Радомському воєвідстві, де польське населення рівнож сприяло їх перебуванню. Більшість з цих повстанців пробилася в Німеччину і є тепер на еміграції в США і Канаді.

В часі переселенчої акції забитий був в кольонії Кароліна біля села Сосновиця на Володавщині комендант УПА на Підляшші, „Володя" Ярий разом з його трьома близькими співробітниками (Федь, Летун і Міша).

„Зємє Одзискане"

Становище українців на „зємях одзисканих" було надзвичайно важким як під оглядом моральним, так і матеріяльним. Виселення було перепроваджено коротко перед жнивами і переселенці мусіли покинути готове й дозріле збіжжя на своїх полях для польських осадників без ніякого винагородження і без забезпечення прожиття на нових місцях поселення. Терен поселення був вже частинно заселений поляками з України і Білорусі, що вважали в свою чергу українців спричинниками усіх своїх нещасть і ставилися до наших поселенців вороже. Варшавська газета „7 Дні" пізніше писала про положення наших поселенців:

> вони мусіли скривати свою національність зі страху перед дискримінацією. Постава поляків до українців, однаково з боку напливового елементу, що походив головно з-за Буга і мав свої порахунки з українцями, як і з боку місцевої польської адміністрації, була надзвичайно неприхильною і не сприяла тому, щоби поселенці могли тут закріпитися.[26]

Польська урядова статистика про кількість виселених українців ніколи не була проголошена. Кількість виселених неофіційно обраховувано на 200.000 осіб, потім на 250.000 і 300.000. „Наше Слово", український часопис, що

[26] „7 Дні", Варшава, ч. 27, 1. вересня 1957 р.

виходить у Варшаві від 1956 року, подає, що з Холмщини і Підляшшя в 1947 році було виселено до одного тільки Ольштинського воєвідства 9.479 родин, а загалом з Люблинського і Ряшівського воєвідств було виселено 13.620 родин. Якщо на одну родину пересічно рахувати по 4 особи, то дістанемо число виселених холмщан 40.000 осіб, і 60.000 українців загалом. Однак дійсне число виселених було далеко вище від поданих „Нашим Словом". До цього можна дійти на підставі польських і совєтських статистик про зареєстрованих і виселених українців в УССР, а саме:

Кількість управнених українців до виселення в УССР:[27]

З Люблинського воєвідства:	З Ряшівського воєвідства:
233.295	429.658
З того виселено в УССР:	
193.420	267.380
Залишилося на місцях:	
39.874	162.278

Могло бути вивезеними на „зємє одзискане" разом 202.152 особи.

З цього зіставлення можна прийти до висновку, що кількість виселених українців з Холмщини, Підляшшя і Лемківщини в 1947 році була около 200.000 осіб, з того з Холмщини і Підляшшя около 39.000.

У цих числах не подано українців, що з різних причин скривали свою національність і часами змінили свої прізвища. Також не подано тут українців, що ще перед 1947 роком „добровільно" переселилися в корінну Польщу і проживали там, криючи свою національність. В часі Всеукраїнського з'їзду у Варшаві, про що мова буде пізніше, вважалося, що делегати з'їзду репрезентують 250.000 українського населення в Польщі. Однак і в цьому числі не враховано українців, які, не довірюючи в щирість комуністичного уряду Польщі після „відлиги" не прилучилися до руху відродження українців, очоленого офіційним „Українським Суспільно-Культурним Товариством" в 1956 році.

Під кінець грудня 1947 року українці становили 15.2% усього населення Ольштинського воєвідства Східньої Пру-

[27] Див. статистику подану на стор. 311.

сії, що нараховувало в тому часі 399.000 осіб, з того українців 73.000, поляків 308.000, німців — 18.000 і інших національностей 1000 осіб. В деяких повітах того воєвідства українці були поважною меншиною, а саме, в повіті Ґурово — 48.8%, Бранево — 37.2%, Пасленк — 31.7%, Бартошице — 30.3%, Кентшин — 22.9%.[28]

„Відлига" в Совєтському Бльоці і Всеукраїнський З'їзд у Варшаві

Повна ізоляція українців на вигнанні продовжувалась 5 років, до смерти Сталіна в 1953 році і початку „відлиги" в совєтському бльоці, де частинно розв'язано концентраційні табори і тисячі засланців, в тому багато українців з Холмщини і Підляшшя, опинилося на волі та постановили повернути на батьківщину. Поміж урядом Людової Польщі і Москвою розпочались переговори про поворот засланців в Польщу. У березні 1957 року підписано нову умову про репатріяцію засланців. Хоч текст цієї умови не був проголошений, але вона була подібна до умов „репатріяції" в 1944/45 роках. Аплікації про репатріяцію мали бути внесені до польських консулятів не пізніше жовтня 1958 року. У вересні важність умови продовжено на дальших шість місяців. З цієї умови скористали 115.779 осіб.[29] Серед них було багато українців з Холмщини, Підляшшя і інших українських земель, які вирішили виїхати в Польщу, і які, щоб рятуватися з заслання, подавали свою національність, як польську. В Білій на Підляшші був влаштований переходовий табір для засланців, де вони отримували лікарську допомогу, необхідний одяг і харч і гроші на дальшу дорогу. Репортер німецького ілюстрованого тижневика „Зі унд Ер" (Вони і він), який мав можливість розмовляти з цими засланцями, пише, що вони не вміли ані одного слова по-польськи, і могли дати тільки дуже туманні інформації щодо свого походження.

Користаючи з „відлиги" в Центральному Комітеті Польської Об'єднаної Робітничої Партії (ПОРП) — відповідника КПП, українці, члени партії, розпочали розмови

[28] Й. Шехтман: „Повоєнні переселення людности", стор. 217.
[29] Бюлетень Статистичний Річпосполитої Польської, ч. 6, 8, 1958 р.

про полегшу положення українського населення на засланні. Один з цих українців, Микола Щирба, вистарався про згоду на видання української газети і підібрав редакційний колектив, до якого увійшли: О. Лапський, М. Юрковський, Лариса Вайда; Технічним редактором став Б. Ціханович. Віцеміністр внутрішніх справ Польщі зажадав, щоб хтось був „відповідальним видавцем часопису". Цей „хтось" міг бути тільки організацією, тому що в умовах комуністичної Польщі ніхто індивідуально не відважився б узяти на себе відповідальність за видання. Так дійшло до організації Всеукраїнського З'їзду у Варшаві, що відбувся 18. червня 1956 року, на який прибуло 239 делегатів з цілої Польщі, що заступали 250.000 українського населення. Розподіл делегатів за воєвідствами був такий:[30]

Воєвідство:	Кількість делегатів:
Ольштинське:	72
Кошалінське:	41
Люблинське:	25
Вроцлавське:	23
Шлезьке:	18
Ряшівське:	14
Гданське:	8
Білостоцьке:	7
Варшава-місто:	2
Лодзь-місто:	1
Краків-місто:	1
Інші місцевості:	26
Разом:	239

За соціяльним походженням склад делегатів був такий: працюючих інтелігентів: 42.2%; селян: 38.5%; робітників: 12.5%; різних: 6.5%.

У нарадах, що тривали три дні, взяв участь тодішній віцеміністр внутрішніх справ — З. Шенк і міністр освіти — В. Яросінський, що репрезентували уряд і комуністичну партію. Наради розпочалися доповіддю громадського діяча і організатора часопису „Наше Слово", Миколи Щирби, яка викликала живу дискусію. Яскравий образ З"їзду

[30] Статистичні дані про делегатів з'їзду подані тут на підставі „Нашого Слова", Варшава, ч. 2/3, 26. листопада 1956 р.

дав польський журналіст К. Залейський в журналі „Право і Жице" у статті: „Та сторона мила, де мати родила":

Потрясаючі промови. Розв'язалися язики, вибухли задавнені жалі. Деякі обвинувачують владу і всіх поляків. Спалені села, грабунки, засуди невинних — врешті виселення. Дістали найгірші господарства. Злоба і пакості поляків при мовчазній згоді влади. Лавіна прикладів. Адже ж — це делегати з цілої Польщі. Найбільше українців над Одрою, але є також значна частина в Кошалінському і Ольштинському воєвідствах. Разом около 200.000. Домагаються шкіл, книжок, газет, церков, домів культури. Це мені здається слушним. Хочуть вертати на давні місця в околиці Ліська, Сяніка, Грубешова — не знаю, чи слушно. З напруженням слухають промови міністра Яросінського. Промовляє в імені уряду. Признає, що українці зазнали багато кривд, які треба направити (оплески). Але, каже, що можливостей масового повороту немає. Це може відноситися тільки до виняткових. Але делегати знову своє: „я хочу вертати!". Домагаються комісії, яка вивчить можливості і зорганізує поворот.

З палацу виходжу потрясений. Коли половина, нехай частина того, що говорили делегати є правда, то як ми поляки виглядаємо? Звідки у нас тільки шовінізму, холерного призирства до чужих, звідки брутальна полонізація? Де наші традиції, де наше право?[31]

У своїй промові на З'їзді міністр Яросінський сказав:

Ніякою мірою не можна виправдати кривди, заподіяні безвинному населенню підчас перебігу акції переселення. Сама акція залишила глибокий жаль і почуття незаслуженої і незліквідованої кривди і посилила націоналістичні настрої як серед українських переселенців, так і серед польського оточення. Серйозним занедбанням того періоду була відсутність опіки над переселенцями. Оремі ланки місцевої народньої влади в багатьох випадках не реагували на матеріяльні потреби переселених, що гірше, в деяких випадках толерували дискримінацію... Було й так, що українці мусіли займати вкрай спустошені господарства, нездатні до вжитку. Людям доводилося жити по клунях і бункерах. Зневажалася українська мова, традиції, культура. Громадян української національности не висувано

[31] „Право і Жице", ч. 7 з 27. липня 1956 року.

по лінії професійної і громадської праці, звільнювано їх безпідставно з роботи, не вибірано до органів місцевої влади.[32]

Завершенням І. З'їзду було покликання до життя „Українського Суспільно-Культурного Товариства" (УСКТ) з осідком у Варшаві. Головою товариства обрано Степана Макуха, його заступником Т. Марищука та М. Щирбу, а генеральним секретарем Г. Боярського. Товариство поставило метою: 1. старатися про покращання побутових умов українського населення в цілій Польщі; 2. уможливити хоч частинний поворот засланців на рідні землі; 3. організувати українське шкільництво, включно з середнім і організацію катедри українознавства при Варшавському університеті; 4. організувати українське культурне життя.

Коли в осені 1957 року наслідком поглиблення „відлиги" прийшов до влади Владислав Гомулка,[33] що був довший час ув'язнений сталіністами, українці використали це і проголосили свої домагання повороту на рідні землі після десятилітнього заслання. Однак повної амнестії для виселенців ніколи не було проголошено. Виселення було перепроваджене не тільки після плянів Москви чи Варшави в їх комуністичному виданні, але, й то передусім, заходами польських шовіністів, що встигли просунутися в ряди комуністичної партії так само, як колись в часі російської революції „Чорна Сотня" відразу пішла в ряди комуністичної партії для реалізації своїх цілей. Для польських шовіністів винищення українців на Холмщині і Підляшші було найважнішим завданням в новій Людовій Польщі.

Із-за усіх цих обставин виселенці змогли повернутися на рідні землі лиш частинно. Поворот відбувався власними засобами й не усі спромоглися повернути на свої госпо-

[32] На підставі звітів „Нашого Слова", Варшава, дня 26. 7. 1956 р.

[33] Ми тут помінаємо опис драматичних подій в осені 1957 року (18-21 жовтня) і розмов польських комуністів на чолі з Гомулкою, Охабом, Циранкевичем і Завадським з кремлівськими головачами: Хрущовим, Мікояном, Кагановичем і генералом Антоновим, що відбувалися підчас того, як московські важкі гармати і танки стояли в боєвому поготівлю на передмістях Варшави. Ці події, що їх світові історики називають „безкровною революцією в Польщі", дають ще один доказ, що польські комуністи уміють бути також польськими патріотами. Див. про це: Флора Люїс: „Приклад Історії з Надією", Нью Йорк, Гарден Сіті, 1958 р. (англ.).

дарства, що були вже в руках поселенців-поляків. Немає статистичних даних, скільки поселенців повернулось. „Наше Слово" подає, що до 1960 року повернулось до повітів: Більського — 65% виселених, 1,300 родин; Володавського — 75% — 1,400 родин; Парчевського — 70%, 120 родин; Томашівського 10% — 50 родин; і до Білгорайського 8% — 100 родин. Разом усього повернулось до 1960 року 3,050 родин, рахуючи по 4 особи на родину — 12.200 осіб супроти 39.800 осіб виселених в 1947 році. Поворот не припинився і після 1960 року. На 3,957 родин, що зложили прохання про поворот, тільки 1,022 прохання полагоджено позитивно. Інші родини повертали без офіційного позволення. З 1,022 родин, що повернули за офіційним позволенням, тільки 750 родинам повернули їхні маєтки.

Дещо більші осяги мало УСКТ в ділянках освіти і культурного життя. Згідно з офіційними даними українське шкільництво в Польщі представляється так:

Роки навчання:	школи навчання з укр. мовою		пункти навчання з українською мовою	
	шкіл	учнів	шкіл	учнів
1952/53	—	—	24	487
1953/54	—	—	18	330
1954/55	—	—	19	424
1955/56	—	—	82	1625
1956/57	2	56	141	2590
1957/58	8	279	142	2337
1958/59	9	441	152	2602
1959/60	9	497	133	2256

Та до повного відродження українського національного життя в Польщі ніколи не дійшло. Партія і уряд припильнували, щоби тримати український рух в певних карбах. Були спроби відродження культурного життя на Холмщині і Підляшші після частинного повороту українців на ці землі, однак польська сторона відповіла на це терором при мовчазній згоді влади. Громадянин, що побував на цих землях вже після частинного повороту українців, пише:

> Околиці, в яких ми колись жили, неможливо тепер пізнати. Холмщина і Підляшя були позбавлені свого автохтонного населення відразу після війни і тепер вони представляють щось дивне і чуже. Української

людности залишилось дуже мало, переважно старі люди. Культурне і суспільне життя цілковито завмерло. Спроби відновлення життя в межах існуючих можливостей, хоч би в культурній ділянці, зустрічають величезний спротив з усіх боків. Тому люди збайдужіли до усього, що не пов'язане з щоденним існуванням. Але цей прояв збайдужіння можна завважити не тільки тут, але й в усій Україні. Це не є льокальною недугою, але вона має глибоке соціяльне коріння.[34]

Церква в селі Модринь, Грубешівського повіту, сучасний стан.

З вивезенням українського населення на схід, а потім на захід, наступив розгром Православної Церкви. Проте, церква не завмерла. Короткий час митрополитом був Діонісій, якого однак примусили уступити зі свого становища і митрополитом було призначено архиєпископа Макарія (Оксіюка), підляшанина з роду. З його приходом фактично перестала існувати Автокефальна Православна Церква в Польщі. Церква підпала під впливи Московського патріярха. Було встановлено чотири православні єпархії: Білостоцьку, Лодзьську, Вроцлавську і Щетинську. Дві останні єпархії охоплювали українців на „зємях одзискаих" у воєвідствах Вроцлавському і Щетинському. У Вар-

34 З приватного архіву автора „Нарису".

шаві організовано духовну семінарію, що її очолив ректор о. Желізнякевич.

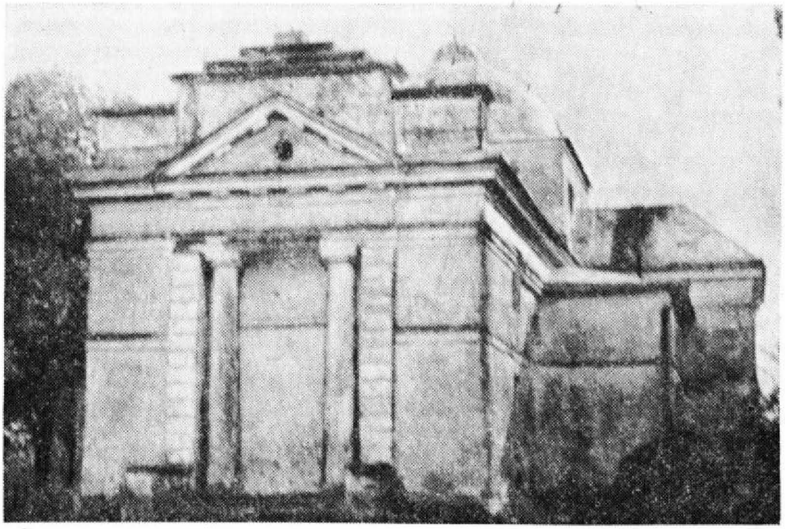

Церква в селі Курманові, Грубешівського повіту, сучасний стан.

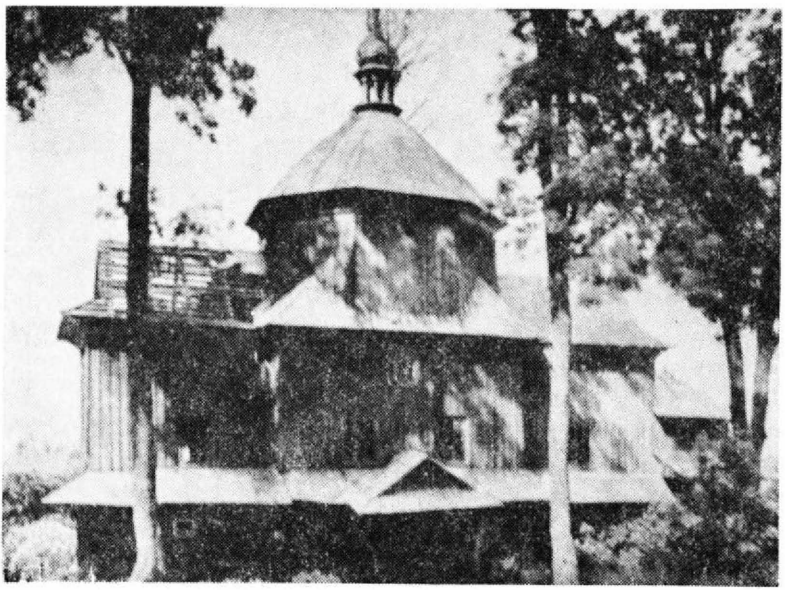

Церква в селі Мищові, Грубешівського повіту, сучасний стан.

Яблоченський св. Онуфрієвський залишився надалі в руках православних. Від 1947 року існує в Грабарці на Підляшші Марто-Маріїнський жіночий монастир. Оба монастирі в день відпустів (Яблоченський в день св. Онуфрія 25. червня і Марто-Маріїнський на Спаса, 19. серпня) стягають до себе тисячі вірних.

***

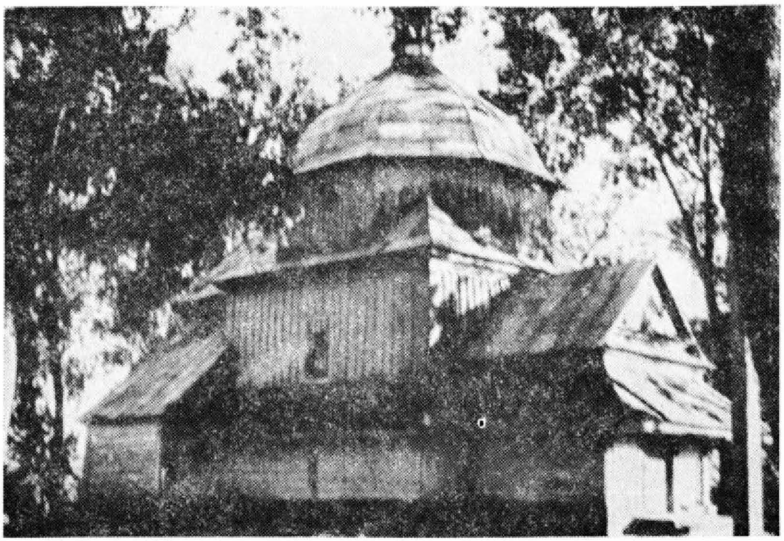

Церква в селі Шпіколоси, Грубешівського повіту, сучасний стан.

Признання урядом Людової Польщі східніх кордонів по лінії Буга і намагання опанувати „відзискані землі" на заході означає занехання давньої мрії поляків про Польщу „від моря до моря". В історичній перспективі це означає також занехання ягайлонської політичної концепції „походу на схід" і поворот до концепції Пястів. Ще в часі другої світової війни в 1942 році польська підпільна газета „Польска Вальчи" писала, що:

> місцем експансії польських творчих сил в Европі є простір поміж границею Польщі і етнографічною Росією, цебто балтийсько-чорноморське побережжя, а зокрема українські і білоруські землі, які знаходяться поза кордонами Польщі.

Але нове покоління польської інтелігенції з більшою чи меншою щирістю признає, що:

> поляки не є такою численною нацією, щоб могли заселити і опанувати простір до Чорного моря і в той самий час заповнити натуральний простір поміж двома морями. Міст поміж Балтийським і Чорним морем не може вважатися простором, на якому поляки можуть побудувати однородну, національну державу. Такий простір, виміряний щодо кількости польського населення, повинен бути в доріччях Одри і Вісли.

Мрії про опанування сходу і заходу одночасно і створення імперії, що охоплювала б собою українські, білоруські, литовські і німецькі землі плекає дальше польська еміграція.

Майбутня історія покаже властиві кордони усіх народів, що замешкують східню Европу.

Кінець.

ДОДАТКИ (ДОКУМЕНТИ)

ДОДАТОК Ч. 1

ПРОТЕСТ ХОЛМЩАКІВ

(„Вісник Союзу Визволення України", Ч. 151, стор. 333)

1.

Група полонених-холмщаків надрукувала в ч. 36 (95) часопису „Вільне Слово" оцей протест, надісланий до редакції „Глосу Народу":

Приєднуючись цілком до протесту наших товаришів із Дунасердагель проти статті „Хелмщизна пшеців урощенньом рускім", поміщеної в ч. 53 з 3. березня ц. р. польського часопису „Глос Народу", ми, українці-холмщаки, полонені табору Зальцведель у Німеччині, просимо редакцію дати місце на сторінках Вашої газети й нашому слову.

Ще не затихла світова пожежа, ще гудуть гармати, а вам поляки, тільки почала всміхатися краща доля, а ви вже крячете чорним вороном над нашою многострадальною Холмщиною і радіючи чужому нещастю, називаєте її польським краєм, а страждущий народ — поляками. Дякуємо вам, шановні сусіди, за вашу многолітню „опіку" над Холмщиною й її народом і рішучо заявляємо, що ми частина 35-мільйонового українського народу, нам дорога його славна героїчна історія, його невичерпана, багата, народня пісня, його стара культура, котру не змогли здушити ні ви, ні ваші „добрі" сусіди — москалі.

Холмщина була сотки років тим тереном, на котрім зустрічалися дві різні культури: польсько-латинська й українська. Польські діячі вживали всяких можливих способів, щоби полонізувати холмських українців, але це їм не вдалося. Наш простий народ стояв непохитною стіною супроти полонізаційних заходів. Треба тільки ближче придивитися до життя місцевого населення, до його звичаїв, весільних обрядів, пісень, одежі, характеру, щоб стверднти, що це не поляки, а українці. Доскональні досліди на місці в 1910—1912 рр., коли розбирали в Думі проєкт виділення Холмщини за межі Польщі, показали те саме.

Правда, значна частина українців Холмщини, завдяки репресіям російського уряду підчас „возсоєдінєнія" перейшли після толеранційного маніфесту 17. квітня 1905 року на католицьку віру, але це ще не значить, що вони мусять бути поляками, як не є поляками італійці, естонці, португальці, чехи й інші католики. Ви споминаєте про різні польські товариства на Холмщині, але їх зорганізували не селяни, котрі творять подавляючу більшість населення, а поміщики й ремісники - поляки, які живуть у містах і в економіях.

Вони разом з ксьондзами не жаліють ні матеріяльних, ні культурних засобів для полонізаційних цілей. З другого боку наш народ не має середньої й вищої кляси, яка могла б йому допомогти морально й матеріяльно, проти ворожих впливів. Під теперішню тяжку хвилю польські діячі мають ще й ту перевагу, що велику частину населення й усю інтелігенцію російський уряд при відвороті в 1915 р. примусово виселив до Росії, а тому з теперішнього положення на місці не можна робити ніяких висновків.

Ще раз звертаємося до вас, панове поляки: геть руки від нашої рідної країни! Ми не хочемо бути погноєм для вашої панської культури; ми не хочемо щоби ви бенкетували на руїнах славного колись Володимиро-Галицького Князівства, та щоб Холм — столиця могутнього нашого короля Данила був осередком чужої, ворожої нам культури. Ми хочемо вільної України!

Полонені-українці-холмщаки: Михайло Мусевич з села Рожанка, Володавського повіту; Антін Бриж з с. Біща, Білгорайського повіту; Йосип Троць з села Юзефів, Грубешівського повіту; Мартія Синовей з села Дорогуськ, Холмського повіту; Микола Борисовський з Яричева, Петро Бялік, Білгорайського повіту; Федір Матусевич з села Корчівки, Більського повіту.

ДОДАТОК Ч. 2

Д-р ТИМІШ ОЛЕСІЮК

ЯК ЗА ДІОКЛЕТІЯНА[1]

(Сторінка зі споминів)

1.

Це було у Варшаві в травні 1920 року. Стоючи на хіднику під свіжим весняним листям дерев, я пильно приглю-

[1] Друковано перший раз окремою брошурою накладом автора в 1960 р. Передруковується тут за дозволом автора.

дався й прислухався багатотисячній масі варшавян, що вийшли на вулиці, щоб прийняти участь у радісному всенародньому святі. Всі доми були удекоровані зеленню та квітами, серед яких висіли безчисленні польські біло-червоні прапори і щити з білим орлом.

З Бельведеру, стоючи у відкритому великому авті, виїхав Начальник Польської Держави Юзеф Пілсудський і поволі поїхав на чолі тріюмфального походу через Уяздовські Алеї, Новий Світ, Краківське Передмістя, — аж до Катедри Святого Яна в Старому Місті. Тут відправлено було урочисту Богослужбу подяки за даровану польському військові велику перемогу над московськими большевиками, завершену здобуттям від них Києва... Оп'яніла радістю і гордістю польська людність залишилась на вулицях до пізньої ночі.

Я, українець, рівнож радів тому, що наш Золотоверхий Київ визволився з-під московської кормиги. Але до мого радісного почуття поволі стала домішуватися якась непевність, якась тривога, якась досада... У цьому польському тріюмфі вражало те, що ніким, ніде і ніяк не виявлено жадного знаку того, що новоздобутий Київ це ж стародавня столиця України, і що здобуто його зусиллями не лише польських військ, але і армії Української Народньої Республіки, з якою Польща щойно кілька тижнів тому підписала Договір приязні й союзу.

Я був учасником-секретарем перед цим на переговорах і при підписанні Українсько-Польського Договору і чув урочисті запевнення представників Польського Уряду, що нововоскресла Польща не повторить вже своїх колишніх політичних трагічних помилок і не піде шляхом підбоїв і ворожнечі супроти українського народу. Навпаки, вона шукатиме сталої приязні й міцного союзу з самостійною й незалежною Українською Народньою Республікою для успішної оборони від спільного смертельного ворога — Московщини.

Тепер, в часі польського тріюмфу, мені стало виразно видним повне замовчування (не лише польськими масами, а й польськими урядовими чинниками) факту польсько-української угоди й союзу. Попередні урочисті польські запевнення виявилися звичайним дипломатичним блахманом, пустоцвітом, без яких-будь позитивних консеквенцій на майбутнє. Натомість реальним чинником у польсько-українських народніх стосунках закріплювався ідейний зміст гасел, виписаних на численних плякатах, обношуваних польською юрбою по вулицях Варшави. На них було написано: „Вільно, Мінськ, Кіюв, Камєнєц-Подольскі — до Польскі!"

Дивлячися на такі гасла та зводячи до купи свої спостереження й враження — я остаточно прийшов у своїй свідомості до політично-історіософічного висновку, що дуже добре уклався в ляпідарній формі нашого народнього прислівя: „З того пива не буде дива!"

2.

Невдовзі по польських тріюмфах, хтось дуже раненько застукав до дверей моєї кімнати в Римському Готелі, при Трембацькій вулиці, де містилася тоді Канцелярія Української Дипломатичної Місії в Польщі. Я зірвався з ліжка і через замкнені двері запитав, хто стукає й чого хоче від мене. Мені відповіли, що це селяни-делеґати з Холмщини приїхали раннім потягом і мають до мене рекомендаційні листи від братів Антона й Павла Васиньчуків з Холма. Я попросив їх хвилину зачекати на коритарі, поки я одягнуся й приберу свою хату. Потім я їх попросив до своєї кімнати, замовив для них снідання і почав розпитувати в чому річ.

Мої гості, а було їх троє, поінформували мене, що вони є селяни, делеґовані громадою села Спас, Холмського повіту, і приїхали клопотатися перед найвищим польськими властями, щоб не допущена була кривда над ними через відібрання і пересвячення на католицький костел їхньої прадідівської православної церкви. Вони вже мали довгі клопотання про це перед місцевими, спочатку повітовими, а потім і воєвідськими властями в Люблині, і всюди їх урядовці потішали та заспокоювали різними обіцянками, між тим сусідній ксьондз з кракусами вже викинули на двір і спалили церковний іконостас і оголосили в короткому часі пересвячення церкви на костел. Все це робиться під охороною місцевої поліції, яка кійками розганяє православних, арештовує їх і карає великими грошовими карами.

Я слухав своїх гостей і уважно придивлявся до них. Виразним провідником поміж ними був високий дід, десь за сімдесятку, з високим чолом, отіненим сивим довгим волоссям, що спадало йому ззаду на ковнір, з обличчям цілком чисто поголеним і прикрашеним глибоко осадженими ясними очима. Коло уст у нього укладалися складки, що надавали його усміхові якогось глибокого суму й доброти. Говорив він тихою, повільною мовою, добираючи чемних виразів і додаючи час від часу церковно-словянські слова й окремі речення. Загалом, він робив враження побожного старця з якогось манастирського скиту. За давніх часів він був титарем при церкві в Спасі й здобув собі загальне признання своїм прекрасним знанням церковного

богослужбового уставу й начитанністю в життях святих. Тепер, коли церква у Спасі стояла зачиненою на замок, він проводив спільними молитвами парафіян під церковними стінами на цвинтарі. Мав він у себе всі богослужбові книги й читав він з них попорядку і за священика і за дяка. З собою привіз він до Варшави тяжелезну рукописну Євангелію з першої половини XVI століття. Євангелія була старанно завернена у велику, кольорову хустку-шальонівку. Коли він розгортав хустку й відкривав Євангелію, то кожний раз набожно хрестився й цілував шкіряну палітурку на ній. На заголовній сторінці Євангелії можна було виразно прочитати дарственний запис осіб, коштом і снагою яких уфундована ця Євангелія до церкви у Спасі, а нащадки фундаторів її ще й досі проживають у Спасі. Ця Євангелія вважалася непорушним і найголовнішим доказом права православних парафіян на їхню церкву, - - проти зазіхань на неї католиків. Польські власті як в Холмі, так і в Люблині вже кілька разів пробували відібрати цю Євангелію. Поліція робила несподівані обшуки, щоб захопити Євангелію, але все невдачно, бо цю святиню переховувано було в таємній скритці в лісі.

Другим делегатом був кремезний господар у повній силі віку, з чисто поголеною бородою, з густими, чорними вусами, підстриженими над устами, і з білими міцними зубами. На ньому була тяжкий сукман з саморобного темного сукна, прикрашений рясно місцевим холмським взором з нашитими по швах ріжнокольоровими шнурами на грудях, на рукавах і на спині. Саморобні портяні сині ногавиці були запущені до високих халяв юхтових чобіт. У всій його фігурі вичувалася величезна фізична сила, непохитна воля й витривалість. Говорив він річево, спокійно й обережно, чистою українською мовою в її холмському діялекті. Він обмежувався на реферуванні дійсного стану речей та уникав висловлювати свої почуття та розумові осуди чи реакції.

Третім був двадцятипарулітній парубок у солдатському російському одязі й шинелі. Лице його було невиразне й очі його швидко перебігали з одної речі на другу. Говорив він, втручуючися в мову інших, якимсь дивним російсько-українським солдатським язичієм. Говорив з апломбом, як особа, що побувала по всій широкій „Расєї", „кров проливала на фронтах" і, загалом, здобула собі всесторонне революційне „образованіє". Його несподівані речення й вислови викликали виразне незадоволення його односельчан, однак це не збивало його з самовпевненого тону.

По довгих минулих роках пам'ять моя вже не захована чесних імен моїх гостей із Спаса й я в дальших моїх

оповіданнях буду називати їх Дідом, Господарем і Парубком.

Я пізнав від них всю їхню життєву епопею останніх років.

Воєнне біженство в глибину Росії, геть аж за Волгу, до Уфімської губернії. Їхнє життя там, в тузі за покинутою рідною Холмщиною й в очікуванні кінця війни та жаданого повороту додому. Труднощі й небезпеки цього повороту в обставинах революційної анархії й розрухи. Нарешті, прибуття до Спасу, доценту спаленого ще москалями, з полями зарослими високими бур'янами, березняком і вільшиною. А далі життя в тісних, темних, вогких землянках, живлення одною лише неокрашеною, а часом і несоленою картоплею та юшкою з лободи чи щавлю. Оранка задавнених облогів бракованим конем, спряженим з єдиною живителькою їхніх дітей — коровою.

Слухав я про це, дивився я на їхні обвітрені і засмаглі від сонця обличчя, на їхні мозолисті руки, — і горло моє стискалося від жалю, а на очі напливали непрохані сльози. Коли ж дальше почув я про знущання над ними чужої ворожої влади, про їхні терпіння ізза їхньої віри й народности, про їхню вперту боротьбу за свої людські права й гідність, — серце моє запалювалося гнівом, стискалися кулаки і на уста тиснулися прокляття гнобителям. Але було дещо в їхніх оповіданнях й такого, що наповнювало серце моє радістю й гордістю за цих простих селян і за всю нашу українську людність на захід від Буга. Це факти, як скоро і досконало, наполегливою тяжкою працею відбудовують українці свій економічний добробут, як пильно дбають вони за освіту власних дітей, як міцно тримаються своєї православної віри, своєї мови, своєї народности й звичаїв.

Мої гості, маючи опінію про мене добре знаних їм братів Васильчуків, ставилися до мене з респектом і повним довірям, але мали дещо перебільшену уяву про мої столичні зв'язки й можливості. Вони були певні, що я якнайкраще надаюся на їхнього дорадника і провідника до відповідних установ, що були б компетентні вирішити їхню справу.

Я не розчаровував моїх гостей, але, зробивши в собі перевірку сумління, мусів признатися собі, що я не тільки не знаю, як їм допомогти, але й не можу допомогти. По-перше, через своє службове положення в Українській Дипломатичній Місії, я мав особисті контакти лише в Польському Міністерстві Закордонних Справ. Скерувати туди селян у справі їхньої церкви, було і нерозумно і неможливо. Інші польські Міністерства були для мене тоді вповні незнаною джунглею. А коли б я, урядовець чужої, хоча

й союзної, Української Держави, з'явився там у супроводі холмських селян, то, напевно, був би всіма потрактований, як небажаний інтруз, і справа моїх гостей від моєї інтервенції, напевно, лише потерпіла б.

У положенні, подібному до мого, тоді знаходився кожний українець у Варшаві, тому я, добре поміркувавши, постановив перекласти ходатайські турботи на поляків, що знані були мені як ентузіясти польсько-українського замирення. Я вирішив попередньо з'ясувати справу й попросити поради у Станіслава Губертовича Стемпковського, поляка-українця з Поділля, що був у тому часі членом Уряду У. Н. Р. і знаходився у Варшаві.

3.

Із С. Г. Стемпковським, потомком Регіментаря Стемпковського, що був Предсідником Польського Суду над гайдамаками в Кодні 1768 року, я запізнався у Варшаві незадовго перед підписанням Польсько-Українського Договору з 22. квітня 1920 року. Це був тоді старець, біля семидесятки. Він говорив прекрасною українською мовою, з деякими особливостями подільського діялекту, знав прекрасно українську історію й літературу, а також новітній українсько-політичний рух. Про нього казали, і то, мабуть, небезпідставно, що він є масоном дуже високого степеня, вищого від Пілсудського, і що впливи його в польському національно-політичному житті майже безмежні. До мене, тоді двадцятип'ятилітнього молодика, він зразу поставився дуже прихильно, просто по-батьківськи, і я, з своєї сторони, віддячувався йому почуттям щирої симпатії, довірям і пошаною. Він часто по телефону умовлявся зі мною й ми йшли на спільну прогульку до прекрасних Варшавських парків і години проводили в щирих розмовах на теми польсько-українських давніших і сучасних відносин.

Я застав Стемпковського вдома і докладно оповів йому справу церкви у с. Спас. Моє оповідання зробило на нього помітне враження, як ілюстрація незмінности давніх польських політичних навиків і метод, як яскраве заперечення концепції польсько-української приязні. Він задумався й зажурився, а потім сказав мені:

Ви дуже добре зробили, що з цею справою прийшли до мене, а не поперлися просто до польських урядів. Ви, як український урядовець, пішовши з селянами до польських урядів, лише зашкодили б їхній справі. Не можу рівно ж піти з ними й я, бо хоч я поляк, але „чужинець", ще й до того Міністр Уряду УНР. Ходити з селянами в їхній справі можуть лише наші приятелі поляки,

що займають якісь становища в польських урядах. Але цих наших приятелів треба добре зазнайомити зі справою десь на нейтральному ґрунті й відповідно усвідомити щодо засадничої важливости справи для мойбутнього укладу польсько-українських стосунків. Отже найкраще ми зробимо так: я запрошу до себе нині на певну годину відповідних людей, а Ви, за пів годинки пізніше приводьте сюди своїх селян. Ми їх тут докладно розпитаємо і щось порадимо, але треба, щоб вони були в розмові з нами такими ж щирими, як були з Вами. Треба, щоб Ваші селяни не знали того, що говорять з поляками, а мали враження, що говорять із „своїми" людьми. Ми будемо розмовляти тут лише по-українськи, будемо для них просто „Панами з України". Не інструктуйте їх, що й як мають вони говорити. Чим більше буде безпосередности, тим краще.

4.

Коли я запровадив своїх гостей на помешкання Стемпковського, він дуже приязно привітав селян у передпокої й зараз же впровадив до сальону. Там було вже зібраних до двадцяти осіб, більшість яких я до того часу ще не знав. Вони всі рівно ж поручкалися з селянами і кожний сказав їм кілька привітних слів по-українськи. Я не сподівався так чисельного зібрання у Стемпковського й у мене з'явився страх, чи не втратять наші селяни присутність духа серед так чисельних панів. Але незабаром я вповні заспокоївся за своїх земляків. Наші холмські селяни в сальоні, серед незнаних панів, поводилися з такою гідністю, так спокійно, наче б вони були на бесіді у своїх родичів, — десь там у Столпю, чи в Городищі, біля Холма.

Стемпковські посадив їх на канапі за столом, сам сів біля них, а решта присутніх, посідали навколо, де хто хотів. Я став у кутку сальону так, щоб бачити вираз обличчя селян й більшости слухачів у часі розмови.

Стемпковський розпочав загальну розмову, сказавши селянам, що він довідався від „Пана-брата Тимоша" про ту біду, що привела їх тепер до Варшави. Зібрані тут панове хочуть рівно ж почути про те, яка діється кривда нашим селянам у селі Спас, Холмського повіту, зокрема про те, що католики хочуть відібрати від них їхню православну церкву. Спільними силами тут присутні постараються знайти спосіб, як зарадити лихові. Перш за все тут присутні хотіли б запізнатися з особистим життям вашим, пізнати ваш родинний стан, господарку, сусідські відносини, а також, загалом, про ціле село Спас, і чому воно так називається.

Дід, як найповажніша особа, почав помаленьку оповідати про себе і свою сім'ю, але в його оповідання скоро вставив запитання високий, гарний, білявий пан.

— Скажіть, Діду, Ви тут у Варшаві не маєте нікого знайомого, окрім Пана Тимоша, що привів Вас сюди до нас? Чи пан Тиміш є який Ваш свояк, чи знайомий? Чи Ви знаєтеся з ним віддавна?

„Ага, ось в чім річ!" — подумав я собі й уважно приглянувся до цікавого пана. А півтора десятка років пізніше цей пан, хоч і не лікар, врятував моє здоров'я, а, може, й життя. Він, займаючи високе становище в польському Міністерстві Внутрішніх Справ, уневажнив одне, важливе для мене, розпорядження Люблинського Воєводи Де-Трамекура. Цей воєвода, поляк французького походження, зарядив виселення мене з Підляських Вишнич до Берези Картузької для „громадянського перевиховання".[2]

На вищезгадане панське запитання спокійно відповів Господар:

— Ні, у Варшаві ми не маємо нікого знайомого. А з паном Тимошем ми запізналися лише сьогодні вранці, як прийшли до нього просто з залізниці. До нього нас скерували наші знайомі з Холма, брати Васиньчуки, — обидва дуже вчені й усіма шановані наші люди. Вони нам сказали, що добре знають пана Тимоша, що він також є добре учений наш чоловік з Володавського повіту. Пан Тиміш добре знається з поляками, високими панами у Варшаві, тож він вам допоможе, що зможе.

Відповідь Господаря, видно було по всьому, цілковито заспокоїла всіх присутніх панів. Селяни потім докладно і безперебійно оповідали про себе і своє господарство, про село Спас і його людність.

Село Спас, Холмського повіту, стоїть з непам'ятних часів і називається так, мабуть, від своєї церкви, що присвячена Спасу — Спасителеві людей, Господу Ісусу Христу. Церква давня-давня і ніхто не знає, коли вона була збудована, але напевно більш як чотириста років тому назад, бо Євангелія, надана до церкви, має вже коло чотирьохсот літ. Тут Дід розгорнув хустку й, вийнявши з неї рукописну Євангелію на церковно-словянській мові, поклав її обережно на столі. Він відкрив її на титульній

---

[2] У вересні 1939 року я мав можливість двічі віддячитися панові воєводі за його попередні виховачі турботи за мене. Перший раз: я прийняв його до своєї хати на почівлю, коли Пан Воєвода самоходом їхали з Польщі перебути спокійно війну на Волині. Другий раз: за кілька днів пізніше я нагодував його обідом, коли він вертався вже з Волині пішки і в лижових постолах. Пан Де-Трамекур дуже тоді хвалив вигоди ходження в постолах.

сторінці, де видно було дарственний [illegible] з датою церковно-словянськими числами-літерами. Усі присутні з великим зацікавленням розглядали цей величний пам'ятник нашого церковного життя на Холмщині. Дід оповів історію, як цю Євангелію було вивезено до Росії й як її, покрийому від ріжних большевицьких комісарів, було привезено назад до Спаса. Рівно ж оповів Дід, що й нині ця Євангелія переховується в таємних скритках, бо її хочуть відібрати від них ріжні польські пани із Холма, із Люблина. — Село Спас було дуже заможним перед війною, але тепер люди живуть дуже бідно, бо щойно повернулися з Росії, з воєнного біженства. Село швидко відбудовується, але ще багато людей живе у землянках та четвертина людности ще знаходиться в Росії.

Один з панів запитав:

— Чому Ви й ваші люди виїздили в часі війни до Росії? Чи робили це з своєї доброї волі чи були примушені?

Господар річево пояснив:

— І з волі і з неволі люди кидали свій край. У літі 1915 року на нашу Холмщину наступало військо наших ворогів — німців і австріяків. Наші люди їх боялися, бо чули, як вони жорстоко поводилися з нашими людьми з південної Холмщини, коли попереднього року австріяки наступали на Красник-Люблин. Особливо боялися наші люди угорців, які здобули собі погану славу немилосердних вішальників. Російська влада наказала, щоб вся людність перед наступом ворога кидала свої оселі й відходила на схід якнайдальше до Росії. Всі православні русини, хоч із плачем, але послухали наказу і, зложивши все найпотрібніше на вози, вирушили з сіл на шосу з Холма до Володави. Ще на їхніх очах донські козаки підпалювали хати і господарські будівлі, а навіть збіжжя в полі. В часі виїзду день і ніч небо заслане було димом з горіючих навколо сіл. Люди ставали на шосі, оберталися в сторону Холма і на колінах слізно молилися, щоб Господь дозволив їм повернутися з дороги, в яку вони вирушають, і знову побачити Холмські церкви і свою околицю. Ніхто з доброї волі не кидає рідну землю... Католики також виїздили, але їхні ксьондзи наказали їм при всякій нагоді затримуватися в дорозі, ховатися в лісах і болотах і старатися вернутися назад до своїх осель. Так більшість католиків і не поїхала до Росії.

Вирушили люди з-під Городища й їхали по шосі, віз за возом, на Володаву, Картузьку Березу, Слуцьк на Білорусі, аж за Бобруйськ до Рогачева над Дніпром.

Довга то була дорога й тяжка й люди мерли в ній, як мухи. Ніхто не зміг би порахувати могилок, наскоро споряджених при дорозі. Аж у Рогачеві люди позбулися за безцін своїх коней і возів та всіли до товарових вагонів-теплушок у біженецьких ешалонах. Іншу всю свою худобу поїли по дорозі... Повезли ці ешалони біженців якнайдальше на Схід, чи хотіли того люди, чи не хотіли. Люди дальше мерли від червінки й розвозили цю заразу у всі кутки Росії. Начальство наказало все і всюди поливати карбольованим вапном і всі люди ним просмердли. Але голоду не було, бо всюди на станціях були зорганізовані „Питателние пункти", де біженцям безплатно давали хліб та варену страву: борщ і гречану кашу з салом. „Кіпяток" рівнож був весь час і всюди.

Людей зі Спаса завезли в Уфімську губернію. Питали людей, чи хочуть ще дальше їхати, але людям вже дуже сприкрилося їхати залізницею. Стало вже дуже холодно і люди постановили вже висідати. Біженців дуже охоче розібрали до своїх хат тамтейші люди, бо всюди молодих чоловіків-робітників було забрано до війська, а до ведення господарств усюди бракувало робочих рук. Біженцями став опікуватися Біженецький Татянівський Комітет, і вони стали отримувати місячний пайок на прожиття. Наші люди, що вміють всяку роботу робити, скоро подіставали добрі праці на поблизьких заводах і фабриках, а й хто залишився в селян на господарстві, також не бідував.

Тамтешні люди: москалі, татари, башкіри, мордвини, — виявилися до наших людей дуже привітними, з ними не було жадних прикростей, чи ворожнечі.

Тольки живут они, як свині, очень грязно. Ізб своїх вони совсем не білять. Кушают щі, з тараканами і весьма смердючий кумис п'ють, — додав від себе парубок, що давно рвався до слова.

Дід на це докірливо похитав головою і сказав:

Ми тепер у земляпках не чистіше живемо, та й їмо не ліпше. Нема чого тих людей посуджувати! Люди там добрі, хочай вони є москалі, чи невірні магометани.

Як почалася революція, а потім війна поміж большевиками й бєлогвардійцями, то наші люди до того не вмішувалися, бо ж ми не тамтейші люди і то не наша справа. Окрім того, кожний з нас почав уже збиратися додому.

— Чого ж вам захотілося повертати на Холмщину, коли вам було добре в Уфімській губернії, де й люди привітні й наділи доброї землі вам мали дати з маєтків одібраних од поміщиків? Ви ж знали, що ваші садиби були

спалені ще в 1915 році, і що ви вертаєтеся лише на бідування на спустошеній землі? — запитав Стемпковський.

— То правда, що ми жили там добре і знали, що вертаємося стамтіль на непевність і бідування. Але там же не наша сторона, там же чужа земля, чужі люди, чужі звичаї, чужа мова, а ми споконвіку, з діда-прадіда, звикли жити на своєму обійстю, в своєму селі, серед своїх людей. Ми ж у себе кожне дерево, кожний камінчик, кожну стежку знаємо з дитинства. І так нас занудило додому, що нехай би нам і палаци там даровано, ми б їх все одно кинули і пішли б копати собі землянки в нашій холмській опоці.

Як почали ми їхати додому, то дорога назад з Росії виявилася ще тяжчою, як до Росії. Ніхто тепер про нас не дбав, ніхто нам дармо й кавалка черствого хліба не дав. Яких небезпеки ми зазнали, переходячи численні фронти внутрішньої російської війни! Скільки грошей на хабарі ми пороздавали, щоб тільки якось посовуватися ближче додому! Їхали ми і потягами і кіньми, йшли ми пішки, а як би треба було, то й на колінах рачки лізли б...

Як нарешті побачили ми нашу Холмську Гору, наші холмські церкви, а потім нашу околицю коло Спаса, то серце наше розривалося з подяки Господеві нашому, що сподобив нас повернутися до своєї землі. Прийшли ми на своє обійстя; на місці хати — згарища, поросли зіллям, а на розваленому комині вже й немала берізка виросла; овочеві дерева стоять засохлі, обламані, плоти навколо попадали, лише де-не-де стовпи стирчать похилені. Старі й малі, — стали ми на коліна, обернулися в сторону, де стоїть наша церква не спалена, і почали молитися Спасителеві, щоб не оставив нас і допоміг нам в нашому новому житті на давньому попелі.

Прибули ми додому десь в середині весни і було ще досить холодно. Перед нами наших людей ще вернулося мало, тож не було кому нас до себе прийняти. Аби мати хоч якийсь захист, — побудували ми собі з жердок хижу, таку як башкіри будують собі на пасовиськах. Понакривали ми її ряднами од вітру й дощу й так пересиділи якийсь час, поки не викопали собі просторішої й певнішої землянки. На осінь зложили ми в землянці піч на варення страви і для тепла, і так прожили в ній наступну зиму. На весну ми вже побудували собі хату, а свою землянку віддали в користання сусідам, що прибули додому пізніше.

Скоро по повороті додому, за позичені в знайомого жида гроші, купили ми корову, дітям на молоко, і бракованого коня. Тим конем спряженим з коровою, заорали ми дещо поля й посадили якнайбільше картопель.

Зродили вони, як на чудо. Засіяли ми дещо й ярини, так що з осені й свій власний хліб стали їсти. Але найбільшу працю поклали наші жінки й діти на оброблення городів, де вони насадили все, що можна було подумати придатним до їжі. Восени і ми були вже не голодні та мали чим інших, потрібуючих, обділити.

На будівлю хати, клуні й хлівів, для свиней і худоби, дістали ми матеріял з урядового лісу. Такий є закон про Державну поміч на відбудовання зруйнованих війною господарств, але нам довелося чимало походити, чимало часу стратити й грошей роздати на хабарі ріжним урядовцям, поки ми таки дістали квитки на цей матеріял. Спочатку нам зовсім відмовили в допомозі, бо, мовляв, ми самі добровільно покинули свої господарства і самі спалили свої забудовання. Ми свідками довели, що то неправда. Тоді нам сказали, що допомога має бути лише полякам, а ми русини, яко вороги Польщі, не маємо права на якусь допомогу. Коли русини хочуть тепер жити в Польщі ,то мусять довести свою приязнь до неї, ставши поляками-католиками. А хто не хоче того вчинити, то нехай їде собі назад до своєї Росії. Ми відповідали тим панам, що ми в своєму селі не є якісь приблуди, як цигани, чи жиди, але люди споконвіку тутейші. Нам нема чого іти до Росії, бо ми там не належимо. Ми не є москалі, а русини, або як тепер всі кажуть на нас, українці. Такими ми народилися, такими й помремо, — на те Божа воля, а віра наша православна, така ж християнська, як і католицька. Окрім нас українців, ще й багато інших народів тримається православія, не лише москалі. Ми для Польщі не є ворогами, ми є люди спокійні, не якісь розбійники, чи большевики, а працюємо на своїй ріллі, як хлібороби, на пожиток всіх людей. У Польщі ще нема такого закону, що всі тут мусять бути поляками-католиками. Є в Польщі лютерани — німці, немало їх і в Холмському повіті, є жиди по всіх містах Польщі, - - їх ніхто не примушує бути католиками, ніхто не відбирає від них їхніх божниць. То чому власне ми, українці, маємо відрікатися своєї віри і своєї народности?..

Врешті решт ми таки вибороли собі той будівельний матеріял і звезли його толокою в зимі на своє обійстя. Але з тої нашої суперечки, що ми не хочемо бути перекинчиками й католиками, постала наша теперішня біда. Поки поляки сподівалися, що ми, опинившися під польською владою, з біди та примусу, з часом таки зробимося поляками, то вони й зоставляли нас у спокої. Влада не дозволила нам відчинити нашу церкву і запросити до себе священика на парафію. Влада казала, що ми ще надто

бідні, щоб спромогтися утримати парафію. Але, коли люди збиралися в свята на цвинтарі коло церкви молитися й співати побожних пісень, то спочатку тому ніхто не перешкоджав. Навіть кілька разів приїздив до нас з Холма священик і правив нам Службу Божу під церквою.

Та про все це дізнався ксьондз із сусідньої католицької парафії, що забрав був собі нашу парафіяльну землю і присвоїв собі право і на нашу церкву. Одної неділі він приїхав до нашого села і просто скерувався на цвинтар до церкви, де люди вже зібралися молитися. Він запитав, чого тут люди зібралися? Йому відповіли, що на молитву Божу. Тоду він голосно став людям казати, що коли вони хочуть в свято молитися, то мусять іти для того до костела, де ксьондз мшу править і казане виголошує. А так збиратися під церквою не годиться. Так роблять лише відщепенці від Божого Костела — схизматики, чи лютерани. То є незаконне зборище, заборонене і церковною і світською владою, і такі молитви не мають перед Богом жадної ваги. Люди тоді почали ксьондзові відказувати, що, по-перше, їм нема чого йти до католицького костела й слухати мшу і ксьондзівську науку, бо вони є православними, мають свої церкви і своє духовенство. Подруге, коли їхню церкву влада поки що не дозволяє одчинити, то вони можуть Богові молитися й біля церкви. Потретє, Господь напевно вислухає їхню щиру молитву й поза церквою, коли, як сказано в Євангелії, вислухав і молитву розбійника благоразумного, що висів розп'ятий на хресті. А тутешні ж люди таки не розбійники й не безбожники якісь, бо інакше вони не молилися би Богові, а кланялися би якимсь бовванам, чи мамоні... Ксьондз не міг нічого людям доказати, але заборонив їм збиратися коло церкви й загрозив за непослух карою. Ксьондзь від'їхав, а люди не послухали його заборони й далі продовжували молитися на цвинтарі.

Тоді, по якомусь часі, ксьондз приїхав до села з поліціянтами і наказав людям розійтися з цвинтаря. Баби почали голосити, діти плакати, а чоловіки сперечатися з ксьондзом, кажучи, що він не має жадного права проганяти їх від православної церкви, що її ще їхні прадіди побудували собі. Ксьондз наказав поліціянтам розганяти палками людей і вони це зробили, заарештувавши при цьому кількох чоловіків і бабів „за опір владі".

На другий день селяни зі Спаса гурмою з кількох десятків душ пішли до Холма до Старости скаржитися на самоуправство ксьондза і поліції. Після довгого одтягання Староста прийняв кількох селянських депутатів і вислухав їхню скаргу. Він наказав селянам спокійно верта-

тися додому і чекати на повідомлення влади про її рішення в справі їхньої церкви. Він накаже ьсьондзові й поліції не втручатися до справи і зараз же накаже випустити арештованих. — Люди задоволені вернулися зі Староства і стали чекати на повідомлення про відкриття їхньої церкви.

Коли на наступну неділю люди знову зібралися на цвинтарі, то ксьондзь знову з'явився і почав гукати на людей. Поліція була на селі, але до цвинтаря не підходила вже, а лише здалека дивилася, що робиться на цвинтарі. Коли ксьондз дуже вже намагався на людей, то йому сказали, щоб він не галасував, а забирався собі геть. Він не є їм жадною владою і Староста сказав, що ксьондз не має права вмішуватися до їхніх справ. Тоді ксьондз з пересердя закричав, що він їм ще покаже своє право, так що будуть вони ще гірко плакати. А Старості він також покаже, що його справа гребатися в папірцях, а не вмішуватися в справи католицького костелу. — Ксьондз від'їхав переслідуваний сміхом і кпинами людей, але тим часом поліція на селі наробила цілу купу протоколів і грошових кар „за несанітарне" утримання їхніх садиб та колодязів...

— Слухайте, люди добрі, — втрутився тут в оповідання присутній в сальоні пан Г. Юзефський, — тож у вас вже правдива війна ведеться з тим несамовитим ксьондзом і невідомо ще, чим це може кінчитися, коли ще й біскуп до ксьондза приєднається... А може би ви, для святого спокою, стали уніятами, коли вже ніяк не хочете бути католиками? Тож і ваші батьки колись були уніятами і тепер в сусідній Галичині всі українці є уніятами. Ніхто їм там їхніх церков не відбирає і нема там жодного неспокою через віру.

— Милий Ви наш пане! — відізвався на це Дід — Ваша правда, що галичани є нині уніятами, та й наші батьки також були в унії, аж поки її царське правительство не скасувало. Але ж в історії пишеться, що наш весь руський народ ще спервопочатку був охрещений в православній християнській вірі греками за часів нашого святого Великого Князя Володимира. Унію запроваджено в нас геть-геть пізніше, — поляками через підкупство деяких наших безхарактерних єпископів. Народ наш не хотів унії й польська влада накидала нам її насильством. Проти такого насильства й почали воювати з польською шляхтою наші козаки. Ще й тепер говориться у одній нашій стародавній пісні: „Та немає краще, та немає лучче, як у нас на Україні, та не буде ляха, та не буде жида, не буде й унії".

Поки наші люди зоставалися під польським правом шляхетським, то й мусіли йому коритися й перебувати в тій милій полякам унії. А як по останньому польському повстанню польське право було заступлене російським, то наші люди на Холмщині стали намагатися вийти з унії й бути так, як і вся решта нашого народу за Бугом, — православним. Почали люди слати прохання до влади, щоб дозволила їм бути православними. Але німці, що завсігди верховодили в царських урядах, чомусь перешкоджали такому добровільному поворотові до православія. Натомісць зроблено було так, що цілу унію, хотів її хто чи не хотів, цілком скасовано було і наказано було всіх, що були уніятами, примусово записати православними. Таким насильством російське правительство наробило великого заколоту серед нашого народу. Бо віра людська то справа дуже делікатна й не зносить жодного насильства. Поляки переконували наших людей, що уряд накидає їм свою московську дику віру, що ще більше противна Христовій науці, ніж віра татарська... Багато наших спантеличених людей, особливо на півночі, на Підляшші — не захотіли підкоритися царському указу й стали так званими „упорствующими", або попросту „калакутами". Пан Тиміш нам оповідав, що більша частина його родичів, що живуть у Межирічах на Підляшші, стала такими калакутами назавжди.

Але в нашій околиці, коли було скасовано унію, то мало хто за нею жалував. Коли в часі першої революції в Росії вийшов царський указ про волю віри, то, хто хотів, зробився католиком, а хто ні, то зостався православним, а про унію, то вже ніхто й не згадував. Я ще добре пам'ятаю з моїх молодих літ, яка то була у нас унія. Богослуження правилося у нас по церковно-слов'янськи, по-православному, але священики уніятські, то все приставали з католицькими ксьондзами, розмовляли все по-польськи й навіть казання в церкві старалися говорити по-польськи. Люди відчужувалися від уніятських ксьондзів і ходили на відпусти до православного Почаєва, чи до Яблочної — на Святого Онуфрія. Ми тепер не хочемо жодної унії, бо так міркуємо, що ті наші галичани — уніяти, то бідні люди: вони одділилися від православія і всього нашого народу, але ще не пристали остаточно до правдивих католиків — поляків, чи німців.

Дід іще щось хотів сказати, але Парубок, що весь час намагався вставити й своє слово, промовив:

— Унія, Господа, для нас дело совсем неподходящее. Вона, як правільно говорять поляки... Але впертому Па-

рубкові дальше не дали говорити і Дід і Господар, що замахали на Парубка руками і сердито заговорили:

— Та цить ти, Парубче, цить! Хіба ж то годиться так говорити на віру людську, хоч би й найгіршу? Не слухайте його, ласкаві панове! Він то вже такої непристойної мови серед тих большовиків в Росії набрався.

Парубок дуже понервовано виявляв очевидну охоту розпочати суперечку зі своїми старшими односельчанами, але тут вмішався пан Стемпковський і попросив Господаря продовжувати оповідання про боротьбу з ксьондзом за церкву.

— Отож ждали ми, ждали на обіцяне Старостою повідомлення про розсуд влади в нашій церковній справі, — ждемо й досіль... Вже кількоро Старостів у Холмі змінилося і всім їм ми надокучували своєю бідою. Були ми вже кілька разів і в Люблині у пана Воєводи й він нас заспокоював та обіцяв все добре... А тим часом ксьондз далі із поліцією таки завзялися на нас. Ксьондз зорганізував з ріжної приблудної голоти-дворусів таке народово-стрілецьке з'єдночене, що називається „кракуси", і почав нас тими кракусами побивати. На дорозі до міста, як хто іде поодинці, чи то чоловік, чи жінка, то кракуси переходять дорогу і дручками без милосердя побивають. Мусимо тепер більшою гурмою ходити. Що вони нам шкоди наробили, випасаючи наше збіжжя; скільки коням хвостів понаобрізували; скільки телушок вилами попробивали! Одної ночі нам всі колодязі позапаскуджували накидавши туди всякого стерва, здохлих котів і собак. Ледви ми вичистили наші колодязі, як вони нам їх позаливали якоюсь смердючою нафтою. І так так не маємо жодного дня, щоби не зробили вони нам якоїсь докуки. А поліція все їх покриває, а наших людей арештовує й побиває, або накладає великі грошові гривні за всяку дурницю. Ксьондз ходить по селі й нахваляється, що не дасть він нам тут жити, коли ми йому не скоримося і не перейдемо на католиків. Терпимо, остерігаємося якогось раптовного вчинку, чи насильства вчинити тим ненависним нашим мучителям. Але не бачимо тому кінця.

Обличчя Господаря аж потемніло з внутрішнього напруження. Помовчавши якийсь час, він продовжував.

— Останньої неділі приїхав кількома фурманками ксьондз з кракусами просто до церкви. Поліціянти стали перед огорожою цвинтаря з рушницями на поготівлі. Люди повиходили з хат та почали сходитися до цвинтаря, але старший поліціянт на них закричав, щоби ближче не підходили, бо поліціянти будуть стріляти. А в церкві тимчасом ксьондз наказав сокирами вирубувати іконостас та

здіймати всі ікони й викидати їх на цвинтар на одну купу. Як побачили люди, що кракуси ікони з церкви викидають, то піднявся такий плач і лемент, що аж в сусідніх селах було його чути. Молодші чоловіки кинулися було кілки з плота витягати, але старші таки упросили їх не робити бійки з озброєною поліцією. Коли винесли кракуси велику ікону Святителя Миколая і кинули її на землю, то один кракус став чоботом на святе обличчя і голосно, щоби всі люди чули, закричав: „Маш тобє так, курва твоя маць, москєвська мордо!" У нас всіх на таке бузувірство неначе серце обірвалося і крик зняли люди, аж до неба. Ксьондзь вибіг з церкви і наказав обіляти нафтою купу з іконами й підпалити. Горіли ікони до пізньої ночі, горіло полум'я і в нашому серці...

Замовк Господар серед понурої тиші, що запанувала в сальоні. Нарешті почувся голос Діда і в голосі тому чути було гіркі сльози.

— Пани наші дорогенькі! Допоможіть нам! Ми й нащадки наші будемо Господа молити, щоби винагородив Вам за Ваше добре діло. Не дайте подоптати наше людське право молитися так, як душа наша хоче. Не допустіть до того, щоби в нас було зграбовано наше найбільше, найдорогошінніше добро, — нашу прадідівську церкву. Ми терпимо і будемо терпіти за нашу віру. Але чи буде якесь добро з наших терпінь нашим мучителям? Чи не покарає їх Господь за їхній нерозум і нелюдяність? Та ж єсть таки правда, хоч на небі. — Ви, панове, люди вчені, то напевно читали таку книжку, де описано, як колись християни терпіли переслідування од Римського імператора Діоклетіяна. Направду, ми тепер терпимо за свою віру так, як ті християни за Діоклетіяна. Дайте нам рятунок, панове!

Глибоку, напружену тишу в сальоні ніхто не наважувався перервати і, здавалося, вона буде тривати вічно...

Аж раптом почувся голос Парубка:

— Дейстівтельно, Господа, все еті поляки так уже нам надокучили, що ми і смотреть на них не можемо і смердят вони нам хуже, як собаки...

В сальоні тоді наче бомба розірвалася. Всі повставали з місць і почали сміятися. Ніхто не слухав, як обурені Дід і Господар накинулися з докорами на Парубка...

Пан Стемпковський рівно ж встав зі свого місця і попросив у присутніх хвилинку спокою й уваги. Посміхаючися в бороду, він звернувся до селян:

— Дякуємо вам, що ви так щиро й добре розказали нам про себе й свою справу. Тепер ви зостанетеся з нами тут на обід. Вам нема чого вже йти до Пана-Брата Тимо-

ша, бо ми подбаємо про відповідне приміщення для вас на час, поки вам треба буде перебувати у Варшаві. За нагоду ж познайомитися з вами, — я, та напевно і всі зібрані тут, щиро вдячні Пану-Братові Тимошеві!

Я попрощався зі Стемпковським і всіма присутніми і скерувався до дому. У передпокої мене затримав пан Г. Юзефський і, сміючися, прошепотів мені на вухо: „Признайтеся, пане Тимоше, це Ви намовили того хлопця сказати про собак". Моєму рішучому запереченню, я бачив він зовсім не вірив...

За кілька день зайшов до мене Парубок, щоби забрати селянські клунки, залишені у мене по приїзді. Іншим делеґатам із Спасу наказано було не заходити до мене до Римського Готелю, бо там міститься Українська Дипльоматична Місія й поліція завважує, хто до Готелю заходить.

Парубок із захопленням оповів мені про „українських панів", що дійсно виявилися дуже впливовими серед поляків у Варшаві. Вони всюди ходили з депутатами із Спаса: і до Соймових послів, і до Сенаторів, і до ріжних міністрів, і директорів. І всюди селяни мусіли наново оповідати...

— По якому ж ви оповідали? — спитав я.

— Звичайно, по-польськи. Ми всі добре вміємо говорити по-польськи, так що поляки не вірили нам, коли ми казали їм, що ми є українці... Але всюди нас запевнили, що нашу церкву нам одчинять, а ксьондза і поліцію, покарають за їхню сваволю.

**
*

Вітер життя поніс мене скоро в інші місця і до інших справ на еміґрації. Мені не довелося вже ніколи побачити моїх короткотривалих гостей зі Спаса. Я не знаю, чим закінчилася їхня справа, радістю чи сльозами... Але в душі моїй все залишається запит:

— Невже і тут була лише польська звичайна „обецанка-цяцянка"?...

ДОДАТОК Ч. 3

Д-р ВАСИЛЬ ДМИТРІЮК

СПОМИН З РОКІВ 1918—1927[1]

В перших днях січня 1918 року частина 4-ої піхотної дивізії зукраїнізованого 6-го корпусу на зарядження командира дивізії, генерала Поджіо, вирушила потягом

[1] Ці спомини друкуються вперше. Вони написані д-ром Дмитріюком спеціяльно для цього „Парису".

зпід Збаража до Бердичева, де мала здемобілізуватись. Я був тоді дивізійним лікарем. В Бердичеві мали ми дістати інструкції, що зробити з санітарним майном дивізії, але жодних інструкцій ми тут не отримали. Наступні ешелони з вояками дивізії і генералом Поджіо не прибували.

В Житомирі мав бути головний штаб та головна санітарна частина армії, і тому ми разом з завідуючим господарчою частиною нашого ешелону, Покотиленком, виїхали потягом до Житомира за інструкціями. Там застали ми повний хаос: ніяких штабів, ніякої військово-санітарної влади — все кудись розвіялось. Ні з чим ми рішаємось вертатись до Бердичева, хоч би для того, щоби врятувати своє мізерне особисте майно, для мене найважніше — документи, лікарські дипльоми. Та повернутись потягом вже не пощастило, бо потяги поміж Житомиром і Бердичевом перестали курсувати. Тому вирішили вертатись пішки.

Та не довелось і пішки вернутись до Бердичева. В половині дороги ми зустріли старшин, які власне втікали з Бердичева та розповіли нам, що Бердичів зайняли большевики і там йде грабунок військового майна. Над старшинами знущаються і їх мордують. Тому вертаємось з Покотиленком до Житомира: він до своїх знайомих, яких сподівався відшукати, а я на двірець з надією відшукати якийсь потяг і податися до Києва. На станції метушня. Стоїть якийсь потяг — то був потяг Отамана Симона Петлюри. Сам Петлюра в салдацькій шинелі стояв на платформі і видавав якісь накази. Я познайомився з С. Петлюрою ще на другому війському з'їзді, де мене було обрано членом редакційної комісії, головою якої був власне С. Петлюра. Я підійшов тепер до нього і оповів, в якій ситуації я опинився, та просив поради, що мені робити. „Хочете вступити до мого коша?" — спитав він мене. „Звичайно, хочу, як що це можливе!" „Зачисліть до штабу Коша" — дав він наказ: „а Ви, докторе, ідіть до штабового вагону".

Так я опинився в штабі Коша. Там я познайомився з братами Володимиром і Олександром Удовиченками, завідуючим господарською частиною О. Базилевичем та іншими. Тут же в Житомирі на кілька хвилин я зустрів Т. Олесіюка в салдацькій шинелі, з рушницею в руках, який встиг мені лиш сказати, що Київ зайняли большевики і що в Києві є мій брат Карпо, доля якого тепер невідома, бо він міг згинути з большевицьких рук. В Житомирі також опинився і уряд УНР і члени Центральної Ради.

Наш потяг вирушив в напрямку Коростень-Сарни. По дорозі ми розброювали ватаги російських большевиків, що сунули з майже вже неіснуючого фронту та грабували місцеве населення. Обезброєних ми відпускали повертатись до своїх країв.

Близько 4-ох тижнів проїздили ми поміж Житомиром і Сарнами. Часто говорили ми з С. Петлюрою про сучасне важке положення України. Володимир Удовиченко просив мене вчити його говорити українською мовою, бо він, хоч почував себе українцем, слабко володів українською мовою.

Нарешті ми довідались, що підписано 8. лютого 1918 року в Бересті мир поміж Україною і Німеччиною і що німці мають прийти „з допомогою". Отаман Петлюра вирішив за усяку ціну вступити першим до Києва. І дійсно, наші перші три автомашини, в одній з яких знаходився і я, в'їхали до Києва пізно у вечері і зупинилися на Лукіянівці в приміщенні вчительської семінарії. За нами прибули до Києва і інші боєві частини українського війська, а другого дня увійшли до Києва німці.

Дещо пізніше, перебуваючи у Києві, відвідав я отамана С. Петлюру в готелі „Прага" і сказав йому, що залишаю військову службу і маю намір повернути на Холмщину, яка по Берестейському трактатові прилучена до України. С. Петлюра побажав мені успіху в дальшій праці та сказав, що й він залишає військо і збірається працювати в Земстві.

Разом з членами Холмського Комітету зустрілись ми з Головою Центральної Ради, професором Грушевським, який гратулював нам з прилученням Холмської губернії до України та побажав холмщанам успіху в праці.

Губерніяльним Комісаром Холмщини, Підляшшя та західньої Волині, які все ще знаходилися під німецькою та австрійською окупацією, призначено було Скорописа-Йолтуховського, б. члена Управи С. В. У. Йому було доручено організувати адміністративний апарат цих земель. Комісаром освіти, замість бувшого директора Холмської Дирекції Народніх Шкіл, Ф. Кораллова, було призначено мого брата, якому пощастило перебути большевицьку окупацію в Києві. В порозумінню з Холмським Комітетом і проф. Грушевським, перша група холмщаків, будучих урядовців, була вислана до Берестя, місця осідку комісара, Скорописа-Йолтуховського, в його розпорядження десь в кінці квітня 1918 р. В цій групі були: А. Васиньчук, Т. Олесіюк, о. Віктор Козловський, д-р Дмитріюк, Яків Войтюк, Чорний і ще дехто. Прибули ми до Берестя десь перед полуднем. Коли ми висіли з вагону — нас оточила

німецька військова сторожа, здивована нашим зовнішнім, не дуже репрезентативним виглядом. На нашу заяву, що ми прибули з Києва до розпорядимости українського комісара Скороциса-Йолтуховського, німці навели справку в „Оберкомандо Ост", що містилося в цитаделі, як мають з нами поступати. По яких 15—20 хв. нам сказали, що Скороциса в Бересті немає, він поїхав до Холма, де, певно, і знаходиться. Ми попрохали дозволу мені і Т. Олесіюкові поїхати до Холма відшукати Скороциса. Нам дозвіл цей дано і ми найближчим потягом вирушили до Холма. В Холмі ми відшукали комендантуру міста, яка містилася в бувшій мужеській гімназії і тут ми стали питати за комісаром Скороцисом. Там здвигнули плечима і відповіли, що вони про українського комісара нічого не чули. Це була австрійська комендантура, в якій працювали поляки, Тоді ми запитали, чи є в Холмі німецька комендантура. Нам вказали на „Гірку". На „Гірці" ми легко віднайшли німецьку комендантуру, зголосились туди і оповіли, про що нам ходить. Німці відразу зорієнтувалися в ситуації і просили зачекати, заки вони наведуть справку. За кілька хвилин нам сказали, що Скоропис-Йолтуховський був в Холмі, виїхав до Люблина, з Люблина вирушив до Берестя, в дорозі йому зіпсувалося авто, але воно вже направлено і наш комісар напевно тепер вже в Бересті і туди порадили нам вертатись. Ми були чимало здивовані такою німецькою точністю, подякували за інформації і повернули до Берестя.

Дійсно, в Бересті вже був Скоропис-Йолтуховський, який відразу заопікувався нашою групою. Нас примістили в Цитаделі, в будинку недалеко від „білого дому", в якому відбувалися мирові переговори. До нас часто приходив Скоропис, який з'ясовував нам положення, в якому ми знаходимось. Окупація німцями наших земель має ще потривати деякий, точно неозначений час. В самому місті Бересті населення зовсім немає, очевидно, що в цитаделі знаходиться „Оберкомандо Ост" — вище командування східнім фронтом. В інших містах, як Біла, Кобринь — мешкало переважно жидівське населення. Місцевого населення по селах майже не було, все було в біженстві. По деяких селах була невелика кількість наших поліцуків з-під Пінська та прифронтових теренів, яких німці виселили на дальші від фронту терени. В деяких селах були жидівські родини. В краще загосподарених селах були місцеві німецькі комендатури. Жиди були перекладачами для німців в порозумінню з місцевим населенням.

Важливою справою того часу був поворот наших біженців, що в скорому часі повинні були напливати до

своїх родинних місцевостей. Завданням комісаріяту було організувати адміністративний апарат, справу прохарчування, народньої освіти, суспільної опіки, релігійної опіки. Як не важко було це зробити в майже обезлюдненому краю, все ж таки в 1918 році пощастило дещо зробити.

Губерніяльним комісаріям з осідком в Бересті представлявся так: Скоропис-Йолтуховський — комісар; Донець - заступник комісара; урядовці: В. Мартинець, Озерянець (Єзерський), М. Войтюк, Е. Шелгейко та інші. Господарчо-продовольчу справу мав організувати Шелест зі своїми помічниками. Засновано кооперативу на чолі з Миколою Макаруком. Культурно-освітні справи мав під своєю опікою губерніяльний комісар Карпо Дмитріюк зі своїм заступником, Т. Олесіюком. Медично-суспільну опіку від самого початку організував д-р Василь Дмитріюк.

Духовно-релігійну опіку над нашою громадою мав о. Віктор Козловський, а пізніше прибувший греко-католицький священик М. Кіт. Судівництво мав організувати Володимир Криницький.

До усіх цих відділів прибували нові люди, скеровувані сюди Холмським Комітетом з Києва. Почали прибувати й наші біженці з поблизьких районів Росії. В літі 1918 року прибули мої родичі, тато, мама та сестра Віра, які поселились у своїму селі Костомолоти, але не у своїй хаті, яка була спалена в часі війни.

Губерніяльний комісар пошукував і покликував кандидатів на повітових старост. Вони мали на місцях організовувати українську владу. Завдання було надзвичайно важке з уваги на брак досвідчених людей. В господарському відділі справи представлялися не краще. Край був спустошений війною. Людність вертала з біженства і здебільшого не знаходила своїх хат. Наладнання довозу харчів, будівельного матеріялу і т. п. було тільки в проєктах, здійснити це не було ніякої можливості, бо в центральній Україні не усе було в порядку.

Найбільшу активність виказав комісаріят освіти. Призначений центральною владою Карпо Дмитріюк перейняв „Холмську Учебну Дирекцію" від бувшого директора Кораллова, і передав часове завідування справами дирекції професорові Миколі Михалевичеві, а сам зі своєю сім'єю приїхав до Берестя. В порозумінню зі Скоропис-Йолтуховським та при його допомозі, разом зі своїм заступником, Т. Олесіюком, він зорганізував учительські курси українознавства для вчителів. По вислуханню цих курсів вчителі призначались на учительські посади в селах. Таких курсів в літі 1918 року відбуолсь 3 черги. Викладачами на курсах були: К. Дмитріюк, Т. Олесіюк, проф. Глад-

кий, проф. Рудницький. Деякий час викладав гігієну д-р В. Дмитріюк. Відкрито було початкову школу в Бересті при Братській церкві. Засновано було товариство „Просвіта". Основоположниками були: комісар Скоропис-Йолтуховський, Карпо Дмитріюк, В. Дмитріюк, Т. Олесіюк, д-р Павло Король та майже усі урядовці комісаріяту. Було підготовлено і поставлено „Наталку-Полтавку". Ролю Возного грав д-р Дмитріюк, Наталки — панна Бігунівна, Виборного — Г. Дрозд, Терпелиху — п-ні Прокоп. Вистава пройшла з великим успіхом. Дохід біля 800 нім. марок призначено на дитячий притулок, що прибув з біженства до Берестя з керманичем діяконом Туркевичем.

Лікарсько-медична опіка була під керівництвом д-ра Дмитріюка, і спершу в тій ділянці працював він один. В міру прибування біженців, прибували і лікарі. Одним з перших прибув д-р П. Король, інтерніст-гінеколог, потім молодий лікар Ганкевич, д-р Лучко (лікарка-жидівка), д-р Урбан, д-р Бекаревич, який одначе виразно симпатизував з большевиками і повернув до Росії. Організовано було лябораторію при вул. Гоголівський Бульвар (за часів поляків Косьцюшки), до якої почали зголошуватись хворі. Знаючи усіх лікарів, я рекомендував Скорописові іменувати головним лікарем д-ра Копистянського, а на заступника — д-ра Короля. Я залишився лікарем для спеціяльних доручень і мені доводилося їздити до Києва як в справах медичних, так і в інших, на доручення Скорописа-Йолтуховського. Дещо пізніше пощастило нам перебрати від німців військовий шпиталь на Граєвці (передмістю Берестя) з повним оборудуванням.

Терен комісаріяту в часі німецької окупації був майже цілком позбавлений духової опіки задля браку священиків. В першій групі, що прибула з Києва, був о. Віктор Козловський, що зайняв Братську православну церкву, в якій правив Богослуження. З часом почали прибувати інші священики. По виясненню ситуації, у якій ми усі знаходились, о. Козловський радив усім священикам їхати на свої бувші парафії, або в ті села, де були вже люди і церкви, а немає священиків. Ця справа була не легкою задля браку точних відомостей і комунікації.

Прибув до Берестя і греко-католицький священик, о. Михайло Кіт, українець з Галичини. Його завданням було, як він сам твердив, навернути на унію українців римо-католиків, колишніх уніятів. Зайняв він для своїх богослужень порожній тоді римо-католицький костьол. Місія його цілковито не вдалася. Пригадую собі такий випадок: Одного разу, проходячи близько католицького костьола, побачив я о. Кіта, який голосно сперечався

з римо-католицьким ксьондзом Щербіцким. Коли я порівнявся з ними, о. Кіт звернувся до мене: „бачите, докторе, чого захотів польський ксьондз? Він хоче, щоби я віддав йому костьол!" Я відповів, що взагалі релігійними справами не займаюся, однак, коли присутній ксьондз був настоятелем костьола, то гадаю, що належить костьол йому відступити. Між мешканцями міста і околиць є римо-католики і ім належиться релігійна опіка. Ми не маємо права настроювати ворожо цю людність проти української влади, яка має бути толерантною до усіх мешканців. „Та що Ви говорите, докторе!" — вигукнув о. Кіт. „Коли Ви, отче, мене питали, я Вам сказав свою думку" — відповів я і з тим відійшов.

В листопаді-грудні 1918 року почались ширитись трівожні чутки, що большевики наступають на Полісся з півночі, а з заходу поляки, які ніяк не хотіли погодитись з утратою Холмської губернії, натискають на Підляшшя. Жодної власної збройної сили Комісаріят не мав. Скоропис-Йолтуховський зарядив організацію власної збройної сили. Поліський курінь на Кобринщині, головно для оборони проти можливого большевицького наступу, був зорганізований в Кобрині, і його комендантом було призначено бувшого старшину, Петра Макарука, а начальником штабу Пащука, галичанина, мене лікарем. Нашим завданням було організувати добровольців, але це завдання було не до виконання. Людей в терені було дуже мало. Однак дещо пощастило зробити.

В перших днях лютого 1919 року одержав я повідомлення і запрошення на шлюб своєї сестри Віри з учителем-курсантом, М. Щуром. Одержавши відпустку я виїхав до Берестя та застав там несподівану, трівожно-загрозливу ситуацію. Поляки зайняли ціле Підляшшя та рушили на Береть і зайняли без спротиву цитадель і місто. Німці спішно вантажилися до потягів і вирушили в напрямку Білостоку. На мості, що лучить залізничу станцію з містом, стояли німецькі вояки, які відходили на станцію. Польський старшина Стецкевич почав до них стріляти. Відстрілюючись з мосту, німці вбили Стецкевича. Це була єдина жертва бою за Береть. Поляки назвали його героєм і назвали в честь його вулицю, що веде від мосту до середини міста.

Мені вже не пощастило добратися до сестри і брата, що перебували в цитаделі: я замкнувся у своїм мешканні і чекав на розвиток випадків.

Показалось, що польське військо під командою генерала Лістовського зайняло без спротиву цитадель, де перебували ще деякі вчителі-курсанти і мій брат зі сестрою, зайняли місто, арештували комісара, Скорописа-Йолтухов-

ського, його заступника, Донця і працівників комісаріяту: Озерянця, Мартинця, о. Кіта, панну Бігунівну і посадили їх в цитаделі. Все майно комісаріяту сконфіскували, кооперативу сплюндрували, книжки та папери подерли та повикидали на вулицю.

Поляки почали господарювати в місті і поза містом. Військо рушило далі на схід. По кількох днях подався я до „нашого" шпиталя. Повітовим лікарем і одночасно керманичем шпиталя став поляк д-р Т. Токаржевський. Д-р Копистянський зник — куди, невідомо. В шпиталі, до якого стали прибувати важко хорі на сипний тиф, далі працювали д-р Ганкевич, д-р Лучко та я. Д-р Токаржевський прихильно поставився до нас, лікарів і пропонував працювати далі в шпиталі. Дуже скоро шпиталь був переповнений. Поза працею в шпиталі я зайнявся приватною практикою, та недовго ,бо відвідуючи „сипняків", яких в місті і по селах було дуже багато, я захорував сам. В дуже тяжкому стані мене було перевезено до шпиталю, де я пролежав довший час.

Пізніше, коли я опритомнів, шпитальні сестри оповідали мені, що підчас високої гарячки я схоплювався з ліжка, вибігав на коридор та хотів втікати зі шпиталю. В тому часі навістив мене мій тато, та побачивши мене в безнадійному стані, заплакав та сказав: „пропав мій син!". Мало хто сподівався, що я видужаю.

Коли я, по трьох місяцях перебування в шпиталі, поправився настільки, що міг ходити власними силами, то прохав, щоби мене виписали зі шпиталю і дали посвідку про моє перебування тут з зазначенням, що я потребую довшого відпочинку.

Дібравшись до свого мешкання, я став поправлятися і по якомусь часі приймати хорих. Передавали мені, що переходити з одного села до другого без перепусток небезпечно. Я подав прохання до місцевої влади про дозвіл мені, як лікареві ,виїздити в разі потреби до хорих на села. Жодної відповіді я не отримав. Гнат Олесіюк, що якийсь час працював урядовцем при поліції, переказав мені, що він був свідком, як розглядали моє прохання: „того гайдамакен не вольно випущаць з дому, а нє то що дозволіць єму виєжджаць по всях!"

Одного разу одержав я запрошення від ксьондза Щербіцького, який у вічливий спосіб запрошував мене на організаційне зібрання Польського Червоного Хреста. Я відповів йому українською візитівкою і українською мовою, що з огляду на стан мого здоров'я по перебутій недузі я не можу взяти участи в пропонованому зібранню.

Польська центральна влада встановила тимчасове управління східніх земель, т. зв. „Адміністрація Зєм Всходніх", на чолі з Крагельським. Усі українські школи, повітові уряди були зліквідовані і на їх місце постали польські установи. В Бересті усі назви вулиць були переіменовані на польські.

В 1920 році розпочалась польсько-большевицька війна. Після перших успіхів польської армії, разом з українським військом, наступив відворот. Большевики наступали на Береcть. Я був свідком боїв поміж містом і цитаделею. Поляки відступили в глуб Польщі, а большевики повели наступ на Варшаву. В Бересті розпочав свою діяльність місцевий „ісполком", на чолі якого стала мед-сестра жидівського шпиталю. Членами „ісполкому" були: син властителя аптечного складу — Рабінович, Кіперман — власник аптечного складу і ще дехто. Був арештований Василь Криницький, брат моєї дружини (14. квітня 1920 року, ще перед приходом большевиків, я одружився з донькою покійного українського священика, о. Ігнатія Криницького, що був священиком в с. Любень, Володавського повіту і помер тут 4. березня 1919 року від сипного тифу). Я звернувся до членів „ісполкому", яких я знав особисто з інтервенцією в справі Криницького, та почув від Кіпермана: „нехай д-р Дмитріюк сидить тихо, бо й він буде арештований, як український націоналіст".

В жидівському шпиталі були поранені і хворі большевицькі вояки, яких відвідував большевицький лікар. Я на коридорі шпиталю запитав його, як почувають себе лікарі при большевицькому режимі. Він, оглянувшись на усі боки, чи немає свідків, відповів мені: „Ми всі дуже „оскотілісь", і з вами буде те саме".

Та стався „цуд над Вісльою", до якого чи не в найбільшій мірі спричинилася українська армія під командою генерала Безручка, прорвавши большевицький фронт під Замостем. Большевики спішно вибіралися з Берестя. Щоби часом й нас не забрали зі собою, ми з Василем Криницьким, якого большевики звільнили з арешту, переховувалися якийсь час, заки в місті не з'явились поляки.

По підписанню Рижського трактату 18. березня 1921 року, Холмщина і Підляшшя опинилися в межах Польщі. Тимчасове управління Східніх Земель було скасоване, і терен Польщі був поділений на воєвідства. Поліське воєвідство мало осідок в Бересті, Холмщину і Підляшшя приділено до Люблинського воєвідства. Першим поліським воєводою був Довнарович. До Берестя весною 1921 року приїздив Начальник Держави, Юзеф Пілсудський. Місцеве населення , в першу чергу польське та жидівське, віта-

ли його зі своїми делегаціями на двірці. Була там невеличка делегація і від українців. В тій делегації я участи не брав. Гнат Олесіюк, один з тої делегації, передавав, що Пілсудський, приймаючи українську делегацію, мав сказати, що він розуміє сучасне положення українців та що ще довга, затяжна боортьба чекає українців за свої права.

Появилось зарядження про паспорти. Коли я зголосився до повітового уряду за тим „доводом особістим", мене запитали про національність. „Звичайно, що українська", сказав я. „Нєма такєй народовосці", заявив урядовець: „ту нема жадних українцуф". „Але я є українцем і прошу так записати, інакшого „доводу" я не прийму". Після наради з другими урядовцями і самим начальником повіту, який мав висловитися: „а нєх там бендзє єден українєц", я отримав „довуд" з зазначенням „народовосць українска" і з ім'ям Василь, а не „Базилі". Не диво, що в урядовій статистиці 1921 року Полісся більше, як 120.000 мешканців було зазначено: „релігія православна, народовосць польска".

Невеликий гурток українців почав організуватись, щоби легально заманіфестувати своє існування, як українців на Поліссі. Почались наради здебільшого у мене в помешканні, або у п. Прокопа, що мав помешкання в подвірі того дому, де й я мешкав. Вирішили відновити „Просвіту", започатковану ще за української влади, та зліквідованої, як і усе українське, поляками. Склали проєкт нового статуту з підписами основоположників: д-р В. Дмитріюк — як голова, Прокоп — секретар, члени: М. Макарук, Г. Дрозд, А. Ляшукевич, Г. Олесіюк, В. Криницький, і подали проєкт польській владі на затвердження. По досить довгому часі статут нам повернули з вимогою перекласти на польську мову. Була морока з тим перекладом, бо ніхто з нас добре польської мови не знав, крім В. Криницького. Нарешті переклад було зроблено і статут помандрував знову до влади на затвердження. 1921 і 1922 роки пройшли без усякої відповіді в цій справі. Та й без затвердженого статуту вдалося зорганізувати драматичний гурток та дати декілька українських вистав, які мали великий успіх, притягаючи до гурту нових українців.

В тому часі у Варшаві засідав Уставодавчий Сойм, складений з бувших послів до австрійського парляменту і російської Державної Думи, та представників більших польських політичних партій. Сойм виробив конституцію Річипосполитої та виборчу ординацію. Стали говорити про вибори до Сойму в 1922 році. Поляки та жиди заздалегідь почали до них готовитись. Не дрімали й українці, особливо на Холмщині і Волині, де національна свідомість

була досить велика. Там вже почали організовуватись виборчі комітети. Позаду було Полісся, де поза невеликим гуртом українців в Бересті та поодиноких осіб на Кобринщині людність, залякана поляками, називала себе „тутейшими", „поліщуками" та „руськими".

В майбутніх виборах на т. зв. „кресах східніх" були дуже заінтересовані польські партії, які добре знали, що більшість населення цих земель не є поляками. Велику діяльність розвинули на цих землях „Пяст", „Визволеннє" і „Польська Соціялістична Партія — ППС", що стали шукати якогось контакту з представниками українців і скликали конференцію до Варшави, запросивши до неї представників Холмщини, Волині та Полісся. Українці це запрошення прийняли. З Холмщини були брати Васиньчуки, Любарський, Пастернак. З Волині — Черкавський, Левчановська, Луцкевич, Підгірський. З Полісся один я. Наші представники говорили про усі кривди заподіяні поляками на наших землях. Представники польських партій, вислухавши наші скарги, висловили надію, що все урегулюється після виборів. Їм залежало на тім, щоби українці спільно з ними провели вибори, вступаючи, очевидно, в їхні списки. Наші представники заявили, що українське населення участь у виборах візьме, але як — про це мають вирішити виборчі комітети на місцях. Ця конференція мала лиш інформаційне значення.

Наші виборчі комітети Волині і Холмщини, створивши Український Центральний Виборчий Комітет, почали шукати ріжних можливостей для того, щоби забезпечити як найбільшу кількість наших послів. Я, як представник Полісся, точніше Берестейщини, мав одержувати усі інформації та інструкції від цього комітету. Ще не було точних відомостей, коли і як мають відбуватися вибори і невідомий був поділ Польщі на виборчі округи, як невідома була кількість послів, що мають бути вибрані, однак населення Берестейщини було вже цими справами надзвичайно зацікавлене. Пригадую собі перше інформаційне зібрання в справі виборів навесні 1922 року в неділю після богослуження в церквах. Віче відбулося в салі театру Сарвера. Зібралось багато селян з довколишніх сел та мешканці не поляки міста Берестя. На вічу мали обговорюватись кандидатури майбутніх послів. Російська група, зорганізована в „Русском Благотворительном Обществе", висувала кандидатуру свого предсідника віча, д-ра П. Короля, що за української влади, був одним з основоположників „Просвіти". Українська група — мене. Кандидати мали показатись виборцям та дати інформації про себе. Першим представився д-р Король. Він заявив по російськи,

що він — русский, православний, син діякона, перед війною був лікарем в містечку Домачево, Берестейського повіту, а тепер практикував в Бересті, є головою Р. Б. О. і обіцяє боронити інтереси „русских православних". Авдіторія спокійно вислухала його промову. Коли він скінчив, з посеред селян почувся голос: „Так то так, пане Докторе, але скажіть но нам, чому Ви та дорого берете за свої лікарські поради з нас, селян?" Вийшов деякий конфуз.

З черги мав показатися виборцям і я. Коли я почав говорити українською мовою про своє походження, серед селян відразу почулися голоси: „Не кажіть нам про себе нічого. Ми добре знали Вашого батька і всю Вашу родину, знаємо, хто Ви є і чого домагаєтесь. Люди, селяни! Це є наш селянський син, ліпшого кандидата нам не знайти і не шукати. Будьте, Докторе, нашим делегатом, ми Вам віримо!"

Почулися гучні оплески, віче закінчилось. Люди почали розходитись. Я був дещо заскочений і скопфужений таким вислідом віча.

Нарешті одержав я повідомлення від Центрального Комітету, про організацію Бльоку Національних Меншин, до якого увійшли українці, білорусини, росіяни, жиди і німці, та що Бльок зареєстрований в Державній Виборчій Комісії під числом 16. В Центральному виборчому Комітеті Бльоку було розподілено кількість і порядок кандидатів окремих національних груп в кожній виборчій окрузі. Полісся було поділено на дві виборчі округи: Берестейську і Пінську. Мені доручено було скласти листу кандидатів Бльоку. Перші два місця в Берестейській окрузі було призначено українцям, третє місце дали жидові, рабинові Мінцберґові, четверте місце — росіянам, п'яте місце знову українцеві. Очолити листу мав я і мусів підшукати кандидата серед українців на друге та п'яте місце. Не раз я їздив до Холма, до членів Виборчого Комітету за порадами і допомогою в пропаганді і людьми, але почув, що „давайте собі раду самі, шукайте людей з місцевого населення". В Холмі мені сказали, що мають свій клопіт на Холмщині: священик Ананій Сагайдаківський збірає підписи і виставляє окрему від Бльоку листу „православних холмщаків" і це розбиває український виборчий фронт. А. Васиньчук просив мене, щоби я вплинув на о. Сагайдаківського, як бувшого мого шкільного товариша в Духовній Семінарії, щоби він окремої листи не виставляв. Я відразу написав до Сагайдаківського довшого листа, в якому переконував його в недоцільності і шкідливості для українців окремої „православної"

листи. Мій лист мав позитивний результат і о. Сагайдаківський зняв свою кандидатуру з „православної листи".

Важким завданням було для мене знайти кандидата на друге місце в листі. Пропонував я це місце деяким місцевим інтелігентам, та вони не хотіли входити в конфлікт з поляками. На щастя, в перших днях вересня 1922 року до мого кабінету з'явився Сергій Хруцький, гімназійний вчитель, бувший семінарист Холмської Духовної Семінарії, великий приятель мого покійного брата. Я зрадів його побачивши ,і відразу повідомив його, що я якраз шукаю за кандидатом в посли до Сойму з листи 16, і що він мусить згодитися бути тим кандидатом. Хруцький не відразу згодився на цю пропозицію і щойно по довгих умовляннях і покликування на його приязнь з моїм покійним братом він, з великим ваганням, дав на це свою згоду. Врешті листа була зложена в такому порядку: 1. д-р Василь Дмитріюк; 2. Сергій Хруцький; 3. Мінцберг; 4. Волков; 5. Василь Пархоцік. До сенату нашим кандидатом був виставлений Іван Пастернак. Крім нашої листи в Берестейщині вели жваву пропаганду листа ч. 3 — „Визволенє"; Ч. 2 — ППС; у своїй виборчій пропаганді вони нераз висували закиди проти українців, що ми йдемо з жидами і німцями.

За кілька днів перед виборами прибув до Берестя жидівський кандидат на листі Бльоку, Мінцберґ, рабин з Лодзі. Представники місцевого жидівського комітету запросили мене до своєї синагоги, де мав промовляти Мінцберґ, з тим, щоби показати жидівському населенню мене, як головного кандидата та познайомити мене зі своїм кандидатом. Зустріли мене привітно, оплесками. Але по виході з синагоги на вулиці дехто з жидівської товпи погрожував мені пястуками, а хтось навіть кинув камінь в мій бік. Супровождаючі мене члени жидівського комітету боронили мене та заспокоювали, що це акція невеликої групи, яка не має впливу на жидівські маси.

Надійшов день виборів до Сойму, 12. листопада, 1922 року. До мойого мешкання від самого ранку зголошувались люди за виборчими числами 16, яких забракло в деяких околицях. Ще задовго до замкнення голосования ширились чутки, що 16-ка веде перед. Загалом вибори пройшли спокійно. Лиш в деяких місцевостях поляки пробували залякувати наших виборців, а подекуди видирали 16-ки з рук, та давали свої.

Підрахунок голосів закінчився пізно вночі. Листа Ч. 16 здобула три мандати, листа Ч. 3 — „Визволенє" і Ч. 2, ППС, по одному мандату. З листи Ч. 16 були ви-

брані д-р В. Дмитріюк, Сергій Хруцький і Мінцберґ, з листи Ч. 3 — Бон і з листи Ч. 2 — Узембло. За тиждень відбулися вибори до сенату, і з 16-ки був вибраний Іван Пастернак, родом з Підляшшя.

Ці вибори показали полякам, які твердили, що на Поліссі, а спеціяльно в Берестейщині немає українців, що тут українці таки є. Одержавши „вірительні" листи від окружної виборчої комісії, ми удвох з Хруцьким вирушили в кінці листопада до Варшави, куди з'їзджались усі українські посли з Волині, де листа ч. 16 здобула усі мандати, та посли з Холмщини і Підляшшя. Першим головою Української Парляментарної Репрезентації в польському Соймі та Сенаті був обраний посол Антін Васиньчук, що виявив чи не найбільше енергії в перепровадженню виборів.

Перше засідання Сойму і Сенату відкрив „Начальник Держави" Юзеф Пілсудський. Присягу послів перепроваджував найстарший віком посол Лімановський, секретарювала наймолодша віком посолка, панна Степеліцька. З українських лав був викликаний першим до присяги Сергій Хруцький і він, замість польського слова „сьлюбуе", сказав по українськи „присягаю", що викликало галас і метушню. Почулися крики: „мув пан по польску!". Хруцький повторив: „присягаю". Знявся ще більший галас і почулися крики про позбавлення посольського мандату. Тоді Лімановський почав просити Хруцького вимовити те слово по-польськи. Врешті Хруцький сказав: „ну, нехай буде ваше шлюбую". Те саме повторилося в сенаті.

В часі Національного Зібрання — спільного засідання сойму і сенату для вибору Президента Держави, були висунені кандидати з правиці — Роман Дмовський, а від центру і лівиці — Габрієль Нарутович. Українська репрезентація більше для демонстрації висунула кандидатуру професора Бодуена де Куртене. Перше голосування не дало результату, відпав наш кандидат, що мав найменше голосів. В другому голосуванні вибрано Президентом Держави Нарутовича. В короткому часі Президент Нарутович був забитий ендеком Невядомским. Відбулося друге Національне Зібрання, де було обрано Президентом Станіслава Войцеховського.

Формування уряду було доручено генералові Сікорському, який обіцяв якісь ближче неозначені „полегші" для українців. Практика показала щось іншого. Натиск полонізації на наших землях посилився на усіх ділянках: в адміністрації, шкільництві, земельних справах і ін. В Українському Клюбі щораз то частіше чулися голоси проти

політики А. Васиньчука, який підтримував уряд генерала Сікорського. Наступила перша криза Клюбу. Головою було обрано посла Самійла Підгірського. Від того часу український клюб був увесь час в опозиції до кожночасного польського уряду.

Підчас декларативних програмових промов від української репрезентації виступив Самійло Підгірський, який почав свою промову українською мовою. Зчинився страшенний галас. Польські посли, особливо правиця і центр, голосно протестували проти вживання української мови. Маршал Сойму, Ратай кілька разів переривав Підгірського, вимагаючи промовляти по польськи, інакше він відбере право голосу. Далі Підгірський промовляв по польськи, зазначуючи, що Українська Парляментарна Репрезентація ніколи не зречеться своїх ідеалів і стремлінь до самостійної Української Держави, але, рахуючись з сучасним положенням, українці готові співпрацювати з польським народом при умові забезпечення українцям належних їм прав.

При схваленні мовних устав про право української та білоруської мови на „кресах східніх" — посли з „Визволення" та ППС запитували нас, чому ми так гостро протестуємо проти тих законів, бо на їх думку ті устави всеж таки дають деякі права національним меншинам. Ми твердили, що ті закони не дають нам засадничо нічого. Виконавцям тих устав є польські урядовці, які української мови не знають і знати не хочуть. В шкільництві, наприклад, для того, щоби в українських селах з абсолютною більшістю української дітвори наука викладалася українською мовою, вимагалося від родичів дітей письмової заяви про їх бажання науки в школі в рідній мові. Учителями є і будуть поляки, шкільні інспектори також поляки, а поліція, тероризуючи родичів, унеможливлять подачу вимаганих заяв.

В соймових комісіях українські посли боронили інтересів українського народу, як могли, та майже завжди їхні внески перепадали голосами польської більшости. Я був членом комісії суспільної опіки. При розгляді бюджету тої комісії більшість членів скреслила суму 30.000 зл. на утримання і допомогу інтернованих в таборах українським воякам армії УНР, тим, що допомогли полякам довершити „Чуда над Вислою". Я запротестував і вимагав привернути ту допомогу. Як звичайно, комісія мій внесок більшістю голосів відкинула. Я зголосив внесок поставлення цієї справи на пленум Сойму. Успіх мого внеску був, здавалося, безнадійний. Та сталось інакше. Перед засіданням

Сойму, коли мало відбутися голосування над бюджетом Суспільної Опіки, до мене звернувся посол Бітнер з клюбу Християнської Демократії (правиця) і запропонував, що посли цього клюбу голосуватимуть за моїм внеском, якщо наші посли голосуватимуть за іншим внеском, поставленим Християнською Демократією в справі, яка для нас не мала засадничого значення. Я на цю пропозицію погодився і дійсно, посли правиці дотримали свого слова і голосували за схваленням 30.000 злотих на допомогу українським воякам. На другий день після цього голосування генерал Загродський прибув до Сойму спеціяльно подякувати мені за переведену справу від імені еміграційного Українського Центрального Комітету.

Поза працею в Соймі і Сенаті мали наші посли дуже багато праці на місцях на українських теренах. Так, в лютому 1924 року, коли у Львові у вязниці була замордована бл. п. Ольга Бесараб і під чужим ім'ям похована, представники українського населення Львова та родичі бл. п. Бесараб зажадали ексгумації тіла покійної і для розпізнання звернулися до Української Парляментарної Репрезентації у Варшаві з проханням прислати лікаря для оглядин тіла замордованої. Я був єдиним лікарем в Українському Клюбі, бо другого посла, лікаря, д-ра Пирогова ще перед тим польська влада позбавила громадянства і уневажлива його мандат. Я був делегований до Львова у справі сл. п. О. Бесарабової. Разом з д-ром Панчишиним та адвокатом В. Багинським були ми допущені до трупарні, де на столі лежало тіло покійної. „Як по бестіяльськи була вона мордована!" промовив д-р Панчишин. На тілі замордованої були численні знаки побиття — синяки. Ані секції, ані протоколу оглядин зроблено не було. Підчас повторного похорону на кладовищі українська молодь, переважно студенти, урядили протестаційну демонстрацію. Почались масові арешти, арештованих поліція немилосердно била. Під проводом українських адвокатів зайшов я до поліційної комендантури, де гостро запротестував проти масових арештів, а головно проти катування арештованих. В тій справі в Соймі було зголошено інтерпеляцію.

Українські посли відбували численні справоздавчі віча на Холмщині, Підляшшу, Волині і Поліссю, а на запрошення галичан також в Галичині, бо своїх послів там не було. Так званих „українських послів" з групи Ількова українці не вважали за своїх. Не завжди ті віча кінчалися безкарно для послів. На доноси поліції, що українські посли виголошують нібито протидержавні промови, проку-

ратура вимагала в багатьох випадках видачі послів судам. В більшости випадків Сойм відмовляв видачі, однак, послів Козицького, Чучмая та Павла Васиньчука Сойм видав. Відбулась судова розправа і суд послів виправдав. Я сам був три рази оскаржений прокуратурою в агітації під час віча, два рази в Галичині (Буськ, Бережани), раз за віче в Любитові, пов. Ковель. На вічу в Любитові промовляли посли Підгірський і Козицький і то дуже обережно. Я був на вічу, та промовляти не довелось, бо підчас промови Козицького почав падати дощ, а тому що віче було під відкритим небом, довелось віче перервати. Тим не менше прокуратура зажадала від Сойму видачі мене судові.

Пригадую інший випадок: був я одного дня в свято в Тевлях і відвідав там свого бувшого учителя Духовної Семінарії, о. Крася. При цій нагоді скликав я присутніх селян на віче. Тільки що почав я промовляти, як з'явився поліціянт та казав мені зголоситися до комендантури поліційного „постерунку". Я виказався посольською легітимацією і сказав, що якщо комендант має справу до мене, то може прийти до мене. Поліціянт відійшов, але за кілька хвилин знову повернув і гостро промовив: „алеж пан пуйдзє!" і схопив мене за руку, та насильно повів до „постерунку". Завівши мене на постерунок поліціянт заявив комендантові, що він виконав наказ і „привів того особніка". Я запротестував проти такої поведінки зі мною. Комендант сказав на те „проше зачекаць" і став телефонічно запитувати повітову комендантуру в Пружанах, що має зі мною робити. За кілька хвилин, навіть не перепросивши мене, промовив: „пан єст вольни!" На інтерпеляцію в цій справі в Соймі по кількох місяцях я одержав відповідь від міністерства внутрішніх справ, що по перепровадженню доходження поданий мною факт дійсно мав місце і що комендант постерунку є покараний.

Одним із завдань в Бересті було нарешті добитися легалізації Т-ва „Просвіта". Особистою інтервенцією у воєводи Довнаровича справа була приспішена і „Просвіта" була залегалізована. Першим головою „Просвіти" був я. Пізніше я просив вибрати іншого голову задля браку часу, і обрано було Володимира Криницького. Бувший український губерніяльний комісар, Скоропис-Йолтуховський, що перебував тоді в Берліні, і листувався зі мною, написав мені, щоби я переказав „Просвіті" його бібліотеку, яку він залишив в хаті полковника Адамовича, де він переживав в Бересті. Ціння бібліотека була передана „Просвіті". В тому самому листі Скоропис доручив мені заопікувати-

ся цінним фільмом з часу підписання Берестейського договору, що також був в домі Адамовича. Цей фільм по нараді з проф. М. Галущинським, який відвідав мене у Бересті, я відвіз до Львова до Українського музею і там фільм мав бути схований в безпечному місці.

Другим завданням було відкрити українську приватну школу. При діяльній допомозі місцевих українців, як Н. Горщарук, Гнат Олесіюк, В. Пархоцік, М. Крижановський та при діяльній співпраці наших українських емігрантів, як В. Соловій, Ол. Базилевич, Кобилко і ін. після довгих старань та інтервенцій у шкільної польської влади — українську приватну школу ім. О. Стороженка було відчинено. Першим учителем тимчасово був Гн. Олесіюк. Потім, на наше прохання Т-во „Рідна Школа" у Львові прислала учителя Козяра. Козяр учителював один рік, і шкільний інспектор перемовив його до польської школи на селі. На його місце був призначений висококваліфікований учитель П. Артемюк, родом зі села Носова на Підляшшу (пізніше він був священиком на Волині, а ще пізніще єпископом УАПЦ, помер на еміграції в 1951 році в Торонті, Канада). Важко було з коштами утримання школи. Батьки дітей напочатку не були в стані утримувати шкіл своїми оплатами за навчання, тим більше, що наука в польських школах була безплатна. Вже великою жертвою батьків було, що вони, помимо різних нагінок з боку польської влади, посилали своїх дітей до української школи. Тому головним джерелом утримання школи в перших роках було добровільне оподаткування наших послів та сенаторів.

Щороку після організації просвіти відбувалися святкування Шевченківських роковин. Перше святкування відбулось в залі російської гімназії. Після моєї доповіді виступив церковний хор, в якому співаками були переважно українці, на чолі з диригентом хору, п. Пантелевичем. Мою доповідь пізніше Т-во „Просвіта" в Бересті, на чолі з головою П. Артемюком, опублікувала окремою брошурою і розіслала по читальнях „Просвіти".

Після однієї поїздки моєї з дружиною до Галичини, де моя дружина познайомилась з деякими членкинями „Союзу Українок", по повороті до Берестя вона заснувала тут при „Просвіті" філію „Союзу Українок". Першою

Крім „Просвіти" в Бересті відкрито було „Українбанк", першим директором якого був О. Базилевич (той

самий, що був завідуючим господарськими справами в Коші С. Петлюри, про якого я згадував у своїх спогадах). Потім, по його смерті (помер від серцевого удару) — В. Соловій. Працівниками „Українбанку" були — Г. Олесіюк (пізніше дружина О. Базилевича) та Олександар Богдюкевич. Постала і сільсько-господарська кооператива.

На жаль, всі ці українські інституції були знищені розпорядком воєводи Костка-Бернацького.

Перед кінцем каденції першого звичайного польського Сойму зголосилась до мене в характері делегації місцеві українські діячі — М. Крижановський, В. Соловій, П. Артемюк, В. Криницький та зложили заяву, якої я ніяк не сподівався. Устами п. Крижановського делегація сказала, що вони прийшли сказати мені, як послові до Сойму, що вони не вдоволені політикою Української Парляментарної Репрезентації, яка цілий час є в явній опозиції до польської влади. Якщо б ми мали більш угодовий підхід до влади та її урядовців та мали більш приятельські взаємини з ними, то могли б здобути значно більше для української людности. Наприклад, чому не заприязнився з воєводою, старостою та по приятельськи не побуваю з ними в ресторанах, або у себе дома? В майбутніх виборах вони радили змінити політику.

Цього я, очевидно не сподівався. Я заявив, що українську політику провадив не я особисто, а Українська Парляментарна Репрезентація, членом якої я був. На мою думку, делегація помиляється, коли думає, що угодова політика може дати більше пільги. Чого добились галицькі угодовці на чолі з ксьондзом Ільковим? Чи наше голосування на перших початках за урядом Сікорського принесло якісь полегші для українського народу? Ні, навпаки, колонізаційний натиск поляків після того ще збільшився на наших землях. Рівнож я заявив, що не збираюсь кандидувати до Сойму при наступних виборах і про це я офіційно заявив делегації. Якщо делегація вважає, що треба йти на угодову політику супроти польського уряду, то треба вже шукати відповідного кандидата. Але я згори сумніваюсь в успішности такої політики.

При наступних виборах я своєї кандидатури не виставляв. Хоч перший кандидат української листи, П. Артемюк не пішов на угодовство, а фігурував на узгідненій Українським Виборчим Комітетом листі, вибори на Берестейщині українці програли.

ДОДАТОК Ч. 4

ІНТЕРВЕНЦІЯ ПРЕЗИДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛЯМЕНТАРНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У МІНІСТРА ВІРОІСПОВІДАНЬ В СПРАВІ МАСОВОЇ РОЗБІРКИ ЦЕРКОВ НА ХОЛМЩИНІ

(На Холмщині доси розібрали 51 церкву)
„Новий Час", ч. 103, 1929 року

Дня 31. серпня ц. р. делегація українських послів в складі пп. Целевича, Хруцького і Васиньчука інтервеніювала у міністра віроісповідань і освіти Червінського в справі масової розбірки церков на Холмщині. На одногодинній авдієнції посли представили міністрові нові розбірки православних церков при участи місцевих властей...

(Сконфісковано)[1]

В імені православного насеелння, яке безрезультатно внесло сотки просьб і депеш до міністерства, просили посли видати телеґрафічно наказ, щоби зупинити розбірку церков, прослідити стан справи і потягнути до відповідальности органи, які допустилися надужить влади і профанації.

Міністр Червінський заявив, що він, як міністр віроісповідань, стоїть на становищу, що до часу законного управильнення відношення православної церкви до держави, замкнені церкви не можуть бути нарушені і що це, про що його інформують, діється без його відома і що взагалі не може бути мови про якийсь плян уряду в справі розбірки церков, бо такого пляну немає.

В справі церков в Уханях і Крилові та інших міністр заявив, що в найближчому часі перестудіює матеріял, якщо такий є в міністерстві.

Міністр, вислухавши послів, як представників одної заінтересованої сторони, мусить перед виданням відповідних заряджень, вислухати реляцій підвладних органів, як другої сторони.

Беручи під увагу представлення послів, міністр в найкоротшому часі відбуде конференцію в тій справі з воєводою Люблинським. Посли, опираючися на реляціях пошкодованого населення, представили міністрові, що напасники і органи адміністрації при розбірці церков поширюють чутки, будьтоби це відбувається за відомом і згодою православної митрополії. Це не є згідне з правдою: посли відчитали міністрові урядове заперечення тих

[1] Сконфісковано польською цензурою. Повного тексту цієї замітки нам не пощастило відшукати.

чуток видане Варшавсько-Холмською Православною Консисторією дня 13. серпня 1929 року, Ч. 2787, на доручення православного митрополита. В згаданім урядовім документі Консисторії доручено підлеглому духовенству проголосити з церковної амвони усім вірним, що всі доконувані розбірки церков діються без відома церковної влади і проти її волі.

В кінці міністр Червінський обіцяв послам, що дасть відповідь на всі зажалення православного населення в справі розбірки церков, оскільки такі зажалення вплинули до міністерства.

ДОДАТОК Ч. 5

УКРАЇНСЬКА ДИСКУСІЯ В СОЙМІ ПРО ТРАГЕДІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

„Новий Час", Львів, 14. липня 1938 року. Ч. 151

(Від власного кореспондента)

Холмська делегація до українських послів. Про що вона оповідала. Українська дискусія в Соймі. Промова посла Волкова. Без св. Тайн умирають люди. Посол Скрипнік про Берлін і православну церкву. Промова посла Барана. Спалені, збурені і замкнені церкви. Ватикан і греко-католицькі українці. Полеміка польських послів. Кінець чергового акту.

Стоять струджені, запрошені, з похиленими головами в т. зв. соймовій ждальні. Перешіптуються між собою і нетерпляче когось дожидають. „До кого, Панове?" — „До українських послів з Галичини". Провадимо гостей до кімнат Української Парляментарної Репрезентації, просимо сідати.

„Ми делегати Холмщини і Підляшшя, приходимо до Вас, Панове Посли, просити Вашої допомоги і рятунку народові..." голос у промовця ломиться. Гості наші і всі ми присутні замовкаємо і не могучи опанувати зворушення, мовчки обмінюємося найглибшими почуваннями, без слів обмінюємося душами. Ні один з нас не в силі добутись на одне хоч би слово, якби по великій втраті.

По довшій хвилині перемагаємо настрої, починаємо питати і слухаємо оповідання делегатів: „У нас невідомі палії спалили церкву і влада ніяк не може їх викрити... у нас розібрали минулого тижня церкву... у нас покарали священика за відправу богослуження... у нас стріляв хтось на священика і не можна викрити, хто..." „Стривайте, Панове, треба це все записати!"

І списуємо пів години, годину, дві години пишемо і вухам своїм не віримо. Наші гості оповідають і оповідають, подають точнісінько факти, дати, свідків, документи. Говорить до нас своєю печаллю Холмсько-Підляська земля, промовляє болючими спогадами і ще більш понурими перспективами гнітюча, важка, вагітна трудними думками історія.

На денним порядку засідання Сойму в дні 6. липня 1938 року появився незначний — здавалось — маленький законопроєкт: всього пять статей в ньому: про ратифікацію договору, заключеного між Ватиканом і Польським урядом у справі т. зв. „поунійних дібр". Справа тих дібр була вже предметом соймових дебат в часі минулої звичайної сесії. А саме, велику частину дібр, що остали по скасованих унійних церквах і парафіях польський уряд, хоч ці добра були ще у власності католицької церкви, розпарцелював між польських колоністів і на останній соймовій сесії вніс законопроєкт про впис права власности в грунтових книгах в хосен цих кольоністів, хоч вони отримали свої земельні наділи від невластителя. На те в часі згаданої дебати звертали увагу українські посли і заявились були проти законопроєкту. Проте законопроєкт ухвалено.

За час від останньої сесії до теперішньої надзвичайної, польський уряд допровадив до заключення договору з Ватиканом, яким Ватикан признавав Польській державі власність цих дібр з приналежностями, що остали по унійних церквах, яких простір перевищає сто тисяч гектарів.

Дискусія саме над ратифікацією того договору відслонила трагічну картину холмської і підляської дійсности. Вже перша промова посла о. Волкова, уся дуже здержана своїм змістом і формою, викликала надзвичайне зацікавлення. о. Волков видвигає проти внесеного законопроєкту основний заміт, що при заключенні цього договору зовсім занехано православну церкву та її права, хоч до т. зв. по-унійних церков та їх маєтків зачислено також багато таких церков, які від самого початку і за весь час їх існування були православними. Напр.: 35 з тих церков побудовано по 1882 році, отже тоді, коли вже не було на Холмщині унії. Таке знехтування претенсій православної церкви випливає з цілого відношення до неї польського уряду, яке виявляється відсутністю яких небудь правних форм і законного статуту про становище Православної Церкви. З того постає дійсність, яку оце переживаємо на Холмщині і Підляшшу а яка однакова з тою, котру на вар-

шавським соймі 1620 року схарактеризував посол Лаврентій Древінський словами:

„Церкви по містах і селах зачинено, церковне майно зграбовано, священиків розігнано, без сповіді і св. Тайн умірають люди". Те саме повторюється й тепер. А вже найстрашніше, що на наших очах горять православні церкви і ніколи не можемо дізнатись, хто їх підпалює.

Промовець ставить внесення на вибір особливої соймової комісії, яка розслідила б все те, що твориться тепер з українським православним населенням на Холмщині і Підляшшу.

Вже підчас промови о. Волкова стали чимраз то більше виповнюватись посольські і урядові лавки. Уряд був майже в комплеті, коли на трибуну увійшов посол Скрипник, який вказав на катастрофальні наслідки польського урядового режиму для самої Польщі. Промовець домагався виконання заповіді, проголошеної письмом Президента Річипосполитої, що ставище православної церкви в Польщі буде докладно унормоване окремим статутом. З того часу пройшло вже більше вісім років і доси такого статуту не видано і невідомо, коли він появиться.

Своєю політикою Польща визбувається тої шанси, яку має на сході Европи, в унормованні становища Православної Церкви. Вагу того питання, себто становища Православної Церкви, знаменито розуміють німці, які притягають до себе православну молодь на теологічні студії до Берліна, а недавно тому посвячено в Берліні православний собор, побудований німецькими державними фондами.

Оклик з польських лав: „Пане после, Ви звертаєтесь в сторону Берліну!" Посол Скрипник: „Ні, я тільки звертаю увагу на небезпеку такої польської політики". Знова оклик з польських лав: „Але той приклад про Берлін Вам не вдався!" Посол Скрипник: „Навпаки, дуже мені вдався, бо він доказує, що Берлін цими справами цікавиться і видко має в тім якийсь політичний інтерес'.

Виводи двох попередніх українських речників завершила промова посла д-ра Барана. Промовець згадав на вступі про мартирольогію уніятської церкви під царською владою, а опісля переходить до її переживань від часу постання Польської Держави та її заволодіння Холмщиною, Підляшшям і Волинню. З 350 православних церков на Підляшші і Холмщині 150 церков заміняли на костели, хоч 1/10 тих святинь ніколи не належали до римського костела. Понад 40.000 гектарів землі, яка належала до уніятської церкви, розпарцелював польський уряд поміж польських осадників, хоч переємником прав і власности

тих земель є по суті Греко-Католицька Уніятська церква в Галичині.

А в останніх місяцях і тижнях на Холмщині і Підляшшу діються жахливі факти. Тільки в цьому 1938 році опечатано й замкнено там 35 православних святинь, зруйновано й спалено 23 православні церкви. В Королівці, наприклад, дня 1. липня 1938 року збурено мурована православну церкву; в Угнині в останніх днях розібрано православну церкву а матеріял з неї мають віддати на будову людового дому.

Якраз на день 6. липня визначили поодинокі старости речинець для розібрання православних церков. Двадцять чотири православних священників покарано гривнами від 200 до 1.200 зл., за відправу церковних Богослужень. Взагалі, те, що діється з православною церквою на Холмщині і Підляшші є страшніше від пацифікації в Східній Галичині в 1930 році.

Православна людність має право домагатися, щоби для її церкви видано певні правні норми, так як їх видано для горстки мусульман і караїмів.

Замітне враження викликує кінцева заява посла Барана, що українські посли з Галичини, помимо своєї пошани до авторитету Ватикану, в обороні близької нам Православної Церкви та в інтересі українського народу, в імя історичних і теперішніх прав, голосуватимуть проти внесеного законопроєкту.

З нашими промовцями старались полемізувати польські посли. Отже, Ольшевскі, який недавно тому побував в гостині у свого шваґра, офіцера пограничної сторожі (КОП-у) впевняв, що тисячі людности бажають стати католиками й поляками. Посол о. Волков: „Чому саме тільки в прикордонній полосі?"

Посол Кондюсар жалувався, що православні духовники українізують польську людність на Холмщині та що один православний священик якогось Рончку перехрестив Ручкою.

Посол Гуттен-Чапскі виступив з замітом на адресу українських послів, що вони своїми промовами викликали атмосферу подразнення, а, мовляв, ми, християни, повинні старатись виминати все, що нас роз'єднує, а шукати того, що нас доводить до взаємного зближення й любови.

Вкінці посол Вагнер докоряв українським послам, що вони переносять національні спори на релігійний терен, чого польська сторона не бажає, та відкликався до них, щоби така дискусія не поглибила українсько-польського спору, щоби можна було змагати „до спільного добра".

Внесення посла Волкова на вибір окремої соймової комісії для провірення положення православної церкви на Волині маршалок Славек не піддав під голосування, вияснюючи, що воно противиться регулямінові.

Ратифікацію Ватикансько-Польського договору ухвалили проти голосів українських послів з Галичини і Волині.

Прогомоніли останні слова тої небуденної розправи. Посли, серед оживлених розмов, виходять. Саля стає знову майже порожньою і затягається якоюсь безнадійною пусткою. Пройшла знов одна з чергових дій вікових трагічних змагань.

В куті колуарів живо розмовляє, немов сперечаючись, міністр Бек з віцеміністром військових справ, ген. Глуховським, головою відомого Координаційного Комітету на Волині для польської „кресової" акції.

М.

ДОДАТОК Ч. 6

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ
посла д-ра Степана Барана в справі збурення церков

„Голос", ч. 26(76), Львів, 7. серпня 1938 року
„Новий Час", ч. 160, Львів, 25. липня 1838 року

В дні 6. липня 1938 року зголосив посол Баран інтерпеляцію до прем'єра Ради Міністрів у справі теперішнього трагічного положення автокефальної православної церкви, її духовенства і вірних на просторі повітів Люблинського воєвідства, замешкалих українським православним населенням та в справі дотеперішнього неуправильнення у формі осібного закону відношення польської держави до Автокефальної Православної Церкви в Польщі. Ту інтерпеляцію прийняв маршалок сойму на пленарному засіданні сойму в дні 9. липня 1938 року, а відпис її переслав Прем'єрові Ради Міністрів:

„Теперішнє трагічне положення Автокефальної Православної Церкви в Польщі, її духовенства і вірних на просторі повітів Люблинського воєвідства, замешкалих українським православним населенням, зобразив я дуже численними фактами, поданням часу, місцевостей і осіб, а передовсім зміни православних церков на римо-католицькі костьоли і то частинно таких, які ніколи унійними не були, замикання, палення та масове бурення православних святинь з доручення державної адміністраційної влади при асисті державної поліції, вкінці переслідування православних вірних і православного духовенства й висе-

лювання його з займаних душпастирських місць за відправлювання православної Богослужби.

А втім уже по внесенні повищої моєї соймової інтерпеляції положення автокефальної православної церкви, її духовенства та вірних на згаданім вище терені значно погіршилося, бо вже в останніх днях по день 18. липня 1938 року зайшли нові численні випадки бурення святинь навіть у дуже знаних відпустових місцевостях, де в часі відпусту збиралося десятки тисяч православних вірних, як напр. в Турковичах, пов. Грубешів, де по ревіндикації великого мурованого православного монастиря враз із церквою й численними будинками перед кільканадцять роками, збурено з доручення повітового старости в Грубешові в дні 16. липня 1938 року, безпосередньо по відпусті, що відбувся 15. липня ц. р., православну каплицю, в якій відслужувано Богослужби в часі відпусту. В тій каплиці находився чудотворний образ, а недалеко чудотворне джерело над річкою Гучвою.

В тім самім дні 16. липня ц. р. збурено в місточку Савин, холмського повіту, з доручення повітового старости мурована православну церкву, збудовану в 1867 році. Була це офіціяльна філіяльна церква, а душпастир тієї церкви, о. митрат Ксенофонт Мільков, побирав дотацію в квоті 20 зл. місячно і мав право ведення книг цивільного стану й навчання в школі православної релігії. Цього душпастиря усунено і тепер він є сотрудником пароха православної парафії в Сичині на Холмщині. В той спосіб позбавлено тепер православне населення в Савині церкви та душпастиря. Ту церкву збурено в короткий час по її направі навесні ц. р., до якої то направи крім вкладок вірних, причинилося також повітове староство квотою 300 зл. з державних фондів.

В дні 4. липня до 7. липня 1938 року збурено з доручення повітового старости в Томашеві, Казимира Вєляновського, православну церкву в місточку Лащів, Томашівського повіту, під осібним наглядом війта місцевої громади, Казимира Хмєля і при асисті численного відділу державної поліції, узброєної в кріси з настромленими багнетами, під командою коменданта постерунку з Тишівців. Бурення тієї великої деревляної церкви, відновленої та відмальованої в 1936 році коштом понад 3.000 зл., і яка була в доброму стані, перепровадили спроваджені робітники поляки, яким плачено по 5 зл. денно.

В понеділок 4. липня 1938 року з'явився рано біля церкви Лашові війт Казимир Хмєль, в асисті численного відділу державної поліції, з поліційною собакою, враз з ро-

бітниками-поляками з довколичних місцевостей і негайно приступлено до збурення церкви, одинокої православної церкви на цілу широку околицю з кількома тисячами вірних - православних. На вид бурення церкви, збіглося кількадесят людей - місцеве українське православне населення. Прибігли малі діти, прийшли старші над гробом, з'явилася молодь, жінки і мужчини. Понісся страшний плач і лямент серед зібраних православних. Тоді державна поліція пустила свого пса на малих дітей, а старших почали бити гумовими палками і кольбами крісів, стараючись їх відігнати від церкви. Побито тоді було багато людей. Поліція утворила кордон довкола церкви і асистувала через увесь час бурення церкви, що тривало три дні. Місцеве українське православне населення було очевидно безсильне супроти численного узброєного поліційного відділу і тільки голосним плачем протестувало проти бурення їхньої церкви. Серед гоолсно хлипаючих жінок находилася теж і місцева 25-літня дівчина, Анастасія Козак, яка серед спазматичного плачу крикнула: „Люди, рятуйте церкву, бо не будемо мати де помолитися". За це забрано її на місцевий постерунок поліції, де комендант постерунку, Мєчислав Матчинскі, перед переслуханням, побив її гумовою палкою та словно зневажив. На постерунок поліції спроваджено також й інших місцевих православних. Грозили їм, що будуть виселювати, коли не змінять віроісповідання й не перейдуть на римо-католицизм та загрожувано їм адміністраційними карами.

При православній церкві в Лащові, яку тепер збурено, був нестатовим душпастирем о. Григорій Павловський, якого удержувало місцеве українське православне населення. З церкви в Лащові і з релігійних послуг о. Павловського, виконуючого свої духові функції з доручення митрополита у Варшаві користало українське православне населення з дооколишніх сел Ратичів, Зимно, Моратин, в котрих то місцевостях православні церкви замкнено і збурено, як рівнож і з інших сел та присілків.

На початку бурення церкви в Лащові спроваджено під багнетами о. Павловського, а війт Хмєль зажадав від нього, щоби виніс з церкви Найсвятіші Дари. В асисті поліції, озброєної в кріси з наїженими багнетами, увійшов до церкви о. Павловський. Поліція підійшла до Великого Вівтаря, а з нею війт Хмєль в капелюсі на голові, якого увесь час побуту в церкві не здіймав з голови, бо в той спосіб хотів показати публічну погорду до православної реліції. Поліція загрозила о. Павловському, що коли він не винесе Найсвятіших Дарів, то відставить його до в'язниці окружного суду у Замостю до диспозиції там-

тешнього прокуратора. Під цією загрозою о. Павловський виніс з церкви Найсвятіші Дари й антимінс.

Церкву в Лащові збурено цілковито. Частину матеріялу продав війт Хмєль місцевим довколишнім полякам, решту відложено і призначено на продаж. Робітники, які бурили церкву, розкопали могилу бувшого православного пароха в Лащові, о. Андрія Каролинського, померлого біля 40 років перед тим і похованого за православним звичаєм зараз біля церкви. Його труну отворено, шукаючи за золотим хрестом, що мав бути в труні. Не знайшовши цього хреста, робітники засипали назад розкопаний гріб о. Каролинського, при чому розбили і знищили камяний нагробник. Ані війт, ані поліція не перешкодили тій профанації. Рівночасно зрізано всі дерева, що росли біля церкви, щоб і сліду не було, де цілими віками стояла православна церква. Площу, на якій стояла церква в Лащові, мають призначити на місце забав для місцевої польської молоді.

В селі Сілець, Холмського повіту, збурено в дні 15. липня 1938 року деревяну місцеву православну церкву, збудовану в 1876 році, отже вже по скасуванні унії. Це село знане серед православних відпустовим місцем, з каплицею св. Аннита, джерелом, після вірувань православних, чудотворним, до якого громадно приходили і католики. Тепер ту каплицю збурено, а дерево з неї вкинено до води.

При буренні православних церков і каплиць нищено навмисне образи святих та інші церковні обстанови. В селах Депултичі і Серебрице, Холмського повіту, збурено в липні 1938 року місцеві православні церкви вже по їх віднові, забрано з них і вивезено дзвони, недавно куплені на векслевий кредит. Цей довг й доси не сплачено і тепер ті, що підписали векслі, мусять їх, очевидно, викупити, не маючи сьогодні ані церкви, ані дзвонів.

Таких, або подібних, як вище, образків з часів буреня православних церков з доручення державної адміністраційної влади можу навести багато десятків. Для скорочення вичислюю лише деякі місцевості, в яких в останніх двох місяцях, отже вже в часі тривання теперішньої надзвичайної соймової сесії, збурено 107, як також спалено в злочинний спосіз, без виявлення паліїв, три православні церкви на терені Люблинського воєвідства. В місяцях червні-липні 1938 року збурено в повітах: 1. Більсько-Підляським 8 церков, а крім того 5 каплиць; 2. Білгорайським — 6; 3. Холмським — 18 церков і 2 каплиці; 4) Грубешівським — збурено 31 святиню і спалено в зло-

чинний спосіб одну святиню без виявлення паліїв; 5) Томашівським — 35 церков; 6 Володавським — 10; і 7 Замість — 1 святиню.

Між збуреними з доручення відносних повітових старостів святинями були теж історичні пам'ятки місцевого будівництва, які належало задержати, з огляду на їх історичну архітектурну вартість. Не помогли ніякі інтервенції місцевого православного населення через окремі депутації, навіть в міністерських кабінетах, ані окремі представлення вищої православної духовної влади і міродайних чинників. На факти замикання і бурення православних святинь, переслідування, карання і виселення адміністраційними владами православного духовенства за відправу богослужень, а також „навертання" на Волині при загрожуванні карами, а також виселювання місцевого населення, звернено увагу урядові на пленарному засіданні сойму 6. липня 1938 року в промовах українських послів о. Волкова і Скрипника, а також в моїй промові, як і в промовах сенаторів Луцького і Маслова на пленарному засіданні сенату в дні 14. липня 1938 року, при нагоді дебат в Соймі та в Сенаті в справі затвердження укладу з дня 20. червня 1938 року поміж Апостольською Столицею і Польською Річпосполитою в справі земель, костелів і поунійних каплиць, яких Росія позбавила католицький костьол.

Рівнож внесено було в тій справі до уряду в перших днях липня 1938 року два обширні меморіяли і цілий ряд менших меморіялів через окремі депутації місцевого православного населення з території Люблинського воєвідства, котрі то меморіяли доручили окремі депутації президії Ради Міністрів, в міністерстві Внутрішніх Справ і в міністерстві Віроісповідань і Публічної Освіти. Всі ті заходи остали без ніякого висліду, а депутації ті не були навіть прийняті через дотичних пп. міністрів, зглядно віцеміністрів.

Збурені, зглядно спалено, цілий ряд православних святинь на території люблинського воєвідства, православної дієцезії Варшавсько-Холмської, навіть такі, котрі мішана порозумівавча комісія, зложена з митрополита Діонісія, Архиєпископа Волинського і Кремінецького Олексія. Архиєпископа Поліського і Пінського Александра та представників уряду призначила згідно до отворення для виконування релігійних обрядів. Місцевостей тих, узгіднених на території Люблинського воєвідства, де мали бути отворені православні парафіяльні церкви, або філіяльні — мало бути 112.

Як виходить з порівнання назв місцевостей, де тепер збурено, зглядно спалено православні церкви з поданими вище місцевостями — цілковитому знищенню підпали в останніх двох місяцях ц. р. і ті православні святині, які на підставі згаданої ухвали мішаної порозумівавчої комісії з 1937 року мали бути етатовими парафіяльними церквами.

Зі сторони уряду, послів і польських сенаторів а також польської преси аргументовано, що ревіндиковані святині, які замінено на римо-католицькі костьоли, чи їх замкнено а відтак збурено чи спалено, були колись унійними церквами й щойно по скасуванні унії через російський уряд перемінено їх насильно в 1875 році на православні церкви.

Що так воно не було, що ревіндиковані православні святині відтак перемінені на римо-католицькі костели, або перероблені на польські школи чи збурені, або в злочинний спосіб спалені не були побудовані уніятами — виказую цим зіставленням, подаючи при кожній святині дату її побудування, як також, що сталося з кожною по відбудові польської держави.

Всі нижче вичислені святині положені є на території Люблинського воєвідства:

1. Буковичі	1806 р. перемінено на р-кат. костел
2. Мшана	1914 р. перемінено на р-кат. костел
3. Хлопків	1890 р. перемінено на р-кат. костел
4. Лисів	1881 р. перемінено на р-кат. костел
5. Корниця	1578 р. Збурено
6. Межилістя	1907 р. Збурено
7. Кодень, Більськ. пов.	2 церкви перед 1596 р. перемінено на р-к костел
8. Загорово Більськ. пов.	1909 р. збурено
9. Київець, Більск. пов.	(2 церкви — 1902—1936 р.) збурено
10. Березівка	1890 р. перероблено на польську школу
11. Біла Підляська (собор)	1582 р. перемінено на р-кат. костел
12. Біла Підляська	1929 р .збурено
13. Горбів, Більськ. пов.	1904 р. перемнінено на р-кат. костел
14. Воскреничі Великі	1902 р. перемінено на р-кат. костел
15. Ортель Княжий	1879 р. перемінено на р-кат. костел
16. Ломази, Більськ. пов.	1889 р. збурено
17. Шістка, Радинськ. пов.	1890 р. перемінено на р-кат. кастел
18. Городок	1914 р. перемінено на р-кат. костел
19. Воїнь, Радин. пов.	1893 р. перемінено на р-кат. костел
20. Радче, Радинськ. пов.	1892 р. перемінено на р-кат. костел
21. Пашенки, Радинськ. пов.	1894 р. перемінено на р-кат. костел
22. Радинь, Радин. пов.	1882 р. перемінено на р-кат. костел
23. Біща, Білгор. пов.	1911 р. перемінено на р-кат. костел
24. Біща, Білгор. пов.	1930 р. збурено
25. Липинки, Білгор. пов.	1936 р. збурено
26. Майдан Княжий	1905 р. перемінено на р-кат. костел

27. Княжопіль, Білг. пов. 1937 р. збурено
28. Замх, Білгор. пов. 1936 р. збурено
29. Обша, Білгор. пов. 1937 р. збурено
30. Хмельок, Білгор. пов. 1936 р. збурено
31. Гусинне 1909 р. збурено
32. Вільховець 1912 р. збурено
33. Холм (собор) перед 1596 р. перемінено на р-кат. костел
34. Холм (вул. Оболонська) 1908 р. збурено 11. 7. 38
35. Могильниця 1912 р. збурено
36. Седлище 1910 р. перемінено на р-кат. костел
37. Депултичі 1908 р. збурено
38. Підгірря (Спас) перед 1596 р. збурено
39. Черніїв 1912 р. збурено
40. Березно 1914 р. збурено
41. Сілець 1877 р. збурено
42. Тучапи 1877 р. перемінено на р-кат. костел
43. Уханє 1883 р. збурено
44. Лещани 1908 р. збурено
45. Закровець 1906 р. збурено
46. Янів Люблинський 1879 р. збурено
47. Туробин 1882 р. збурено
48. Забірці 1914 р. збурено
49. Гдешин 1899 р. перемінено на р-кат. костел
50. Горощиці 1913 р. збурено
51. Ощів 1909 р. збурено
52. Кулаковичі 1884 р. збурено
53. Сагрин 1878 р. перемінено на р-кат. костел
54. Чортовичі 1908 р. збурено
55. Крилів 1911 р. збурено
56. Перегоріле 1907 р. збурено
57. Голубе 1876 р. збурено, 9. 6. 38
58. Курманів 1907 р. перероблено на польську школу
59. Гусинне 1905 р. збурено
60. Малків 1907 р. збурено
61. Модринь перед 1596 р. збурено
62. Ярославець перед 1596 р. збурено
63. Турковичі 1930 р. збурено
64. Турковичі 1903 р. збурено
65. Ласків 1890 р. збурено
66. Неверків 1889 р. перемінено на р-кат. костел
67. Горишів Польський 1907 р. перемінено на р-кат. костел
68. Лащів 1878 р. збурено
69. Зерники 1893 р. спалено
70. Наброж 1907 р. збурено
71. Кмічин 1892 р. збурено
72. Ликошин 1908 р. збурено
73. Тарноватка 1930 р. збурено
74. Тарноватка (дві церкви 1890 і 1897 рр.) перемінено на р-кат. костели
75. Лагівці 1906 р. збурено
76. Шароволя 1902 р. збурено
77. Клятви 1910 р. збурено
78. Гонятичі 1896 р. перемінено на р-кат. костел
79. Ходиванці 1911 р. перемінено на р-кат. костел
80. Юрів 1912 р. збурено
81. Топільча 1912 р. збурено
82. Щебрешин 1184 р. збурено
83. Бартатичі 1886 р. спалено

84. Замость	1589 р. перемінено на р-кат. костел
85. Монастирок	1885 р. перемінено на р-кат. костел
86. Розвадівка	1910 р. збурено
87. Головно	1881 р. збурено
88. Угнин	1911 р. збурено
89. Колеховичі	1882 р. збурено
90. Острів к/Любартова	1890 р. збурено
91. Ганськ, Вол. пов.	1882 р. перемінено на р-кат. костел
92. Витично, Вол. пов.	1930 р. збурено
93. Збереже, Вол. пов.	1908 р. збурено
94. Голя, Вол. пов.	1936 р. збурено, 9. 6. 38
95. Любень, Вол. пов.	1938 р. збурено.

Отже разом 98 православних святинь, які побудованс або перед Берестейською унією в 1596 р., зглядно по скасуванні унії, отже по 1875 р., до котрих не може в ніякій мірі відноситися ревіндикація залегалізована вище згаданим укладом поміж Апостольською Столицею а Річпосполитою з дня 20. червня 1933 року. Між збуреними святинями були найстарші святині, або одні з найстарших на тероиторії Польської держави, як церква в Щебрешині з 1184 р., церква в Корниці з 1578 р. собор у Білій Підляській з 1582 р.,[1] церква в Замостю з 15589 р., церква в Холмі (собор, в Ярославці і Модрині без докладної дати, однак на кожний випадок побудовані перед 1596 р. Ті отже найстарші памятки церковної архітектури збурено тепер в цілости на доручення державної адміністраційної влади, що є невіджалуваною втратою для історії культури

З цього виказу слідує теж, що між збуреними православними святинями було 16 православних святинь побудованих вже по світовій війні, отже за часів польської влади, а зокрема в повіті Більсько-Підляським — 4. (Біля Підляська, Київець, Кодень і Костомолоти : в повіті Білгорайськім — 6: Біпца, Хмільок, Княжполь, Липини, Обша і Замх ; в повіті Грубешовськім — 3: (Бусно, Любень і Витично).

Вартість спалених і збурених святинь йде в мільйони злотих.

Для підчеркнення теперішнього стану подаю число уніяцького населення та уніяцьких церков в 1874 році в уніяцькій холмській дієцезії, на підставі офіціяльного шематизму тої дієцезії за рік 1875, отож безпосередньо перед скасуванням унії в 1875 році.

[1] Див. вияснення в тексті, стор. 235, прим. 19.

ДЕКАНАТИ	Число уніятів	Число церков парафіяльних	Число церков філіяльних	Разом	Число вірних на одну парафію	Число вірних на одну церкву
Білгорайський	21.215	17	3	20	1,250	1,060
Грубешівський	28.615	31	17	48	920	600
Замойський	15.590	22	6	28	710	560
Красностав'ський	13.847	21	2	23	660	600
Томашівський	27.174	30	35	65	910	420
Холмський	19.531	26	4	30	750	650
Більський, ...	31.016	30	3	33	1,030	940
Володавський	39.429	31	1	32	1,270	1,230
Костянтинівський	22.878	22	—	22	1,040	1,040
Радиський	24.577	16	1	17	1,530	1,440
Соколовський	5.274	10	2	12	530	440
Разом:	249.146	256	74	330	970	760

Ця бувша уніяцька холмська дієцезія входить тепер в цілости в склад православної Холмсько-Варшавської єпархії. З повищого зіставлення виходить, що в часі скасування унії в 1875 р. в б. уніяцькій холмській дієцезії число уніятів (майже виключно української народности) виносило тоді 249.146 душ, число уніяцьких церков 330, в тім парафіяльних 256 і 74 філіяльних, число душ на одну уніяцьку парафію припадало 970 душ. За часів православія від 1875 року побудовано було церкви тільки в 9 місцево-

стях, так що число православних церков в 1914 році виносило коло 340.

Тепер на території Люблинського воєвідства є 54 православних етатових церков, при чому число православної людности на тім воєвідстві виносило після офіційного спису людности 210.400 душ, в тім коло 200.000 української народности. Загальне число православної людности, при узглядненні природнього приросту виносить тепер біля 230.000 душ розсіяних на широкім просторі, для котрих число 54 етатових парафіяльних і філіяльних церков є абсолютно замале, бо на одну етатову православну парафію припадає около 4.260 душ.

Уніяцький греко-католицький обряд в Галичині, яка сусідує з Люблинським воєвідством, є зовнішньо дуже подібним до православного обряду і має ту саму літургічну старо-словянську мову. В сусідуючих з Люблинським воєвідством повітах львівського воєвідства на підставі статистики 1931 року, є в Сокальськім повіті 69.260 греко-католиків, і 41 парафій, по 1,700 душ, у повіті Любачівськім 44.696 греко-католиків і 25 парафій по 1,780 душ, а в повіті Ярославськім 32.238 душ і 31 парафія по 1,680 душ.

Характеристичною ціхою східньої християнської (зєдиненої і незєдиненої) церкви, у відрізненні до римо-католицького костела в католицьких державах є те, що на одну парафію і на одного священика припадає відносно мале число вірних. Церков є багато, але найчастіше вони не є великі. Населення хоче мати церкву близько своїх мешкань, бо східній обряд вимагає від своїх вірних частішої і довшої присутности в церкві, так що вірні східньої церкви беруть живішу і більш безпосередню участь у богослужбових відправах ,інакше, аніж це є в римо-католицькому костелі, де цієї безпосередньої участи вірних в богослужбових відправах немає в такій великій мірі.

Наводжу ці обставини в цій цілі, щоби виказати, що православне населення на території Люблинського воєвідства не належало позбавляти святинь в інтересі релігійного культу, що адже лежить в інтересі держави.

Тимчасом для цього населення з 300 кількадесят церков полишено заледве 54 церкви, ревіндиковано около 150, навіть таких, які не були збудовані за часів унії, перемінюючи їх на римо-католицькі костели, а решту в останніх днях збурено на доручення адміністраційної влади, не звертаючи цілковито уваги на благальні просьби заінтересованого православного населення, яке слушно уважає збурення своїх святинь великою моральною для себе крив-

дою, яку болюче відчуває, що адже є зрозуміле для кожної культурної людини, без огляду на віроісповідання і народність, а тимбільше зрозуміє це кожний чоловік релігійний і глибоко віруючий.

Факти масового і плянового бурення православних святинь на території Люблинського воєвідства вкрили тяжкою жалобою всіх православних вірних у Польщі, а ту тяжку жалобу своїх братів поділяє в цілости українське греко-католицьке населення в Польщі.

Додатково подаю, що в днях 18. і 19. липня 1938 року збурено ще кілька православних церков і ведеться дальшу акцію бурення, при чому місцеве православне населення мусить часто поносити кошти бурення в квоті, що сягає до 1000 зл. Доси збурено 112 святинь.

Вичислюю цілий ряд фактів переслідування і карання православних священиків на релігійно-віроісповідній основі. За відправу богослужень і уділення релігійних послуг покарано слідуючих православних священиків:

I. Повіт Білгорай: 1. о. Іван Олійник, 2. о. Петро Зроль, 3. о. Прокіп Вальченко, 4. о. Анатоль Ключ — гривною від 200 до 500 зл.

II. Повіт Володава: 1. о. Єфрем Федоренко, 2. о. Євген Охнич, 3. о. Методій Лілякевич, 4. о. Євген Кальчук, 5. о. Володимир Кощовий, 6. о. Василь Білецький — гривною по 500 зл. кожний.

III. Повіт Грубешів: 1. о. Теодор Садко, 2. о. Яков Шкварко, по 300 зл., 3. о. Володимир Охоб — 400 зл., 4. о. Ізидор Захожий — 200 зл., 5. о. Леонід Пазинський — 500 зл., 6. о. Атаназій Бокієвич — 300 зл.

IV. Повіт Томашів: 1. о. Яків Люсюк — 1.200 зл., 2. о. Іван Жуковський 2 місяці арешту, 3. о. Гнат Косьмій — 2 місяці арешту, 4. о. Ярослав Шелінський — 3 місяці арешту, 5. о. Крисович — 1 місяць арешту, 6. о. Константин Якимчук — 4 місяці арешту, 7. о. Семен Демчук — 2 місяці арешту.

Пароха Грубешівської парохії покарано карою гривни у висоті 400 зл. за молитву на спільному цвинтарі, на якім від найдавніших часів, аж до останньої хвилі, без ніяких перепон гребано померших і відправлювано панахиди.

Для характеристики пануючих тепер відносин на території повітів, на яких мешкає українське православне населення, подаю поступування повітового старости в Томашеві, Казимира Вельяновського, який свідомо понижує гідність і підважує авторитет голови православної церкви в Польщі, митрополита Діонісія, називаючи його са-

ботажистом державних законів і заряджень адміністраційної влади.

Треба зазначити, що цей пан Вєляновський за 11 років свого урядування в Томашівськім повіті не лише не зумів злагодити антагонізму католицького до православного населення, а навпаки, кинув кість ненависти між населенням обох віроісповідань та своїм непогамованим гоном до замикання і буренія святинь викликав замішання і хаос в Томашівському повіті, розбудив комунізм та сектанство, що допровадило вкінці до пацифікації в 1936 році. Про розмір буренія православних святинь під кермою старости Вєляновського в Томашівському повіті, свідчить число побурених святинь і домів молитви на терені того повіту.

Православне населення на території Люблинського воєвідства дуже часто карають органи адміністраційної влади за оборону своєї церкви та релігії. Характеризують це в моїх інтерпеляціях з дня 6. липня ц. р. і в нинішній події в них наведені, як також події наведені в промовах українських послів у Соймі в дні 6. липня 1938 р., про вище згадано.

Підтримуючи в цілости мої внески під адресою уряду, поміщені при кінці моєї вище цитованої інтерпеляції з дня 6. липня 1938 року, запитую:

1. Чи уряд схоче провірити всі вище подані мною факти, що відносяться до збурення та спалення православних святинь, вичислених в моїй інтерпеляції, дальше наведені факти карання православних священиків за відправу богослужень та уділення релігійних послуг і виселення їх з дотеперішніх місць замешкання та факт зневаження повітовим старостою Вєляновським в Томашеві голови Автокефальної Православної Церкви в Польщі, митрополита Діонісія, вкінці факти шиканування православного населення на віроісповідному підложжу?

2. Чи уряд схоче потягнути до відповідальности органи державної влади, передовсім відносних старостів, які спричинили факти наведені в інтерпеляції?

3. Чи уряд готов дати православному населенню та духовенству охорону перед безосновними репресіями?

4. Чим вкінці виправдає уряд масове буренія православних святинь, що відбувається з доручення державної влади, в якій то сталося цілі й чи схоче винагородити заподіяні шкоди, посталі наслідком повищих заряджень влади?

Варшава, дня 21. липня 1938 року.

(—) д-р Степан Баран,
посол на Сойм.

ДОДАТОК Ч. 7

РЕЛІГІЙНА БОРОТЬБА НА ХОЛМЩИНІ

„Мета", ч. 28, 1938 року

На засіданні сенату 14. липня ц. р. промовляв від українців сенатор Остап Луцький. Він підкреслив, що „ревіндикація" є надзвичайно болючою для всіх українців, бо до б. уніяцьких дібр найбільше право має греко-католицька церква, яку зовсім помінено в договорі з Апостольською Столицею.

Хоч конституція забезпечує свободу віри — від 1920 року українське населення Холмщини втратило своїх 320 церков (на всіх 370), які перемінили на костели, розібрали, або спалили. Без церков залишились місцевості, що мають по 1000 і 2000 православного населення. Замикають і палять церкви, побудовані православними після знесення унії, навіть побудовані за Польщі. За відправу богослужень карають священиків гривнами по 200—500 зл., а навіть 1.200 зл., арештують і відвозять до монастирів.

В одному Томашівському повіті 2. травня ц. р. у селі Тарноватці опечатали дім молитви, священикові вибили вікна і з доручення старости відставили до Тарноватки. Крім того покарали його 2-місячним арештом.

У селі Панькові, розібрали церкву з доручення старости, а розбірки пильнував волосний війт та комендант постерунку в Тарноватці. Сталося це 22. червня.

В с. Корчині опечатали церкву 24. квітня. З доручення старости мають її розібрати.

В с. Неледів розібрали церкву 27. червня.

В с. Гопики розібрали церкву 27. червня.

В с. Мопатин 27. червня розібрали церкву, арештували 20. жінок і мужчин, дошкульно їх побили і покарали, наслідком чого треба було їх примістити у шпиталі.

В с. Зимно розібрали церкву 27. червня.

В с. Стенятин опечатали церкву 20. червня.

В с. Юрів спалено каплицю 25. квітня, а церкву в тім же селі розібрано 27. червня.

В с. Ходиванці опечатано каплицю 22. квітня, священика засуджено на три місяці арешту і виселено з села Ходиванці. В селах Недажів, Підлядів, Пеніни, Рачитів розібрали церкви 27. червня ц. р.

У селі Жарники спалили церкву 30. червня. Священика арештували і віддали до суду за відправу Богослуження.

У с. Підсадків розібрано церкву у 1937 році, а з матеріялу побудовано школу. Староста Вельяновський наказав розібрати каплицю-трупарню на місцевому цвинтарі.

В с. Лахівці розібрано церкву 28. червня.

В с. Дутків розібрано церкву 25. червня.

В с. Кнічин, Ликошин, Старе Село розібрано церкви 25. червня.

Це — мої панове лиш один повіт. Люди днями й ночами не сплять, лише моляться. На площах біля замкнених церков клячать цілі села і не дають доступу поліції, щоб не взяла хреста на знак, що хто інший забрав цей маєток в даному випадку — Католицька церква. Все це мусить засмутити і охопити великим жахом кожного християнина і не трачу надії — кожного дозрілого громадянина Польщі.

Вкінці сенатор Луцький перестеріг, що така політика небезпечна а досвід 17. століття вчить, до чого вона допровадить. Українці греко-католицькі сенатори не можуть віддатои своїх голосів за предложення законом, та це не буде протестом проти постанови Апостольської Столиці, лише протестом проти болючих фактів, які трапляються майже щодня на Холмщині і Підляшші. Коли за дводенне припізнення малювання плотів усувається старосту, то за все те, що діється на Холмщині немає кари. Остерігаємо, що така політика добра для Росії, але небезпечна для Польської Держави і для обох наших народів.

ДОДАТОК Ч. 8

З ЖИТТЯ ХОЛМЩИНИ

Розбирання церков. Виселення священиків. Пересвячення церков і кладовищ.

„Слово", Варшава, дня 3. липня 1938 року, Ч. 27.

18. червня розібрано церкви в хуторі Тишовцях, Томашівського повіту: церкву св. Великомученика Микити, побудовану в 1559 р. й церкву Різдва Пресвятої Богородиці (побудовану перед 1571 р.).

20. червня, цебто в день Вознесення Господнього, розібрано церкви в селах Голубє та Заборці, Грубешівського повіту.

22. червня в селі Панькові, Томашівського повіту.

23. червня в селі Юрові, цього ж повіту.

24. червня в селах Клятві й Микуличах цього ж повіту й у селі Копилові, Грубешівського повіту.

Всюди розбирання відбувалося під наглядом війтів і поліційних властей особливими партіями робітників, при співучасти католицької людности. Передбачені дальші розбірки церков й уже зроблено спроби в селах Тарноватці, Теребині, Малкові й інших.

Заступник старости Томашівського повіту, заявив деканові, що всі закриті церкви та молитовні доми в повіті буде розібрано, щоби вони своїм видом не нагадували людям Радянської Росії. Матеріяли одержані від розбірки не передаються церковним властям.

Православні кладовища біля розібраних церков, а також ще не розібрані церкви пересвячуються католицькими ксьондзами, що розїзджають в супроводі поліції по Томашівщині.

19. червня в с. Терниках, де є всього 7 католицьких родин, 3 католицькі ксьондзи прибули з процесією, щоб пересвятити місце, на якому стояла спалена на днях православна святиня і поставити там католицький хрест. Довідавшись про такий намір, православні прибули на площу зі своїм священиком, о. Хоменком, і молилися там від 8. год. ранку до 7. вечора, щоб не допустити до захвату місця. Православні поставили хрест на місці вівтаря спаленої церкви, а 50 жінок зголосилися берегти його вдень і вночі. 23. червня священик Хоменко одержав наказ ставитися до Тишовецького суду на 24. червня. Там його допитано слідчим і після допиту арештовано і в супроводі поліціянта відіслано до прокуратора в м. Замості. Цього ж дня в с. Терники зявився наряд поліції з 60 осіб і перевів у селі арешти за недозволення ксьондзові поставити памятку на місці спаленої церкви.

Священик с. Могильниці, Холмського повіту, п. о. Радзивоник був о год. другій в ночі з суботи на неділю 19. червня розбуджений поліцією і мусів негайно пішки піти до поліційної станиці в м. Сідлище, а звідти після допиту його відіслали з поліціянтом до Холма, де в Комісаріяті поліції його задержали до 11. години ранку. Потім його завели до старости, де заступник старости зажадав від нього негайного виїзду з с. Могильниці. Такі ж самі вимоги під загрозою кар поставлено іншим священикам, що виконують свої пастирські обовязки в так званих нестатових парафіях.

Священик села Угнина, Володавського повіту, о. Кошовий, покараний гривною 500 зл. з заміною на 1 місяць арешту за виконування треб без окремого дозволу влади. Цілій низці священиків задержано виплату „дотацій". Священикам М. Войтовичу, З. Салямону та іншим Грубешівський староста пропонував перейти на католицтво, обіцяючи посади.

20. червня запечатано церкву в с. Угнині, Володавського повіту. В церкві залишився св. Антимінс та св. посуд.

18. червня о год. 10. вечора невідомі особи підпалили дім священика в с. Новосілки. Коли священик відчинив двері, рятуючись від вогню, з-за вугла залунало кілька пострілів у його бік. Слідство на другий день не виявило, ані замаховців.

ДОДАТОК Ч. 9

ЯК РУЙНУВАЛИ ОДНУ З НАЙСТАРШИХ ЦЕРКОВ НА ХОЛМЩИНІ

(Село Павловичі, Грубешівського повіту, звіт посла Української Парляментарної Репрезентації, Володимира Кохана,[1]) за „Новим Часом", Львів, ч. 91, 1939 року)

Приїхавши на місце я побачив не то більше, як припускав, але більше, як могла б сплести моя уява. Я побачив руїну церкви, порозрізувані стовпи, сокирами порубані образи з іконостасу, погнуті, і попереломувані хрести. А на румовищах помарнілі, чорні обличчя людей, котрі з плачем і зойком кинулися до мене, коли я став фірою перед місцем доконаного святотатства.

Перше моє враження було таке сильне, що годі було себе опанувати. Щоби закрити своє зворушення, я мусів на якийсь час відірватися від людей. І аж тоді відчув я це незрозуміле для мене страхіття останніх переживань павличан, тоді відчув я силу молитви предків з перед 300 років, що фундували цю церковцю, перемінену злобою людей в страхітне румовище, і піді мною увігнулися коліна. Я молився разом з тими нещасливцями, нашими братами холмщанами. За що я молився - - не знаю, бо це була радше хвилина глибокого релігійного екстазу на місці румовища Божого дому, на місці нечуваного злочину.

Та треба було вкінці перевірювати все те, що тут діялося. Хату, в якій я перебував, цілу ніч облягали люди і всі інформації, які я подаю нижче, я як найсовісніше перевірив. Прошу тому всіх тих, що будуть їх читати, ставитися до них, як до правдивих фактів, за які я особисто можу кожної хвилини відповідати.

До дня 28. липня ніхто з Павличан, включно з їх солтисом, а навіть їх парохом в Долбичеві не чув ані не знав нічого про намір влади, чи то церковної, чи державної розібрати церкву, з ніким в тій справі ніякий міродайний

[1] Посол Володимир Кохан належав до УЦДО, однак виступив з тої партії і зрікся посольського мандату після зміни політики цієї партії на т. зв. „нормалізаційну". Після того належав до „Фронту Національної Єдности", а на еміграції до „Українського Національно-Державного Союзу". Виїхав до Канади в 1948 році і був тут довголітнім Екзекутивним Директором Комітету Українців Канади. Помер в 1966 році. (Прим. Є. П.).

чинник не переговорював, ані в тім напрямі наказів не давав.

Церква в Павловичах — згідно з оповіданнями людей одна з найстарших з усіх церков на Холмщині, бо рахували їй 345 років. Цікаво, що час не знищив дерева,[2] бо трималася вона ще — як твердили люди — дуже добре. В її нутрі дотепер знаходилося багато старих образів і памяток з написами на стінах і стовпах. Церкву в 1920 році опечатали, але на якій підставі — ніхто не вмів дати вичерпуючої відповіді. При опечатанню церкви забрала поліція разом з якимсь „інспектором" невідомого назвиска і фактичного уряду багато річей — як фелони, книжки, образи, хоругви і ін., а між ними чашу і мирницю, що, як кажуть, була зі срібла чи золота.

Як сказано вгорі — від 1920 р. ніхто в справі церкви не переговорював з громадянами і люди від часу до часу, з нагоди свят, приходили під земкнені двері святині на молитву. Аж дня 28. липня цього року заїхав до громади гминний війт з Долгобичева, поляк Гіполіт Стащук в асисті коменданта поліції в Долгобичеві на гминного писаря Шпирки, та сказали місцевому солтисові Андрієві Пирогові, що хочуть оглянути церкву. До внутра церкви не йшли і нічого не оглядали, а прийшовши під церкву, та відбувши втрійку пошепки якусь нараду, заявили томуж самому солтисові, що на другий день тобто 29. липня на год. 10. рано приїде староста, що „щось" треба буде зробити з церквою.

Дня 29. липня ц. р. громадяни Павлович, не передчуваючи ніякого лиха, розійшлися в поле на жнива. В селі остали лиш старики і діти. Солтис чекав на старосту з повіту. Та о год. 10 - 10½ рано замісць старости, заїхали в село 3 фіри. На передній фірі 5 жандармів, війт і писар, а на всіх других якісь люди з пилами, долотами, гаками від гашення вогню і т. п. знаряддями. Виявилося пізніше, що це були поляки з сусідніх сел.

По приїзді, не йдучи навіть до місцевого солтиса, як начальника громади, кинулися всі вони на церкву. Комендант, війт поляк з Долгобичева і писар стали відривати печати на дверях церкви, а другі кинулися негайно валити дзвіницю. Заки „начальство" отворило двері до церкви, прочі завалили вже стіну дзвіниці. Присутній при тім місцевий громадянин, старик Приємський, оповідав мені зі

[2] Церкви і інші важливіші будинки на Холмщині і Підляшші в старі часи будувалися з соснового дерева (т. зв. „жовта сосна", дерево, майже незнане в Північній Америці). Будівлі з цього дерева не піддавалися атмосферичним впливам знищення і могли стояти довгі сотки років. (Прим. Е. П.).

сльозами на очах, як то він благав, цілував руки війтові, комендантові і всім поліцаям і другим, щоби вони заперестали руйнування, кажучи: „хоч образів не бийте, дайте людям змогу прийти з поля нехай би вони порозумілись зі староством, за що валять їм церкву". Але його не слухали. Глузуючи і називаючи послідніми словами, підпоєні алькоголем, нищили церкву далі. Коли ж Приємський загрозив їм наслідками, сказали, що нікого не бояться, а на його заспокоєння додав комендант поліції: „зараз ту пшиєдзє староста з вашим ксєндзем бендзєцє сен моглі скаржиць".

В присутности Приємського отворив комендант „царські врата", а пяні з алькоголю і опянілі до решти дурманом нищення, всі кинулися на престіл і почали відбивати долотами образ Божої Матері. В міжчасі прийшов на місце доконаного святотатства місцевий солтис, Андрій Пиріг. Один зі справників запропонував йому з місця, вказуючи на образ Матері Божої, „Купцє собє тего свьонтечка". Нарід, що почав збігатися з поля, а особливо жінки, підняли нечуваний плач і крик. Оповідали мені люди з поблизьких громад, віддалених 3 - 4 км., що голосіння жінок, дітей і кликання на рятунок було чутно цілком виразно аж до них.

Але це не помагало, а радше ця розпука бідних людей заохочувала їх до руйнування. Повилазили вкінці на копулу і з неї почали співати різні соромницькі пісні, звертаючись передусім в сторону жінок, котрі плакали. Ось одна жінка підійшла до мене і говорить мені на „ухо" дослівні слова такої одної пісні, а вказуючи на свою сусідку оповідає, про пропозиції одного з тих, що нищили церкву, кинені під її адресою з церковної копули. Списав я їх, але переповідати їх шановним читачам годі.

Попідрізувавши вкінці копулу з усіх боків, скинули на землю хрест, що, падаючи, зарився в землю і погнувся. Відтак зіпхнули цілу копулу. Падаючи з висоти на землю, розбилася вона на дрібні кусні.

По 5. годинах з церкви остало румовище. На ньому засіли змучені „робітники" до пиру. Горілку привіз зі собою гминний війт, Гіполіт Стащук. По шклянки на горілку посилали до місцевого солтиса Андрія Пирога. Бавилися, кпили. Відїжджаючи співали на радощах, покепковуючи при цьому, примінивши в пісні утраквізм, дослівно: „Гей, на горі, горі, церквиця стояла, дзісейшего дня з наших ронк упадла".

Поліція привезла ще кілька фір з поблизької мазурської кольонії Гунятин і забрала деякі церковні речі. Куди - - не знати. Але на тім не кінець.

Дня 21. липня один поліціянт з 8-ма робітниками приїхав другий раз до Павлович зробити порядок з останками поломаного і порізаного дерева. Та місцеве населення, а передовсім жіноцтво заявило: „Ми вже собі самі поскладаємо, а перше всього привеземо людей, хай подивляться на те все". Постава жіноцтва доказала цього, що робітники з поблизьких мазурських колоній повтікали.

ДОДАТОК Ч. 10

МЕМОРАНДУМ

Святішого і Священного Собору Єпископів Святої Автокефальної Православної Церкви в Польщі

Страшні події, що сталися останніми часами в Люблинському воєвідстві, наповнили страхом усіх вірних православних в Польщі. За короткий час знищено понад 100 православних церков, з яких частина була ще і за польських королів. Продовж століть в стінах цих церков трудолюбне і завжди у великій мірі лояльне населення часто знаходило одиноку для себе потіху, яку одержували обездолені люди. Божі храми мали пошану і недоторканість від всіх віруючих людей, незалежно до якого віровизнання вони не належали б.

Польща, що постала нині до державного життя після великої війни, в минувшині черпала для себе потіху і надію на краще в майбутньому з релігійного одушевлення. І тому ще недавно нікому й до голови не могло прийти, що вже так близька жорстока і несправедлива розправа з християнськими церквами в християнському краю, подібна до того, що діється в сторонах, де релігії не признають за основний чинник.

І чому ж таке? І в ім'я чого допускається в нас така жорстокість? Адже ж на Люблинщині спокійно проживає коло 250 тисяч самих спокійних громадян Польщі, яких предки споконвіку були православними, а вони самі за свою лояльність і свідомість для конечного мирного співжиття зі співгромадянами інших вір в Польщі заслуговують на кращу участь і на іншу увагу для своїх конечних потреб, особливо потреб духовних.

Адже ж історія всіх народів, особливо ж польського, переконуюче свідчить, що насильством і жорстокістю ніколи не вдасться осягнути тих цілей, що ставлять перед собою люди, які позбулись почуття правди. Кожному народові призначило небо талан, якого особливості повинні розвиватися в історичному житті не інакше, як способами властивими тому талановi. І немає більшого гріха перед

Богом, як закопування - - повільне, або насильне — того таланту в землю, як придавлювання і нищення того, чим живе душа народня.

Ми бачимо силу духа тих тисяч православних в Люблинщині, від яких відібрано Храм Бога Живого, однак вони самі не перестали бути живими храмами. Але ми боімося духа нинішнього часу, який прямує людей не на службу Богові, а тільки на службу князеві цього світа, який від поконвіку царствує в світі й наповняє його діявольською злобою. Хто ж відповість за те, коли воно станеться? Ніякі страждання не мають сили перемінити лиха, що виходить з тих розпоряджень і діяльности. Стогін і гіркі сльози обездоленого народу, який очима своїми бачить знищення своїх святинь, ріками до нас течуть і готові нас затопити. І поділяючи журбу наших вірних, ми, Архипастирі Православної Церкви в Польщі, зв'язуємо нині наш смуток і біль зі смутком нашого народу, що перейде до історії злощасного 1938 року, який, як ювілейний рік нашого хрещення, повинен бути для нас щасливим і радісним.

Та бачимо, що Господь цією дорогою допустив післати нам огненний іспит (I Петра, 4. 12), щоб усі православні набрали ще більше сили у виявленню своєї душі і непохитности своєї віри.

Так ми сприймаємо наш смуток, як Божий іспит для нашого удосконалення, бо терпимо не як розбійники або злочинці, не як ті, що стараються чуже забрати, а терпимо як християни і прославляємо Бога за таку честь. (7. Петра, 4. 15 - 16).

І тут ми висловлюємо той гіркий наш смуток перед лицем вищої влади християнської Польщі, що така страшна несправедливість, з потоптанням Христової правди і любови сталася нам християнам в християнській країні.

Смиренний Діонісій — Митрополит Варшавський і Всієї Польщі,

Смиренний Феодосій — Архиєпископ Віленський і Лідський,

Смиренний Александер — Архиєпископ Поліський і Пінський,

Смиренний Алексій — Архиєпископ Волинський і Кремінецький,

Смиренний Савва - Єпископ Гродненський і Новогрудський,

Смиренний Симон — Єпископ Острожський,

Смиренний Полікарп — Єпископ Луцький.

Варшава, 16. червня, 1938 р.

ДОДАТОК Ч. 11

ПАСТИРСЬКИЙ ЛИСТ

Митрополита Андрея Шептицького

Андрей

Львівський і Галицький Митрополит, Преосвященним Єпископам, Високопреподобним Капітулам і Вшечесному Духовенству Галицької Провінції. Мир Вам о Господі і Божа Благодать!

Потрясаючі події останніх місяців на Холмщині змушують мене прилюдно станути в обороні переслідуваних наших братів, нез'єдинених православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся та завізвати Вас до молитви за них та до діл покути, щоб виєднати з неба Боже милосердя.

Коло сто церков розібрано і розвалено. Много позамикано. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонено богослуження і в них і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятки церковної архитектури. Часто знищили і знаряди релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді. Священиків удержуваних лептами бідного народу, що з доручення своєї Духовної Влади виконували душпастирські обов'язки, виселювали та діймаючо карали грошевими гривнами або в'язницею. Неповинних людей нераз бито та видалювано їх з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідувати матірною мовою людей.

Православна Церква вкрилась жалобою. Православні Церкви поза границями Держави наказують молитви і пости в намірі виєднати з неба запер'єстання релігійного переслідування.

Ціле православне населення Польщі затрівожене. Населення Холмщини зранене у найсвятіших і найблагороднішних почуваннях. А всі з'єдинені з Вселенською Церквою восточні болюють над ударом, завданим самому ділу з'єднинення.

А все те сталося в хвилині, коли уряд передкладав Соймові до ратифікації уклад в справі поунійних дібр, заключений поміж Апостольською Столицею та Польською Державою. Тим хронологічним збігом обставин ініціятори і організатори діла знищення скидають на Апостольський Престол одіюм того, що сталося. Події на Холмщині нищать в душах православних, нез'єдинених братів, саму згадку про можливість з'єдинення, представляють Все-

ленську Церкву ворожою і небезпечною для православного народу. В очах кількамільйонового населення Польщі, Апостольська Столиця представлена співвинною діла знищення. Отвирається нову пропасть поміж Східньою і Вселенською Церквами.

Комуж приписувати ті матеріяльні і моральні руїни? Хто ж посмів у католицькій державі на очах Апостольського Престолу — Нунція — на очах многочисленних католицьких єпископів завдати Вселенській Церкві такий страшний удар? Хто ж посмів всупереч інтересам держави, з потоптанням традиції маршала Йосифа Пілсудського виконати таке безприкладне діло?

Це могло статися тільки за інспірацією укритих ворогів Вселенської Церкви та Християнства. Таке діло не могло нікому принести хисна, крім них. Вони мали легке завдання, коли нищили частину Вселенської Церкви і нарід, що до тої церкви належить, а могли заслонюватися сповидними мотивами, що нищать ворогів держави. Нищили Католицьку Церкву при апробаті або радісних оплесках многих католиків. Ми навіть не зверталися про поміч до наших братів латинського обряду. Вони могли нам цієї помочі відмовити, уважаючи нас, наперекір яскравим доказам, що так не є, за нелояльних громадян.

Осмілені успіхами, поважилися в останньому випадку нанести тяжкий удар на неповинних і бідних селянах та священиках Холмщини, яких не могли оскаржувати у нелояльности супроти держави, удар, якого не могли оправдувати ніяким закидом, зробленим тому народові. Наносять його, вживаючи патріотичних гасел, як „вирівнання історичних несправедливостей" і „нищення слідів неволі", а несвідомих католиків штовхають до нехристиянських учинків. Той удар нанесли неповинним православним так зручно, що рівночасно ударили і Вселенську Церкву, але тим і зрадилися, чим вони є в дійсності: це вороги Вселенської Церкви, вороги Християнства.

Ми болюче мусимо відчувати всі терпіння наших братів, а нехристиянські поступки мусимо натаврувати. Нищення церков у місцевостях, де церква потрібна народові, заборона відправи богослужень і карання за молитву — мусимо уважати за факти релігійного переслідування.

Мусимо, на жаль, уважати за тріумф ворогів церкви — масонів — той моральний удар, завданий самій ідеї з'єднання церков та авторитетові Вселенської Церкви та Апостольської Столиці.

Мусимо запротестувати проти намагання кинути понуру тіль підозріння, що боротьбу з Православною Церквою

апробує Апостольська Столиця. Мусимо запротестувати також проти того, щоб холмські події і політичну боротьбу з українським народом оправдувати інтересами Католицької Церкви.

Сьогодні може католицька опінія ще не зорієнтована, сьогодні багато католиків ще не здають собі справи з того, що сталося. Але те, що сталося, лишається грізним ментом для Католицької Польщі.

Для переслідуваних, як і для нас, є потіхою, що Бог справедливий дивиться з неба на наші терпіння. Доля народів є у руках Божих. Бог зможе з терпінь одного народу випровадити правдиве добро для нього, славу та перемогу для Святої Вселенської Церкви.

Дано у Підлютому, в день Св. Славного Пророка Ілії,

20. липня, 1938 року.

(—) Андрей, Митрополит.

ДОДАТОК Ч. 12

СПРИЧИННИКІВ ПОДІЙ НА ХОЛМЩИНІ ТАКИ МАЮТЬ ПОКАРАТИ

Відгомін подій на Холмщині у відповіді ген. Складковського на інтерпеляцію послів Барана і Скрипника

„Діло", Львів, 14. червня 1939 року, ч. 133

Варшава, 11. червня. Бюро маршалка Сойму доручило сьогодні канцелярії Української Парляментарної Репрезентації відповідь прем'єр-міністра ген. Складковського з дня 24. травня ц. р. (Ч. п. П. А. 10/40(3) на відому з публікації в „Ділі" інтерпеляцію послів д-ра Степана Барана і Степана Скрипника в справі змушування терором та репресіями православних мешканців села Майдан Новий і Майдан Старий, волости Сіль та Села Біща тої самої волости Білгорайського повіту, Люблинського воєвідства (Холмщина) до переходу на римо-католицизм. Текст міністеріяльної відповіді (подаємо в буквальному перекладі) такий:

„Поміж частиною населення Люблинського воєвідства постав останніми часами рух у напрямі повороту православних на католицизм, між іншим у Білгорайському повіті. У звязку з тим трапилися непорозуміння між місцевим населенням православного і католицького віроісповідання. І з одної і з другої сторони доконано проступків, що стали предметом доходжень".

ДОДАТОК Ч. 13

НАСТУП НА ХОЛМЩИНУ „ІЛЮСТРОВАНОГО КУРЄРА ЦОДЗЄННОГО"

Переповідання репортажів д-ра С. Петерса в ч. 129 - 130 „ІКЦ"
(За „Ділом", Львів, 17. травня 1938 року, переклад з польського)

У відродженій Польщі дістали ми у спадщині коло 150 тисяч православних поляків, що творять майже 70 відсотків загалу православного населення, значить, лише дрібний відсоток — це росіяни і русини.

Православні поляки від моменту, коли Польща здобула незалежність, гравітували до польщини, виразно схиляючись до католицизму. Відкривалися перед ними два шляхи: або залишитися православними в опертi на польщину, або вернутися до католицизму. Польська держава дала їм вільну руку. Православні поляки мали молитися у православних церквах по польськи.

До польських православних простягнулись чужі руки. На терені Холмської землі знайшлися в обіймах українців 150 тисяч польських православних, що їх колись насильно навернули на чужу віру. Сотки агітаторів у рясах почали систематично опановувати ситуацію.

Велика самопосвята зійде на нівець, якщо не прийде сюди рішуча воля польського уряду. Лише енергійно поставлена урядом справа може припинити найшкідливішу для церкви діяльність. Зустрів я представників адміністрації, що безрадно дивляться на акцію напливових агітаторів: драматичне перероблення православних на українців.

На шляху ми маємо церкви, що стоять на горбках, паношаться над околицею. Це символи неволі, часів займанщини, найчастіше перероблені з римо-католицьких святинь. Деякі з них були поставлені на честь царів. В 1921 р. польський уряд наложив печатки на 74 церкви Холмщини на знак, що ці явні сліди насильства не можуть далі служити, як місце молитви. Але 74 запечатаних церкви — це досконалий момент для агітації, що промовляє до уяви людей. Власне перед цими зачиненими церквами нелегальні попи роздирають ризи, улаштовують Богослуження. Богослуження перед запечатанами дверима 74 церков! Нарід бачить запечатані церкви і можна в ньому збудити на цьому тлі почуття, які в даній хвилині непотрібні. На цій струні можна вигравати мельодії від комуністичних до націоналістичних, коли йде про те, щоби заколотити взаємини на селі. І комуністи, і наслані з Га-

личини (в оригіналі з Малопольскі) попи викликають іноді резонанс в душах людей, яких батьки нераз за віру проливали кров. Ці церкви з печатками (зрештою, ці печатки попи нераз зривали) — це найбільш небезпечний момент. Переробіть ці церкви на костели, навіть розберіть їх, але, на милість Божу, не залишайте їх з печатками на воротях! Маємо повне право до ревіндикації чи до того, щоб усунути сліди займанщини. Так, як є — є найгірше.

Низька хата, часто крита соломою... це домн молитви, в яких ходить не так про молитву, як про політичну роботу. Такі неофіціяльні домн молитви відчиняють в кожному селі. В село з'являється одного ранку скромний піп. Не мельдується у влади, не просить дозволу, закривається призначенням самого митрополита Діонісія. Ці люди напливають з терену Галичини (в оригіналі Малопольскі). Піп безправно відчиняє парафію, безправно править богослуження в сільських хатах, у яких горять свічки, загрожуючи кожної хвилини пожежею цілого села. Піп безправно хрестить, хоронить православного, навіть у тому самому дні, в якому вмер. Піп безправно вживає титулу пароха, відважується навіть зірвати печатку з хати, коли йому запечатає її влада. Влада раз — другий покарає, замкне йому хату, але піп перенесеться до другої. Врешті влада починає дивитися крізь пальці. Польські православні говорять тільки польською мовою. Це не зражує попа. Починає класти їм у вуха, що вони повинні говорити по українськи (по руськи), погрожує, повчає, змушує, аж поволі починає перетягати найслабших. На лекції, яку зрештою веде правом кадука, вчить релігії по українськи („по руськи"), хоч цього не дозволяють йому закони. Лучить релігію з українізмом. Не так, як у Греції, Болгарії, Фінляндії, Естонії, але цілком інакше, по руськи, всупереч історії, всупереч сьогоднішній дійсності.

Чому ж це польське населення так легко піддається теророві? Хлоп дивиться і чує, що поляк у своїй власній державі легко може втратити землю. Бачить, що цей піп-приблуда допускається не тільки безправя, але діє далі і нічого собі з влади не робить... і піддається нагальній агітації попа.

Поляки католики і у половині не користають з тих релігійних упривілейовань, з яких користають православні. В Томашівськім повіті на 80.000 римо-католиків маємо 20 парафій, тобто одна парафія має 4000 душ. 33 тисячі православних з 7 парафіями офіційними і з 13 неофіційними — разом 20 парафій, а значить, на одну парафію припадає заледви 500 душ. Оце перший комплекс нижчости

польського населення. Густота православних парафій — це перший крок до українізації тих теренів. Попи зявляються в кожному селі, де знаходиться, хоч би кілька родин православних, улаштовують безправні Богослуження, виголошують проповіді по-українськи. Цвинтарі православні залишилися й нелегальні православні попи всупереч усяким законам, хоронять православних небіжчиків безпосередньо по смерті, не турбуючись формальностями.

Комплекс нижчости робить у душі бунт, може викликати реакцію. Був я у Щебрешині, де польське населення на вістку, що мають відкрити 120 церков, почало місцеву церкву розбирати на цеглу. На Холмщині будиться серед поляків відрух, що може вибухнути, якщо не прийде до розвязки по думці справедливости історії.

ДОДАТОК Ч. 14

ЛИСТ Д-РА ТИМОША ОЛЕСІЮКА ДО ПРОФ. ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

в справі початків організації українців на Холмщині і Підляшші в 1939 році[1]

Напочатку жовтня 1939 р., декілька днів по відході большевиків, приїхав до мене верхи п. Божик, б. вчитель з с. Любеня і запропонував скликати громадську нараду з підляських українських провідників. Теж саме підтримав і б. учитель Михайло Коляда з Бокинки-Панської. Вони взяли на себе обов'язок покликати на нараду б. сенатора Івана Пастернака, і бувшого соймового посла, д-ра Василя Дмитріюка. Десь 11. чи 12. жовтня відбулася ця нарада у Вишничах, при чому д-р В. Дмитріюк не міг особисто прибути, а по посередньому порозумінню з І. Пастернаком, передав через нього свої погляди. На нараді були, крім названих осіб, учитель Іван Олексюк з Бондарівки, учитель В. Шинкарик з Вишнич і суддя Віктор Соловій — мій гість тогочасний. Нарада постановила вислати делегацію до німецького уряду окупованої Польщі зі заявою про існування тут рівнож української людности та меморандумом про потребу знесення усіх попередніх обмежень польського уряду українських прав та про виділення Холмщини і Підляшшя в окрему адміністративну одиницю. Делегатами вибрано І. Пастернака, М. Коляду, Т. Олесіюка та доручено їм скласти меморандум згідно з постановою наради та виїхати якнайшвидше до місця осідку німецької влади — думалося у Варшаві. П. Божик

[1] Лист цей друкуємо тут майже в цілості, з незначними скороченнями, за згодою автора.

мав поїхати до Володави і Холма і повідомити про рішення підляської наради і запропонувати, щоб були вислані делегати з Холмщини також до Варшави.

Переборовши численні адміністраційні й комунікаційні перепони, І. Пастернак, М. Коляда і Т. Олесіюк добилися ранком 20. жовтня до Варшави і довідались, що тут постав Український Комітет під проводом д-ра Юрія Липи і що він міститься в будинкові колишнього інтернату православних богословів, на вул. Коперника, ч. 11. Ми довідалися, що провідник Комітету є хворий і по телефону скомунікувалися з ним про прийняття їм нас на його приватному мешканні пополудні. Він прийняв нас дуже прихильно, лежучи в ліжку й видужуючи після ускладнень по інфлюенці. Він повідомив нас, що кілька днів тому помер на погрипову пневмонію проф. Олександер Лотоцький й нині його поховали на Вольському православному кладовищі у склепі, де вже спочиває його дружина, Німфодора Методіївна. Ми поінформували д-ра Липу про ціль нашого приїзду і про зміст наших постулятів до німецької влади в новопосталих обставинах. Ми також привітали д-ра Липу з його становищем провідника українців у столиці Польщі й просили його порад і допомогти в нашій місії. Провідник з'ясував нам, що дотеперішнє представництво українців-емігрантів в Польщі — Центральний Український Комітет на чолі з М. М. Ковальським в нових політичних обставинах мусів припинити свою чинність і українське громадянство Варшави створило новий Комітет на провідницькому принципі. Чи цей Комітет надалі буде місцевим, чи, як столичний, стане центральним для усіх українців б. Польщі -- ще невідомо. Влада знаходиться в руках команди німецького війська, а цивільна влада начебто формується десь у Лодзі. Де буде її центральний осідок - - ще невідомо. Тому нашій делегації слід зачекати у Варшаві на остаточне сформування цивільної влади. Тимчасом, слід належно опрацювати меморандум і дочекатися приїзду делегатів рівнож з Холмщини, щоб виступати спільним фронтом. Наш меморандум у його остаточному оформленні мусить бути перекладений на німецьку мову. Українські правники, згуртовані при Комітеті, допоможуть нам при оформленні меморандума, а дружина д-ра Липи зробить переклад на німецьку мову. Ми залишили проєкт меморандума д-рові Липі для докладного простудійовання. Він телефонічно розпорядився, щоби нам відпущено було кімнату в Комітеті на час нашого перебування у Варшаві.

Наступного дня, одержавши від д-ра Липи наш меморандум з його завваженнями, делегація сконтактувала-

ся з адвокатом, б. послом до польського сойму, Павлом Васиньчуком, що перебував від початку війни у Варшаві і ми докладно обміркували нашу справу. П. Васиньчук охоче приєднався до нашої акції й приймав дуже діяльну участь в опрацьовуванні меморандума. Для засягнення порад і апробати відвідали ми рівнож таких авторитетних державно-політичних діячів, як проф. Іван Огієнко і проф. Дмитро Дорошенко. У них ми знайшли як найсердечнішу підтримку наших починань й цінні поради. Наша делегація проєктувала, оскільки наші постуляти знайшли б прихильне прийняття у німецької влади, висунути кандидатури Д. Дорошенка на пост адміністративно-політичного керівника (губернатора) Холмсько-Підляської губернії, а проф. І. Огієнка на пост директора культури і освіти. Згадую ті наші колишні „фантастичні думи, фантастичні мрії" — як свідоцтво нашої тодішньої доброї волі в добру волю супроти нас, українців... уряду переможної Німеччини.

До праці над остаточним оформленням нашого меморандума, первісно зложеного на Підляшші В. Соловієм, окрім Васиньчука, приєдналися також Борис Ржепецький і Осип Назарук. Останній, помимо того одіума, що він придбав собі в наших очах своєю попередньою екстравагантною політичною і публіцистичною діяльністю, виявився в співпраці з нами надзвичайно милим, вирозумілим і учинним товаришем. Він переклав наш меморандум на німецьку мову, одночасно вигладжуючи наші правничі недокладности.

По кількох днях приїхав з Люблина Мирон Луцький. Він повідомив нас про постання Українського Комітету в Любліні і по всіх повітових містах Холмщини і Підляшшя, де відбувалися спонтанно повітові з'їзди українського населення і вибори до повітових комітетів. Чи має приїхати з Холмщини делегація до Варшави, не було відомостей, тому що регулярного залізничого получення і пошти не було. Незабаром було проголошено зарядження Гітлера про утворення з польських окупованих теренів Генерал-Губернаторства на чолі з Гансом Франком та місцем осідку його уряду в Кракові.

Через те, що меморандум був цілковито приготовлений і підписаний як членами підляської делегації, так і П. Васиньчуком, а труднощі переїзду з Варшави до Кракова були дуже великі, вирішено було, що І. Пастернак і М. Коляда до Кракова вже не поїдуть, а вернуться додому для організації Підляського Комітету, натомісць поїде до Кракова Т. Олесіюк разом з кооптованим до делегації Б. Ржепецьким. У Кракові меморандум має бути доручений гу-

бернаторові Франкові, незалежно від того, чи з Холма прибуде делегація, чи приєднається вона до нашої акції. За поміччю дружини Ю. Липи одержали ми від німецької комендантури перепустку на проїзд до Кракова і прибули туди якраз напередодні урочистого в'їзду Франка на Вавель. Цей в'їзд на Вавель — правдиве серце польського народу і супровідні проголошення зробили на нас як найбільш гнітюче враження, як зразок німецького політичного нетакту, брутального насильства і неприкритого імперіялістичного „дранґ нах остен".

По приїзді ми винайняли кімнату в приватному мешканні на Флоріянській вулиці й почали розглядатися. Виявилося, що Краків став на той час столицею українських збігців з окупованих большевиками тоді, по умові з німцями, українських земель.

Перш за все почали ми розвідуватися за проф. Володимиром Кубійовичем, людиною, що до неї ми мали повне довіря і цілковито зорієнтованої у подіях. Однак, виявилося, що проф. Кубійовича в той час у Кракові не було, бо він виїхав в об'їзд українських теренів, що залишилися за німецькою владою, і коли він повернеться — невідомо.

Тоді ми рішили зробити візиту тодішньому голові Краківського Українського Комітету, д-рові Горбовому. Він радо прийняв нас, як делегатів Підляшшя і ознайомився з основними нашими постулятами, вповні їх одобрюючи, однак зазначив, що ще не цілком ясно, як до наших домагань поставиться новопризначена німецька влада. Він порадив нам перш за все перевести інформаційні розмови з „нашими" німцями, Йоганом Кохом і Бізанцом. Він з місця стелефонувався з ними і умовився, коли ми маємо піти на побачення з ними. На закінчення нашої сердечної і ділової розмови, д-р Горбовий коротко запитав нас: „що Вам найбільше потрібно? Чим міг би я Вам найбільше допомогти?" Ми відповіли: „Пришліть негайно людей, що могли б організувати на Холмщині і Підляшші українські школи і кооперативи". „Скільки їх Вам треба?" „Якнайбільше!" — „Запевняю Вас, що починаючи з наступного дня, люди наші будуть висилані до вказаних Вами місцевостей і до вказаних Вами осіб".

Дійсно, коли через кілька тижнів вернувся на Підляшшя, то і в Білій і у Володаві я застав вже молодих ентузіястів, що, в очікуванні на призначені місця праці, таборували на підлозі на соломі в занятих для них приміщеннях. За цих, що виявилися в подавляючій більшості людьми ідеї і праці, належиться д-рові Горбовому від наших холмсько-підляських мас сердечна подяка. Ці люди в наступних роках стали нашим селянам не тільки вчите-

лями-виховниками, але й захистниками від німецьких окупантів.

У межичасі у великій каварні на Маріяцькому пляцу проти Суконниць відбувалося постійне „сеймування" наших великих політиків зі Львова, очолених віцемаршалком В. Мудрим та українськими послами до парляментарних палат. Вони займалися не якимись там дрібними справами, які боліли нас, а великими проблемами укладу взаємовідносин переможної Німеччини до майбутньої Української Держави, що мала постати у цій війні. Тогочасну кооперацію Німеччини з СССР усі вважали тактичним потягненням німецької політики, за яким має прийти замирення Німеччини на заході з тим, щоби негайно перейти до війни з СССР і відновлення на його руїнах держав, союзників Німеччини в заповідженому Гітлером „новому впорядкованні світу". Виявилося, що майже кожна група політична і видатніша особа вже виготовила меморандум в цій справі на Німецького уряду і вже або побувала з цим меморандумом в Берліні, або має туди негайно виїхати...

На нас, делегатів Підляшшя, дивилися звисока і поблажливо нас вислуховували, не виявляючи глибшого зацікавлення нашими льокальними, дрібними проблемами. Що значить маленька Холмщина і Підляшшя в порівнанні до Великої України, що має бути житницею Европи і ключем до европейської майбутности? Але все ж, ми виразно відчули, що навіть у наших маленьких справах ми зустрічаємо у великих політиків якусь нехіть, спричинену тим, що ми взагалі сміли порушувати наші справи без попередньої апробати цих великих... Крім того, у персональному відношенні до нас великих галицьких політиків виразно відчувалася ворожість і відчуженість, причиною якої було те, що з їхньої пам'яті ще не зтерся факт, що Борис Ржепецький був членом дипльоматичної місії УНР, що підписала договір з Польщею 22. квітня 1920 року, а я був секретарем в тих переговорах. Ґенерівство, петлюрівство — не було доброю візитівкою в тому часі на Маріяцькому пляцу...

За кілька днів до після нашого приїзду до Кракова сюди прибув Микола Багринівський, що його, по втечі з Волині, повітовий з'їзд вибрав головою Грубешівського Українського Комітету. Приїхала також і делегація з Холма в складі б. посла Семена Любарського і молодого священика (прізвища якого я не пам'ятаю). З ними як правний дорадник прибув д-р Степан Баран, що з большевицької Галичини врятувався втечею до Холма. Від тої делегації ми довідалися, що в Холмі рівнож відбувся повітовий з'їзд і створено повітовий комітет на чолі з суддею

Антоном Павлюком. Він має намір скликати Всехолмський З'їзд і створити Всехолмський Комітет. На нашу пропозицію, привезену до Холма учителем Божиком, вислати негайно делегатів для спільної інтервенції у німецьких властей, Павлюк вирішив відповісти відмовно. Він мав замір чекати на Всехолмський З'їзд, що єдиний має право вирішувати про такі чи інші кроки у німецьких властей. У Холмі створено Православну Церковну Раду і власне від цієї Ради приїхала Холмська делегація в справах лише церковних.

По зазнайомленню з тезами нашого підляського меморандума, як Холмська делегація, так і голова Грубешівського Комітету, М. Багринівський, цілком одобрили наші тези і вирішили покласти свої підписи під документом. Д-р Баран уважно простудіював меморандум і зробив деякі цінні виправлення і додатки. В свою чергу, в церковних справах ми приєдналися до думки про необхідність встановлення самостійної Холмської православної єпархії, забезпечення за нею українського характеру і негайної ревіндикації ще нерозвалених церков і церковних маєтків.

Ще перед побаченням з „нашими німцями", я сконтактувався за посередництвом полк. Романа Сушка з Йоганном Кохом і мав з ним приватне побачення в одній із тихіших каварень. З Й. Кохом я мав до того часу лиш листовне, дуже миле мені і цікаве знайомство з передвоєнних часів. Отож, мені було цікаво зустрінутися з ним особисто і засягнути, оскільки можливо, його приватної думки про сучасні події. Розмова наша затягнулася на якусь годину. Я поінформував його про ціль нашого приїзду до Кракова, про наші потреби, виложені в меморандумі та про те, що ми хочемо їх предложити Гереналь-Губернаторові Франкові. Кох, як здисциплінований німець, очевидно не міг бути зі мною таким щирим, як у попередньому нашому листуванню. Слова його були дуже обережні і я був задоволений з того, що він не захотів бавитися зі мною в польську гру: „обецанка-цаканка". Він зазначив, що, очевидно, положення українців в Генерал-Губернаторстві буде іншим, аніж за часів Річпосполитої і вони будуть охоронені від попередніх переслідувань і утисків, однак, до якої міри будуть задоволені українські постуляти — ще цілком невідомо. Все залежить від перебігу воєнних і політичних подій. Усі основні рішення западають в Берліні, а Краків є лиш їх виконавцем.

Наступного дня Б. Ржепецький, М. Багринівський і я пішли у призначену годину на Зелену вулицю до бюра, в якому працювали тоді Й. Кох і Бізанц. Головним спіке-

ром з нашого боку був Б. Ржепецький, який спокійно і річево висловив наші постуляти до німецької влади і побажання бути прийнятими Генерал-Губернатором, щоби довідатися від нього, чого ми можемо сподіватися. Й. Кох також спокійно і річево відповів нам, що наш меморандум вони приймуть до попереднього простудійовання його змісту і для попереднього поінформовання Генерал-Губернатора. Очевидно, німецька влада засадничо прихильно ставиться до української людности й у Генерал-Губернаторстві не було дозволено полякам дальше кривдити українців. Однак, конкретні рішення щодо українських бажань потребують пов'язання зі загальними політичними проблемами. Тому не слід думати, що авдієнція у Генерал-Губернатора і його декларація в українських справах може наступити в скорому часі. Це тим більше, що українці в Генерал-Губернаторстві **проживають** не тільки на Холмщині і Підляшші, але також і на Посянні і Лемківщині. Окрім голосу представників української людности, німецька влада мусить знати опінію тих українців, до яких німецький провід персонально має повне довіря. Українці мусять у себе застосувати **замість представницького** – прийнятий нині у Німеччині **провідницький принцип.** У такому ж сенсі, лиш більш чуттєво, говорив Бізанц. В основному тон нашої розмови був приязно-річевий, однак дуже сриманий.

Відомість про передачу нами нашого меморандуму і про наше бажання мати авдієнцію у Генерал-Губернатора викликала бурю протестів в каварнях супроти нас. Наші політики цілком ясно зазначували, що підляшани і холмщани не можуть ставити себе в окреме положення і лізти до Генерал-Губернатора, не порозумівшись з лемками. Це ще нічого, що ті останні не створили ще ніякого тіла, яке змогло б формулювати їхні домагання й потреби їхньої землі. Ці потреби може представляти як колишнє українське посольське коло на чолі з маршалком В. Мудрим, так і Провід ОУН... Нарешті, і то найважніше, в часі тріумфу німецького нацизму з різними українськими справами не сміють звертатися до німецької влади люди приналежні до середовища, що натаврувало себе ідеями народоправства, демократичного парляментаризму та міжнародньої солідарности... Особливо неприємливі є петлюрівці, що мали нещастя розмовляти не так давно з німцями як рівнорядні партнери і то не лише словами, але й зброєю...

Під тяжким обстрілом таких аргументів, а також під враженням закриття німцями Краківського університету та арештування його професури і вивезення їх до концен-

траку — наша делегація постановила „не перти проти рожна" і не брикатися зі старшими зі Львова, а вичікувати і обсервувати, яка остаточна мука змелеться... Я мав вертати на Підляшшя, щоб поінформувати про ситуацію своїх земляків, а Ржепецький і Багринівський мали залишитися для участи в дальших пертрактаціях у Кракові.

Перед своїм остаточним виїздом із Кракова я приватно ще раз бачився з Й. Кохом, що вже дістав призначення у комісію репатріяції німців з УССР і просив його вивезти з Крем'янця мойого родича, Владику Олексія Громадського, яко „правдивого німця"... Кох радив не накладати на носа рожевих окулярів і за цю пораду я йому вдячний до нинішнього дня. Романові Сушкові, добре мені знайомому з київських, а потім пражських часів, я прозрадив, що А. М. Лівицький перебуває на нелегальному становищі в Радомі і Р. Сушко взявся його „легалізувати" разом з родиною перед німецькими властями, для чого я маю повідомити М. А. Лівицького і негайно його скерувати до Кракова, до Р. Сушка.

Перед від'їздом з Кракова у першій половині листопада 1939 року я ще раз зробив гуру по каварнях і послухав міркувань наших великих політиків галицьких. Розмовляв окремо з Ів. Кедрином-Рудницьким, що писав тоді книжку про причини упадку Польщі. Книжку цю незабаром я вже читав з великим вдоволенням у Вишничах і подивляв таку широку і глибоку поінформованість автора та його об'єктивність і незлопамятність.

В дорозі з Кракова до Варшави я в думці робив підсумки зі своїх вражень і прийшов до висновків:

1. Стан, що витворився зі закінченням німецько-польської війни — є вислідом не тільки німецької військової сили, але й в неменшій мірі, наслідком німецько-совєтської політичної кооперації.

2. При наявности стану війни поміж Німеччиною і Францією і Англією на Заході, немає наразі жодних підстав сподіватися скорих змін відносин на сході. Німецько-совєтська кооперація не може бути чим будь послаблена, навпаки, треба сподіватися її скріплення.

3. Дотеперішнє відношення Німеччини до комплексу проблем сходу Европи є виключно політично-кон'юнктуральне. Таким чином, українська проблема в цілому, як і на теренах під німецькою владою, нині є цілковито неактуальною, з уваги скрайню чутливість до неї совєтської влади.

4. Українці в Генерал-Губернаторстві в жодному разі не будуть німцями вжиті як карта протисовєтська, а лише

протипольська. Німеччина може до певної міри задовольнити потреби українців лише тоді, якщо українці цілковито підпорядкуються цілям німецької політики в Генерал-Губернаторстві. Вони мусять прийняти на себе ролю антагоністів проти поляків і жидів...

5. З уваги на існуючу основу філософію Гітлерівського уряду, життя окупованої Німеччиною людности буде кероване виключно біжучими актуальними потребами Німеччини. Представницький принцип в адміністрації окупованої людности буде цілковито усунений на заступлений принципом провідницьким, реалізованим самими німцями, або людьми їхнього довір'я.

6. З уваги на реально-існуючий стан на українських землях, що опинилися тоді в складі Генерал-Губернаторства, слід прийняти за неуникнений факт, що виконування влади на цих землях буде в руках виключно німців та їхніх людей довір'я: галичан-націоналістів та фольксдойчів.

7. З того факту, що Німеччина перевела блискучу воєнну операцію проти Польщі, як рівнож з дотеперішніх її дипльоматичних перемог над демократичними державами у справах Наденії, аншлюсу Австрії та розбору Чехословаччини, можна припускати з великою правдоподібністю дальші німецькі воєнні успіхи. Однак, остаточний вислід розпочатої світової війни не може вважатися певним для Німеччини.

8. Навіть у тому випадкові, коли б Німеччина розгромила цілковито воєнний потенціял волею нескоординованих західніх демократичних держав, лишається за плечима незмірна фінансово-економічна й людська потуга Америки, що вже раз була перейшла зі свойого заокеанського ізольования на европейські побоєвища першої світової війни.

9. Навіть, якщо б вдалося Гітлерові натхнути ідеєю німецького расизму кількадесят мільйонів замерикапізованих німців і пхнути їх на справу зірвання Америки з середини, вислід війни все ж лишається непевним... Бо на сході тоталітарна, націстична Німеччина буде мати своїм сусідом-суперником тоталітарний універсально-комуністичний СССР з його фанатизмом, смертоносним підсонням, безмежними просторами і невичерпними боєздібними людськими ресурсами. Виглядів на те, що сучасна німецько-совєтська кооперація буде тривалою й при наступному розподілі сфер впливів у світі — немає ніяких.

10. Доси ніхто з українців не знає напевно остаточних планів німецького уряду супроти проблеми України у майбутньому розвитку подій. Найбільш довірені з них

мусять вдовольнятися лиш двозначними натяками, мглистими обіцянками та радами терпеливо чекати „слушного часу". Враження є таке, що й самі німецькі достойники не знають того, що є змістом остаточного рішення Фюрера в справі України.

11. У такій загально-туманній ситуації у світі, без якого будь певного політичного компасу в руках, українське суспільство не сміє піддаватися яким будь оптимістичним надіям і не сміє ангажуватися в який будь політичний активізм побіч німців. Такий активізм може бути конюнктуральним і корисним німцям, але нам остаточно принесе марну трату крови.

12. Українська політична еміграція — петлюрівська, уенерівська, очолена екзильним урядом УНР, за всяку ціну мусить зберігти волю і самостійність своєї думки й чинности і не сміє зійти на бездоріжжя німецької агентурности. Для цього вона мусить перейти в політичне підпілля і виріктися яких будь явних проявів свого існування. Уряд УНР мусить передати повновалсті своїм членам, що знаходяться поза межами засягу німецької влади. Сам А. М. Лівицький, по його легалізації перед німецькою владою, мусить перейти на абсолютно приватне положення.

13. Українська людність під німецькою владою не сміє ставати у ворожу позицію до німецької окупаційної влади і допуститися яких будь ворожих чинів — це привело б до жорстоких репресій і непотрібного проливу української крови. Відношення місцевої людности до прибулих з Галичини українців, незалежно від того, чи матимуть вони якесь офіційне становище, чи вони будуть приватними особами — мусить оути приязним і кооперуючим. Ці галицькі гості мусять бути всесторонне використані місцевою українською людністю для відбудови свойого культурно-просвітніх товариств і кооперації.

14. Провідні особи серед української людности Холмщини і Підляшшя мусять уникати усього, що могло б оути витлумачене за політичну кооперацію з німцями.

Ці точки і чимало інших, що я їх вже не пам'ятаю, були мною списані сейчас по приїзді до Варшави і докладно оговорені з моїм шкільним товаришем і сердечним приятелетм і однодумцем — Павлом Васиньчуком. Він постановив не переїздити до Холма а лишатися у Варшаві, де йому оуде легше уникнути контактів з німецькою владою. Він рівнож радив мені в жодному випадку не казати про мої враження і висновки кому будь з середовища Українського Комітету у Варшаві, бо це середовище, на його думку, вже було просякнуте німецькими агентами-доносчиками. Загалом ,найкраще буде, коли я якнайскорі-

ше залишу Варшаву і на Підляшші і Холмщині поінформую своїх земляків про стан річей — стисло довірочно.

Я прийняв цю пораду і постарався по можливості скоротити свій побут у Варшаві та зробити його непомітним. Одначе, я вважав необхідним відбути довшу інформаційну розмову з М. А. Лівицьким і передати через нього докладного листа до А. М. Лівицького з усіма вищенаведеними точками. Рівнож повідомив я про готовість нашого УНРівського вояка, Романа Сушка, перевести заходи для легалізації і охорони А. М. Лівицького і його родини. Це було внедовзі виконане.

Перед моїм виїздом з Варшави пішов я попращатися з д-ром Ю. Липою. Однак наша розмова на цей раз не була ані приязною, ані щирою. Липа різко заявив мені, що час для чинности того середовища, до якого я належу, цебто петлюрівців-уенерівців — вже безповоротно минув. Вони мусять зникнути з поверхні життя. Я на це відповів йому, що вповні з ним погоджуюся, що нині не час і не місце для якої будь активности, ані урядові УНР, ані людям, що вірні уенерівським прапорам. Треба дати місце на історичній арені людям, що проголосили себе союзниками Німеччини і мають довіря Фюрера. Після того ми розійшлися. Останній раз бачився я з Ю. Липою у Львові, в Літературно-Мистецькому Клюбі, в квітні 1944 р. Він тоді вже без ворожости і високомірности спитав мене, чи все гаразд з моєю родиною. Я відповів йому, що з ласки Божої, ми всі ще живемо.

Очевидно, що ані у варшавській, ані у львівській розмовах не було вже місця на щиру обміну думок, як це часто бувало поміж нами на початку тридцятих років, коли він, Ю. Липа, користав з гостинности і протекції А. М. Лівицького і його родини. Перед моїм виїздом з Варшави був я ще свідком надзвичайно прикрої для мене сцени, коли в українській православній церкві Ю. Липу як архирея провадили попід руки члени Комітету від вхідних дверей до підвищеного окремого „провідницького" місця на солеї. До масової психози виявився невідпорним навіть такий талановитий індивідуум, як Ю. Липа. Вічна Йому пам'ять!

Про вислід нашої „меморандової" подорожі я довірочно поінформував усіх наших ініціяторів, як рівнож, дещо пізніше, А. Павлюка в Холмі, що мав уже попередньо інформації від С. Любарського і С. Барана. А. Павлюка вилічили від його наївно-політичного оптимізму аж пізніші жорстокі життєві факти.

Десь біля Нового 1940 року добився до Вишнич Б. Ржепецький... Він привіз з Кракова інформації про пере-

біг дальших переговорів з німецькою владою і про їх висліл: створення Українського Центрального Комітету та призначення його Провідником професора Володимира Кубійовича, однак поки що без окреслених компетенцій і програми. Інформації Б. Ржепецького були дуже критичні і песимістичні і вину за безнадійно погане становище він складав не тільки на німців, як на галицьких політиків, що ніяк не можуть позбавитися своєї сервілістичної психіки супроти німців. Але для нас тепер найважнішим фактом було, що українців під німецькою владою буде очолювати людина, що ми її знали з найкращого боку і до якої мали симпатію і повну пошану.

ДОДАТОК Ч. 15

МІЛЕНА ГРІНВАЛЬДТ

ХОЛМСЬКИЙ ТЕАТР

(Спогад)

В 1939 році німці зайняли Польщу. Український театр, який очолював в той час Назар Обідзінський, перебував тоді під Варшавою, і, переживши бої, що перейшли через цю місцевість, і стративши двох акторів: незабутню артистку театрів — Тобілевича-Сагайдачного: Агафію Михайлівну Любську і молодого і дуже надійного актора — Миколу Кусенко-Шедзік (німці кинули гранату в пивницю, де ми всі заховалися. Крім тих двох осіб забитих, багато з нас було легко поранених), коли вже події пересунулися від нас далі — нам треба було подумати, що робити зі собою. Тоді поїхав наш керівник театру до Варшави довідатись, що робиться в світі. Ми всі чекали на його поворот з великим нетерпінням. І ось він з новиною: ми можемо їхати до Холма, де є велика потреба театру. Ми всі ожили — не тільки від радости, що наш театр буде далі існувати, але й головно тому, що ми можемо бути врешті на українських землях. Поляки нас не пускали ані до Галичини, ані до Люблинщини-Холмщини, ані на Волинь. Отже, їдемо до Холма!

Наш Назар Григорович хлопець меткий, кинувся сюди-туди, дістав безплатний проїзд. І ось ми в Холмі. 1939 рік. Зима. Акторів примістили на вулиці Люблинській, якщо не помиляюся під числом 85. Театральну музу помістили на другому поверсі. Шість кімнат, в яких перед нами були вояки, повні соломи, дощок, баньок, бруду. Ну, влаштовуйся, музо, починай роботу! Ми захоплені. Кожна родина дістає окрему кімнату, а велику салю маємо на про-

[1] Цей спогад п-ні М. Грінвалдт друкується вперше. Він був написаний авторкою спеціяльно до „Нарису Історії Холмщини і Підляшшя".

би! Маємо театр! І... беремося до роботи. Обідзінський ганяє по усіх усюдах, купує матеріяли на поповнення костюмів-декорацій, з яких нас ограбували підчас фронту. Б. Грінвальдт, М. Мірза, А. Кусенко — малюють, Т. Обідзінська робить проби. Кипить робота! Приєдналися до нас ще двоє акторів, що в той час були також в Холмі: пп. М. і А. Гаркаві. Театр примістився в Горожанському Клюбі, в гарному будинку коло парку. З підготовою репертуару великого клопоту не було, бо наша трупа, існуючи від 1921 року, з майже незмінним ансамблем, була зіграна і кожного з нас можна було кинути на яку будь ролю. Так само мали великий репертуар: історичні і побутові драми, комедії, оперети. Назва театру: „Народній Театр Українського Освітнього Товариства в Холмі", під проводом Назара Обідзінського. Поставили ми ряд п'єс, переважно історичних: „Тарас Бульба", „Мазепа", „Маруся Богуславка", „Кума Марта", „Нечай" і інші. Раз нам навіть довелось грати перед совєтською делегацією, що перебувала в той час у Холмі в справах переселення. Пам'ятаю такий випадок: ставили ми „Запорожець за Дунаєм". В останній дії танцювали козаки запорожський танок з шаблями і в такті танку, коли б'ють шаблями, одна шабля ломиться і половина її летить на салю та падає яких 10 центиментрів перед одним із совєтської делегації. Навіть слідство було в цій справі — чи це, мовляв — не було навмисне зроблено. Знов — інший випадок, також підчас вистави „Наталка Полтавка", яку ми поставили на бажання тої ж делегації. Просили вони нас не безпосередньо, а через німецьку владу, якій ми не могли відмовити. Великий прихильник нашого театру — молодий націоналіст, Віталій Пилипчук (замордований німцями), що нераз приносив нам квитки на пшеницю, яку потім можна було виміняти на муку, говорячи при тому, що „приношу поживу для Олімпу", не міг стерпіти тих делегатів і зчинив бучу з ними. Його заарештували, а нам заборонили грати. Знов Обідзінському робота: бігання з прошенням, та виправдування. Врешті таки знову дозволили грати.

Холмщина національно відроджувалася. Околичні містечка і села довідувались про наш театр і багато молоді приходило і приїздило на наші вистави. Вертаючись додому оповідали всім, бо не всі мали змогу побувати в місті. І внедовзі приїхала делегація з Володави з проханням завітати до них з виставою. Два рази на місяць їздили ми до Володави. Кожний раз саля повна, ентузіязм населення зворушуючий. Внедовзі знову приїздить делегація з поблизьких сел: „панове актори, приїдьте до нас! Ми пришлемо коней і все зробимо. У нас є в школі дуже добра

сцена". Н. Обідзінський до акторів: „просять на село!" Але актори обурюються: „Що тобі Бог дав! що то за гранння на таких сценах, де немає куди повернутися!" А Обідзінський: „Ну, то підіть і скажіть, що не хочемо!" Але як тут сказати, коли перед вами стоїть такий посланець в покірній позі, з шапкою і з батіжком в руці і просить: „Панове артисти, не відмовте! Ми теж хочемо бачити українську виставу!" Актори народ м'якосердний, і навіть найбільший противник, Арсен Кусенко, і той погоджується. Поїхали, спершу в одне село, а потім вже не було як і іншим відмовити. Для ідеї. Хоч часом привозили ідею за ковніром. Як казав наш Кусенко: „Я чую, що мені якась ідея за ковніром лазить!" Нічого дивного — війна. Але за ту сердечність, з якою нас приймали холмські села можна було багато невигід перетерпіти. А реагування на п'єси, а сльози, які виливали, а сміх сердечний, а молодь, а діти... Я думаю, що багатьом селянам на завжди залишиться в пам'яті ті часи.

Об'їхали ми всі поблизькі міста, місточка і села Холмщини зі свідомістю, що Холмський театр також існує для відродження Холмщини. В одному селі зустрічали ми разом з людьми Владику Іларіона. Він приїхав на візитацію до того села і виголосив до нас гарну промову, а незабутні його слова до нас були: „служити народові, то служити Богові!"

Одного разу пережили ми прикрий випадок. Підчас вистави „Вія" Гоголя, завдяки тісноті за кулісами актор М. Карпенко, що був в костюмі Вія, просуваючись поза кулісами і не бачучи свічки, що стояла запалена за сценою, вбігає раптом до гардероби весь у полум'ї. Ми усі розгубились, ніхто не важиться підійти, щоб гасити. Хтось з акторів опритомнів, накинув на нього якийсь жупан і погасив. Його, сильно попеченого, відвезли до шпиталю, де він, бідолаха, за кілька днів помер. Ховало його усе громадянство Холма. А нам залишився великий жаль за товаришем, що помер в такий трагічний спосіб.

Німці розпочали війну з совєтами. У нас забрали наш клюб. Час від часу нам дозволяли грати в українській гімназії. Припинились виїзди на села, бо було небезпечно. І театр припиняє свою роботу. Дехто з акторів влаштовується на працю в різних установах. Ми з чоловіком виїхали до Грубешова. Там учителювали. Для нас це також незабутній шматок часу, мила праця з молоддю. Ставили з ними п'єси і влаштовували музичні ранки і концерти з поміччю братів Самохваленків. Потім життя потроху внормувалося. Холмський театр примістили в технічній школі. Почали знову працю. В цей час Обідзінський

присилає за нами, щоби ми повертали. Кожний актор це зрозуміє, що хоч як нам матеріяльно було краще в Грубешові, але нас тягло таки назад до театру, і ми, не довго думаючи, запакували манатки і поїхали до Холма. Але з якою радістю взялися за роботу! Почали притягати холмську молодь до театру. Багато з них було дуже здібних. Театр брав активну участь в громадському житті, влаштовуючи сам і беручи участь в різних академіях. Жіноцтво наше включиолся в місцеві жіночі організації, актори співали в церковних хорах. Театр багато допоміг при витяганні українців з німецького полону, улаштовуючи для них працю в театрі. Багато також втікачів з Совєтської України знайшло пристановище в театрі. Найбільше праці вкладав невтомний Обідзінський. Направду була то людина, що про неї можна сказати, що „де не посій, там і вродиться!" в одні двері його викидали, він у другі входив. І я певна, що якщо б він був тут з нами, він напевно б зорганізував мандрівний театр. Але на жаль, він поїхав на „Родіну"...

І ось прийшов час, коли нам усім, працівникам культурним, технічним, і іншим довелось залишити Холмську землю. Який жаль: праця ж тільки що почалася! А хмари насунули, і ми, боючись бурі, мусіли залишити цей, збуджений до свідомости край. Але ми ще затрималися на Лемківщині, як організований Холмський театр. Об'їзджали міста і місточка, також і села. Потім Німеччина, переходові табори, ми і там граємо. Тримаємось усі разом і всіх нас вивозять на працю до фабрики в місто Ґера в Тюрінгії. Цілий тиждень працюємо на фабриці, а в неділю даємо вистави для робітників, влаштовуємо шевченківську академію, ялинку для дітей з пописами нашої дітвори. Все ще як Холмський Театр. З приходом американців до Німеччини -- родина Обідзінських, збунтована непевністю положення, їде з совєтськими громадянами назад, забираючи зі собою все театральне майно. З їх виїздом наше існування, як Холмського театру скінчилося. Згадаю ще про склад театру. Не всі прізвища пам'ятаю, але більшість з них: директор Назар Обідзінський, режисери: Теодора Обідзінська і Борис Грінвальдт, Актори: Мілена Грінвальдт, Арсен Кусенко, Михайло Мірза, Марія Мірза, Леся Руденко, Ірена Кусенко, Андрій Гарькавий, Марія Гарькава, Микола Майно, М. Карпенко, Н. Карпенко, Олександер Ненкало, Мазурок, Валя Цаль, Іван Максимюк, М. Сагайдаківський, В. Довгополів, Чижик (псевдо), М. Крисюкевич, І. Білецький, Л. Білецька, маляр-декоратор А. Салабай, диригент — С. Білий. Багато з них мої друзі з Холмського Театру. Доля мені відома тих, що виїхали, а що

з рештою сталося — не знаю. Шкода, що все так сталося, але вина в цьому не наша. Прожили разом тяжкі але й гарні хвилини.

ДОДАТОК Ч. 16

СПИНІТЬ БЕЗУМСТВО!

Український голос до людей доброї волі з приводу масового винищування українців поляками на Холмщині і Підляшші.

I.

Страшні, трагічні події, що ріками крови й полум'ям пожеж заливають многострадальну Холмсько-Підляську землю продовж останнього часу, змушують нас, пастирів і світських людей, яких доля поставила на чолі організованого українського життя на цій землі, піднести свій голос протесту перед цілим культурним світом, а передусім перед людьми доброї волі двох (братніх по крові, а тяжко в історії роз'єднаних) народів українського і польського голос порушеного сумління людського, голос обуреного розуму й почуття, голос розпучливого протесту й останньої перестороги для тих, що в засліпленні своєму роблять братовбивчу каїнову роботу на нашій землі.

Ми говоримо тут про Холмсько-Підляську землю, що лежить між Бугом і Вепром і становить сьогодні православну єпархію Холмсько-Підляську, очолену Владикою Митрополитом Іларіоном. Земля ця, давня дідизна князів руських, Київських і Галицько-Володимирських, довгі віки була предметом історичних спорів польсько-українських. Довгі віки переживала вона натиск польщини від заходу й під тим натиском зміняла давнє обличчя своє православне русько-українське на латино-унійно-польське.

Знана в історії обох народів церковна унія Берестейська 1596 року була кульмінаційним пунктом польського історичного наступу на цю землю. Вона мала приспішити процес денаціоналізації й польської асиміляції православних українців, мешканців цієї землі, й найдальше на захід положених українських земель. Методи цієї асиміляційної і денаціоналізаційної акції були різні, від впливів культурних починаючи, а на збройних наїздах кінчаючи.

Однак ніколи в історії боротьба цих двох народів не набірала таких нелюдських і жахливих форм підступно скритого й явно брутального, культурно-господарського й просто фізичного масового винищування, яке на наших очах саме тепер відбувається.

Притокою до усправедливлення цієї ганебної акції в очах власного суспільства й світу зовнішнього мають

служити мнимі кривди, які нібито завдало польському народові на цій землі відроджене в умовах нової світової війни організоване українське життя.

Пригляньмося ж насамперед цим „кривдам", щоб побачити, яке моральне оправдання може мати те, що діється на наших очах.

Екстермінаційна політика усіх польських урядів, ведена впродовж 20-тилітнього існування відродженої Польщі у відношенні до української меншини проголосила тезу, що на Холмщині і Підляшші немає жодних українців, а є тільки православні поляки. Не признаючи через те ніяких національно-культурних потреб і прав цих „православних поляків", польська державна політика стреміла до затертя й знищення останнього свідоцтва й сліду їх національної відрубности — Православної віри. Звідси постав похід проти Православної віри на Холмщині, що увінчався нечуваним у культурних народів масовим руйнуванням православних святинь у 1938-39 роках, та насильним загнанням православної людности до католицьких костьолів.

Упадок польської державної системи з вибухом війни в 1939 році викликав серед переслідуваної і гнобленої у сфері найбільш чулій і святій, бо ж релігійній — людности української цілком зрозумілий спонтанічний рух до привернення своїх потоптаних прав, передусім у сфері релігійного життя, до відібрання загарбаних святинь, давніх православних церков, відбудови вільних релігійних громад — парафій, а слідом за тим відбудови й інших культурно-національних та господарських організацій і інституцій, шкіл, господарських і освітніх об'єднань, і т. п.

Чи ж цей елементарний і природній прояв живого духа українського на Холмсько-Підляській землі мав бути „кривдою польською"? Чи ж сама проява українства, проголошеного тут польською рацією за неіснуюче, була тим злочином, „зрадою", що вимагає негайної реакції польського активу? І то якої! Реакції, провадженої через усі комірки публічного й урядового життя. Реакції, позначеної безліччю дрібних перешкод, утисків, провокацій, підступів, ведених у кожній майже українській справі кожним публічним функціонарем польської національної приналежности, явної чи укритої під чужою назвою, що заповняють собою урядові бюра.

Реакція ця, перекинена пропагандою в маси корінної польської чи сполонізованої, так званої „калакутської" людности, довела в цих масах до нечуваного зросту національного антагонізму й ненависти, створила придатний грунт і підложжя під зорганізовану масову терористичну

та грабіжницько-розбійничу акцію протиукраїнську, жертвами якої впали вже тисячі громадян різного віку й стану від духовенства й провідників культурних, господарських, і самоврядних інституцій, а на сірих, темних, національно несвідомих селянах найдалі на захід висунених осель українських, кінчаючи. Щоб не бути голословними, наведемо пізніше далеко неповний, але досить вимовний, синодик цих жертв та подамо образи масових мордів українського села. А наразі мусимо кінчити з тими „кривдами", про які голосно всюди говорять провідні кола польського суспільства, виправдуючи морально насильство й розбій на нашій землі.

В останніх місяцях при збройних нападах польських диверсійних відділів на українські оселі довелося чути кличі помсти за мордування польської людности такими ж диверсійними українськими відділами на Волині і в Галичині.

Знову ж, сьогодні не можемо ми висвітлювати тут усіх причин, початку і перебігу терору протипольського, який мав чи має місце на українських землях, далі на схід положених. Ми були й є відгороджені неперехідним муром граничним від Волині, навіть листування з Волинню було для нас майже неможливим. Отже, не знаємо ми правдивої картини подій, які там відбувалися. Але, коли десь об'єктивні обсерватори стверджують там факти нелюдського поступування українських ватаг з людністю польською, ми, як християни, без вагання таке поступування осуджували й осуджуємо. Провідні українські верстви й ціла православна людність Холмщини ніколи й нічим не дала поводу до посуджуваня її в солідаризуванні з актами ґвалту чи масового терору, який чиниться поза межами нашого краю й поза нашими впливами. Незалежно від того треба об'єктивно ствердити, що акти індивідуального терору на інші прояви походу протиукраїнського заіснували на Холмщині і Підляшші далеко раніше, як почали доходити до нас вістки про протипольські випади на Волині.

Засади й кличі кривавої помсти чужі нашому християнському світоглядові та нашій культурній традиції.

„Нехай рука ваша не піднесеться проти безборонних!" у багатьох своїх проповідях закликав Владика Митрополит Іларіон своїх вірних з приводу перших нападів на українські села.

В закликах українських комітетів Центрального й місцевих Холмського , Грубешівського й інших, виданих на протязі останнього року, звернених до української людности, провідники цих комітетів виразно відмежовувалися

від усяких актів сваволі, насильства і анархії, перестерігали перед участю в таких актах українську людність.

Хто ж і яким правом після цього може покладати вину на волинські події, чи які інші на українців холмщан чи їхніх провідників?

Погляньмо ж далі і застановімось, чи самим захованням на місці українська людність та провідники її, духовенство чи інтелігенція, не спровокували ворожих протиактів.

Зі спокійним сумлінням можемо перед цілим культурним світом твердити, що так не було!

Людність українська, використовуючи деякі обмежені можливості відбудови свого національного життя, з повним спокоєм і великою посвятою та накладом сил віддавалась органічній праці над відбудовою свого життя, лояльно ставлячись до своїх сусідів-поляків.

Зрештою, як вже сказано вище, завданням місцевого життя українського на Холмщині були й є такі далекі від усякої поілтики, що лише люди злої волі з противної сторони можуть назвати ворожою для них політикою нашу органічну працю на Холмщині.

Найгостріші закиди й найбільш демагогічні вигадки польської пропаганди звертаються до православного духовенства, як провідної верстви українського села. Безвідповідальні типи приписують нашому духовенству неіснуючу протипольську агітацію в проповідях! Ба! Навіть макабричне „свячення ножів" на різню поляків. Розагітована, безкритична, а жадібна на сенсацію польська вулиця вірить цим нісенітницям, а з цієї віри зроджуються кривавi чини.

Як же смішними виглядають ці закиди у світлі дійсних, невигаданих фактів!

Просимо тільки переглянути збірки пастирських листів нашого Владики Митрополита Іларіона, чи проповідей його, виголошених у Катедральному Соборі в Холмі, або підчас архипастирських візитацій, яких слухають тисячі нашого народу.

Поруч з гарячими закликами до любови свого рідного, ми знайдемо там заклик до братньої згоди й мирного співжиття з сусіднім братнім народом польським. Слушна оборона свого рідного ніколи не лучиться там з ненавистю до чужого, бо нема місця ненависті в науці нашої Матері Церкви, чужа вона й наукам нашого архипастиря.

Щоб не було спокус впасти в пристрасті політичної роботи, Владика Митрополит Іларіон підлеглому йому духовенству першим своїм зарядженням ще 5. листопада 1940 року заборонив усяку участь в політичній роботі. Забо-

ронив усякі виступи без його благословення перед політичною владою і духовенство здисципліновано виконувало й далі виконує заряджения свого архипастиря.

Таке саме наставлення мають і світські провідники нашого народу, ті, що поруч з духовенством працюють серед народу й тільки для свого народу.

Так виглядають жалі й закиди, які ставить нам загал польського суспільства, коли мовчки приглядається усім тим підступам, насильствам, гвалтам і явним масовим мордам, доконуваним під польським прапором на безборонній українській людности, на її скромних сільських пастирях, на саможертвенних робітниках світських, що густою кривавою мережею залягли в розкинених по Холмщині і Підляшші могилах.

II.

Погляньмо тепер на наслідки тієї безумної україножерної пропаганди, що її розгорнули різні явні й тайні діячі та організації польського „патріотичного активу", які, очевидно, за спасенну річ вважали очищення холмсько-підляської землі від українців.

В самому тільки Грубешівському повіті продовж останнього року озброєними бандами, що виступають всюди під польським прапором, спалено 52 села й замордовано при цьому коло 4,000 селян. Ось назви цих сел і дати їх знищення:

1.	Село	Моложів,	волости	Мягке,	26. V. 1943
2.	"	Стрільців,	"	"	26. V. 1943
3.	"	Тугані,	"	"	26. V. 1943
4.	"	Мірче,	"	"	26. V. 1943
5.	"	Молодятичі,	"	Молодятичі,	27. X. 1943
6.	"	Малків,	"	Крилів,	9. II. 1944
7.	"	Погоріле,	"	"	8. III. 1944
8.	"	Мягке,	"	Мягке,	9. III. 1944
9.	"	Турковичі,	"	"	10. III. 1944
10.	"	Сагринь,	"	"	10. III. 1944
11.	"	Риплин,	"	Телятин,	10. III. 1944
12.	"	Теребин,	"	Вербковичі,	10. III. 1944
13.	"	Стріжівець,	"	"	10. III. 1944
14.	"	Маличі,	"	"	10. III. 1944
15.	"	Ласків,	"	Крилів,	10. III. 1944
16.	"	Шиховичі,	"	"	10. III. 1944
17.	"	Андріївка,	"	Мягке,	11. III. 1944
18.	"	Модринець,	"	"	11. III. 1944
19.	"	Модрин,	"	"	14. III. 1944
20.	"	Масловичі,	"	Міняни,	19. III. 1944
21.	"	Міняни,	"	"	19. III. 1944
22.	"	Козодави,	"	"	19. III. 1944
23.	"	Тихобіж,	"	"	19. III. 1944
24.	"	Сліпче,	"	"	19. III. 1944

25.	"	Космів,	"	Крилів,	19. III. 1944
26.	"	Модринець,	"	Мягке,	19. III. 1944
27.	"	Жабче,	"	Потуржин,	19. III. 1944
28.	"	Ощів,	"	Долобичів,	19. III. 1944
29.	"	Хорощиці,	"	"	19. III. 1944
30.	"	Береcть,	"	Молодятичі,	21. III. 1944
31.	"	Верещин,	"	Потуржин,	21. III. 1944
32.	"	Витків,	"	"	21. III. 1944
33.	"	Смолигів,	"	"	22. III. 1944
34.	"	Старе Село	"	Крилів,	22. III. 1944
35.	"	Ліски,	"	Варяж,	22. III. 1944
36.	"	Костяшин,	"	"	22. III. 1944
37.	"	Василів Великий,	"	Тарношин,	22. III. 1944
38.	"	Губинок,	"	"	22. III. 1944
39.	"	Річиця,	"	"	22. III. 1944
40.	"	Тучапи,	"	Сагринь,	22. III. 1944
41.	"	Потуржин,	"	Уотуржин,	2. IV. 1944
42.	"	Василів,	"	"	2. IV. 1944
43.	"	Радостів,	"	"	2. IV. 1944
44.	"	Новосілки,	"	"	2. IV. 1944
45.	"	Телятин,	"	Телятин,	7. IV. 1944
46.	"	Жуличі,	"	"	7. IV. 1944
47.	"	Вишнів,	"	Потуржин,	7. IV. 1944
48.	"	Колдубиська,	"	Долобичів,	7. IV. 1944
49.	"	Крилів,	"	Крилів,	8. IV. 1944
50.	"	Бусько,	"	Білополе,	19. V. 1944
51.	"	Заборці,	"	Молодятичі,	19. V. 1944
52.	"	Переспа,	"	Кітличі	22. V. 1944

У тому ж часі по всіх повітах Холмщини, а найбільше в Грубешівському й Замійському повітах замордовано: 1 адвоката, голову Українського Допомогового Комітету, 12 священиків, 10 дяків, 11 агрономів, 15 народніх вчителів, 14 війтів і заступників, 14 волосних урядників, понад 30 солтисів, та коло 100 українських робітників культурно-освітніх чи кооперативних та кваліфікованих ремісників. В тому самому часі на Підляшші замордовано: бувшого голову Українського Допомогового Комітету і сенатора Івана Пастернака, чотирьох народніх учителів, трьох кооперативних працівників і 36 визначніших громадян з різних сел Підляшшя.

Хто знає, кілько зусиль коштувало українській Холмщині і Підляшшу змобілізування та вироблення цього людського інтелектуального активу, той зрозуміє, яку втрату в цих скромних десятках чи сотнях жертв понесло українське суспільство Холмщини!

Цей маленький білянс людських страт серед провідної верстви села блідне перед жахливою картиною тисячних масових мордів рядового селянства, яке згинуло тисячами на згарищах своїх прабатьківських осель беззбройне і безборонне в день і вночі, без попередження, чи якогось заклику, чи скажім, ультиматуму з боку тих, хто вогнем і мечем йшов на ці села.

Послухаймо тепер голосів тих, що врятувалися на якийсь час з цього пекла на землі. Декотрі з них ще живуть і тому ми не можемо подавати повністю їхніх імен та місцевостей, де вони сьогодні перебувають, щоби не наразити їх на дальшу небезпеку помсти за слово правди. Деякі голоси сьогодні є вже скаргою з-за гробу. Усі вони походять від людей, що заслуговують на повне довіря, устами яких говорили не вони самі, а всі ті, які на їх учах гинули.

Наводячи тут донесення, протоколярні зізнання чи оповідання, ми заховуємо мову й стиль оригіналів, які переховуються, та якими можемо служити усім сумлінним дослідникам.

Ось як виглядають донесення про життя, муки і смерть рядового сільського духовенства на нашому терені. Того православного духовенства, проти якого найбільше є розагітована безкритична юрба, і яке вона вважає за живий символ українства і „схизматицької віри", як називають поляки православ'я на Холмщині.

Холмсько-Підляська духовна консисторія в доповіді своїй Владиці Митрополитові Іларіонові з дня 4. І. 1944 року, зложений на підставі донесень з місць пише; що на загальне теперішнє число 150 сільських священиків майже всі сильно пошкодовані матеріяльно. Серед пошкодованих багато є таких, на яких доконано терористичних нападів кількакратно, а навіть кількадесят разів. Так наприклад, священика Веремчука в Голешові, Більського повіту, впродовж останніх місяців доконано 5 нападів, на протоєрея Івана Антонюка в Сухаві Холмського повіту 10 нападів, на священика Феодосія Мінкевича в Гороститі, Володавщина, 14 нападів, на протоєрея Андрія Деревецького в Отрочі, Янівського повіту, 25 нападів, при чому пять разів його дошкульно побито, а три рази до нього стріляли і він тільки чудом спасся. При кожному нападі напасники грабують його майно, а самого б'ють і катують. Б'ють і катують також священичих жінок і дітей.

Взагалі є багато священиків, яких не тільки матеріяльно пограблено, але й тяжко зневажено й сильно побито. До них належать: Священик Іван Олійник з дружиною в Замху, Білгорайського повіту, протоєрей Павло Швайка з дружиною в Снятичах, Замійського повіту що його при тім на смерть замордовано. Священик Микола Зимовець в Бончі, Красноставського повіту, священик Леонтій Глицький з сином діяконом в Жданному, Красноставського повіту, священик Антін Каньовський з дяком Павлючаком в Довгій, Радиńського повіту, протоєрей Іван Антонюк в Сухаві, Холмського повіту, протоєрей Олексій

Якута в Кульно, Білгорайського повіту, священик Антоній Попудняк в селі Хмільок, Білгорайського повіту і багато, багато інших.

Як вже згадано, напади польських банд не завжди обмежувалися тільки фізичними насильствами, зневагами і грабунками священиків і їх родин, але часто кінчалися мордом, попередженим нелюдським знущанням. Ось кілька фактів:

На протоєрея Олександра Кадія (66 літ) в селі Липини, Білгорайського повіту, було зроблено два напади: перший 29. червня, а другий 2. вересня 1943 року. Про перший напад протоєрей (нині вже покійний) так писав до Консисторії: „29. VII. ц. р. бандити напали на мене у віддалі 200 250 метрів від моєї хати, побито мене моєю власною палицею до півсмерти й непритомности, стріляно в мене, потім ограбовано хату, а документи знищено".

А про другий напад на того самого священнослужителя Консисторія подає такі відомості: „2. IX. 1943 року о год. 6-тій у вечері протоєрей молився в церкві, де мав замір і заночувати. В цей час бандити, виломавши двері, увірвалися до церкви, кинулися на священика і почали його немилосердно бити, а врешті, виволікли на двір і далі його катували аж до непритомности. На прохання о. Кадія дарувати йому життя, бандити вигукували по польськи: „Україне будуєш шляк би цебе трафіл, бендзєми з тобон в лєле розмавялі!" Коли о. Кадій (до речі, москвофіл з переконання) стратив притомність, і лежав на землі півмертвий, бандити привязали його до свого воза і тягнули його по землі в глибокі ліси. А в лісі його замордували. Після того місцева людність бачила тіло замордованого пан-отця в лісі з покрученими руками й ногами та виколеними очима. Рівночасно бандити до решти ограбували й родину замордованого.

На священика Олексія Марцинкевича в Шевні, Замійського повіту, польська банда доконала три напади. Перший у березні 1943 року при чому змушувала його виїхати з парафії, говорячи: „Якнайпрендзей забєрай сен стонд, бо як пшийдзєми другі раз, то бендзє тобє зле!". Другого нападу доконано 16. VII. 1943 року, віддаючи до його помешкання через вікно 30 стрілів. А третього нападу доконано 13. IX. 1943 в Шевні, куди священик Марцинкевич прибув вже з іншої парафії для полагодження контингентових справ. Цей напад закінчився звірським мордом. Всі ці напади виконала одна й та сама банда.

Про замордування в дні 28. X. 1943 року у Грабівці, Грубешівського повіту, підчас нападу на ту місцевість польської терористичної банди, протоєрея Павла Швайки

(50 літ) і його дружини, яких вже перед тим було ограбовано й тяжко фізично зневажено в с. Снятині, Замійського повіту, офіційне донесення єпархіяльній владі подає таке:

„Напасники увійшли до помешкання протоєрея Павла Швайки й почали його та його дружину катувати. Населення, що поховалося, чуло стогони нещасних жертв. Плач, що перетворювався в рев, продовжувався біля години. Чути було кілька стрілів, після чого все стисло. Це свідчило про закінчення життя обох офір. Тіла замордованих були змасакровані. Дружина о. Швайки майже вся була поколена ножами, руки й ноги в неї були поломані, живіт порізаний. Нещасна жінка вмерла від упливу крови, а не від смертельної рани. На тілі протоєрея Швайки, крім ран від гострої й тупої зброї, були рани від стрілів".

21. січня 1944 року польська боївка напала на помешкання настоятеля парафії Войславичі, протоєрея Аврамія Киселя, тяжко поранивши його кількома стрілами в живіт. У стані майже безнадійному о. Кисіль був перевезений до шпиталю св. Миколая в Холмі, в якому перебував на лікуванні кілька місяців.

10. III. 1944 року в с. Ласків, Грубешівського повіту, підчас загального погрому цього села польською збройною ватагою, умер мученицькою смертю молодий священик Лев Коробчук. Разом з ним замордовано 20 прихожан його парафії, що переховувалися у спільному сховищу. Бандити повикручували спершу священикови руки, потім стріляли до нього, а врешті відрубали йому голову, а усе тіло потяли гострим знаряддям. Це був третій напад на священика Коробчука. Перший напад доконано бандитами 13. X. 1943 року о год. 2. вночі в селі Мірчі, Грубешівського повіту. Тоді вони здемолювали помешкання й забрали в о. Коробчука все, що тільки можна було забрати. Другий напад був на його дім 21. X. 1943 року. Обидва рази врятував небіжчик своє життя тільки тим, що не ночував дома.

2. IV. 1944 року в с. Новосілки, Грубешівського повіту, замордовано священика Миколу Гольця разом з 9 місцевими парохіянами. Всіх їх зловила польська ватага підчас загального нападу на село. Напасники всіх змасакрували, священикові спочатку відрізали бороду, язика й вуха, а потім відрубали голову, й покололи багнетами.

10. IV. 1944 р. в с. Сліпче, Грубешівського повіту, замордували бандити священика Олександра Гуторевича (66 л.), його дочку Регіну 18 літ і дочку замордованого раніше священика Івана Панчука, Євгенію Панчук, 22 л., що була в гостині в Гуторевичів.

10. IV. 1944 року в с. Чортівець, Замійського повіту, замордовано священика Петра Огризка. Він того дня відправляв у церкві Богослуження для шкільної молоді, забрали священика в облачення, та знущаючись над ним, попровадили його через село Чортівець в кольонію Чортівець аж до Клятовецької луки, а там зірвали з нього облачення, замордували його і тіло спалили.

26. V. 1944 року Холмсько-Підляська Духовна Консисторія одержала відомості про замордування польськими бандитами в с. Переспа, Замійського повіту, священика Олександра Бобера разом з його дружиною й сином. Їх задушено.

6. V. 1943 року в с. Наброжі, Замійського повіту, польська банда напала на дім священика Сергія Захарчука і у страшний спосіб його замордувала. Зваливши ударами рушничних кольб з ніг і перевернувши його горілиць, бандити били його долі ногами й люфами, доки він не стратив притомности. Це тривало довший час. А після того, залишивши священика непритомного на підлозі, бандити вломилися до домової церкви, що містилася в тому самому домі і спрофанували її: скинувши зі св. престолу антимінса, євангелію та мирницю на підлогу, поперевертали усі аналої й пообдирали з них церковні убрання та інші прикраси. А виходячи з дому, віддали ще один стріл в голову мученика.

31. V. 1944 року в Білій на Підляшші озброєна банда в год. 7-ій ранку напала на дім декана більського деканату, прот. Петра Дикого ранила в руку його дружину та вбила двох сільських українських інтелігентів з с. Носова: вчителя Ігоря Козицького та Миколу Луцевича, що знайшли собі притулок у о. декана. Сам о. декан тільки чудом врятувався втечею з хати.

Були також факти насильного уведення священиків і дяків до лісу. Так польські банди забрали й увели до лісу:

1. VIII. 1943 р. священика Йосипа Кроткевича з села Майдан Сопоцький, Замійського повіту.

В квітні 1943 року дяка Івана Остапчука з села Довга, Радинського повіту.

В листопаді 1943 року дяка Лаврентія Серединського з с. Отроча, Янівського повіту.

В серпні 1943 року дяка Дмитра Левицького в с. Липини, Білгорайського повіту.

Ще невідомо, що сталося зі священиком Кроткевичем і дяками Остапчуком і Серединським, але не підлягає жодному сумніву, що вони вже не живуть, як не живе дяк Дмитро Левицький. Цю офіру польські бандити, забираючи

з с. Липини, звязали колючим дротом із скрученими руками назад, завели до лісу, довго там мучили, а потім запхали йому рота мохом й голого кинули до води, де він закінчив своє життя.

9. IX. 1943 р. в с. Лащові, Замійського повіту, замордовано дяка Андрія Мицика, 70 літ, а 27. X. 1943 року в селі Молодятичі, Грубешівського повіту замордовано старого дяка Семена Ярошевича підчас нападу на дім місцевого священика. Цей напад був керований польськими старшинами і був спрямований проти священика, якого не замордовано тільки тому, що його бандити не знайшли. Зате свою злобу вони звалили передусім на особу дяка Ярошевича та на дітей війта волости Молодятичі. Девятьмісячну дитину один з бандитів узяв за ноги й вдарив о підлогу, а потім побив рушничною кольбою двоє інших дітей у віці 2—5 років замордовано теж у жорстокий спосіб у їхньому дитячому ліжку.

В самому Холмі, осідку Митрополита, теж не обійшлося без актів гвалту з боку поляків. Так, на двірці в Холмі 3. IX. 1943 року тяжко побито священиків Володимира Кошового і Анатолія Боднаря, а 8. IX. 1943 р. прот. Пилипа Середу. 12. IX. 1943 р. на вулиці Холма зневажено священика Йосипа Кундеуса та побито священика Олександра Білецького.

23. II. 1944 року на двірці в Холмі зневажено евакуйованого з Уманя преосвященного Ігоря, єпископа Уманського. Єпископ Ігор про цей випадок пише у своєму листі до митрополита Холмського і Підляського Іларіона так:

„Евакуований з Уманя, я ввечорі 23. лютня 1943 року о год. 9.30 прибув потягом до Холма згідно з маршрутом. Не встиг я увійти на станцію, як почув вереск, перемішаний з брудною лайкою. Мандруючи з Уманя вже півтора місяця я наслухався усього, а тому не звернув уваги на цей вереск. Знайшовши вільний куток, я зупинився там зі своїми співподорожніми й почав обсервувати, що діялось у залі. (До міста нам усім виходити було заборонено). Висока молода людина, одягнена в кожух, вдаючи з себе пяного, походжала по салі й викрикувала московську лайку на адресу „попів", виспівувала народії різних пісень, переплітаних непристойними словами. Час від часу підходила до буфету, щось там пила і зайдала в товаристві молодих хлопців. Підходили туди особи в поліційних одностроях і про щось таємничо радились. Нагло підходить до мене добродій у кожусі в товаристві кількох хлопців і починає лаяти мене брудною лайкою, називаючи атаманом бандитів. Пробував вирвати від мене посох з рук, приговорюючи: „Дай мі тен ляскен, я ці розвален гловен!" На всі ці вигуки товариство цього „героя" вибухало реготом і лайкою. Все це продовжувалося до другої години ранку. Я мовчав і не відповідав ані слова. Аж ось дивимося — шепочуться з поліціянтом біля буфету і повертаючись підходять до мене пять осіб, а один з них тримає в руках темну міцну пляшку. Але в цей час підскочили німецькі вояки і відігнали

польських „героїв". Тоді один із них в кожусі ліг на лаві і притаївся, ніби спить, а решта пішла до буфету й почала пити з поліціянтом, вороже поглядаючи на мене. Для уникнення повторення попереднього інциденту, я пішов до другої салі для німців, куди мене чемно пустив жандарм. Там я перебув до ранку, але коли вранці пішов до своїх співподорожніх, та сама кумпанія накинулися на мене з лайкою але битися не лізли. Дочекавшись години, коли вільно було вирушити в місто, я вже без перешкод дістався до резиденції Вашого Високопреосвященства, де знайшов захист".

„Повідомляючи про цю подію, не можу промовчати того, що перебуваючи на місійній праці на українських землях серед людей, що виховані у безвірріі, я за два роки не бачив й не чув нігде, щоби так ганебно поводилися там з духовенством, як це довелося мені бачити й пережити від „християнської" польської людности".

А тепер погляньмо на ті оселі, що їх замешкує українська православна людність і на ту руїну, яку чинили розгнуздані банди, керовані вишколеними ватажками, серед яких не бракує старшин бувшої польської армії. Вчуймося в терпіння нещасних українських жертв, що впали від меча цих польських „партизанів", киньмо оком на згарища, що залишились після їхнього розгулу, ми побачимо справжнє пекло, в яке обернули тиху холмську сторону ті, що прибираючи гучні назви „підземної" чи „крайової" армії, не шукали озброєного противника, а безборонних своїх же братів, та замість, хоч би жорстокої війни, несуть на нашу землю розбій.

„Дня 8. II. 1944 р. о год. 12. в ночі в селі Малкові була запалена бандитами Малківська православна церква а також і село. Церковні речі і книжки згоріли, мешканці села Малкова вбиті, а хто зістався живий, то втікав з Малкова до інших сіл". (Зі звіту настоятеля парафії Малків).

„10. III. 1944 р. о год. 2.30 — пише настоятель парафії Шиховичі у своєму звіті з дня 14. III — бандитами було спалено село Шиховичі а разом усі церковні будинки, шафи з книжками, документами й церковними речами. Вбито коло 200 людей і всі вони валяються на згарищах до сьогодні (14. III. 1944). Ходив я з людьми з Космова до Шихович поховати вбитих, але бандити не дають, кожного разу стріляють. Вчора я ще раз ходив до Шихович і бачив, що трупів почали їсти свині, які ходять голодні на згарищах. Багато людей з Шихович перейшли Буг, так що можна рахувати, що парохія Шиховичі не існує".

„10. III. 1944 р. о год. 4-ій вранці напала на Сагринь велика польська банда в силі біля 500 людей, і, обступивши село довкола з віддалі 200 м. запальними кулями запалили ціле село. Село боронилося півгодини, одначе, коли постав в селі вогонь, зробилося велике замішання й оборона мусіла відступити, бо мала всього 60 крісів, а бандити 50 скорострілів, крім того яких 450 крісів. Банда запалила також церкву й парафіяльні будинки. Парафія мала понад 300 господарств. З того згоріло 280. Родовитих сагриняків уже поховано 202, а населених в Сагринь біля 300. Крім того, до Сагриня заїздили задля безпеки люди з Пасіки, Теребіня, Модрина, Майдану, так що кожної ночі Сагринь був виповнений людьми з інших сел. Загально в Сагрині загинуло 600—800 людей. Деякі закопані там,

де вони впали й то крадькома, щоб поляки не вбили ще й тих, що ховають, як це зробили в Мягким, де на другий день повбивали тих, що вернулись до села. Поляки поприїздили до Сагрина зі своїми жінками, дочками й синами та возами. Грабували все й вивозили до лісу, а потім по два рази жінки їхні вертались до Тишовець за Сагринським добром. Мужі й сини грабували й на полях виловлювали недобитків і вбивали, а жінки награбоване майно вивозили трійками, зграбувавши сагринські коні. 15. III. 1944 я бачив ще не поховану 80-літню жінку, якій голодна свиня виїла вже лице. Бачив 8 трупів, задушених димом в ямі сховищі, яких навмисно запалено соломою в ямі й подушено. Поляків і тих, що поробилися католиками з православних, не вбивали, давали їм навіть свої коні. Казали брати їм з чужих річей, що хочуть. Давали перепустки до Тишовець а коні відставляли на їхню „пляцуфку" на лісничівку до Тучапського лісу. Хто тільки до Сагриня тепер прийде, старається втікати, бо там смерть і жах. Жінки з лісу кричали до наших людей: „Гей, Марино, втікай сюди!", а ті думали, що там вже свої, й бігли, а звідти вискакували поляки на конях і вбивали. Підчас цього нападу замордовано дружину з дитиною о. Василя Ляшенка. Дружину задушено й прострелено голову, а дитину (4 роки) найдено вбитою з переломаною рукою". (Звіт настоятеля с. Сагринь).

Мешканка села Пасіки, волости Мягке, Зіна І., 12 літ, що підчас нападу на Сагринь там ночувала, як свідок свідок нападу так розповідає про нього:

„З дня 9. III. на 10 .III. ц. р. ціла моя родина й я всю ніч не спали. Побачили рано, як польська банда напала на село Сагринь і стріляла з запальних куль. Моя мама Ольга, сестра Ліда, тітка Марія Лащ і я втікали на станцію місцевої поліції. По дорозі на станцію мене ранили в обі ноги. Мама взяла мене на руки й занесла на станцію. На станції було багато людей. За якийсь час прийшли бандити й почали бити двері й кричати, де поліція. Поліції на станції не було. Бандити забрали з хлівів на станиці свині і поїхали. Друга група бандитів підійшла на станцію і кричала, щоб їм відкрити двери. Лякали, що будуть підкладати міни під станицю. Люди почали втікати на горище хати, тоді бандити почали стріляти по горі. Стріляли з розривних куль. Кулі розривали дахівку й видно було бандитатм скільки людей є на горі. Вирубали двері на долині і вдержись на гору та повбивали всіх мужчин. Вбиваючи, проклинали. Забрали все з гори. Жінок і дітей зігнали наділ і на горі запалили вогонь. Питали жінок про кенкарти й котра показала, вбивали на місці. Без кенкарт виганяли надвір. Питали, де є поліційний схорон. Я була поранена в ноги й мені було важко ходити, але били сильно револьвером по голові, так що мусіла. Водили мене по інших подвірях і казали показувати, але я не показувала, бо не знала де є сховище. Тоді бандити взяли 5 жінок і також казали показувати схоронища. З тих жінок дві вбили, назвищ їх я не знаю, а решту привели на подвіря, де нас було більше. Там же вбили мою маму і сестру Ліду. Коли мама впала, за нею впала й моя тітка. Бандити думали, що вони вбили й мою тітку, але вона навіть не була ранена. Після того прийшли до мене. Один з них стрілив до мене в голову і я впала. Бандит ще раз стрілив в мене і на цей раз попав в руку. Я лежала не рухаючись. Бандити думали, що я вбита і відійшли. Моя сестра Ліда була ранена тільки в руку. Вона встала і хотіла втікати і в цю хвилину надійшов бандит і стрілив їй в голову і сестра скопала. На подвіррі, де мене ранили, пролежала я цілу добу. Над вечір на другий день я підповзла на своє

згарище і там пролежала також цілу добу. На третій день віднайшла мене моя сестра. Забрали мене й завезли до шпиталю до Грубешова".

Учитель з с. Сушів, волости Потуржин, Костянтин Д... так описує положення в селі й напад польської банди на село Жабче.

„Від Різдвяних свят не довелося мені ані одної ночі спати в хаті. Місцем мойого нічлігу була стодола, хлів, або якась солома при стодолі. У своїй хаті не міг сидіти навіть в полудневих годинах, бо одного дня у год. 3-ій пополудні прийшли два незнані типи зі зброєю в руках до хати, де я мешкав і питали, — чи ту мешка українські учітель. Шукали також по селі, але мене не знайшли. В таких умовах працював я до 15. березня ц. р. Рано 15. березня о год. 8-ій побачив я страшний образ у сусідньому селі, 3. км. від мене. Село Жабче — гарне село — все стояло в полум'ї, в огні від польських запальних куль. Чути було голосні стріли з машинок, змішані з зойком та криком людей. По хвилині прибігли люди з Жабча, дуже перелякані до мого села. Багато не хотіли говорити, тільки кричали переляканими голосами: „Утікайте, бо поляки палять, а людей стріляють і ножами ріжуть!" Пішов я до сусіднього села. В селі було дуже багато людей. В кожній хаті було по 5, а навіть 10 родин. Польська банда посувалася щораз то ближче до села, де були скупчені люди з поблизьких сел. Ради іншої не було, тільки треба було втікати в сторону галицьких сел. Великий обоз людей з кіньми і пішки раненько вирушив з Потуржина в сторону Галичини до с. Угринова. Обоз людей далеко не доїхав, бо тільки до Виткова. Недалеко Виткова є ліс. З цього лісу вийшла велика банда, добре узброєна і почала стріляти до людей, які посувалися в сторону Галичини. Багато людей і коней було забитих по дорозі. Серед людей витворилась велика паніка. Люде кричали, плакали й порозбігалися на всі чотири сторони. Дорога покрилась густо людськими трупами. Багато було тяжко поранених, а бандити підходили від одного до другого і у страшний спосіб добивали ранених. Мені вдалося чудом продертися поміж живими і побитими до села Угринова".

А ось опис нападу на с. Модринь, волості Мягке.

„Дня 2. III. 1944 р. біля год. 10-ої вранці багато узброєних людей підходило до наших хат. Всі мужчини були з рушницями і кричали по польськи: „Стуй!". Коли побачили люди узброєну банду, почали втікати на усі сторони. Напасники брали з господарських будинків коні і на конях здоганяли людей, стріляли і кричали: „Не пшепусціць ані єднего, навет дзецка!", а кого доганяли, на місці вбивали. Одні з бандитів гнали і вбивали людей, інші підпалювали господарства і грабували". (Володимир Г., мешканець с. Ласкова, літ 41).

„11. березня 1944 року коло год. 10 польська банда напала на колонію Модринь, волости Мягке. Банда окружила всю колонію й стала палити хати й вбивати людей. Люде, що були в схоронищах, чули добре, як бандити співали: „Єще Польска нє згінела" й кричали: „Нех жиє Польска, біць і ржонць українцуф!" Чули, як знущалися над панною Рачок, вигнали її з хати, топтали ногами, били прикладами. Вона просила, щоб не вбивали її, але вона не звертала на це уваги. Водили її довший час, били, копали, а по-

тім чути було, як стріляли. Іванну Рачок забили поміж будинками господарськими, там вона й згоріла". (Протокол списаний в УДК, Грубешів).

Максим Ш., мешканець с. Ласкова, волості Крилів, так говорив про напад на їх село Ласків:

„10. III. 1944 р. біля год. 3 рано варта наша побачила луну від пожежі над Шиховичами, рівночасно чути було стрілянину. Біля год. 6-ої рано приїхав до нашого села посланець із Шихович і повідомив нас, що польська банда палить село Шиховичі і вбиває людей. Хлопці нашої самооборони в числі 20 душ пішли зараз на поміч згаданому селу. Не доходячи до Шихович наткнулися вони на польську банду в Ласківському лісі. По короткій перестрілці хлопці мусіли повернутися до села Ласкова. Біля 10 години рано завважили ми, що польська банда оточує наше село з усіх сторін. Самооборона наша була дуже мала в порівнанні з польською бандою. Польської банди було більше, як 200 осіб. Озброєні були дуже добре. Мали багато рушниць і скорострілів. Командував бандою Бжусь з колонії Ласків, літ 40, польський півінтелігент. Коли банда почала зближатися до села, почав стріляти запальними кулями. Село горіло. Люди втікали, бандити стріляли з віддалі, а кого зловили, перед розстрілом мучили: обрізували кінчини, кололи багнетами, ножами, а потім вбивали. При тому кричали: „Біць вшисткіх до ноґі, навет дзеці, жеби не било ані єднего українца на нашей земі!" Коли село перегоріло, бандити почали шукати людей по сховищах. Я зі своєю родиною був також у сховищі. Було нас разом 10 осіб. Бандити, коли знайшли сховище, кричали й говорили по українськи: „Вилази, Іване, поляки вже пішли й більш не будуть мордувати". Ніхто одначе не вилазив. Бандити почали відкопувати сховище. Відкинули землю. Жінки наші побачили, що вже немає виходу й думали, що нас спасуть, коли вийдуть перші — вийшли з дітьми зі сховища. Бандити казали їм полягати. Постягали з них убрання й чоботи й питали, чи є ще хто в сховищі. Жінки казали, що немає нікого. Тоді поляки казали, що будуть їх колоти і різати ножами. Почув я голос бандита: „Давай ножа!" Жінки почали сильно кричати. За хвилину ми почули в сховщу стріли. Жінок наших і дітей бандити постріляли. Розстріляли: Теклю Щ., мою дружину, 30-літню; сестру Марію 37 літ і сина Євгена 11 літ; Віру Позінкевич 12 літ, мого шваґра 50 літ. До нашого сховища банда, після розстрілу вищезгаданих осіб напхала соломи і запалила. В сховищі почало горіти. На нас усіх горіло вбрання. Я встиг скинути з себе верхнє вбрання і вискочив зі сховища та почав утікати. Бандити стріляли за мною, поки я вскочив до лісу. В польській банді, яка напала на село Ласків були переважно місцеві поляки. Я сам декого пізнав.

Після погрому села Ласкова польська банда два тижні грабувала майно нашого села. Місцеві поляки приїзджали на згарища з жінками і забірали все. Вищукували гострими шпилями в землі закопані речі, викопували і забірали. В цьому нападі згинув наш священик Лев Коробчук, 30 літ. Разом зі священиком згинуло 20 осіб. Селі Ласків спалено і знищено. Вбитих понад 200 осіб".

Так само мешканець с. Ласкова, Михайло Г., літ 52, стверджує, що нападаючи на село Ласків поляки кричали: „Паліць, біць, мордоваць українцуф до остатка! Біць вшисткіх!" За 10 днів після нападу польські бандити при-

гнали українців зі Смолигова до Ласкова й наказали позакопувати трупи побитих людей. Трупи закопували на місці, де лежали. Трупи, які були в схоронищах, присипували там же. Які були на полі, також там закопували. Після виконання роботи зібрали поляки усіх тих українців із Смолигова й завели в ліс Смолигова й там всіх постріляли. Підчас нападу польська банда витягала людей зі сховищ і вбивала, а ранених кидала в огонь.

Кипріян К., мешканець с. Берестя, волості Молодятичі, зложив таке свідчення в УДК Грубешові про напад на село Берестя:

„21. III. 1944 року біля год. 7-ої рано, прибігла до мене дружина моя і повідомила, що зі сторони Островка йде велика банда, яких чоловік 200. Йшли вони лавою. Між ними були зовсім малі хлопці, по яких 14 літ. Я вибіг на подвіря і дійсно побачив велику силу бандитів, а деякі будинки вже горіли. Підходячи під село, кричали: „Біць, паліць до колискі, до ноґі біць вшисткіх!" Стріляли запальними кулями. Я не мав куди втікати, бо кругом будинки були вже окружені. Сховався до стодоли і пересидів там, поки банда відійшла .Стодола моя горіла також, але я не мав іншого сховища. Коли банди вже не було біля моїх будинків, я покинув стодолу й перейшов до сусідського сховища. Із сховища чув я, як папили село, й чути було увесь час стріли. Банда палила село й убивала всіх: старих, дітей, молодь. Людей в нашому селі було забитих більше, як 200. На 350 господарств стоїть ще 23 господарства, в тому числі 4 господарства польські".

Семен К., мешканець с. Берестя, вол. Молодятичі, так говорить про напад на с. Берестя:

„21. III. 1944 р. біля год. 7-ої рано зі сторони Заборець побачив я багато узброєних бандитів. Коли наближались до села, стріляли. Почув я голос команди: „Паліць, біць до колискі, нема биць ані єднего українца на польскій зємі!" По цих словах польські бандити почали палити село. Було їх досить багато, яких 200 чоловіка. Уніформи були різні; німецькі шинелі, польські рогатівки, переважав одяг цивільний. Узброєні були також різні. Я бачив переважно з рушницями і гранатами".

Дмитро М., очевидець погрому с. Модриня, так пише:

„26. III. 1944 р. о год. 12. банда, йдучи зі сторони Мірецького лісу, почала звіддалі, яких 500 м стріляти з різнородної зброї Я тоді сховався до схорону. Зі схорону я чув, як били людей, а пізніше стріляли. По 4. год. я вилiз зі схорону та побачив, як люде мали повідтинані руки й ноги. В другому схороні я бачив, як були побиті від бомб".

„2. квітня 1944 р. коло год. 8-ої польська банда в числі коло 50—60 людей окружила село Новосілки, волости Потуржин й почала стріляти. В селі ходили бандити від хати до хати й запалювали.. Хто показався з людей, того вбивали. Бандити ходили по сховищах, вишукували людей і вбивали їх. Підчас палення польські бандити поступали в такий спосіб: підпалювали будинок і чекали, поки будинок охопить полум'я. При цьому способі палення багато людей згоріло живцем, кілька осіб тяжк попарених. Коли банда

вступила всело Новосілки, перше зловили 9 осіб, в тому священика Миколу Гольця й усіх змасакрували. Село спалено зовсім. На двісті нумерів залишилося 9 будинків. Забитих і попарених є понад 120 осіб". (Протокол зізнання Юрія С., літ 48, мешканця с. Новосілки, списаний дня 4. V. 1944 р. в Грубешові).

о. Декан Крилівського деканату про обставини трагічної смерти священика Миколи Гольця й його парохіян пише так:

„В доповнення до попередніх моїх повідомлень спішу донести про подробиці трагічної смерти о. Миколи Гольця. Після нападу польської банди на с. Ласків, де згинув мученическою смертю о. Лев Коробчук, о. Голець, бажаючи відвернути нещастя від вірних і взагалі села, став накликати громадян до згоди й співпраці без різниці віри й народности і в тій цілі скликав декілька зібрань 14. III. в Новосілках і дооколичних селах, на які їздив разом з римокатолицьким ксьондзом з Новосілок, де спільно закликав до згоди. Довіряючи в щирість поляків, які упевнювали його, що йому, а також мирному населенню, яке спокійно веде своє життя, нічого не грозить, він до останньої хвилини свого життя виконував свої душпастирські обов'язки, а в день смерти йшов до церкви, щоб обмолитвити дитину і по дорозі був схоплений бандитами поляками й відведений невідомо куди. Римо-католицький ксьондз, і управляючий фільварком, які разом з о. Гольцем робили зібрання, вже наперед покинули Новосілки. Поляки упевняли, що о. Гольцеві нічого не грозить і що його теж відвели в безпечне місце. Та через три тижні, коли поляки, які спалили село і убили 130 православних, залишили село, знайдено тіло в страшний спосіб замученого отця в ямі на колонії Новосілки, разом з 11 парафіянами, недалеко села на господарстві поляка Ковальського, а тіло однієї жінки в хліві солтиса Уляновського на колонії, зарите в гною. Отцю Гольцю відрізано бороду, язика й вуха і взагалі страшно покалічено. Подібно замучено й 11 парафіян".

В ніч на 3. IV. ц. р. 20 польських бандитів вломились до помешкання церковної сестрички в с. Спас, Холмського повіту, Параскеви Диня, дуже її побили (на другий день вона вмерла), а робітника вбили на смерть і забрали церковні ключі, які там переховувались увесь час. Тоді ж побили дяка і його родину й наказали йому до двох днів виїхати з парафії під загрозою смерти. Від'їзджаючи бандити сказали до дяка: „Проше повєдзіць попу, жеби не пшиєжджал ту вєнций одправяць, бо забіємі, як пса!"

14. V. в с. Дрелеві, Радинського повіту, польські бандити побили тяжко церковного старосту, дяка, паламаря й бувшого церковного старосту та їх жінок, а в с. Жеротині, того ж повіту, найкращого парохіянина.

В с. Луковиско, Більського повіту, вбили церковного старосту церкви в Довгій, побивши його немилосердно наперед 10 днів тому. Перед тим убили в Носові, Більського повіту, 10 наших осіб, а кілька так тяжко побили, що невідомо, чи будуть жити. Додаткові вияснення ствер-

джують, що сімом селянам пов'язали руки, прив'язали до фірманок і в такий спосіб попровадили з собою.

З Радинського повіту нам пишуть таке:

„Вчора, 23 V. 1944 у Віторожі був похорон 3-ох найліпших і найвірніших синів Св. Православної Церкви, що їх вбила боївка 29. I. 1944 р. Вивівши вночі пов'язаних за село, побивши їх добре, повбивали їх в ліску, яких 30 метрів від дороги й закопали, а тепер худоба, що пасеться, відкрила ноги й черевики що сторчали з землі. Злоба місцевих прихильників боївки була безмежна. Коли найближча родина не знала, що сталося з батьками, (Миколай Артесюк 40 літ, Миколай Приходський 47 літ, Антін Боровик 49 літ), то поляки пустили вістку, що вони з більшовицькими бандами перейшли Буг, щоби воювати проти німців. Хотіли, щоби німці повбивали ще всіх тих, що залишилися дома, але Господь Бог не допустив і тепер виявилося. Господь виявить і вбивців їх". (З рапорта настоятеля парафії Дрелів, Радинського повіту).

Дня 5. квітня 1944 року прибула о год. 3-ій по полудні банда до села Ганська і спалила волость, пошту та всі будинки Антона Матеюка. В огонь палаючої пошти вкинено живцем повязаних 3 селян українців, а саме: солтиса колонії Ганськ, Василя Боровського, Павла Кота й Дмитра Конюха. (Рапорт о. Декана Володавського повіту).

Один з о. о. настоятелів парафії, що знаходяться на заході Холмсько-Підляської Єпархії, так описує положення православного священика на селі: „ночувати приходиться в стодолах і хлівах. Нераз парафіяни ховають мене до льоху та накривають дошками і соломою. Щоб жити на парафії, маючи на увазі вороже наставлення польського населення з усіх сторін, треба зрезигнувати з власного життя і бути готовим кожної хвилини до всяких несподіванок, включно до смерти й то вдень і вночі".

Про положення в Рейовецькій парафії, Холмського повіту, Холмсько-Підляська Духовна Консісторія отримала таке донесення:

„В Рейовецькій парафії парафіяльне життя завмерло. Родини вбитих парафіян живуть та в Холмі, то в інших місцевостях. Приїхати до Рейовця священикові неможливо, бо кругом тільки поляки, які рахують за святе діло вбити українця".

Польські римо-католицькі священики використовують це надзвичайно важке положення наших вірних і одверто закликають їх переходити до костела: „пшехудзце до косцьола, бо те лесьне дзєці не дадзо вам спокою". (Польська парафія Боровець, Красноставського повіту).

Один з найстарших священиків-холмщан так описує переживання свої та своєї парафії в с. К. на Красноставщині:

„Немає в людській мові, слів і відповідальних висловів, щоби ними можна було докладно і достоменно віддати всі ті незлічимі види й роди моральних і фізичних мук, катування, каліцтва, мор-

дування, убийства поодиноких людей і цілих родин, які мали місце в К. від січня аж до 15. травня цього року.

Найзїдливіші, найвразливіші, найогидніші, мерзосвітні образи і наруги над усім, що є найсвятішого, найдорожчого і наймилішого для душі і серця православної людини, для батька, для матері, для дітей — найогидніший садизм у знущаннях, гвалтах, битві, каліченні, забийствах, старих і малих, чоловіків і жінок, хлопців і дівчат, злодійське грабування й якесь дике плюндрування всього і всілякого рухового й нерухомого майна вдень і вночі, господарів заможних і найбідніших, удовиць і сиріт — все це перекотилося через наше село з кінця в кінець, не минуло ані однієї хати, ні одного хліва, клуні, жодної комори, жодного найменшого православного кутка. В зимі люди на ніч виходили в поле, закопувались в сніг і так ночували з малими дітьми. Як потепліло і земля відтанула, люди, як кроти, зарилися в землю, по цілих днях і ночах безвихідно сиділи в ямах-схоронах. Але й це не помагало: кати натрапляли на слід і вислїджували людей, знаходили їх у снігові, виганяли з ям і схоронів. Почали люди світ-за-очі з села втікати. Чоловіки кидали жінок, батьки — дітей, діти — родичів. І це не радило: за втікача-батька приймав муки син, за сина — батько, мати, за чоловіка — жінка. За що так терпіли люди? Кати кидали різні гасла: „Давай бронь! Давай войскове жечи! Плаць контрибуціє! Помста за полякуф, вприжнєнтих за Бугєм! За утшимане лончносці з пшецівпольскємі організаціями". Взагалі, кидали гасла, які кому слина на язик принесла, волокли в ліс, де розпинали, вішали на деревах, гнали в ріку Вепр, і живцем топили, як котят, привязуючи камінь на шию... Нарешті... від пальмової католицької неділі почало з цього апокаліптичного мішка вилазити шило: „Свєнтоваць разем з намі! Свєнтоваць пасхен в косцелє!! Пшейсць на вярен католіцкон! Ма пшестаць схизматицка вяра! До 1. V. мусіне вшистци пшейсць на вярен католіцкон! 15. V. остатні терміп!" і всіх наших людей гумою погнали до костела.

Втікло з Крупської Парафії	30 родин
Побиті і покалічені — майже всі,	
Здемольовано хат	20
Зграбовано майно — у всіх,	
Застрілено людей	20
Замордовано на смерть колами, ножами	3
Зарізано пилою	2
Загнано нарешті до костела	450

Залишилося при вірі православній кільканадцять старих жінок і чоловіків".

III.

Наслідки описаного вище терору та збройної розправи з українським селом, що її переводять польські диверсійні відділи, для духового і матеріяльного життя української людности страшні.

Більшість духовенства і сільської інтелігенції тримається своїх постів до останку і гине на них мученицькою смертю. Багато одначе є таких, кому родинні чи інші обставини не дозволяють залишатися на місцях праці і ті мусять покидати свої парафії чи інші місця праці освітньої, кооперативної або самоврядної й шукати захисту в містах чи поза Холмщиною.

З відходом пастирів чи інтелігентних провідників і робітників зорганізоване життя села церковно-релігійне, освітнє і кооперативне завмирає.

На підставі донесень з місць можемо твердити, що коло 20% православних парохій в нашому ттрені припинили своє існування, 80% українських шкіл є нечинні, 50% кооператив фактично припинило свою діяльність.

Українське життя на Холмщині сильно поруйноване, організм народній скрівавлений і переходить тяжку пробу.

Ті, що цими засобами чи методами хочуть розв'язати українську проблему на Холмщині, чи говорячи одверто, вогнем і мечем змести український православний елемент з цієї землі, нехай подумають, яку відповідальність на себе і на увесь польський народ перед Богом і перед історією вони стягають, якщо вони здібні розуміти, що така відповідальність існує.

Коли приглянемося усім описаним крівавим образам індивідуальних чи масових терористичних мордів, коли зміряємо зріст їх в часі і просторі, то побачимо, що наведені факти не є чином гарячих голов, чи збочених фанатиків. Ні, це є криваві наслідки пляново роздмуханої масової ненависти. Це в західній беріг українського національного розселення вдаряють затроєні людоненависністю, україножерною пропагандою людські хвилі збаламученого польського села і міста.

А тепер звернімось не до тих, що цю роботу поблагословив, надхнув чи їй патронує. Не до тих, що в підпільних летючках у Холмі чи у Варшаві закликають до „укроцення ребелії українскей" — тільки до тих представників польської освіченої еліти, духовної чи світської, що в Польщі чи поза її межами перебувають і спитаймо:

Чи знаєте, Ексцеленції, панове отці про всі ті чини криваві, про руїни, безумства й жах, які землю нашу, українську, українцями і поляками спільно населену, огортають?

Коли знаєте, то чому мовчите? Невжеж з усім цим, що під польським національним прапором чи католицьким знам'ям твориться, солідаризуєтеся?

Чи може тішитеся побільшенням овчарні католицької отими новими конвертами з Жулина чи Крупого, які під свистом куль та серед диму згарищ тікають від смерти до костела, шукаючи рятунку у зміні віри чи національности?

Може солідаризуєтеся із закликом ксьондза проборща з Боровиці, який з амвони в костелі закликав православних українців переходити до нього, коли не хочуть бути замордовані? Може співчуваєте закликові тієї

польської організації, що у відозвах своїх у Холмі розповсюджених кличе українців переходити на католицтво та міняти українські кенкарти на польські?

Десь напочатку цього року наспіло до нашого Владики Митрополита Іларіона одне характеристичне досесення старого православного пастиря о. Івана Которовича з Наброжа на Замійщині, який із сумом і болем сповіщає свого архипастиря що на другий день Різдвяних Свят не міг відправити Служби Божої у філіяльній церкві своєї парафії у Старому Селі, бо приїхавши довідався, що попередньої ночі кілька польських родин замордовано невідомими бандитами. Пригнобления православного пастиря і його пастви було таке велике, що вони не могли зі спокоєм серця станути до великої, безкровної Жертви.

А тепер спитаймо Його Ексцеленцію, Ординарія Римо-Католицького, Єпископа Люблинського, що доніс йому про мученицьку смерть о. Миколи Гольця той ксьондз з Новосілок, на Грубешівщині, який разом з покійним о. Гольцем об'їздив 14. березня ц. р. околицю, спільно закликаючи вірних обох церков до згоди і братнього співжиття? Що написав він про смерть тих намовлених до згоди 130 українців з Новосілок разом з о. Гольцем замучених?

Ставлячи ці питання, ми не хочемо розпочинати торгу, чи пустої полеміки. Занадто болючі є рани обох народів, щоби ми сміли ними шахувати чи гандлювати. Наводячі жахливі картини, називаючи факти і людські вчинки своїми іменами ми вживали термінології жертв і очевидців. Ми не прикрашували стилю. Деякі окреслення чи назви можуть разити вухо тих, до кого оце наприкінці нашого послання тут звертаємось. Повторюємо, що дійсність є занадто жорстока. Яд отрути просяк занадто глибоко в організм суспільний, щоб можна було витрачати час на дипльоматичні розмови у версальському стилі. Ми не шукаємо і не розпочинаємо тут тих розмов. Ми просто стукаємо до людського сумління і серця тих, хто носить на грудях своїх Св. Хреста, символ хресної муки, терпінь і воскресіння. Символ надії і віри усіх, Божим допустом досвідчуваних у великому в історії людства давно невиданому катаклізні християнських народів, а сетред них в першу чергу скрівавлених обох наших народів українського і польського.

Ми апелюємо не до запамороченого отрує ненависті і братовбивства шовіністичної пропаганди розуму тих, кому національна честь не дозволить підписатися під закликом наведених у горі відозв чи проповідей з Боговицької костельної катедри голошених.

Відізвіться! Нехай голоси ваші і наші почують усі люди доброї волі і чистих рук, кому не байдужою є будуччина обох народів.

Дано в місті Холмі, 15. травня 1944 року.

Рада Митрополітальна:
Заступник Голови: (Віктор Соловій) Секретар: (В. Квасниця)

Холмсько-Підляська Духовна Консісторія:
(Прот. Гр. Метюк) (Прот. В. Мархева)

Повітовий Союз Українських Кооператив „Пробоєм", Грубешів:
(Богун) (Роман Кочержук)

Холмська Духовна Семінарія:
(Прот. Барщевський)

Українська Державна Гімназія:
(м-р М. Мільков)
Печать Холмсько-Підляської Православної Консісторії.[1]

[1] Текст цієї відозви поданий на підставі копії з особистого архіву автора.

ДОДАТОК Ч. 17

РАРОГ

АНІ ГУДЗИКА

(Переклад з польського за „Вядомості", Лондон, 27. травня, 1962 р.)

Тільки я один в селі мав телефон. Село, майже цілком українське, бо лиш п'ять родин було польських, лежало в широкій долині Буга, оточене з одного боку високим, але не стрімким горбом, а з другої - - лінивою рікою, що вихилялася багатьма закрутами широкими, рівними луками. На горбі, положеному найвище, що виступав понад довкільні пасовища, проти мойого дому, що був на високому березі схилу, стояла стара, дерев'яна церква.

Літо було гаряче - те літо 1937 року.[1] Серед дзвінкої тиші червневого передполудня, працюючи у своїому кабінеті, почув я гомін голосів за вікном, що примусив мене встати від бюрка і піти через сіни до вхідних дверей. Кільканадцять моїх сусідів, українських селян, стояли перед сходами. Я запросив їх увійти в мій кабінет. Їхні очі, правдоподібно чимсь перестрашені, чогось очікуючі, скерувалися на чорну скриньку, що висіла на стіні: на телефон.

[1] Автор очевидно, помиляється в датах: події, які він описує, мали місце в 1938 році.

„Ви в якій справі?" - запитав я їх річево.

„Поліція приїхала в село" - відповів трохи задиханим і ніби захриплим голосом старий Панько Гурський, давніший лавник,[2] гарний, високий селянин, з сірими очима, темними, короткими вусами і з молочно-білою кучерявою чуприною. „Приїхали автами, привезли драбини і пожарні гаки. Також мають наказ розвалити церкву. Пане, як же це може бути? Ви моєте телєфон, Ви знайомі з паном старостою, спитайте його, що це має значити. А якщо правда, то може щось можна порадити, відложити, чи що... Бо ж якже це може бути? Церква, Божий дім, прадід пана побудував її сто п'ятьдесят років тому, за польських часів була уніяцькою, а тепер, щоби польський уряд...? Поліцією...? Силою бурити..? Якжеж це?"

Я занімів, здивований. Я нічого не чув про подібні замірн. Можливо, що я мешкав далеко від повітового міста, столиці одного з південних повітів Холмщини, але я знав симпатичного, товариського старосту, емеритованого майора, і я розмовляв з ним нераз про труднощі обох національностей, що замешкували ці землі віддавна. Мимо того він не попередив мене про можливість таких потягнень, хоч недавно бачився зі мною на комісії повітового сойміку. Але я бачив перед собою зворушені обличчя, що дивилися на телефон. Я знав, що старий лавник ніколи не говорив неправди. Тому я знав, що він все те сам бачив і чув.

„Я получуся негайно з паном старостою. Ви всі слухайте, що я буду з ним говорити. Довідаємося правди".

Я дістав получення скоро. Розмова наша була коротка. Староста потвердив відомість. Учора - казав він - поліція вже розібрала кілька церков. Це йде швидко, бо вони мають добрих фахівців. Сьогодні черга на ваше село і на кілька сусідніх. Очевидно, до збурення призначені тільки церкви невживані, замкнені. Згідно з умовою з православним митрополитом, має залишитися одна церква на гміну, як парафіяльна, що є тепер чинна.[3] На мою заввагу, що церква в нашому селі є під опікою консерваторо-

---

[2] Лавник — присяглий мирового суду. Інституція лавників встановлена була згідно з кодексом прав Наполеона, впроваджена в часі Великого Князівства Варшавського, проіснувала до часу відновлення поверсальської Річпосполитої.

[3] Якщо автор спогаду вірно передає розмову зі старостою, то очевидно, „симпатичний" староста говорив в тому випадку неправду. Ніякої умови в тій справі з православною консісторією не було і поляки доцільно поширювали неправдиві чутки, щоби підірвати довір'я до митрополита.

ра,[4] як історична памятка церковного деревяного будівництва кінця XVII століття, відповів, що, на жаль, це її не врятує. Він жалував цього, на його думку, нерозважного наказу, але на жаль, наказ є наказом і він мусить його виконати.

Розмова скінчилася. Мої сусіди, старші люди, що були в тій церкві хрищені, в ній брали шлюби, в ній христили своїх дітей, і що її їх батьки боронили перед царськими переслідуваннями за часів унії, тупо дивилися перед собою. Їх серця коричилися з болю, так і моє серце, голови роздирали думки, що були напевно подібні до моїх. Мали до того часу надію, що ця замкнена владою церква колись відкриється на прийняття їх, вірних християн і вони старалися про її відкриття довший час, також за моїм посередництвом, в повіті і у воєвідстві... Вони не хотіли, щоби молодь виростала в безбожництві. До парафіяльної церкви, що була в гминному селі, було вісім кілометрів, через ліси, шляхом, що в часі дощів був непереїздним.

Ми вийшли з дому і пішли до церкви. Довгі драбини стояли сперті на старі, смерекові стіни, а на покритім мохом даху сновигали люди з сокирами, відбиваючи крокви, закладаючи міцні, грубі линви. Довкола зібрався натовп і стояв мовчазний.

Люди з даху злізли по драбинах і відставили їх. Кінці звисаючих линв зачіплено до тягарових авт. Мотори зашуміли повним газом. Затріщали старі вязання зрубу, поломилися з гуком і старі стіни захиталися. Але заки впали стіни, товпа впала на коліна і почулося ридання народу і зойк, що заглушив гук падаючого на купу даху. Прегарна „райська брама" з липового дерева, оригінальна творчість різбарів XVIII століття, мальована і позолочена, лежала в руїнах. Товпа клячала, молячись і плачучи...

Люди в синіх мундурах і ті інші, з сокирами, забирали скоростріли, знаряддя, линви, драбини і сідали до авт. Відїжджали, щоби далі виконувати накази.

**
*

Вранці приїхав наш парох. Католицька парафія мала свій костьол і парафіяльний будинок в надбужньому містечку, що було колись осідком воєводи познанського, Яна Осторога, статиста, гуманіста і автора „Мисливства з огару". Молодий, дуже спритний і запобігливий парох був зденервований. Оповів мені, що збурено також філіяльну церкву, що стояла кількасот метрів від його парафіяльного будинку, в драматичних обставинах.

---

[4] „Консерватор" — урядник, що має опікуватися історичними і культурними памятками минулого.

Православний парох, що відправляв в тій церкві служби Божі, як у своїй філії, був попереджений, що тій церкві також загрожує збурення, посвятив попереднього дня хліб і вино і залишив їх на вівтарі. Поліціянти, що ескортували робітників, які мали збурити церкву, були поінформовані про це солтисом тої місцевості, поляком і католиком. Поліціянти виломили церковні двері і переконалися про правдивість цього донесення. Тому поїхали автом до православної парафії, 10 кілометрів від тої місцевості. Православний священик заявив, що не послухає наказу, не вбере риз і не піде з поліцією, щоби винести Св. Тіло і Кров Христа. Тому закуто його в кайдани і побоями змушено забрати Святі Тайни з вівтаря.

Наш парох чув певну християнську єдність з православним попом. Плакав зі сорому і обурення... Може слушно...

**
*

Це діялося в році 1937. Тоді урядував Річпосполитою уряд під керівництвом генерала Славоя-Складковського. На Холмщині тоді збурено понад 400 церков.[5] В домі люблинського консерватора, проф. Дуткевича, великий покій, що був поруч його кабінету, був завалений іконами, різьбами, царськими вратами, переважно поломаними і пошкодженими. Це були мізерні рештки розваленого будинку Польської Держави, який ми колись будували зі смерекових дерев на підвалинах польсько-руської згоди і взаємного порозуміння. Тепер ми знищили все, що ще з того будинку залишилося, замість його зміцнювати, відновляти і брати під опіку.

Але правдоподібно, що формуючи новий уряд, новий польський премієр уважав, що так треба робити, щоби бути дещо пізніше „сильними, з'єднаними і готовими".[6] Щоби не дати нікому „ані гудзика..." Пан Славой, очевидно, не дав нікому ані одного гудзика зі свого мундуру: заховав усі, втікаючи до Румунії... Але загубив перед тим два роки щось далеко важніше, щось неоцінимого: гонір народу. Не знаю подробиць подорожі пана генерала. Можливо, однак, що, заки дістався до Румунії, відлетів йому якийсь дещо слабше пришитий гудзик? Очікую відповіді на цю тему його знаменитого пера...

**
*

[5] Автор очевидно помиляється в статистиці розвалених церков.

[6] „Сільні, зварці і готові!" та „Не дами гузіка!" — це були пропагандові кличі польського уряду перед вибухом війни 1939 р.

Жахливу німецьку окупацію я перетривав у великій мірі завдяки прихильному наставленню до мене моїх українських сусідів. Щойно в жахливому 1943 році, коли заграва пожеж робила з ночі день, коли розпочався стогін і плач братовбивчої різанини, щойно цей рік змінив наші тихі надбужні долини в добу Гонти і Залізняка. Ми ховалися в ліси, що були сховищем переслідуваних, мешканцям тим, що їх господарства спалено і фортецею для тих, що боролися. Високі сосни зі шпилястими верхами нагадували нам Божі доми, костьоли і церкви, і ті, що були розвалені два роки перед тим, і ті, що ще стояли. Розлогі, розгалужені дуби і граби були ніби окопами спалених і знищених хат; стрункі берези і осики та вільхи здавалися були більш гостинними, аніж загорожі і сади сел, в які приходили німецькі наїздники чи палаючі ненавистю сусіди. Переплетені галузі корчів дозволяли на більш безпечний сон, аніж кімната хати при дорозі.

Я ішов також в цьому році лісом. Спадав вже вечірній сумерк і червона заграва заходу проглядала через верхи дерев, викликуючи неспокій, а може й страх перед іншою загравою, що освічувала обрій в іншому місці. З гущавини безшумно з'явилася постать людини. „Слава Ісусу Христу!"[7] Я відітхнув з полегшою. То був молодий селянин з сусіднього села, поляк. „Чи мусіте ховатися?" — спитав я його, як про звичайну річ. „Властиво, ні. Але я є в дорозі, і тому волію йти лісом. Іду до кузинів в Красностав. Там спокійніше, бо то чисто польські сторони".

Оповів мені, що кілька днів тому вночі напали на їхнє село. Сусід українець зарубав сокирою його жінку і двоє малих дітей. Він залишився, бо вартував вночі біля тільної корови і втік добре відомими йому стежками в ліс. В його душі ще звучить крик його жінки і дітей, мордованих в хаті. Він не побіг рятувати свою родину, бо ж недалеко, ніби пильнуючи сусіда, стояло ще двох озброєних. Він знав, що не поможе нікому а загине сам, ще заки добіжить до дверей.

Він скінчив своє оповідання. Лісом блукав жах і смерть літала над вечірньою імлою. Але несподівано хлоп підніс на мене очі, подивився на мене пильно, поглядом повним розпачі і ніби зрозуміння і шепнув:

„Але то кара Божа на нас! За ті Божі доми, розвалені і знищені. За сльози тих, що в них молилися!"

То був голос нашої землі.

[7] „Слава Ісусу Христу!" (в польській мові: „Нех бендзе похвальони Єзус Христус!") — це звичайні слова привіту, якими від старих часів вітали себе холмщани і підляшани. Той, кого вітали, відповідав: „Слава на віки!" (в польській мові: „На векі векув!") Усі примітки Є. П.

БІБЛІОГРАФІЯ (в українській мові)

Загальні історичні твори:

Дорошенко, Дмитро: „Історія України", том І, ІІ.
Грушевський, Михайло: „Історія України-Руси", том ІХ, В-во „Книгоспілка", Ню Йорк.
Михайленко, М.: „Визвольні маніфести", накладом Партії Українських Соціялістів-Революціонерів, Українська Книгарня, Шікаго, 1915 р.
о. Семчук, Ст.: „Наша Холмщина", В-во оо. Василіян, Мондер, Альберта.
Лужницький, Григор: „Українська Церква поміж Сходом і Заходом", В-во „Провидіння", Філядельфія, 1954.

Повісті, оповідання і ін.:

Дрозд (Олександер Кониський): „В гостях добре, а дома ліпше", історичне оповідання, Українська Накладня, Київ-Ляйпціґ.
Журба, Галина: „Далекий Світ", автобіографічна розповідь, В-во „Перемога", Буенос-Айрес.
Островський, Володимир: „Вівці і пастирі" холмські оповідання, В-во „Русалка", Львів, 1921 р.
Островський, Володимир: „Хома Дубило", історичне оповідання з життя Холмщини", В-во „Русалка", Львів-Київ, 1921.
Орач, Федір: „На пепелищу", В-во „Добра Книжка", Торонто, 1962.
Франко, Іван: „Твори", В-во „Книгоспілка", Ню Йорк, том ІІІ і ІV.

Спогади:

Винниченко, Володимир: „Відродження Нації", том І, ІІ., Київ-Відень, 1920 р.
Паньківський, Кость: „Роки німецької окупації", В-во „Життя і мисл", Ню Йорк, Торонто, 1965.
Мирчак, І.: „З мученичества Холмщини на Білгорайщині", В-во Бібліотеки Літопису Волині, ч. 3, 1957 р., Вінніпеґ.
Іванис, Василь: „Стежками життя", частина ІV.
Одсєюк, о-р. Тимко: „Кам'янець — Золотий вінець" (спогади).
„Листи до Приятелів", Ню Йорк - Торонто, книжки 11-12, 1962 р. 1/2 1963 р.

Збірник, періодичні видання, часописи, тощо:

Вітошинський, О.: „Селянські оповідання про „Возсоєдинєніє", Збірник: „За сто літ", Державне В-во України, 1927 р.
Войціцький, о. прелат, Йосиф: „Короткі вісті з Холмської єпархії", „Слово", Львів, 1863 рік.

Галів, д-р Микола: Спогади з війни 1915 року, „За Державність", Збірник 5, Каліш.

Корнилович, М.: „Віденська трагедія Холмщини і Підляшшя", журнал „Україна", книга III, за 1927 рік.

Любарський, Семен: „Історія міста Кодня", „Духовий Сіяч", ч. ч. 38, 39 і 40 за 1927 р.

Любарський, Семен: „Село Люхів", „Духовий Сіяч", чч. 19 і 20 за 1927 р.

Невеселий, Іван: „Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссю і Волині", Календар Української Громади в Білій на Підляшшу за 1918 рік.

Прірва, Євген: „Дії УПА на оперативному терені між ріками Бугом і Сяном в 1944-47 рр.", журнал „До Зброї", Випуск 16, 17 за 1962 р., Мюнхен.

Чуб, Іван: „На українському Підляшші", журнал „До Зброї", випуск 21 за 1953 і 22 за 1953 рік, Мюнхен.

Стрілецький, Юрій: „Холмщина в боротьбі з окупантами", „Українське Слово", Буенос Айрес, 1953 рік.

„Український Календар", Видання Українського Суспільно-Культурного Т-ва в Польщі, за 1964 і 1966 рік.

***

БІБЛІОГРАФІЯ (в польській мові)

Anders, Władysław: "Bez Ostatniego Rozdziału", Wspomnienia, Wydanie III, London, 1959.

Bańkowski, Emil, X.: "Ruś Chełmska od czasu rozbioru Polski", we Lwowie, Nakładem autora, 1887.

Biuletyń Głównej Komisji Badań Zbrodni Niemieckich w Polsce, Warszawa, 1946.

Cyprian T., Sawicki J.: "Sprawy Polskie w Procesie Norymberskim", Instytut Zachodni, Poznań, 1956.

Giertych, Jędrzej: "Kulisy Powstania Styczniowego", Kurytyba, 1965.

Exterminacja Żydów na Ziemiach Polskich w Czasie Okupacji Hitlerowskiej, W-wo Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa, 1957.

Kolberg, Oskar: Dzieła Wszystkie, tom 33, 34: "Chełmskie — Obraz Etnograficzny", Kraków, 1890, Reedycja Fotoofsetowa, Warszawa, 1964.

Kopiec, Henryk: "Zjawiska demograficzne towarzyszące zmianom granic Polski — Zbiór Dokumentów, 2-ga Sesja Rady Naukowej dla zagadnień Ziem Odzyskanych".

Kowalewski, Jan: "Rumunski Cykl", Zeszyty Historyczne, Zeszyt 8.

Kukiel, Marjan: "Dzieje Polski Porozbiorowe".

"Komunistyczna Broszura ze spiskiem prowokatorów", Zeszyty Historyczne, Zeszyt 5.

Kunicki, M.: "Pamiętniki Muchy", W-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.

Lubieński, Michał: "Z wspomnień o Marszałku Rydzu Śmigłym". Zeszyty Historyczne, Zeszyt 8.

Lukasiewicz: "Historja Szkół".

Nagórski, Z.: "Ludzie Mego Czasu". W-wo Księgarnia Polska w Paryżu, 1964.

Pamiętnik Trzeciej Konferencji Pińskiej 1933 r.

Piotrowski, Stanisław: "Dziennik Hansa Franka", W-wo Prawnicze, Warszawa, 1956.

Pragier, Adam: "Czas Przeszły, Dokonany". W-wo Świderski, Łondon, 1966.

"Proces Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego", W-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1962.

"Przed Trybunałem Świata". W-wo Książka i wiedza, Warszawa.

Pobóg-Malinowski, Władysław: "Najnowsza Historja Polityczna Polski", tom I, II. Paryż, 1958.

Pietkiewicz, Stanisław i Orlicz, Michał: "Plan regjonalny przesiedlenia osadników na ziemie Odzyskane", Sesja Rady Naukowej dla zagadnień Ziem Odzyskanych, Zeszyt III.

Rejmont Władysław: "Z ziemi Chełmskiej". W-wo Veritas, London.

Rogowski, W.: "Wspomnienia o Marszałku Rydzu Śmigłym", Zeszyty Historyczne, Zeszyt 8.

Sadyk Pasza, Mechmed: "Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku", W-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1962.

Skrzypek, Stanisław: "Rosja, jaką widziałem", wspomnienia, Newtown, Gr. Britain.

Wolikowska z Lutosławskich, Izabella: "Roman Dmowski", Komitet Wydawniczy, Chicago, 1961.

Zyngier, Bernard: "Od Witosa do Sławka", W-wo Kultura, Paryż, t. 28.

"Przegląd Katolicki", Warszawa. Roczniki 1924. 1927.

"7 Dni", Warszawa, Nr. 27, 1957.

"Prawo i Życie", Nr. 7, 1956.

"Orzeł Biały", Nr. 29, 1947.

"Kronika", Frankfurt, a. M., 29. IV. 1947.

БІБЛІОГРАФІЯ (в російській мові)

Архив Русской Революции: том XX, Москва, 1929 г.

Крыжановский, Е. М.: „Сочинения", том II. Киев, 1890 г.

Попов, Г.: „Судьбы Унии".

Плющанский: „Холмская Русь", том I, II, 1899.

В. Францев: „Карты Русского и Православного Населения Холмской Руси", Варшава, 1909 г.

Стенографические Отчеты Государственной Думы 1911/12 гг.

Сборник Административных Распоряжений Царства Польского, О. Н. П., том I.

Митрополит Евлогий: „Путь моей жизни". Издательство YMCA, Париж, 1947 г.

Милюков, М. П.: „Воспоминания" Изд. им. Чехова, Нью Йорк, 1955 г.

Евсеев, Иван: „Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики в 1944/50 гг.", Академия Наук УССР, 1962 г.
Кокошкин, Т.: „Унияцкая оппозиция на Подлясье", „Москва", Москва, Но. 231, 1867 г.
Николаев, К. И.: „Восточный Обряд", Издательство YMCA, Париж.
С. Ю. Витте: „Воспоминания", том II, ГОСИЗДАТ, Москва, 1960.

БІБЛІОГРАФІЯ (в англійській мові)

Bernadotte & Smith: "Poland", University of California Press, Los Angelos, 1945.
Beveridge, William: "The Price of Peace", Pilot Press, Chatham, 1945
Bilinsky, Yaroslav: "The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II", Rutgers University Press, New Brunswick-New Jersey, 1964.
Czartoryski, Adam, Prince: "Memoirs", Remington & Co., Bd. I, II, 1888.
Documents and Statesments Relating to Peace Proposal and War Aims, December 1916 — November 1918 with introduction of G. L. Dickenson.
Documents of German Foreign Policy, Files of the German Foreign Office, Department of State, U.S.A., Volume VI, VII, Serial "D".
Dawson, Christopher: "Understanding of Europe", Sheed & Ward, London-New York, 1952.
De Segur, Philip Paul: "Memoirs".
Halecki, Oskar: „*Poland* Cutlure and Religion", citet from: „Poland", Edited by Bernadotte & E. Schmitt.
Hunter, Miller David: "My Dairy of Paris Conference", New York, 1925.
Horak, Stephen: "Poland and Her National Minorities", Vantage Press, New York, 1961.
Karol R. S.: "Visa for Poland", Translated from France by Mervyn Savill, Macgibbon & Kee, London, 1959.
Komarnitzki, Tyt: "The Re-birth of Polish Republic".
Kersten Felix, Dr.: "Memoirs" — 1940-1945, Hutchkinson & Co, London.
Lane, Arthur Bliss: "I saw Poland berrayed", an American Ambassador report to the American People. The Bobbs-Merill & Co, Indianopolis, New York, 1948.
Lodge, H. C.: "History of Nations"", Howard University Press, 1913.
Luciw, Wassyl, Ph.Dr.: "Ukrainians and the Polish revolt of 1863", Slavia Library, New Heven, Conn. 1961.
Lewis, Flora: "A case of history of Hope" (History of Poland's peaceful Revolution), Doubleday & Co., New York, 1958.
McSorley, Joseph: "The Church by Centuries", London, 1943.
Middlton K. W. B.: "Britain and Russia".
Maximos IV Sayegh: "The Eastern Churches and Catholic Unity", Montreal, 1933.

Mikolayczyk Stanislaw: "The Rape of Poland", Pattern of Soviet Aggression, McGraw Book Co., New York-Toronto, 1948.

Nation and National Minorities, preface by Oscar J. Janowsky, McMillan Co., New York, 1945.

Official Documents Concerning Polish-German and Polish-Soviet Relations, 1933-1939, Published by Authority of the Polish Government, Republic Poland, by Roy Publishers, New York.

Proceedings of the Brest-Litowsk Conference, Department of State, U.S.A., Washington, D.C., 1918.

Proceedings of Paris Peace Conference, Department of State, U.S.A., Washington, 1919.

Pistrak, Lazar: "The Grand Tacticians", New York, 1961.

Rosen, Roman R.: "Forty Years of Diplomacy", Bd. II, New York.

Reitlinger, Gerald: "The Final Solution" — The Attempt to exterminate the Jews of Europe — 1939-1945.

Trotsky, Leo: "My Life", London, 1930; "Lenin", London, 1925.

Schenk, H. G.: "The Aftermash of Napoleonic Wars", Regan, Trench & Co., London, 1947.

Seton-Watson, Hugh: "Eastern Europe between the wars 1918-1941", Cambridge University Press, 1946.

Sharp, Samuel L.: "Poland: White Eagle on a Red Field", Havard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1953.

Shulman, Fredrick L.: „Soviet Politics home and abroad", A. A. Knopf, 1946, New York.

Shechtman, Joseph: "Postwar Population Transfer in Europe", University of Pensilvania Press, 1962.

Shotwell, James & Lasserson, Max: "Poland and Russia", 1919-945. The Carnegie Endowment for International Peace, King's Crown Press, New York, 1945.

Stettinius, Edward R.: "Roosevelt and the Russians -- Yalta Conference", London, Cape, 1950.

Taylor, A. J. P.: "From Napoleon to Stalin", comments on European history, Hamish Hamilton, London, 1950.

Toynbee, Arnold J.: "A Study of History" Bd. VIII, Oxford University Press, 1954.

Valentini, Giuseppe: "Pius XI", The Catholic Encyclopedia, Supllement Bd. II.

Volacic, M.: "The Curson Linie and Territorial Changes in Eastern Europe", Belorussian Review, Bd. II. Institute for the Study of USSR, Muenchen.

Vitte, A. Count.: "Memoirs", Dobbleday Book, 1921, New York.

Wilmot, Chester: "The Struggle for Europe", Collins, London, 1952.

Wheeler-Bennet, John W.: "Brest Litovsk — The Fegotten Peace", McMillan & Co., London-Toronto, 1963.

Umiastowski, R.: "Poland and Britain" 1941-1945.

Brett - James, Antoni: "1812 Eyewitness Accounts of Napoleon's Defeat in Russia", McMillan, London-Toronto, 1966.

БІБЛІОГРАФІЯ (у французькій мові)

De Belloy P. M.: "S. J. Pie XI et le retour a l'unite de l'Orient separe", Orientalia Christiana Nr. 55, 1929.

Filasiewicz Stanislaw: "La Question Polonaise pedant la querre mondiale", Paris, 1920.

La Persecution Polonaises eu Ukraine — L'union des Eglises Edite par la Federation de Emigres Ukrainiens en Europe.

Oginski, Michael: "Memoirs de Michael Oginski sur la Pologne et-les Polonais, depuis 1788 jusqu'a la fin de 1815", 1826-27.

БІБЛІОГРАФІЯ (у німецькій мові)

Angeli von, Edler Moritz: "Altes Eisen. Intimes aus Kriegs — und Friedensjahren", Stuttgart, 1900.

Heydecker Joe & Leeb Johannes: "Der Nuernberger Prozess", Kieperheuer & Witch, Koeln-Berlin, 1960.

Roos Hans: „Die Geschichte der Polish Nation", Kohammerverlag, Stuttgart, 1961.

Arlt Fritz: "Die Ukrainische Gruppe in General Gouvernment", Krakau, 1940.

Josef Rechen: "Das Judentum Ost-Europas nach dem Zweiten Weltkrieg", "Europaische Begegnung", Heft 5, Mai 1967.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Скорочення вживані в Покажчику:

ВКВ — Велике Князівство Варшавське, автономна польська територія створена Наполеоном І.

ДД — Державна Дума, парлямент Російської Імперії.

ГГ — Генеральна Губернія, назва адміністраційної одиниці створеної німцями після окупації Польщі в 1939 р.

ЛП — Людова Польща, польська республіка створена після другої світової війни.

РІ — Російська Імперія.

РПП — Річпосполита Польська, польська республіка створена після Версальського конгресу.

СССР — Союз Совєтських Соціялістичних Республік*

УНР — Українська Народня Республіка проголошена Універсалом Української Центральної Ради в 1918 р.

УЦР — Українська Центральна Рада, революційний парлямент УНР

УССР — Українська Совєтська Соціялістична Республіка*

УСКТ — Українське Суспільно-Культурне Товариство у Варшаві

УЦ — Уніятська Церква, що існувала на Холмщині і Підляшші до 1875 р.

ЦП — Царство Польське, — автономна польська територія створена Віденським Конгресом в 1915 р.

пр — після числа сторінки означає пояснення гасла в примітці на цій сторінці.

— — — — —

Айхман, Адольф, вищий старшина СС-ів, організатор винищення жидів в Европі, 294

Акимов, председник Сенату РІ, 118

Албердинський, П., генерал- губернатор ЦП, 103

Александер І, цар РІ, 13, 16 до 20, 26, 27, 39, 94

Александер ІІ, цар РІ, 55, 65, 66, 86, 97, 98

Александер ІІІ, цар РІ, 14

Александрович, ур. Ледоховська, графиня, власничка дібр на Підляшші, 72, 73, 75

Альберт, генерал-майор, губернатор Люблинський, 50

Альбрехт, Віктор, комендант комуністичних партизан на Підляшші, 282

Амен, заст. ген. прокурора міжнародного трибуналу в Нюрнберґу, 242

Анастасій, єпископ Холмський, 115

Анелович, Антін, митрополит Галицький, 31

Ангелі, Моріц, Фріц, німецький історик, 64

Андрійчук, В., депутат ДД, член комісії Держ. Законів, 116

Андронік, вікарний єпископ Холмський, 115

Андерс, Владислав, генерал РПП, 296, 297

* В цій книжці послідовно вживається політичної номенклятури, прийнятої у вільному світі, от як: „Совєтська Республіка", а не „Радянська Республіка", тому що ці назви краще відповідають політичній дійсності в Україні і Совєтському Блюкові.

Антонов, Н. І., депутат ДД, голова комісії Держ. Законів. 116
Антоній, православний єпископ Варшавський, 50
Арсен, православний єпископ Варшавський, 53
Арсенич, В., суддя, укр. гром. діяч в Канаді, 235
Асквіт, Герберт, посол Палати Громад В.-Британії, 188

Бачалій, професор, сенатор РІ, член Академії Наук, 118
Бачинівський, Микола, адвокат, голова УДК в Грубешові, 254
Бандера, Степан, провідник ОУН, 251
Баньковський, Еміль, священик, історик Холмщини, 30, 35, 38, 46, 48, 53, 74, 81, 91
Бакунін, російський революціонер, 41
Баран, Степан, д-р, адвокат, посол до Сойму РПП, автор інтерпеляції в справі зруйнування церков на Холмщині, 234, 257
Баренблят, Герш, комендант жидівської поліції в Бендзині, ГГ, 294
Бжуска, Станіслав, ксьондз, ватажок повстанської групи в 1863 р., 64
Безелер, фон Ганс, генерал-губернатор окупованих теренів у Варшаві в 1915 р., 141
Безручко, Марко, генерал УНР, 185
Бейнбрідж, Кольбі, секретар стану США,
Бек, майор німецької контр-розвідки в ГГ, 276
Бек, Юзеф, полковник, міністр закордонних справ РПП, 223
Бекс, патер, генерал Ордену Єзуїтів, 90
Бенедикт XV, папа Римський, 213, 215
Берг, Фьодор, граф, генерал армії РІ, намісник ЦП, 66, 66, 102, 103
Берман, Яков, організатор уряду ЛП, 281 пр.
Берут, Болеслав, член Коміntерну, президент ЛП, 309 пр.
Бізенко, Анастасія, член большевицької делегації на мирові переговори в Бересті, 159
Білінський, Ярослав, український історик, автор праці „Друга Совєтська Республіка", 224 пр.
Білозерський, Василь, братчик Кирило-Методіївського Братства, член Установчої Комісії ЦП, 78, 84
Близнак, укр. гром. діяч в США, 236
Блюмкін, депутат ДД, посол до Сойму і Сенату РПП, 114
Блок — співвласник друкарні В-ва „Рідне Слово" в Білій, 145
Бобикевич, священик, декан, ініціятор прилучення УЦ до Православної на Холмщині, 88
Бобринський, В. А., граф, депутат ДД, генерал-губернатор окупованої Галичини в 1915 р., 115, 116, 136
Бобровський, Стефан, організатор повстання 1863 р., 61 пр.
Боднарський, укр. гром. діяч Холмщини, 149
Бодо, А., франц. католицький історик, 65 пр.
Бодуен де Куртене, Ян, Ігнаци, професор-славіст, кандидат на президента РПП, 201 пр.
Бордович, учит. Укр. Торг. Школи у Володаві, 266
Боровський, Михайло, професор, укр. громадський діяч і науковець, 255
Бояреький, Г., генеральний секретар УСКТ у Варшаві, 333
Бояреький, Іван, уніятський священик в Заболотті, 83 пр.
Богданович, Казимир, повстанець 1863 р., 64
Бойодник, Осип, член Проводу Організації Українських Націоналістів, 285
Боцян, греко-кат. єпископ, 177
Братусь, Андрій, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199
Брандт, д-р, співробітник Гіммлера, 272
Брусілов, Алексей, генерал армії РІ, 135
Будилович, Олександер, священик, депутат ДД від Холмщини, 121, 150
Будьонний, Семьон, командир, потім маршал армії СССР, 185
Буткевич, професор, член Сенату РІ,
Бухарін, Ніколай, ідеолог большевизму, прихильник Троцького, 167
Бучис, Петро, ксьондз, керманич комісії справ „східнього обряду" в Римі, 218

Важинський - Скарбек, Порфірій, Іоанн, єпископ Холмський, 29, 30
Варисевич, Микола, укр. гром. діяч Холмщини, голова Т-ва „Рідна Хата", 201, 203, 211
Вайда, Лариса, співпрацівниця часопису „Наше Слово" у Варшаві, 331

Валевська, Марія, шамбелянова, коханка Наполеона I, 21
Валентіні, Джюзеп, католицький історик, офіційний біограф папи Пія XI, 237
Валуєв, В., урядовець к-ту шкільництва Холмщини, 77
Вансістарт, Роберт, англійський політик, 203
Василевський, Іван, дяко-вчитель с. Заболоття, 83
Василенко, Олекса, голова Всехолмського З'їзду в Києві в 1917 р., 151, 153, 163, 176
Василько, Микола, член парляменту Австро - Угор. Імп., провідник галицьких українських монархістів, 169
Василь'чук, Антін, агроном, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 193, 198, 199, 201
Василь'чук, Павло, адвокат, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199, 201, 20
Вевленські, дідичі на Холмщині, опікуни Ціхановського, 30, 31
Вернигора — легендарна постать українського віщуна, 61
Весоловський, Лев, священик-митрат, укр. американський церковний і громадський діяч, 236
Вельопольський, Александер, маркграф, політик ЦП, 55, 57, 96
Вельопольський, Зигмунт, президент міста Варшави, політик ЦП, 132
Вілер-Беннет, Джон, англійський історик, 186
Вільгельм II, Гогенцолерн, імператор Німеччини, 142
Вільсон, Вудро, президент США, 174, 175, 190
Вітос, Вінценти, політик РШІ, 206, 306
Вітошинський, О., диригент і композитор, збірач народніх пісень і переказів Холмщини і Підляшшя, 128
Висоцький, Юзеф, підпоручник, організатор повстання 1830 р., 61 пр.
Вірт, Христіян, комісар кримінальної поліції, організатор таборів смерти на Холмщині і Підляшші в ГГ, 292
Вітте, С. Ю., граф, міністр, потім прем'єр міністр урядів РІ, 14, 292
Вітте, Ф. Ф., граф, сенатор, куратор Київської, потім Варшавської учбової округи, 77
Вітвицький, Станіслав, єпископ Луцький, 37
Вінник, Федір, сотник армії УНР, лицар ордену Залізного Хреста, 294 пр.
Волобкович, Филип, єпископ Холмський, 33
Возняк, П. І., член комітету для справ Холмщини в Новочеркаську, 150
Войтюк, Яків, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199, 201
Волжин, Александер, губернатор Сельцівський, пізніше Холмський, 112, 120
Воліковська (Любославська) Ізабелла, авторка біографії „Роман Дмовський", 108 пр.
Волков, священик, посол з ВВ (Безпартійного Блоку) Волинського Клюбу в Соймі РПП, 233
Воронич, Ян, ксьондз, пізніше єпископ Краківський, 37
Войрш, генерал армії Нім. Імперії, 136
Войціцький, Йосиф, прелат, член Холмської капітули, адміністратор Холмської єпархії, 60, 70, 84
Войціцький, К., польський етнограф, 120
Ворон (псевдо), хорунжий Холмської Самооборони, 277

Габсбург, Франц-Фердинанд, австрійський престолонаслідник, 131
Габсбург, Карло, імператор Австро-Угор. Імперії, 166
Гаврилюк, М. В., член К-ту для справ Холмщини в Новочеркаську, 150
Гаврилюк, Олександер, письменник і поет, 211 пр.
Гален, нім. комісар с-г. установ на Підляшші в ГГ, 261
Галецький, Оскар, польський історик, 224 пр.
Гала, М., генерал армії УНР, військовий лікар, 138, 139
Гарріман, Аверел, амбасадор США в Москві, потім в Лондоні, 299, 302
Гарусевич, д-р, депутат ДД, член Польського Кола, 116, 118
Гайда, священик, декан, ініціятор приключення УЦ до Православної, 87
Гайдріх, Райнгардт, шеф уряду безпеки („Зіхерхайтсдінст") 3-го Райху, 290
Гальчевський - Войнаровський, Яків, полковник армії УНР, комендант Холмської Самооборони, 273, 274

Гвоздь, Станіслав, дідич Підпірець і довколичних сел на Холмщині, 49

Герасименко, Т., директор повітового Союзу Укр. Кооператив в Грубешові, 284

Герман, ігумен Яблоченського монастиря, єпископ Холмський, 106

Гермоген (Кивачук), ієромонах, потім єпископ Російської церкви на еміграції, 227, 251, 258 пр.

Герцен, Александер, російський революціонер, 41

Герштанський, Даміян, священик, сенатор РПП з виборів 1922 р., 198, 199

Гіммлер, Гайнрих, Райхсфюрер СС-ів 3-го Райху, 272

Гінденбурґ, Пауль, фон-Бенекендорф, маршал армії Нім. Імперії, пізніше президент Німецької Республіки, 135

Гінтовт, Іполіт, священик с. Люхова, 50

Гітлер, Адольф, диктатор 3-го Райху, 247, 267

Глібовицький, Богдан, інж., голова УДК в Білій на Підляшші, 254

Голод, Іван (Кирпичний), комендант комуністичних партизан на Підляшші в часі ГГ, 282

Голубович, Всеволод, прем'єр уряду УНР, 165

Горак, Степан, укр. історик, автор праці „Польща і її національні меншини", 225 пр.

Горчинський, поручник Холмської Самооборони, 277

Гоффман, Макс, шеф штабу східнього фронту, генерал армії Нім. Імп., 160, 165, 166

Голейко, Лонгін, адвокат, голова Представництва УЦК в Люблині, 255

Головецький, священик на Холмщині, ініціятор прилучення Уніятської Церкви до Православної, 88

Гоноратус, нунцій Р-Кат. Церкви у Варшаві, 84 пр.

Гонта, Іван, полковник роєстрових козаків, провідник гайдамаків, 42

Гошовський, священик на Холмщині, ініціятор прилучення УЦ до Православної, 88

Громека, губернатор Сельцівський, 82, 85, 91

Григорій XVI, папа Римський, 46

Грушевський, Михайло, український історик, перший президент УНР, 48, 77, 78, 151, 152, 156, 162, 163, 171, 172

Грушевський, Сергій, директор Педагогічних Курсів в Холмі, 78

Гуменюк, Теодор, адвокат, укр. церковний і громадський діяч в Канаді, 236

Гурко, Й., генерал-губернатор Варшави, 103

Ґазда, Данило, голова зборів холмщан в Астрадамовці, 150

Ґеббельс, Йозеф, д-р, адвокат, міністр пропаганди 3-го Райху, 223, 290

Ґейсмар, генерал армії РІ, 40

Ґерінґ, Герман, райхсмаршал, заступник Гітлера, 290

Ґеорґій (Юрій) Ярошевич, митрополит Православної Церкви в Польщі, 225

Ґібсон, Гюз, американський амбасадор у Варшаві, 188

Ґіжицький, депутат ДД, 115

Ґлобочнік, ґавляйтер Відня, потім шеф уряду СС-ів Люблинського дістрикту за часів ГГ, 290

Ґоліцин, А., російський пан-славіст, 133

Ґоліцин, генерал армії РІ за часів Александра І, 17

Ґоловін, генерал, директор комісії народньої освіти ЦП, 44, 45

Ґомулка, Владислав, політик ЛП, 333

Ґорчаков, Михаїл, оборонець Севастополя в Кримській війні, намісник ЦП, 55, 56

Ґрабський, Владислав, політик РПП, 132, 148

Ґрабський, Станіслав, міністр освіти ЦП, 43

Ґрабський, Станіслав, політик РПП, 299, 306

Ґрабський, Стефан, секретар стану ЦП, 43

Ґрінвалдт, Мілена, артистка Холмського театру, 267

Даву, Люї-Ніколяс, князь Аверштату, маршал Наполеона І, 18

Дадушиньський, католицький єпископ, 48 пр

Данило, Романович, Король Холмський, 151

Дальтон, Гюз, англійський політик,

Дармохвал, сотник, комендант Холмської Самооборони в Тарногороді, 277, 278

Дацюк, Д. Р., член К-ту для справ Холмщини в Новочеркаську. 150
Дацьків, Теодор, укр. канад. гром. діяч, 235
Дверницький, Юзеф, генерал армії ЦП. 40
Деревинський, Лаврентій, посол до польського Сойму від Волині в XVI ст., 233
Джонс, Альвін, майор англійської армії, адвокат, суддя міжнароднього трибуналу в Нюрберґу. 292
Діллер, фон, Еріх, барон, генерал армії Нім. Імперії, генерал-губернатор окупованих теренів в Люблині в 1915 р., 141
Діонісій (Валединський), митрополит Православної Церкви в Польщі, 107, 226, 227, 236, 237, 257, 335
Дибіч, Іван, граф Забалканський, генерал армії РІ, 40
Димша, Л., дідич села Неплі на Підляшші, депутат ДД, 114, 116
Донцов, Дмитро, журналіст, ідеолог українського націоналізму, 251
Дорошенко, Володимир, український вчений, голова Союзу Визволення України, 141
Дорошенко, Дмитро, професор, український історик, дідич в Україні, генерай-губернатор окупованої Галичини, міністр закордонних справ гетьманського уряду, 179
Дмитріюк, Василь, доктор, український громадський діяч і політик, посол до Сойму РПП. 198, 199, 201
Дмитріюк, Карпо, учитель гімназії, Комісар Народньої Освіти на Холмщині, Підляшші і Поліссі, 153, 182
Дмовський, Роман, політик РПП, депутат ДД. 107, 114, 132, 183
Драбатий, Іван, професор, український громадський діяч. 255
Дубровський, Михайло, василіянин, постулятор процесу канонізації Йосафата Кунцевича в Римі. 46, 54
Дуда, О., заст. голови Всехолмського З'їзду, член Холмського Губернського Виконавчого К-ту. 151, 153, 201
Дулін, член Холмської капітули, 31
Дурново, князь, член Державного Совєту РІ, 118
Дюї, Томас, Едмонд, адвокат, губернатор Ню Йорку, кандидат на президента США від Республіканської партії. 301
Дячан, Филип, священик, учитель Холм. Дух. Семінарії, ініціятор прилучення Уніятської Церкви до Православної, 79, 88

Євлогій (Георгієвський), архиєпископ Холмський. 106, 110 до 121, 136, 154
Євсєєв, І. В., автор книжки „Сотрудничество ПАН і УССР". 316, 318
Єкатерина, (графиня Ефимовська), ігуменя Лісняньского монастиря, 104, 110

Женецький, Степан, редактор, укр. гром. діяч в США. 326 пр.
Жеромський, Стефан, польський письменник. 92
Жиновський, Іван, священик с. Кричева на Підляшші, автор прохань в справі прилучення Уніятської Церкви до Православної. 50, 52
Житецький, етнограф Холмщини і Підляшшя.
Жук, Антін, член управи Союзу Визволення України. 141
Журба, Галина (Нивинська, ур. Домбровська), українська письменниця. 93, 101

Занолер, генерал ЦП, 40
Зайончек, Юзеф, генерал, пізніше князь, намісник ЦП, 29
Залізняк, Максим, провідник гайдамаків. 42
Залейський, К., польський журналіст ЛП. 332
Залеський, В., польський письменник „української школи", 129
Замойський, Анджей, граф на Підляшші, 56
Замойський, Маврикій, граф, власник дібр на Підляшші, кандидат на президента РПП від правиці, 201
Замойський, Станіслав, власник дібр на Підляшші, зять Адама Чарторийського (старшого), 17
Заткалик, священик на Холмщині, 102
Запас, Т. Т., член к-ту для справ Холмщини в Новочеркаську, 150
Захарчук, Д., заступник голови Всехолмського З'їзду в Києві, 151
Зольховський, Єжи, член Ліквідаційної оКмісії, ЦП,
Зеневич, Антін, священик, викладач Холмської духовної семінарії, 101 пр
Зільберфарб, член УЦП, член комісії для справ Холмщини, 155 пр

Зюлєр, Бернард, польський публіцист, 202 пр
Зигмунт, Август, король польський, 233

Іванов, генерал армії СССР, уповноважений до переговорів з польським підпіллям, 318
Ідєн, Антоні, англійський державний муж, 297, 302
Іларіон, (проф. Іван Огієнко), митрополит, єпископ Холмський, 257, 258
Імеретинський, А. К., князь, генерал армії РІ, член Держ. Совету, генерал-губернатор ЦП, 103
Іоаннікій, єпископ Варшавський, 50

Йосенко, Х. Т., голова к-ту для справ Холмщини в Новочеркаську, 150
Йоффе, Адольф, голова большевицької делегації на мирові переговори у Бересті, 159 до 162

Каковський, Александер, архиєпископ, кардинал, примас Польщі, 213
Калиновський, Микола, Іван, єпископ-помічат Холмський, 56, 60, 72, 73, 81, 84
Калиновський, священик с. Хорощинка, брат єпископа-помічата, 60, 73
Калиновський, Іван, Більський декан, зять єпископа-помічата, 37, 73
Каляло, Іван, комендант комуністичного підпілля на Підляшші, 283
Каменев, Лєв, член большевицької делегації на мирові переговори в Бересті, 159
Канаріс, Вільгельм, адмірал, шеф військової контр-розвідки 3-го Райху, 241
Карахан, Лев, член большевицької делегації на мирові переговори в Бересті, 159
Карпінський, Олександер, адвокат, сенатор РПП з виборів 1922 р., 198, 199
Кастельбах, Тадеуш, польський журналіст, 272 пр
Катерина II, царицл РІ, 16, 28
Качмарек, Чарльс, голова конгресу Польонії в США, 301
Кеттельрі, Роберт, Стюарт, секретар стану В.-Британії, 28
Керзон Джордж, Натаніель, маркіз, оритінський державний муж, 297 до 308
Керстен, Фелікс, д-р, особистий лікар Гімлера, 272

Кільман фон, Ріхард, барон, міністр закордонних справ Нім. Імп., голова німецької делегації на мирові переговори у Бересті, 161
Клемансо, Жорж, прем'єр-міністр Франції, 101
Кінг, Мекензі, прем'єр-міністр Канади, 236
Кіт, Іван, греко-католицький священик, 215
Кибалюк, Неофіт, голова УДК в Любліні, 255
Кобрин, Михайло, учитель духовн. семінарії в Холмі, 128
Коловницький, В., священик, український громадський діяч в США, 236
Кольберг, Оскар, етнограф Холм. і Підл., 130 пр
Коляда, Михайло, учитель, директор Підл. Союзу Укр. Кооп., 253
Колтунюк, учитель, укр. торг. школи у Володаві, 166
Кораллов, Федор, начальник дирекції народних шкіл Холмщини, 129, 151, 154
Коробка, Мирон, проф., історик Холмщини і Підляшшя, 12
Коробка, Степан, адміністратор „Рідного Слова" в Білій, 143
Корнілов, А., російський пан-славіст, 133
Корнійчуї, Олександер, письменник-драматург, прем"єр-міністр УССР, 301
Корнійчук (псевдо), командир УПА, 319
Корнилович, М., холмський діяч, автор доповіді про стан окупованих теренів в 1915/18 рр., 152 пр
Ковалевський, Е. П., депутат ДД, 115
Ковалевський, Максим, член Державного Совету РІ, 119
Ковалевський, бурмистр м. Білої, відпоручник АК, 318
Коваль, Дам'ян, персонаж історичної повісті О. Конїського: „В гостях добре а дома ліпше", 81
Ковпак, Сидір, командир большевицьких партизан, 279
Колицький, Сергій, учитель гімназії, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199
Козловський, Віктор, священик, укр. громад. діяч Холмщини, 172
Козубський, Борис, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199

Кокошкін, Ф., урядовець Установчої Комісії ЦП. 78
Комарницький, Тит. польський історик. 190 пр
Конiський, Олекс. (псевдо: Дрозд), український письменник. див. клич „Коваль". 80. 90. 91
Константин, Николаевич, великий князь. брат Александра II. 57. 58
Константин Павлович, великий князь. брат Александра I. 39. 40
Концевич, священик. декан. ініціятор прилучення УЦ до Православної. 88
Косак, Зенон, сотник Січових Стрільців. 144
Косоногський, Володимир, секретар Укр. Парл. Репр., член Церковної Ради в Холмі. 256
Косцялковський, Маріян. Зинрам. міністр освіти РПП. 223
Косцюшко, Тадеуш, генерал, провідний польський патріот часів розборів Польщі. 15. 27
Коцебуе, Р., генерал-губернатор Варшави. 103 пр
Красінський, католицький єпископ. 84
Красінський, Генрик, граф. власник дібр на Підляшші. поручник армії ЦП. автор книжки „Козаки України". 41
Краєвський, Нікашор, секретар Холмської капітули. провінціял Ордену Василіян. 46. 54
Крат, Павло, генерал армії УНР. 255
Кржановський, Евфімій, М., історик Холмщини і Підляшшя. 33. 38. 54. 72. 76 до 78
Кржановський, Сергій, Е., віцеміністр внутрішніх справ РІ, державний секретар РІ. 112. 116, 134
Криницький, Іван, священик на Підляшші, сучасник і шкільний товариш Івана Франка. 102 пр
Криницький, Іполіт, священик, ініціятор прилучення УЦ до Православно., 79, 87
Кричевський, Михайло, полковник Богдана Хмельницького, 70
Кровицицький, Марко, український драматург. 128
Кроль, Роман, амбасадор РПП в Берліні. 222
Крюгер, держ. секретар нім. уряду в ГГ. 272
Кубійович, Володимир, професор географ, голова УЦК в Кракові. 182, 251, 253. 264
Кулємський, Михайло, єпископ Холмський. 79. 85. 86. 87
Куманський, Геронім, повстанець 1863 року. 64 пр
Кукель, Маріян, польський історик, 13. 40. 95. 96
Куліш, Панько, братчик Кирило-Методіївського Б-ва. письменник, член Установчої Комісії ЦП. 78, 84, 91
Кунде, губернатор Радомський в ГГ. 276
Кульчицький, д-р. голова Польського ДК в Грубешові. 274
Кунцевич, Йосафат, єпископ Полоцький. 53. 54. 65. 234
Куперевський, Ян, голова тимчасового уряду Польщі. 172
Купчір, Василь, о. д-р. голова КУК, укр. гром. діяч в Канаді, 235

Лаврівський, Іван, настоятель Краківської уніятської парафії, учитель Холм. дух. сем., 79
Лаж, Г. С., американський історик, 21
Лапський, О., співпрацівник „Нашого Слова" у Варшаві, 331
Лассерон, Макс, професор, співавтор книжки „Польща і Росія", 301, 316
Ластівка, білоруський війт в Заболотті за часів ГГ. 263 пр.
Лебединцев (Лебединець), Теофан, начальник дирекції народніх шкіл в Холмі. 77 пр, 78. 79
Лев XII, папа Римський, 31, 90, 108
Левандовський, Валєнти, „воєвода Підляський" повстанець 1863 р.. 63
Левицький, Микола, член української делеґації на мирові переговори в Бересті. 164
Левицький-Нечуй, Іван, український письменник. 80
Леницький, Михайло, митрополит Галицький, кардинал. 42, 44
Левчанівська, Олена, сенаторка РПП, з виборів 1922 р., 198, 199
Левчук, Іван, протопресвітер, голова Церковної Ради в Холмі, 256
Лєдоховський, Володимир, генерал Ордену Єзуїтів в Римі, 212, 216, 218
Лєдоховський, Мечислав, архиєпископ Краківський, кардинал, примас Польщі, 72, 75
Леоницький, Александер, адвокат, голова Ліквідаційної Комісії ЦП, 148 пр

Ленін, Владімір І., (Ульянов), лідер большевизму, 159, 167, 170, 171, 303
Леопольд, принц Баварський, генерал армії Нім. Імперії, 136
Ліберт, Карл, голова пол. револ. уряду в Кракові, 96
Лісовський, єпископ Полоцький, 30
Лівицький, Андрій М., президент УНР в екзилі, 251
Лінкольн, Абрам, президент США, 11
Лизогуб, Ф., прем'єр гетьманського уряду, 176, 178
Лирчак, священик, декан, ініціятор прилучення УЦ до Православної, 88
Липа, Юрій, укр. письменник, політичний діяч ОУН, 251
Лисяк, Павло, посол до Сойму РПП (від УНДО), журналіст, 242 пр
Литвинович, Спиридон, митрополит Галицький, 78, 85, 86
Литкевич, Михайло, священик-народовець, декан Більський, 68
Лойд Джордж, Девід, прем'єр В.-Британії, 173, 189
Лонцький, священик, декан, ініціятор прилучення УЦ до Православної, 87, 102
Лоський, Кость, адвокат, губерніяльний комісар Холмщини, 153 пр
Лоський, О., співредактор часопису „Буг" в Грубешові, 129
Лотоцький, О. Г. (О. Білоусенко), міністр урядів УНР, автор брошури „Холмська Справа", 118 пр
Лужницький, Григор, український історик, 73, 84 пр
Лукашевич, польський історик, 73, 84
Лукащук, Юрій (псевдо: Стрілецький), комендант Холмської Самооборони, 274, 276
Лукіянов, Григорій, 176
Любарський, Семен, учитель, український громадський і церковний діяч, посол до Сойму РПП. з виборів 1922 р., 48, 50, 149, 151, 153, 256
Любенський, Фелікс, міністр справедливости ВКВ, 20
Любінський, Микола, член української делегації на мирові переговори в Бересті, 163, 164, 168
Любомирський Здіслав, член Польської Регенційної Ради, 172, 183
Луцкевич, Марко, посол до Сойму РПП. з виборів 1922 р., 198, 199
Лямберт, Карло, генерал армії РІ, намісник ЦП, 57
Лягович, Е., український громадський діяч в США, 236
Любовицький, генерал армії ЦП, 40
Любий-Лютенко, Іван, сотник армії УНР, директор Повітового Союзу Українських Кооператив в Холмі, 255
Ляйс, Оскар, професор, амбасадор ЛІ в США, 299
Львов, Георгій, князь, депутат ДД, прем'єр тимчасового уряду Росії після революції, 147 пр
Льопарден, Ервін, генерал, заступник адмірала Канаріса (див. Канаріс) 211

Мазановський „Людвик", священик на Холмщині, 162
Майдінгер, д-р, цеф канцелярії уряду ГГ, 276
Макаров, віцеміністр внутрішніх справ РІ, 119
Макарій, (Оксіюк), митрополит Прав. Цер. в ЛІ, 335
Макарук, Петро, комендант „Поліської Січі", 181
Макензен, фон, маршал армії Німецької Імперії, 136
Макіюк, Степан, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199, 201 пр
Максимович, К., генерал армії РІ, генерал-губернатор Варшави, 103
Максимос IV, Сает, Патріярх грекокат. церкви Антіохії, 217
Макух, Степан, голова УСКТ у Варшаві, 333
Мацкевич, Антоні, ксьондз, повстанець, 1863 р., 65
Мацкевич, Станіслав, польський журналіст, 272 пр
Маяковський, Володимир, прокурор окружного суду, голова УДК в Білій, 254
Мирлева, Володимир, священик, член Церковної Ради в Холмі, 256
Матвюк, Антін, протопресвітер, голова Холмського Губернського Виконавчого К-ту, 151, до 156, 163, 176
Матушевський, Ігнаци, польський журналіст, 300
Мащук, Т., заступник голови УСКТ у Варшаві, 333
Мальчевський, Францішек, архиєпископ Варшавський,

Медведев, М., член большевицької делегації на мирову конференцію в Бересті, 168
Мелешевський, Маріян, заст. голови Союзу Визволення України, 141
Мельник, Андрій, полковник армії УНР, голова Проводу Укр. Націоналістів, 251
Мельничук, Михайло, директор Ревізійного Союзу Укр. Кооператив в Люблині, 255, 261
Меркін, Євгеній, губернатор Люблинський, 112, 120
Мирославський, Людвик, генерал, лідер партії „Червоних" повстання 1863 р., 61
Микола I, цар РІ, 39, 40, 97
Микола II, цар РІ, 14, 108
Милорадович, Михайло, граф, генерал армії РІ, генерал-губернатор Петербурґа, 25
Михайл, (Грибановський), ієромонах, інспектор Академії Наук в Петербурзі, 104
Михаленко, шкільний інспектор Холмщини, 129
Мілтон, К. В. Е., англійський історик, 27, 28, 65, 66
Мікуловський - Поморський, міністр рільництва РПП, 99 пр
Міллер, Дейвід, Гантер, англійський політик і історик, 192 пр
Мілюков, Павел, професор, російський історик, міністр закорд. справ тимчасового уряду РІ, 147
Мілютін, Николай, державний діяч РІ, 56, 98
Меттерніх, канцлер Австро-Угорщини, 55, 96
Міколайчик, Станіслав, прем'єр-міністр польського екзильного уряду, 284, 297 до 304
Мілько (псевдо), командир УПА, 321
Мінк, Гіларій, організатор комуністичного уряду ЛП, 281
Мінєвич, Ґрігор, член Установчого К-ту ЦП, 77
Модзелевський, міністр закорд. справ ЛП, 324
Могила Петро, митрополит Київський, 49
Молотов, Вячеслав, міністр закорд. справ СССР, 244, 252, 267, 302
Морґен, Ґеорґ, Конрад, вищий суддя СС-ів 3-го Райху, 292
Мосціцький, Ігнаци, президент РПП, 227, 236
Маскалевський, воєвода Люблинський РПП, 193
Морозов, генерал армії РІ, губернїяльний староста Холмщини, 176 пр.
Мрозовський, Ян, член Ліквідаційної Комісії ЦП, 148
Муравйов, генерал армії РІ, ліквідатор повстання 1863 р., 63, 66
Муха (псевдо), (М. Куницький), комендант польських комуністичних партизан, 283

Нагурські, Зиґмунт, поль. публіцист на еміграції, 202
Назаревич, Варфоломій, учитель Холм. дух. сем., 31
Наполеон, Бонапарт, імператор Франції, 13, 17 до 24
Наполеон III, король Франції, 61
Нарутович, Ґабріель, президент РПП, 201
Немоєвич, Антін, єпископ, „екзарх Білорусії", 221
Николай Николаевич, великий князь, начальний вождь армій РІ, 132
Новаківська, Євгенія, учителька торг. школи у Володаві, 266
Новотко, Марцелі, секретар Ком. Партії Польщі, 281
Нечуй-Левицький, Іван, український письменник, учитель гімназії в Сельцях, 80
Новомейський, Еліяш, убивник президента Нарутовича, 202
Няньчур, д-р, керманич сільсько-госп. справ в ЗЦК в Кракові, 261

Оглоблін, О., професор, український історик, 84
Оґінський, Міхал, польський мемуарист, 27
Огієнко, Іван, (митрополит Іларіон), професор, 256
Овінець, Аполінарій, повстанець 1863 р., 52, 60 пр
Оксентій, поручник Холмської Самооборони, 244
Олесюк-Олесевич, Гнат, учитель, укр. гром. діяч, 127
Олесюк-Олесевич, Тиміш, доктор, державний діяч УНР, громадський діяч Холмщини і Підляшшя, 126, 153, 155, 156, 163, 176, 182, 185, 251, 253
Олянчин, Домет, (псевдо: Іван Невеселий), керманич освіти на Під-

ляшші і Поліссі від „Української Громади" в Білій, 143, 156
Оравіс, Свіфт, Юлія, американська публіцистика і історичка. 94
Оскілко, отам. армії УНР. 196, 198 пр
Островський, Володимир, учитель, письменник і поет Холмщини. 92, 128
Островський, Юзеф, граф, член Польської Регенційної Ради. 173
Остапчук, Василь, (псевдо: Васько Ткач), холмський письменник. 127, 128

Павелко, Віктор, 176
Павло I, цар РІ. 16
Павлюк, Антін, суддя, член Холм. Губ. Вик. К-ту, голова УДК в Холмі, 163, 176, 254, 256
Павлюк, Павло, заступник посла Маківки, 201
Падеревський Ігнаци, піяніст, міністр закордонних справ РПП, 174, 190
Падлевський, Зигмунт, повстанець 1863 р., 61, 62 пр. 64
Пайонк (псевдо), комендант ВІН на Підляшші,
Паньківський, Кость, адвокат, голова УЦК у Львові. 286, 287
Паскевич, Іван, граф Ериванський, князь Варшавський намісник ЦП, 41, 43, 45, 50
Пастернак, Іван, учитель, сенатор РПП з виборів 1922 р., 198 до 203, 236, 253, 254, 274, 275
Пащук, Хома, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199
Певний, Петро, посол до Сойму РПП „Волинського Клюбу" з ББ,
Пейдж, Стенлі, А., англійський історик. 123
Перфецький, Роман, адвокат, голова УДК в Замості, 254
Пелькман, П., адвокат, оборонець СС-ів міжнароднього трибуналу в Нюрнберзі. 292
Петровський, Григорій, член большевицької делегації на мирову конференцію в Бересті, 159, 161, 164, 170
Печерський, Сашка, політрук большевицької армії, комендант охорони табору смерти в Собіборі, 295
Пиротов, Микола, доктор, посол до Сойму з виборів 1922 р., 198, 199
Пілсудський, Самійло, посол до Сойму і голова Укр. Парл. Репрезентації з виборів 1922 р., 198, 199
Підмогильний, Валеріян, український письменник, 100 пр
Пій VIII, папа Римський, 44
Пій IX, папа Римський, 65, 90 пр
Пій XI (Акіл Ратті), папа Римський, 54, 65, 68, 75, 89

Равек, А. К., член ЦК большевицької партії. 167
Радивіл, Александер, Людвик, князь, власник дібр на Підляшші, основоположник філії Краківської Академії Наук в Білій на Підляшші, 36
Радивіл, Міхал, князь, провідник повстання 1831 р., 40
Радивіл, Катерина, ур. Собєська, власничка дібр на Підляшші, 48
Радкевич, міністр безпеки ЛП, 324
Разін, Стенько, отаман донських козаків, ватажок повстання проти московської імперії, 42
Райтлінґер, Джеральд, автор книжки „Остаточна Розв'язка". 295 пр
Раніє, генерал Наполеона І, 22
Ранненкампф, генерал армії РІ. 131
Рашай, Мацєй, маршал Сойму РПП, 202
Рачинський, Владислав, член Тимчасового Народового Уряду в часі повстання 1863 р., 63
Ржепецький, Борис, український громадський діяч, 255
Реймонт, Владислав, польський письменник, автор нарисів „З землі Хелмської". 92
Ріббентроп, фон, Йоахім, міністр закорд. справ 3-го Райху, 241, 244, 252
Рибінський, посол Поль. Нац. Ради в Лондоні. 303
Рідз-Сміґли, Едвард, легіонер, генерал, потім маршал РПП, 99, 239 пр
Ридло, Максиміліян, єпископ Холмський. 33
Рогінський, повстанець 1863 р.
Розен, Григорій, генерал армії РІ у війні 1830 р., 41
Розен, Роман, амбасадор РІ у Парижі. 131
Розумовський, Андрій, граф, син гетьмана Кирила, амбасадор РІ у Відні, 27
Романюк, А., заступник голови Всехолмськогмо З'їзду у Києві в 1918 р., 151
Романишин, священик Греко-Кат. Церкви, член УДК у Білій, 258, 264 пр

Романченко, Іван, член Трудового Конґресу УНР, викладач на вишкільному курсі Холмської Самооборони, 275, 277
Ромер, Тадеуш, польський політик, 306
Розвадовський, Віктор, ксьондз, повстанець 1863 р., 59
Роля-Жимерський (Лижвінський), генерал армії РПП, потім маршал ЛП, 324 пр
Ростоцький, Теодосій, єпископ Холмський, 29
Рощицький, Петро, церковний діяч, секретар Консисторії Православної Церкви в Польщі, 236
Рочняк, Олександер, суддя, голова т-ва „Рідна Хата" у Холмі, 254, 256
Рузвельт, Френклін, Деляно, президент США, 13, 297 до 317
Рузський, генерал армії РІ, 133
Рудницький, член УЦР, 155

Савчук, С. В., о. д-р, укр. громадський і церковний діяч в Канаді, 235
Савчук, Андрій, автор українського букваря виданого в Білій на Підляшші, викладач на українознавчих учительських курсах в Бересті, 156, 181, 182
Сазонов, міністр закордонних справ РІ, 132
Самойло, генерал, член большевицької делегації на мирову конференцію в Бересті, 170
Самсонов, Александер, генерал армії, міністр війни РІ, 131
Салтан, член УЦР, 155
Сапіга, Лев, Великий Канцлер Князівства Литовського, 234
Сапіга, Микола, воєвода Вітебський, власник дібр на Підляшші, 48 пр
Сатарійський, М., член большевицької делегації на мирову конференцію в Бересті, 168
Сервюк, Олександер, голова делегації УНР на мирову конференцію в Бересті, 164
Сеґюр, Поль, граф, французький амбасадор в Петербурзі, генерал-квартирмайстер французької армії у війні 1812 р., 23, 25
Сембратович, Йосиф, митрополит Галицький, 91
Семашко, Йосиф, єпископ Литовський, 43, 50
Семененко, патер, генерал Ордену „Змартвихвстанців" в Римі, 75, 90
Серафім, (Лянде), єпископ Православної Церкви 3-го Райху, 257 пр.
Сємьонтковський, Томаш, генерал армії ЦП, 40
Сидорський, Йосип, начальник управління Уніятської Церкви в ЦП, 76 78
Синько, Василь, директор Більської учительської семінарії, 80 пр, 127
Сікорський, Владислав, генерал армії РПП, прем'єр уряду РПП в екзилі, 296
Симонович, віце-губернатор Холмський, 154
Синягін, римо-католицький священик східнього обряду в Римі, 219
Скаллон, Г., ген.-губернатор Варшави, 103, 109
Скелтон, д-р, шеф департаменту міністерства закордонних справ Канади, 235
Скрипник, Степан, (пізніше архиєпископ Мстислав), посол „Волинського Клюбу" ББ. РПП, 223
Складковський-Славой, генерал, премєр уряду РПП, 234, 236
Скоропадський, Павло, гетьман України, 176, 179, 180
Скоропис-Йолтуховський, Олександер, член СВУ, губерніяльний комісар Холмщини, Підляшшя і Полісся за часів УНР, 141, 171, 176, 181, 182
Скрипка, Йосиф, посол до Сойму РПП з виборів 1922 р., 198, 199
Сливицький, старшина армії РІ, революціонер, 63
Слюзар, В., о. д-р, український церковний і громадський діяч в Канаді, 236
Соловій, М., редактор часопису „Рідне Слово" в Білій на Підляшші, 143
Соловій, Віктор, суддя, український громадський і державний діяч, пізніше архиєпископ Варлаам, правлячий єпископ УАПЦ в Австралії і Новій Зеляндії, 257 пр, 279
Соловьйов, В., російський філософ, 104
Сполітак, редактор першого українського часопису „Буг" в Грубешові на Холмщині, 115, 118, 129
Сподинюк, Лука, автор збірки народніх пісень Холмщини, 128
Староселець, священик села Заболоття на Підляшші, 102, 109

Сталін, Йосиф, диктатор СССР, 13, 243 до 247, 284, 296 до 306, 317
Станков, Роман, член большевицької делегації „від селян" на мирову конференцію в Бересті, 159 пр
Станіславський, А. С., віцеміністр внутрішніх справ РІ, 119
Столипін, М., губернатор Казанський, міністр внутрішніх справ, потім прем'єр міністр РІ, 112, 123, 129, 203
Стороженко, Олекса, український письменник, урядник для справ надзвичайної ваги при уряді намісника ЦП, 63, 127
Струтинський, Михайло, адвокат, голова УДК в Грубешові, 254, 274
Струнович, вчитель села Жещинки, на Підляшші, 35
Струнович, дяко-вчитель села Порохенок на Підляшші, 35
Сухомлинов, Михаїл, генерал армії РІ, намісник ЦП, 56
Сянкевич, білоруський діяч, голова ВДК в Білій на Підляшші, 263, 264 пр
Сушко, Роман, полковник армії УНР, 276

Таганцев, Н. С., сенатор Р. І., 119
Терлецький, Методій, єпископ Луцький і Острозький, потім Холмський, 47, 233
Терлецький, Іван, єпископ Холмський, 45, 46, 51, 52, 56, 68, 70, 72, 73, 74
Тимцорак, Володимир, директор Українбанку в Люблині, Голова Представництва УЦК в Люблині, 255
Тимофій (Шретер), єпископ, потім Митрополит Прав. Церкви в Польщі, 257
Тихон, ректор Холмської дух. семінарії, єпископ Холмський, потім патріярх Російської Церкви, 106, 225
Токаржевський - Карашевич, Міхал, генерал армії РПЦ, 269 пр
Толстой, граф, обер-прокурор Св. Синоду, 86, 87
Тойнбі, Арнольд, англійський історик і філософ, 188
Трауґутт, Ромуальд, лідер повстання 1863 р., 67, 300
Трач, Іван, священик на Холмщині, 109
Трембіцький, Станіслав, генерал армії ЦП, 40
Тризуб (псевдо) ,комендант комуністичного підпілля на Підляшші, 283

Троцький, Лев, один з основоположників і ідеологів большевизму, голова большевицької делегації на мирову конференцію в Бересті, 164 до 171
Троцький, Микола, редактор „Вісника Союзу Визволення України" у Відні, 143
Туркул, Ілляш, секретар стану ЦП, 43
Трубецкой, Григорій, російський ліберал і слов'янофіл, 132

Уляницький, Олександер, учитель греко-уніятської школи в місті Воїнь на Підляшші, 60
Умястовський, Р., польський історик, 28
Уляницький, о. декан, священик на Холмщині, ініціятор прилучення УЦ. до Православної, 87
Урбан, Джан, патер ордену Єзуїтів, організатор „кондової унії", 218
Урбан VIII, папа Римський, 46, 217
Усенко, В., видавець „Рідного Слова" в Білій, 143

Федина, Андрій, інженер, зв'язковий ОУН в Данцігу, 242 пр
Федоренко, віцегубернатор Сельців, 80, 84
Фелінський, Щенсни, архиєпископ Варшавський, 56
Фельдмандлер, Леон (Лейба), заступник коменданта „зовнішньої охорони" табору смерти в Собіборі, 295
Фердинанд, князь Габсбург, фельдмаршал австрійської армії, 136
Філофей (Нарко), єпископ Білоруської Православної Церкви, 263
Фіндер, Павел, секретар КПП, 281
Форгач, Й., граф, посол Австро-Угорщини в Києві, 176
Франк, Ганс, генерал-губернатор ГГ, 247 до 250, 262, 276, 290
Франко, Іван, український поет і письменник, 30, 33 пр, 89, 102 пр
Франковський, Леон, повстанець 1863 р., 64
Франковський, Ян, повстанець 1863 р., таємний місіонер Риму на Підляшші, 89, 90
Францев, В., професор Варшавського Університету, етнограф, 116
Фридрих, Август, король Саксонський і Польський, 18, 31
Фурман, Петро, холмський діяч на еміграції в Росії, 150

Хлоніцкий, Юзеф, генерал армії ЦП, начальний комендант повстання 1830 р.. 40
Хойнацький, Макар, священик с. Ціцібор на Підляшші, 89
Холмчин, Григорій, єпископ Станиславівський, 219
Хроль, Федор, мешканець с. Голешова, 325
Хрнкевич, о. декан, священик на Холмщині, ініціятор прилучення УЦ до Православної, 88
Хрущький, Сергій, посол до Сойму РПП, з виборів 1922 р., 198, 199
Хрущов, Нікита, прем'єр уряду УССР, 302

Цернер, губернатор Люблинський в ГГ, 271
Ціхановський, Фердинанд, єпископ Холмський, 30, 31, 35, 44
Ціханович, Б., технічний редактор „Нашого Слова" у Варшаві, 331

Чаус, командир УПА, 321
Чарторийський, Адам, Казимир (старший), князь, фельдмаршал Австро-Угорщини, 16, 17
Чарторийський, Адам, Юрій, (молодший), міністр закордонних справ РІ, польський політик, 16, 19, 26, 27, 29, 40, 55, 61, 93
Чарторийський, Владислав, князь, син Адама Юрія, автор спогадів, 57 пр
Чарторийський, Константин, князь, син Адама Казимира, 16, 17
Чарторийський, Міхал, князь, коронний канцлер, 16 пр
Чайковський, Михайло, (Садик-Паша), письменник і діяч польсько-української школи, 42 пр
Черкавський, Михайло, сенатор РПП, з виборів 1922 р., 193, 198, 199
Черкаський, Владимір, князь, начальник канцелярії внутрішніх справ ЦП, 76, 81, 86, 87, 91
Чернецький, Николай, єпископ „східнього обряду", 219, 220, 221
Чернін, Отокар, граф, міністр закордонних справ Австро-Угорщини, голова австрійської делегації на мирову конференцію в Бересті, 161, 164, 165, 166, 169
Чеплюнчакевич, адвокат, уповноважений Холмський Губернським Комітетом в Ліквідаційній Комісії ЦП, 149
Чеплюнчакевич, архиєпископ Краківський, 86
Черчіль, Вінстон, прем'єр уряду Великобританії, 13, 297, 298, 302, 304, 316, 317
Чешвертинський, Северин, князь, член Ліквідаційної Комісії ЦП, 148
Чічагов, Павел В., міністр фльоти РІ, командуючий п'ядешного крила армії РІ у війні з Наполеоном, 22
Чичачев, Димитрий, депутат ДД, доладчик Комісії Державних Законів в справі Холмщини і Підляшшя, 114 до 118, 126
Чічерін, Василій, комісар закордонних справ РФСР,
Чубатий, Микола, укр. католицький історик, 77 пр
Чуб, Іван, повстанець УПА, 324
Чупилович, М., адвокат, представник Холмщини в Лікв. Ком. ЦП, 154

Шаповал, Микола, полковник Синьої Дивізії, 142, 156
Шайнова, Кароль, польський історик, 34
Шарп Самуель, американський історик, 15
Шахрай, генерал РІ, член большевицької делегації на мирову конференцію в Бересті,
Шварценберг, фон, Карло, Филип, князь, генерал, пізніше маршал Австро-Угорщини, 22
Шварцбардт, Ігнац, посол Польської Народової Ради на еміграції, 304
Шевченко, Тарас, український національний поет, 42, 128
Шенк, Ґ. Ґ., англійський історик, 94
Шенк, З., віцеміністр внутрішніх справ ЛП, 331
Шептицький, Андрей, митрополит Львівський і Галицький, 117, 215, 217, 221, 232, 259
Шептицький, Климент, ігумен Ордену Василіян, „екзарх Росії", 221
Шіпов, генерал-ад'юнкт РІ, 45
Шимański, Павел, Петро, єпископ Підляський, 52, 54, 73
Шимański, Павел, пралат, член Холмської капітули, 31
Шкетик, Микола, учитель, член Холмського Губерніяльного Виконавчо-Комітету, 153
Шмигельський, Северин, священик в Грубешові, 37 пр

Шотвел, Т., професор, американський історик, співавтор книжки „Польща і Росія". 301, 316

Шокальський, Стефан, архидиякон, ректор Холм. дух. сем., 70

Шрамченко, Святослав, капітан-лейтенант чорноморської фльоти, голова УДК в Холмі, 254, 255

Шуленбург, фон дер, Фрідріх, граф, німецький амбасадор в Москві, 244, 245, 246

Шульгин, Александер, міністр закордонних справ УНР, 156, 157

Шульгин, Василь, редактор часопису Киевлянин", депутат ДД,

Шиндь, командир УПА, 320

Шумборський, Филип, Феліціян, єпископ Холмський, 44 до 51

Шумський, командир УПА, 320

Шульман, Л., дорадник президента Вільсона, 188

Щирба, Микола, український діяч в ЛП, 331, 333

Щорс, д-р, голова Білоруського ЦК в ГГ, 263

Юрковський, М., співпрацівник „Нашого Слова" у Варшаві, 331

Юрченко, командир УПА, 276

Юрчук, Кость, холмський діяч на вигнанні в Києві в 1917 р., 150

Юшкевич, А., секретар холмських зборів в Києві .151

Ян Казимир, король польський, 47

Янчевський, начальник канцелярії Варшавського генерал - губернатора, 112

Ярий, Володимир, командир УПА на Підляшші, 323, 328

Ярославський, В., міністр освіти ЛП, 331, 332

Яроцький, Віктор, голова Польського Кола в ДД, 133

Ярошевич Георгій (Юрій), митрополит Православної Церкви в Польщі, 225

Ярош, Г. Д., член Тимчасового К-ту для справ Холмщини, 150